

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞI

قاسم

MUSTAFA KEMAL PAŞA VE 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞI (1915-1917)

Oral Ateş

1. Harita Bilgi : 13 Mart 1916'da Osmanlı İmparatorluğu'nun
Doğusunun ve Kısmen Güneyinin Mülki Taksimatını ve Yollarını
Gösteren Harita (s. 118)

2. Fotoğraf Bilgi : Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te Bir Birliği Denetlerken
(s. 212)

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

**MUSTAFA KEMAL PAŞA
VE
16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞI
(1915-1917)**

Oral Ateş

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
Ankara, 2025

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI, 609

**MUSTAFA KEMAL PAŞA
VE 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞI
(1915-1917)**

Yazar
Oral Ateş

İnceleyenler
Prof. Dr. Sinever Esin Dayı
Doç. Dr. Fatma Rezzan Ünalp

Çevrim içi, Ankara, 2025
ISBN: 978-975-17-6251-1

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Selman Ali Metin

Baskı Hazırlık
Erdal Basım Yayın Dağıtım
+90 (312) 398 05 30 Ankara

Atatürk Araştırma Merkezi
Genel Ağ: atam.gov.tr
E-Mağaza: emagaza-atam.ayk.gov.tr

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın
tercüme ve iktibas hakları Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	VII
ÖN SÖZ	IX
KISALTMALAR.....	XV
GİRİŞ.....	1
1. 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞI'NIN KURULUŞU VE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN EDİRNE'DEKİ FAALİYETLERİ.....	10
1.1. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Kuruluşu ve Teşkilatlanması	10
1.2. Çanakkale Cephesi'nde Muharebelerin Sona Ermesi	26
1.3. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Çanakkale Cephesi'nden Ayrılışı.....	28
1.4. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Çanakkale Cephesi'nden Ayrılması	42
1.5. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Edirne'ye İntikali ve Lojistik Durum.....	46
1.5.1. İntikal Bölgesinde ve Güzergâhında Lojistik Durum.....	46
1.5.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Edirne'ye İntikali	48
1.5.3. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Katılması.....	61
1.5.4. 16'ncı Kolordu Komutanı Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Edirne'de Karşılanması	62
1.6. 16'ncı Kolordu Komutanı Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Faaliyetleri.....	65
1.6.1. Askerî Faaliyetleri	65
1.6.2. Sivil Faaliyetleri	94
1.7. 16'ncı Kolordu Karargâhı'nın ve Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Edirne'den Ayrılması.....	95
2. 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞI'NIN KAFKAS CEPHESİ'NE İNTİKALİ VE KAFKAS CEPHESİ'NİN DURUMU	99
2.1. İntikal Güzergâhı ve Durumu	99

2.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığı Emrine Girecek Birliklerin Kafkas Cephesi'ne İntikali	101
2.3. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in ve 16'ncı Kolordu Karargâhı'nın Kafkas Cephesi'ne İntikali.....	120
2.4. 16'ncı Kolordu Harekât Bölgesinin Coğrafi Açından İncelenmesi	122
2.4.1. Dağlar, Geçitler, Gedikler ve Boğazlar	124
2.4.2. Yaylalar ve Ovalar	126
2.4.3. Akarsular	127
2.4.4. Göller.....	129
2.4.5. İklim ve Hava Koşulları	129
2.4.6. Bitki Örtüsü	130
2.4.7. Yollar.....	130
2.4.8. Demir Yolları	133
2.4.9. Su yolları	133
2.4.10. Doğal Coğrafya ve Sunî Arızaların Harekâta ve Lojistik Destek Hizmetlerine Etkisi.....	133
2.4.11. Nüfus ve Toplumsal Yapı	134
2.4.12. Bölgenin Ekonomik Durumu, Tarım ve Hayvancılık	137
2.5. 16'ncı Kolordu Kafkas Cephesi'ne Gelmeden 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Verilecek Bölgenin Durumu	138
2.5.1. Kafkas Cephesi'nin Genel Durumu ve Bitlis'in Ruslar Tarafından İşgal Edilmesine Kadar Yaşanan Olaylar	138
2.5.2. Bitlis'in Ruslar Tarafından İşgal Edilmesi ve Nedenleri	158
2.5.3. 04-27 Mart 1916 Tarihleri Arasında Harekât Bölgesinin Durumu	166
2.6. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Kafkas Cephesi'nde Yeniden Teşkilatlandırılması.....	174
2.7. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Gönüllü Müfrezeler Oluşturma Çalışmaları.....	179
2.8. Gönüllü Müfrezelerin Komutanları.....	185

2.9. Mustafa Kemal Paşa'nın Terfisi, Diyarbakır Faaliyetleri ve Birliklerini Denetlemesi	191
2.9.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Terfisi ve Diyarbakır Faaliyetleri	191
2.9.2. 17'nci Piyade Alayı'nın Diyarbakır'a Gelişi ve Şin Bölgesine Gönderilmesi	198
2.9.3. Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'da Bitlis Cephesi'ne Gitmeden Vermiş Olduğu Emirler	200
2.9.4. Mustafa Kemal Paşa'nın 5'inci Tümen Cephesi'ni Denetlemesi.....	205
2.9.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Kulp Mıntıkasında 17'nci Alayı Denetlemesi.....	215
2.9.6. Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'a Dönüşü, 8'inci Tümeni Denetlemesi ve Kolordu Karargâhını Silvan'a Taşınması....	217

3. 16'NCİ KOLORDU KOMUTANLIĞI'NIN KAFKAS CEPHESİ'NDEKİ MUHAREBELERİ VE LOJİSTİK FAALİYETLERİ.....

220

3.1. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeleri	220
3.1.1. 1916 Yılı Nisan Ayı Muharebeleri.....	220
3.1.2. 1916 Yılı Mayıs Ayı Muharebeleri	232
3.1.3. 1916 Yılı Haziran Ayı Muharebeleri.....	243
3.1.4. 1916 Yılı Temmuz Ayı Muharebeleri.....	253
3.1.5. 1916 Yılı Ağustos Ayı Muharebeleri	267
3.1.6. Eylül 1916-Mart 1917 Tarihleri Arasındaki Faaliyetleri.....	297
3.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Lojistik Faaliyetleri	308
3.2.1. Genel Lojistik Faaliyetleri.....	308
3.2.2. İkmal Maddelerinin Sınıflandırılması	312
3.2.3. İkmal Maddelerinin Karşılanması ve İkmal Faaliyetleri.....	313
3.2.4. Sağlık ve Veteriner Hizmetleri.....	359
3.2.5. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Personel Mevcudu ve Personel Bütünleme Hizmetleri	361

3.3. Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis Bölgesinde Birlikleri Denetlemesi.....	366
3.4. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Lağv Edilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın 16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan Ayrılışı.....	376
SONUÇ	383
EKLER	389
EK-1: Fotoğraflar	389
EK-2: 30 Ağustos 1916 tarihinde Kafkas Cephesi'nde şehit düşen 2'nci Kolordu Komutanı Mirliha Faik Paşa	405
EK-3: Cankurtaran Tepe 13'üncü Alay'a ait olması muhtemel Şehit Mezarları	406
EK-4: 2002 yılında bölge yapılan kazıda meydana çıkarılan bir ceset	407
EK-5: Cankurtaran Tepe mevki Muhtemel Şehitlik Sınırları.....	408
EK-6: Kafkas Cephesi'ndeki Muharebelerde 13'üncü Alay Şehit Listesi	409
EK-7: Mustafa Kemal Paşa'nın Küfrevîzâde Şeyh Abdülbâkî Efendi'ye Gönderdiği Mektuplar	417
EK-8: Mustafa Kemal Paşa'nın Ziyaeddin Efendi'ye Mektubu	419
EK-9: Gönüllü Milis Abdülbari Ceylan'ın Fotoğrafı.....	421
EK-10 Yarbay Osman Bey'in 7'nci Tümen Komutanı Olarak Görevlendirildiğine Dair Belge	422
KAYNAKLAR.....	423
DİZİN	445

TAKDİM

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı; Anayasamızın 134'üncü maddesi uyarınca, 1983 yılında Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu çatısı altında kurulmuştur. ATAM kurulduğu günden itibaren mevzuatla verilen görev ve sorumluluklar çerçevesinde, yurt içi ve yurt dışındaki paydaşlarla iş birliği içinde veya tek başına yayın, bilimsel etkinlikler ve projeler gerçekleştirmektedir. Merkezimiz çalışma alanlarıyla ilgili yüksek lisans ve doktora öğrencilerine araştırma bursları sağlamakta, seçkin ihtisas kütüphanesiyle araştırmacılara hizmet sunmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk, Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti tarihine dair konularda alanlarında önde gelen bilim insanları ve araştırmacılarla çalışan ATAM ürettiği bilimsel çıktılar ile geçmiş ve gelecek arasında bir köprü kurmakta ve aynı zamanda akademik bir kurum olarak strateji enstitüsü misyonunu da ifa etmektedir.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, 600'ün üzerinde basılı ve elektronik yayınıyla uluslararası yayınevi niteliğine sahiptir. Bu yayınlar arasında yabancı dillerdeki eserler de yer almakta; ayrıca altı ayda bir nitelikli indekslerde taranan süreli dergi yayımlanmaktadır. ATAM yayınlarına, e-mağazamız ve resmî web sitemiz aracılığıyla erişilebilmektedir. Teknolojik gelişmelere paralel olarak Atatürk Ansiklopedisi, Türk Dünyası Ansiklopedisi ve "Atatürk Ansiklopedisi ve Türk Dünyası Mobil Uygulaması" internet ortamında hizmete sunulmuştur. Akademik ilkelerle hazırlanan bu ansiklopedilere 12 milyonun üzerinde erişim sağlanmıştır.

ATAM'ın etkinlikleri arasında özellikle Millî Mücadele'ye yönelik gerçekleştirilen faaliyetler büyük önem arz etmektedir. Bu kapsamda, 2019 yılında "Millî Mücadele'nin 100. Yılı: Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi ve Kongreler" başlığıyla düzenlenen sempozyum dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Söz konusu sempozyumda sunulan bildiriler ayrıca e-kitap formatında yayımlanmıştır. Gururla ifade edilmelidir ki bu minvalde yayımlanan yüzlerce eser ve yürütülen çok sayıda bilimsel faaliyet bulunmaktadır. Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı; gerçekleştirdiği bilimsel çalışmaların çıktılarının gelecek kuşaklara aktarılması, Cumhuriyet tarihi yazımına katkı sağlanması ve kamu kurumlarının strateji geliştirme süreçlerinde rehberlik edilmesi hususunda öncü bir kurum olma misyonunu sürdürmektedir.

Elinizdeki eser, Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Cephesi kara muharebeleri esnasında kurulan ve daha sonra Kafkas Cephesi'nde görevlendirilen 2'nci Ordu Komutanlığı'na bağlı 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın kuruluşundan lağvedilmesine kadar geçen süredeki görev ve faaliyetlerini incelemektedir. Bu birliğin; Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün emir ve komutası altında bulunması, savaşın kritik safhalarında

önemli görevler üstlenmesi, Rus kuvvetlerini Bitlis, Muş ve Çapakçur Cephe-lerinde geri püskürterek Akdeniz’e inmelerini engellemesi, konuyu tarihimiz açısından özel bir yere taşımaktadır. Bilindiği üzere Mustafa Kemal Atatürk 19 Ağustos 1915-18 Aralık 1916 tarihleri arasında, 16’ncı Kolordu Komutanlığı emrindeki askerlerle birlikte son derece zor koşullar altında kahramanca görev yapmıştır.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı olarak bu çalışmada, 16’ncı Kolordu Komutanlığı tüm yönleriyle ele alınmış; Mustafa Kemal Paşa’nın Kafkas Cephesi’nde yürüttüğü muharebelerde bugüne kadar gözden kaçmış veya hiç bilinmeyen bilgilerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu eserde yer alan bilgi, belge, fotoğraf ve planların bir kısmı ilk defa yayımlanmış olması ile özgün bir nitelik kazanmaktadır. Eserin yeni akademik çalışmaları teşvik etmesini temenni ederiz. Bu vesileyle başta Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, Türk Cumhuriyeti’nin kuruluşuna ve gelişimine katkı sağlayan tüm kahramanlarımızı, şehitlerimizi ve gazilerimizi minnet ve saygıyla anıyoruz. Eseri hazırlayan Dr. Oral Ateş’e, kitabın inceleyicilerine, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Prof. Dr. Derya Örs’e; Yüksek Kurum Uzmanı Murat Alper Parlak’a, idari personele teşekkür eder, bu eserin tarih meraklıları ve akademik camia için değerli bir kaynak olmasını dileriz.

Doç. Dr. Ahmet Kılıncı
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

ÖN SÖZ

Birinci Dünya Savaşı üzerinden yüz yıl geçmesine rağmen aydınlatılamamış pek çok konu bulunmaktadır. Bu bağlamda savaş boyunca açılan en büyük cephelerden biri olan Kafkas Cephesi’ni konu alan çeşitli başlıklar altında bugüne kadar birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar ise büyük ölçüde 3’üncü Ordu bölgesi ve Sarıkamış Harekâtı hakkında yapılmıştır. Bu önemli tarihi vakaya ait gerçeklerin daha fazla açığa çıkarılması amacıyla bugüne kadar akademik olarak yapılan çalışmaların kısıtlı ve dar kapsamlı olması nedeniyle, 2’nci Ordu Komutanlığı’na bağlı 16’ncı Kolordu Komutanlığı ile ilgili bir çalışma yapılması hedeflenmiştir. İncelenecek birlik olarak 16’nci Kolordu Komutanlığı’nın seçilme nedenleri ise savaş içinde çok önemli mevkilerde yer alması, Rusları Bitlis, Muş ve Çapakçur cephelerinde geri püskürterek Akdeniz’e inme hedeflerini gerçekleştirmelerine engel olmasının yanında bu birliğin Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün emir komutasında bulunması olmuştur.

Literatür incelendiğinde 16’nci Kolordu Komutanlığı ile ilgili bugüne kadar bir çalışma yapılmadığı gibi, kolordu büyüklüğünde bir birlik incelemesi de yapılmamıştır. Ancak alay düzeyinde Mutlu Karakaya tarafından 2017 yılında yapılan “Çanakkale Savaşı’nda 14. Alay” adlı birlik incelemesi tespit edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın 16’nci Kolordu Komutanlığı ile ilgili olarak ise Mehmet Evsile tarafından 1988 yılında yapılan “Birinci Dünya Harbi Sırasında Atatürk’ün Diyarbakır’daki Faaliyetleri (16’nci Kolordu ve II. Ordu Komutanlıkları)” isimli yüksek lisans tezinde çeşitli bilgilere ulaşılabılır. Bazı yüksek lisans düzeyinde yapılan çalışmaların içinde ise Mustafa Kemal Paşa’nın Kafkas Cephesi’nde ki 16’nci Kolordu Komutanlığı dönemine ait sıyrıklı konularda bazı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Mevcut literatürde Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde 16’nci Kolordu Komutanlığı ile ilgili başvuru eserleri ve günümüzde yapılan askerî tarih araştırmaları ölçğine göz atıldığında kısıtlı bilgilere ulaşılabilirdi ifade edilebilir. Makale ve süreli yayınlarda ise yapılan çalışmalarda; Birinci Dünya Savaşı’nda Bitlis, Muş ve Bingöl’ün işgalden kurtarılmasında Mustafa Kemal Paşa’nın rolü, Mustafa Kemal Paşa’nın 16’nci Kolordu Komutanlığı üzerine yapılan değerlendirmeler, bölgede oluşturulan milis yapılanmaları gibi konuların ön plana çıktığı görölse de Mustafa Kemal Paşa’nın 16’nci Kolordu Komutanlığı hakkında bir bütünlük içinde bilgi sahibi olunduğu söylenemez.

Eserin sınırlarını oluşturan zaman aralığı, Birinci Dünya Savaşı’nın oldukça hassas bir dönemini olan 1915-1917 yılları arasındır. Kapanan Çanakkale Cephesi’nden ayrılan birliklerin diğcr cephelere gitmek üzere çeşitli bölgelere intikali gerçekleşmiştir. Makedonya, Filistin, Galiçya, Romanya ve

Kafkas Cephesi birlik gönderilen başlıca cepheler olmuştur. Çanakkale Cephesi'nde kara savaşlarının başlamasıyla kurulan 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın karargâhı ise Kafkas Cephesi'ne gönderilen ilk unsurlardan biri olmuştur. Kafkas Cephesi'ne intikal eden ve görevine başlayan 16'ncı Kolordu Komutanlığı Karargâhı, 2'nci Ordu Komutanlığı bölgeye intikal edene kadar 3'üncü Ordu Komutanlığı emrinde kalmıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na 3'üncü Ordu Komutanlığı'nın üçe ayrılan mıntıkasının yaklaşık 100 km genişliğindeki 1'inci mıntıkasının sorumluluğu verilmiştir. Bu sırada 16'ncı Kolordu Komutanlığı 5'inci Tümen ve milis güçlerden oluşturulmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın nizami birliklerle beraber milis güçleri de kullanması ve milis güçler oluşturma çabaları eserde ele alınmıştır.

Bu araştırmanın cevaplamaya çalıştığı temel soru Kafkas Cephesi'nde görev alan 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın ilk kuruluşundan lağvedilmesine kadar teşkilatlanmasını ve Kafkas Cephesi'ndeki faaliyetlerini ortaya çıkarmaktır. Bunun yanında bir alt problem olarak ise Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın Kolordu Komutanlığı'nın ona kattığı tecrübeleri analiz edebilmek olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle bugüne kadar yeterince incelenmemiş Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale Cephesi'nde edindiği tecrübeleri yansıttığı Edirne'de geçen 43 günlük süredeki askeri faaliyetleri literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracaktır. Cevabını aradığımız diğer alt sorular ise esere ayrı bir önem katmıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Kafkas Cephesi'ne intikalinde ne gibi sıkıntılar yaşanmıştır; 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın komuta kademesi kimlerden oluşmuş, kimler görev almıştır; kuruluşundan lağvedilmesine kadar hangi birlikler teşkilatına dâhil olmuştur; hangi bölgelerde harekât icra etmiştir; 16'ncı Kolordu Komutanlığı Kafkas Cephesi'ne intikal ettiğinde lojistik teşkilatlanma henüz kurulmadığından ikmal ve iâşe nasıl sağlanmıştır; Bölgede oluşturulan milis kuvvetlere hangi aşiret ve gönüllüler katkı sağlamıştır; 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Kafkas Cephesi'ne ne gibi katkıları olmuştur; Mustafa Kemal Paşa Çanakkale Savaşı'ndan sonra 16'ncı Kolordu Komutanı olarak Edirne'ye görevlendirilmesiyle burada geçirdiği bir buçuk aylık sürede neler yaşanmıştır; Trablusgarp ve Çanakkale Muharebeleri'nde edindiği tecrübeleri Kolordu Komutanlığı'na nasıl yansıtmıştır; denetleme ve eğitimlerde dikkat ettiği konular neler olmuştur; bu konulardan günümüz harp doktrininde geçerliliğini korumakta mıdır, gibi sorulara cevap aranmıştır.

“Mustafa Kemal Paşa ve 16'ncı Kolordu Komutanlığı (1915-1917)” isimli çalışmada; alay, tümen ve gönüllü milis birliklerinin komutanlarının kimliklerini de ilgi alanımızın içine alarak küçük biyografilerini dipnotlarda verilmesi uygun görülmüştür. Yine dipnotlarda verilen Mustafa Kemal Paşa'nın bu cephede verdiği bazı emirler ile Trablusgarp Savaşı'nda ve Ça-

nakkale Cephesi’nde verdiği emirler belirtilerek bu bağlamda uyguladığı taktik hareketi değerlendirmek suretiyle çalışmaya derinlik kazandırılması amaçlanmıştır.

Araştırma ve inceleme yaparken, bizi en çok zorlayan konulardan biri, arşiv belgelerinde yer alan ve çoğu günümüze kadar ulaşan, zaman içinde isimleri değişmiş yerleşim yeri ve mevki isimlerini doğru okuyabilmek ve müteakiben de o yerin günümüzde hangi isimle bilindiğini tespit edebilmek olmuştur. Bu yerlerin doğru tespit edilmesi hem birliklerin intikal güzergâhını doğru belirlemek hem de yapılan muharebeleri değerlendirebilmek için önem arz etmekteydi. Çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi ve olaylar hakkında doğru kararlar verebilmek için birliklerin intikalleri ve intikal güzergâhları dönemin haritaları üzerinde açıklamalı olarak gösterilmiştir. Ayrıca verdiğimiz bilgilerin yanında konuyla ilgili elde edebildiğimiz harita, resim ve tablolarla bir bütün hâlinde verilmeye çaba gösterilmiştir. Eserin bu kapsamdaki amacı, konunun, daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve bir bütünlük içinde sunabilmek olmuştur.

Eserde, arşiv belgelerinden alıntı yaparken belgenin anlatım özelliğini günümüze göre daha anlaşılır bir duruma getirmek maksadıyla daha sade bir hâlde, bazen de olayların daha iyi anlaşılabilmesi için aynı şekilde verilmesine özen gösterilmiştir. Çok geniş bilgi aktaran harp raporu belgelerinin ise önemli kısımları özetleyerek verilmiştir. Bazı önemli gördüğümüz belgeleri metin içinde, bazılarının ise ekler bölümünde verilmesi daha uygun görülmüştür. Yapılan alıntıların transkripsiyonlarında o dönemde kullanılan bazı kelimeleri anlaşılması kolay olması için Türkçenin bugünkü kullanımıyla verilmeye çalışılmıştır. Çalışmada metin içinde konunun bütünlüğünü bozabilecek nitelikteki açıklamalar dipnotlarda verilmiştir. Metin içinde verilmesi uygun görülmeyen önemli fotoğraf, belge ve haritalar da ekler bölümünde verilerek çalışma zenginleştirilmiştir.

16’ncı Kolordu Komutanlığı’nın muharebelerinin yapıldığı ve Mustafa Kemal Paşa’nın denetleme ve ziyaretler yaptığı Bitlis ve Muş bölgesi 2018-2019 yıllarında birkaç kez ziyaret edilmiştir. Bu bölgelerde edinilen bilgiler ve gözlemlerin çok faydası olmuştur. Özellikle bölgede çalışmalar yapan Mehmet Törehan Serdar ile yapılan mülakat ve görüşmelerin bize katkısı büyük olmuştur. Araştırmamız esnasında o dönemde 16’ncı Kolordu Komutanlığı’nda gönüllü milis olarak görev yapan Abdülmenaf Aşiretine mensup Abdülbari Ceylan’ın muharebeler esnasında tuttuğu hatıratı ulaşılmıştır. Hatıratı bize ulaştıran Abdülbari Ceylan’ın oğlu Kutbettin Bayav olmuştur. Kutbettin Bayav ile yaptığımız mülakat sonucunda ise edindiğimiz bilgiler ve bölgede yaptığımız mülakatlar sonucunda 13’üncü Alay’a ait olması muhtemel bir şe-

hitlik olabilecek bölge tespit edilmiştir. Bu bölge hakkındaki tespitlerimizi yaparak Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Başkanlığına 13'üncü Alay'ın şehit listesi, künye defteri ve ceridesini alabilmek maksadıyla başvuru yapılmıştır. Başvuru neticesinde 13'üncü Alay'ın şehit listesine ulaşılmış ancak künye defteri ve ceridesine ulaşılamamıştır. Mevcut şehitlerin elde edilen şehit listesindeki sayıdan çok daha fazla olduğuna kanaat getirilmiştir. 13'üncü Alay'ın bu muharebelerdeki zaiyat ve kayıplarının isim listesine de ulaşılamamıştır.

Ulaşılan bütün bilgiler kapsamında çalışmamızın zeminini oluşturmak için ilk önce kapsamlı yerli ve yabancı kaynak taraması yapılmıştır. Tarama sonucunda hem Kafkas Cephesi hem de Mustafa Kemal Paşa'nın kolordu komutanlığı dönemi ile ilgili tezler, kitaplar, makaleler, dergi ve gazeteler, günlükler, hatıralar vb.'den elde edilen bilgiler toplanmıştır. Özellikle çalışmamızın kapsadığı süre içerisinde yayın yapan dönemin gazeteleri İkdam, Tanin, Tercüman-ı Hakikat, Tasvir-i Efkâr, Servet-i Fünun, Askerî Mecmua ve Harp Mecmuası'nın tüm sayıları incelenmiştir. Bu toplanan belge ve bilgiler konu bütünlüğü içinde kronolojik olarak bir araya getirilip tasnif edilmiştir. Müteakiben elde edilen bu bilgileri daha genişletmek veya ulaşılan bilgiyi desteklemek ya da farklı bir görüş ortaya koymak maksadıyla arşivlerde araştırma yapılmıştır. Arşiv araştırmalarında belli miktarda belgeye ulaşıldıktan sonra eserin yazımına başlanmıştır. Eserin kaleme alınmasıyla birlikte eksikler ve literatürdeki çelişkili olan hususlar daha net olarak ortaya çıkarılmıştır. Tespit edilen bu hususları giderebilmek için Bitlis ve Muş bölgesinde saha araştırmaları yapılmış, arşivlere ve kütüphanelere tekrar gidilmiştir. Elde edilen bilgi ve belgeler ile beraber başvuru kaynaklarına tekrar dönülerek denetimler yapılmıştır. Tüm bu süreçlerin başlangıcından eserin bittiği güne kadar ulaşılabilen bilgi ve belgeler doğrultusunda tespit edilen hususlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızı yaparken en fazla yararlandığımız arşiv, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE) olmuştur. Askerî Tarih araştırmalarında en önemli arşiv olan ATASE koleksiyonlarında çok defa yapılan katalog taraması sonucunda, tespit edilen dosyalar, fişlere yazılmak suretiyle arşiv birimine teslim edilmiş ve toplamda 41 dosya alınabilmiş, 2 dosyanın tarafımıza verilmesi uygun görülmemiştir. 2020 yılından itibaren ATASE Arşivi, Devlet Arşivleri Başkanlığına ilgili mevzuat kapsamında devredildiğinden araştırmacılara kapatılmış, Devlet Arşivleri Başkanlığınca da uzun bir süre araştırmacıların belge erişimine açılmamıştır. Bu durum araştırmamızın bir kısıtı olmuştur. Çalışmaların yoğunlaştığı diğer arşiv olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, istenilen belgeye internet ortamından kolayca ulaşılmıştır. Özellikle lojistik konularda birçok belgeye ve Mustafa Kemal Paşa ile ilgili atamalar hakkında bazı belgelere ulaşmak mümkün olmuştur.

Eserin yazılmasında öncelikli olarak ATASE Başkanlığından temin edilen arşiv belgelerinin yanında, bu kurum tarafından basılan kitaplardan ve sürelili olarak yayımlanan yayınlardan faydalanılmıştır. Bunlar Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Serisi, Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Askerî Tarih Bültenleri, Askerî Tarih Seminerleri, ATASE yayınlarından çıkan araştırma ve inceleme eserlerdir. Çalışmamızda kullandığımız en önemli hatırat olarak ise birinci el kaynak diyebileceğimiz Mustafa Kemal Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanı iken Kafkas Cephesi'nde yazdığı “Hatıra Defteri”, “Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe” ve “Arıburnu Muharebeleri Raporu” gelmektedir. Bunların yanında günlüklerden ise Mustafa Kemal Atatürk'ün kolordu komutanı iken Kurmay Başkanlığını yapan İzzettin Çalışlar'ın “On Yıllık Savaş Günlüğü”, yaveri Şükrü Tezer'in “Atatürk'ün Hatıra Defteri”, İsmail Hakkı Sunata'nın “Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları”, Güliz Beşe Erginsoy'un “Dedem Hüseyin Atıf Beşe” yararlandığımız günlüklerin başında gelmektedir.

Literatür taraması yapılırken en sık başvurulmuş kütüphane ATASE Kütüphanesi olmuştur. Bunun yanında Harbiye Askerî Müze Kütüphanesi ve Millî Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi de çalışmamız için önemli başvuru kaynakları olmuştur. Diğer yararlanılan kütüphaneler; Çankırı Karatekin Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İstanbul Millî Savunma Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Kütüphanesi, 3'üncü Ordu Komutanlığı Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, Edirne Halk Kütüphanesi, Bitlis Halk Kütüphanesi, Bitlis İl Kültür Müdürlüğü Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi olmuştur.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın yaptığı muharebelerin Türk ve dünya tarihindeki önemi nedeniyle farklı yönlerden değerlendirilmesinin gerekliliği ortadadır. Bu kapsamda yapılacak her bir tespit, gelecekte yapılacak çalışmalara yol gösterici olacaktır. Bir taraftan da ortaya çıkarılan yeni bilgiler vasıtasıyla tarihin yeniden ve doğru şekliyle yazılması söz konusu olacaktır. Hazırlanan bu eserle 16'nci Kolordu Komutanlığı tüm yönleriyle analiz edilmeye çalışılmış, Mustafa Kemal Paşa'nın Edirne'de kaldığı 43 günlük sürede yaptığı denetleme ve faaliyetler ortaya çıkarılan belgelerle ilk kez ele alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi'nde icra ettiği muharebelerde ise bugüne kadar gözden kaçmış veya hiç bilinmeyen bilgilerin ortaya çıkarılması sağlanmıştır.

Bu çalışma, “Kafkas Cephesi'nde 16'nci Kolordu Komutanlığı ve Mustafa Kemal Paşa” isimli doktora tezinin gözden geçirilip yeni bilgi, belge ve bulgular eklenmesi ile hazırlanmıştır. Bu süreçte çalışmanın en başından itibaren her türlü desteğini ve yakınlığını esirgemeyen, karşıma çıkan her sorun

ve çıkmazımda yardım eden, Doç. Dr. Recep Büyüktolu'ya, ilgisi ve bilgisiyle her zaman yanımda olan Prof. Dr. Ahmet Özcan'a, ATASE Kütüphanesi ve arşiv belgeleri ile ilgili çalışmalarında yardımlarını esirgemeyen Nuri Bayrak'a, Enes Dinçer'e, Bitlis bölgesindeki araştırmalarımnda yardım ve desteğini esirgemeyen Mehmet Törehan Serdar'a, Kutbettin Bayav'a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmam boyunca en zorlandığım dönemlerde dahi benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen kıymetli eşim Dudu Ateş'e, onlara ayıracığım zamanlardan ödünç alarak çalışmamı hazırladığım oğlum Mustafa Kemal'e, kızım Elif'e minnettarlığımı ve sevgilerimi sunduğumu ifade etmek isterim.

Oral Ateş

KISALTMALAR

ATASE	: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
ATBD.	: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
BDH	: Birinci Dünya Harbi Kataloğu
BEO	: Bâb-ı Âli Evrâk Odası
BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. EUM.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. EUM. KLH	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususî
DH. EUM. SSM	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi
DH. HR. SYS.	: Dâhiliye Nezareti Hariciye Siyasi Kısım Evrakı Odası
DH. İUM	: Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umumiyye Müdüriyeti
DH. ŞFR.	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DUİT.	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Der.	: Derleyen
Dos.	: Dosya
Ed.	: Editör
Fih.	: Fihrist
G.	: Gömlek

HRT.	: Harita
İ. HB.	: İdare Harbiye
Kls.	: Klasör
No. :	: Numara
S. :	: Sayı
s. :	: Sayfa
TTK :	: Türk Tarih Kurumu
Yay. :	: Yayınlayan
Yay. Haz. :	: Yayına Hazırlayan
Y.N.	: Yazar Notu
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında meydana gelen olaylar ve gelişmelerin bir sonucu olarak başlamıştır. Avrupa’da yaşanan siyasi ve ekonomik çatışmalar Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf bloklarının kurulmasını doğurmuş, savaş hazırlıklarını hızlandırmıştır. Devletler arası dengeler kuruldukça savaş geciktirilmiş olsa da 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya Veliahdı Arşidük Ferdinand ve eşinin Bosna Hersek’te bir Sırp tarafından öldürülmesi savaşı başlatan olay olmuştur¹. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, yaşanan bu olayın sorumlusu olarak gördüğü Sırbistan’a nota vererek bir dizi ağır şartları olan isteklerde bulunmuş ve bu isteklerin yerine getirilmesi için 48 saat süre vermiştir. Sırbistan bu isteklerin birçoğunu kabul ederken bir kısmını da reddetmiş ve ülkesinde seferberlik ilan etmiştir. Bu olaylar üzerine 28 Temmuz 1914’te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Sırbistan’a savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine Sırbistan’ın yanında yer alan Rusya da seferberlik ilan etmiştir. Bu durumu Avusturya-Sırp anlaşmazlığına müdahale olarak gören Almanya, 1 Ağustos 1914 tarihinde Rusya’ya savaş ilan etmiş, sonra 12 Ağustos 1914 tarihinde Fransa’ya savaş ilan ederek Belçika üzerinden Fransa’ya karşı taarruza geçmiştir. Yaşanan bu olaylar üzerine İngiltere, Belçika’nın tarafsızlığının ihlal edildiğini belirterek 4 Ağustos 1914 tarihinde Almanya’ya savaş ilan etmiştir. Böylece 1914 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Avrupa’da yaşanan bu olayların sonucu olarak başlayan savaş kısa sürede genel bir savaşa dönüşmüştür².

Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı İmparatorluğu, Trablusgarp Savaşı ve ardından Balkan Savaşı’ndan yeni çıkmış, bu savaşlarda uğradığı yenilgi sonucunda büyük toprak kayıpları meydana gelmiş ve birtakım sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ordunun zayıflaması, diplomatik ilişkilerin yetersizliği ve yaşanan siyasi yalnızlıklar bu sorunların başlıcaları olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, diplomatik ve siyasi ilişkileri geliştirmek ve uluslararası alanda yalnız kalmamak için bir dizi girişimlerde bulunmaya başlamıştır³. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Almanya ile olan ilişkilerini geliştirmiştir. Ancak Trablusgarp Savaşı, Almanya’nın müttefiki İtalya tarafından çıkarılmış, Almanya bu duruma engel olamamıştır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu ilk önce İtilaf Devletleri ile ittifak yapma girişimlerinde bulunmuştur. Balkan Savaşlarında, diplomatik yönlere Osmanlı İmparatorluğu aleyhine faaliyet

¹ Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2014)**, Der Yayınları, 10. Basım, İstanbul, 2015, s.599.

² Michael Howard, **Yüzüncü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı**, Dost Yayınevi, Ankara 2014, s.47-49.

³ Uçarol, **a.g.e.**, s.602.

göstermiş İngiltere ve Fransa bu ittifaka yanaşmamıştır⁴. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak yapmamasındaki önemli sebeplerinden birisi Rusya'nın bu ittifaka karşı olmasıdır. Çünkü Rusya, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirmesine, onunla her alanda iş birliği yapmasına karşı olmuştur. Bu nedenle Alman tehlikesi yüzünden Rusya'ya yakınlaşmış olan İngiltere, bu tehlikeyi bertaraf etmek için Osmanlı İmparatorluğu'nu bu anlamda feda etmeye razı olmuştur⁵. Bu iki devlet yakın zamanda dağılmasını beklediği Osmanlı İmparatorluğu'nun yükünü bu savaşta taşımak ve diğer ittifak kurdukları Rusya'yı da gücendirmek istememiştir⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir diğer ittifak girişimi de Rusya ile olmuştur. 5-14 Ağustos 1914 tarihinde iki devlet arasında İstanbul'da ve Petersburg'da bazı müzakereler yapıldıysa da sonuç alınamamıştır. İki tarafın anlaşması durumunda Rusya'nın boğazlardan vazgeçmiş sayılacak olması, İngiltere ve Fransa'nın evvelden beri uyguladıkları Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'yı karşı karşıya getirme stratejisinin de bu anlaşmazlıkta rolü büyük olmuştur⁷.

Fransa, Rusya ve İngiltere büyükelçileri 17 ve 29 Ağustos 1914 tarihinde Sadrazam Said Halim Paşa'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsız kalması durumunda bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü garanti edeceklerini, Alman demiryolu imtiyazlarının tamamen geri verilmesini onaylayabileceklerini, kapitülasyonların kaldırılması hususunda daha anlayışlı olabileceklerini hükümetleri adına sözlü olarak ifade etmiştir. Rusya ise bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkaslarda yapmaya başladığı yığılmaktan ve Goeben ile Breslau'nın Karadeniz'de yapabileceği herhangi bir saldırıdan çekinmekteydi. Kısa bir zaman önce söz konusu devletlere ittifak teklifinde bulunulduğunda hiçbir bu ittifaka yanaşmamıştı. Şimdi ise birçok konuda Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında olacaklarını ifade etmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile müttefiklik yapmasını engellemek için bir girişim olduğu anlaşılmaktaydı⁸.

Osmanlı İmparatorluğu bu savaşta ittifak için İtilaf Devletleri'ne başvurmuş ancak arzu ettiği sonucu alamamıştır. Yapılan ittifak girişimlerin sonu-

⁴ Cemal Akbay, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, C.1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s.36-39.

⁵ Ali Kaşığıuğun, **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları ve I. Dünya Savaşı'na Girişi (1911-1914)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, 2014, s.79.

⁶ Uçarol, **a.g.e.**, s.603.

⁷ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar**, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s.440-441.

⁸ Kaşığıuğun, **a.g.t.**, s.103.

cunda İtilaf Devletleri genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan tarafsız kalmasını istemiştir⁹. Bu sonuçtan memnun olmayan Osmanlı İmparatorluğu ise İttifak Devletleri'ne yönelmiştir. Diğer taraftan Almanya da İtilaf Devletleri tarafından ülkesi etrafında kurulmuş olan çemberin yarılabilmesi için Osmanlı İmparatorluğu ile anlaşma yapmayı kendi çıkarlarına uygun bularak güçlenmesini de istemiştir¹⁰. İttifak Devletleri'nin bir diğer müttefiki Avusturya ise Sırbistan'a karşı kendisine müttefik olması için Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak yapmak düşüncesinde olmuştur. Bu gelişmelerin sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu ve İttifak Devletleri arasında görüşmeler başlamıştır¹¹.

Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın 22 Temmuz 1914 tarihinde Almanya Büyükelçisi Baron Hans von Wangenhaim'la görüşmesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu, Almanya'ya resmî olarak ittifak teklifinde bulunmuştur¹². Aynı tarihte Sadrazam Sait Halim Paşa da Avusturya Büyükelçisi John von Pallavicini'ye antlaşma teklifinde bulunmuş ve 23 Temmuz 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan aynı şartlar geçerli olmak üzere bu ittifak teklifini kabul ettiğini bildirmiştir¹³. Yapılan ittifak görüşmelerinin sonucunda 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması Almanya'nın Büyükelçisi Wangenheim ve Sadrazam Said Halim Paşa arasında Osmanlı-Alman Antlaşması imzalanmıştır¹⁴.

Almanya, savaş öncesinde Balkan Savaşı'ndan ağır bir yenilgi ile çıkan Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak yapmaktan çekinmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kendisine yük olarak görmüştür. Bir süre sonra fikirlerini değiştirerek

⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt. III, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.69.

¹⁰ Uçarol, **a.g.e.**, s.605.

¹¹ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s.651.

¹² Osmanlı İmparatorluğu'nun Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında maddi-manevi kayıplara uğramasında İtilaf Devletleri'nin rolü büyük olmuştur. Harbiye Nazırı Enver Paşa, yeni bir savaş durumunda eğer Osmanlı İmparatorluğu savaşa dâhil olursa İtilaf Devletleri tarafından çok büyük kayıplara uğrayabileceğini değerlendirmiştir. Bu nedenle İtilaf Devletleri ile beraber savaşa girmek Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatine olmayacaktır. Enver Paşa, Almanların Rusya'yı mağlup edeceğine ve Rusya'da ihtilal çıkacağına inanmıştır. Bu durumun sonucunda Osmanlı İmparatorluğu Rus tehdidinden kurtulacak ve Kafkaslarda toprak kazanması da gündeme gelebilecektir. Dolayısıyla bu gerekçelerle Almanya'nın yanında savaşa girmeyi en iyi yol olarak görmüştür. Ona göre, Almanya'nın yanında savaşa girilmesi kapitülasyonları, Düyun-u Umumiye'yi ve Rus saldırılarını bertaraf edebileceği gibi Balkan Savaşları kayıplarının da giderilmesi anlamı da taşımaktaydı. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1**, Ercan Kitapevi, İzmir, 2000, s.47.; Bayur, **a.g.e.**, s.68-70.

¹³ Kâzım Karabekir, **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.50.

¹⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, C. IX, TTK, Ankara 1999, s.381.

Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sokmak için hiçbir fedakârlıktan çekinmemiş ve yoğun diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Sonuç olarak, İtilaf Devletleri'ne yapılan başvuruların sonuçsuz kalması, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını devam ettirmesi açısından Almanya'ya yakınlık göstermesini zorunlu kılmıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu şartlar dikkate alındığında İttifak Devletleri'yle eşit şartlarda bir antlaşmanın da yapılmış olması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini daha çok güvende hissetmesini sağlamış ve Almanya ile iş birliğinin gerçekleştirilmesinde önemli bir etken olmuştur¹⁵.

Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ile ittifak antlaşması yaptıktan sonra 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan etmiştir. 4 Ağustos 1914 tarihinde ise bu savaşta tarafsız kalacağını duyurmuştur. 7 Ağustos 1914 tarihinde Avusturya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesiyle yapılan antlaşma gereği Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını ticari gemilere açık olmak koşuluyla savaş gemilerine kapatmıştır¹⁶. Bu sıralarda Akdeniz'de bulunan Goeben ve Breslau isimli iki Alman zırhlı savaş gemisi İngiliz donanmasının takibinden kaçarak 10 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Marmara Denizi'ne girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu tarafsız olduğu için bu gemileri Osmanlı karasularından çıkarması veya savaş sonuna kadar el koyması gerektiği hâlde bu kurala uymamıştır. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu, 1 Ağustos 1914 tarihinde parasını ödeyip İngiliz tezgâhlarında yaptırdığı, Ege Denizi'nde Yunanistan ile dengeyi sağlamak için kullanmayı planladığı, Reşadiye ile Sultan Osman isimlerini verdiği iki savaş gemisine İngiltere el koymuştur¹⁷. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsızlığını koruduğu sürece savaş sonunda bu gemilerin iade edileceğini belirtmiştir. Ayrıca, günde 1.000 sterlin olmak üzere her hafta ödeme olacak şekilde el konulan gemiler için taksitle ödeme planı da sunmuştur. Ama bu ödeme Türkler savaşta tarafsız kaldığı sürece devam edeceğini ifade etmiştir. Diğer taraftan 10 Ağustos 1914'te, tarafsız Osmanlı İmparatorluğu için iki Alman gemisinin zamansız gelmesi de çok büyük bir sıkıntı yaratmıştır. Tüm bu hadiseleri fırsat bilen Almanlar, mümkün olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sokmak için elinden geleni yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ülkenin tarafsızlığını korumak için Alman gemilerinin silahlarını teslim etmesini uygun bulmuş ve durumu Alman elçisine bildirmiştir. Elçi, Osmanlı İmparatorluğu istediği için geldiklerini ve silahlarını teslim etmeyeceklerini söyledikten sonra eğer Osmanlı İmparatorluğu bunu yaparsa Rusya ile anlaşarak Osmanlı İmparatorluğu'nu böleceklerini söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Sonunda bir uzlaşma olarak gemilerin satıl-

¹⁵ Kaşığığun, **a.g.t.**, s.117.

¹⁶ Karal, **a.g.e.**, s.382.

¹⁷ Uçarol, **a.g.e.**, s.606.

ması konusu gündeme gelmiştir. Bir oldubitti ile Osmanlı İmparatorluğu, gemileri satın almıştır¹⁸. Gemilere 16 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı bayrağı takılıp, isimleri Yavuz ve Midilli olarak değiştirilmiştir. Bu şekilde gemiler, Osmanlı donanmasına katılarak Amiral Wilhelm Anton Souchon'un komutası altına verilmiştir¹⁹.

Bu gelişmelerden sonra Almanya, Osmanlı İmparatorluğu savaşa girdiği takdirde Rus ordusunun bir kısmını üzerine çekebileceğinden Osmanlı İmparatorluğu'nun bir an önce savaşa girmesini istemiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile karadan bir bağlantısının olmayışı, seferberliğini tamamlayamamış olması, hem de tarafsızlığını korumak istediğinden savaşa hemen girmeyi uygun görmemiştir²⁰. Sınır komşusu olan Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'ın da durumunun belli olmasını istemiştir. Bu gelişmelerden sonra Almanya ve Avusturya'nın desteğiyle bu ülkelerle ittifak ve tarafsızlık, sınır güvenliği gibi konularda anlaşma yapmak istenildiyse de sonuç alınamamıştır. Bütün bu olaylara rağmen Osmanlı İmparatorluğu tarafsızlığını sürdürmüştür²¹.

Osmanlı İmparatorluğu, 9 Eylül 1914 tarihinde, 1 Ekim 1914'ten itibaren geçerli olmak üzere, tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdığını ilan etmiştir. Ancak bu duruma başta Almanya ve Avusturya olmak üzere diğer devletler tepki göstermiş, sonrasında siyasi ortamdaki gerginlik ve belirsizliklerden dolayı daha fazla ileri gidememiştir²². Bu sırada 6-9 Eylül 1914 tarihleri arasında Almanlar ve Fransızlar arasında yapılan Marne Muharebesi'nde Fransızlar başarılı olmuş; Rus tehlikesi karşısında Almanya savaş planlarında önemli bir değişikliğe gitmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir an önce savaşa dâhil edilerek Kafkaslar'da Rusya'ya karşı bir cephe açılması çok önemli hâle gelmiştir. Çünkü Boğazların kapatılması Rusya ile müttefiklerinin ilişkilerini engelleyecek, savaş İngiliz sömürgelerine kadar yayılabilecek ve en önemlisi Almanya'nın Batı bölgesindeki yükünü hafifletmiş olacaktır²³.

Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa bir an önce girmesi için yaptığı baskıları artırmaya başlamıştır. 2 Ağustos 1914 tarihinde yapılan antlaşmayı tek taraflı fesih ettiğini ve Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na

¹⁸ İsmet Üzen, **Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007, s.69-71.

¹⁹ Bayur, **a.g.e.**, s.87.

²⁰ Üzen, **a.g.t.**, s.66.

²¹ Uçarol, **a.g.e.**, s.607.

²² Bayur, **a.g.e.**, s.74.

²³ Akbay, **a.g.e.**, s.19-20.

bir yardımda bulunmayacağını belirtmiştir²⁴. Osmanlı ordusunun ıslah edilmesi maksadıyla gönderilen Alman askerî heyetinin geri çağırılması, Yavuz ve Midilli isimli gemilerin içerisindeki Alman mürettebat tarafından batırılması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf Devletleri karşısında yalnız bırakılması gibi tehditlerde bulunmuştur²⁵. Osmanlı İmparatorluğu bu tehdit ve baskılar karşısında savaşa erken girmek için maddi durumunun iyi olmadığını öne sürmüştür. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi koşuluyla 11 Ekim 1914 tarihinde para yardımı yapılacağını sözünü vermiştir²⁶. Bütün bu gelişmelerin sonucunda Osmanlı İmparatorluğu, 27 Ekim 1914 tarihinde Amiral Wilhelm Anton Souchon komutasındaki Türk donanmasını Karadeniz'e çıkararak 28-29 Ekim 1914 tarihi gecesinde Rusya'nın Odesa, Novrosiski, Sivastopol, Kefe Limanlarına taarruz ederek birkaç Rus gemisini batırması ve fiilen savaşa girmiştir²⁷.

Bu olay üzerine Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarından taarruza geçerek 2 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmiştir. Savaş başlayınca Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Fransa ile de diplomatik ilişkilerini kestiğini duyurmuştur. İngiltere de 2 Kasım 1914 tarihinde Urla iskelesinde iki Türk gemisini batırması, 3 Kasım 1914 tarihinde bir İngiliz-Fransız karma filosu Çanakkale Boğazı'nda bulunan tabyaları kısa bir süreliğine bombalamıştır. 5 Kasım 1914 tarihinde İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmiştir. Kafkas Cephesi'nin lojistik ihtiyaçlarını karşılanması maksadıyla Başkomutanlık, 5 Kasım 1916 gecesi Mithatpaşa, Bahriahmer ve Bezmiâlem isimli gemileri bir güvenlik düzeni almadan Karadeniz'e çıkarmıştır. Zonguldak'ı denizden bombalamak için görevde bulunan Rus filosu rastladığı bu üç gemiyi 6 Kasım 1914 tarihinde batırmıştır²⁸. Osmanlı İmparatorluğu da 11 Kasım 1914'te İtilaf Devletleri'ne resmen harp ilan ederek İttifak Devletleri'nin yanında savaşa katılmıştır²⁹.

²⁴ Uçarol, a.g.e., s.608.

²⁵ Bayur, a.g.e., s.199.

²⁶ Akbay, a.g.e., s.214.

²⁷ İrfan Tekşüt vd., **Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916)**, V. Cilt, III. Kitap, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012, s.3.

²⁸ Bandırma'dan bakla, buğday, İstanbul'dan iki uçak, bomba ve bir uçak bölüğü yükleyen Bezmiâlem, İstanbul'dan elbise ayakkabı ve askerî gereç yükleyen Bahriahmer ve Mithatpaşa gemileri bu yüklerini Samsun, Ordu ve Trabzon'a çıkarmak üzere 5/6 Kasım 1914 tarihinde boğazdan çıkmıştır. Şiddetli bir fırtınada birer mil aralıkla güçlekle ilerleyen gemiler, 6 Kasım saat 23.00'te Kandilli kömür ocakları önünde Rus filosuna rastlamıştır. Bahriahmer ve Bezmiâlem top mermisiyle, Mithatpaşa da torpido ile Ruslar tarafından batırılmıştır. Üç geminin toplam 220 kişi olan personelinden ancak 17'si kurtulabilmiştir. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII Cilt, Deniz Harekâtı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1976, s.88.

²⁹ Karal, a.g.e., s.396-398.; Uçarol, a.g.e., s.609.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi taraflar arasındaki muharebelerin Galiçya'dan, Kafkaslara, Çanakkale'den Basra'ya, Sina'ya kadar geniş bir alanda açılan cephelerde dünya coğrafyasının büyük bir bölümüne yayılmasına yol açmıştır. Bu cephelerden kronolojik önceliği ve ilk açılan cephe olması sebebiyle Kafkas Cephesi'ndeki gelişmeleri ve sonrasında Çanakkale Cephesi'ndeki gelişmeleri açıklayarak devam edilmesi konunun daha iyi anlaşılması için faydalı olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında yaşanan savaşların tamamı “Kafkas Cephesi” veya “Doğu Cephesi” şeklinde adlandırılmıştır³⁰. Bu cephede Osmanlı ordusu, kendinden daha üstün imkân ve kabiliyetlere sahip Rus kuvvetleri ile savaşmıştır. Rusların, İskenderun'dan Akdeniz'e ve Basra Körfezi'ne ulaşmak, Karadeniz kıyıları boyunca Trabzon istikametinden İstanbul'a doğru uzanmak maksadıyla 1 Kasım 1914 tarihinde sınırı geçerek Kötek ve Narman bölgelerinden taarruz etmesiyle savaş başlamıştır³¹. Sınırı geçmesine müteakiben Erzurum istikametinde ilerleyen Rus ordusu, 07-12 Kasım 1914 tarihleri arasında meydana gelen Köprüköy Muharebesi ile 17-20 Kasım 1914 tarihleri arasında cereyan eden Azap Muharebesi'ni kaybetmiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kafkas Cephesi'nden sorumlu olan 3'üncü Ordu ise geri çekilen Rus kuvvetlerini takip edememiş ve sonrasında onlar da geri çekilmiştir³².

Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nin sonucu, Karadeniz kıyılarında Rus birliklerinin yığınak yapması ve Rus taarruzlarının artarak devam etmesiyle Başkomutan Vekili Enver Paşa, Rusları geri püskürtmek ve Kars ile Batum'u geri alabilmek için bir kuşatma harekâtı yapılmasını düşünmüştür. Cephenin

³⁰ Süleyman Tekir, **Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)**, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars, 2015, s.88.

³¹ Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.101.

³² Yarbay Selahattin, **Kafkas Cephesi'nde 10'uncu Kolordu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2006, s.72.; 3'üncü Ordu Komutanı, top mermisinin yetersizliği, savunma cephesinin çok geniş olduğu ve bir Rus karşı taarruzuna bulunduğu mevzilerde karşı koymasının zor ve tehlikeli olacağı düşüncesiyle birliklerini kar yağışlı ve tipli bir havada geri çekmiştir. Bu çekilme kararı alındığı zaman 10'uncu Kolordu'nun 30'uncu Piyade Tümeni'ni muharebelere katılmak için Köprüköy-Hopik bölgesine gelmiştir. Aynı zamanda Rusların esas mevzilerinde tahkimat yapmakta oldukları ve Narman bölgesindeki Rus birliklerinin de mevzilerinde bulunduğu, herhangi bir karşı taarruz emaresi olmadığına bilgisi de gelmiştir. Aslında bu duruma göre 3'üncü Ordu Komutanı'nın düşündüğü derecede Ordu, tehlikeli bir durum içerisinde olmamış, bu çekilme tamamen Ordu Komutanı'nın endişesi ve isteği ile yapılmıştır. Bu geri çekilme kararı alınmasında Başkomutanlık'tan emir de alınmamıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.319.

durumunu tetkik etmek ve birlikleri yerinde görmek maksadıyla 12 Aralık 1914'te Erzurum'a gelmiştir³³.

Başkomutan Vekili Enver Paşa, emrindeki yaklaşık 134.000 kişilik bir orduyla Ruslara karşı Sarıkamış Harekâtı'nı başlatmıştır³⁴. Bu muharebeler, 22 Aralık 1914-15 Ocak 1915 tarihleri arasında cereyan etmiştir. Sarıkamış Harekâtı'na giren 3'üncü Ordu, çok ağır derecede kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Rusların desteğiyle bölgede başlayan Ermeni isyanlarının da bu dönemde yoğunlaşmıştır. Özellikle de 3'üncü Ordu'nun mağlubiyetinden sonra bu isyanlar daha açık bir şekilde artmaya başlamıştır. Bu muharebelerden sonra Kafkas Cephesi'ndeki üstünlük tamamen Rus ordusuna geçmiştir³⁵.

İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nu saf dışı bırakmak ve müt-tefikleri Rusya'ya bu güzergâhtan yardım ulaştırabilmek maksadıyla Çanakkale Cephesi'ni açmıştır³⁶. Çanakkale Cephesi'nde yapılan savaşlar, 19 Şubat-18 Mart 1915 tarihleri arası deniz savaşlarının sürdüğü dönem ve 25 Nisan 1915'te başlayıp 9 Ocak 1916 tarihine kadar 259 gün süren kara savaşlarının sürdüğü dönem olmak üzere iki aşamada cereyan etmiştir³⁷. Boğaz muharebelerinden sonra deniz savaşlarını kaybeden İtilaf Devletleri, 18 Mart 1915 tarihinde geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu yenilgiyi telafi edebilmek ve karadan İstanbul yönünde ilerlemek maksadıyla taarruz planları yapan İtilaf Devletleri, İngiliz ve Fransız askerlerinden oluşan Akdeniz Sefer Kuvveti adında bir kuvvet meydana getirmiştir. Bu birlikler, Anzak (Australia and New Zeland Army Corps) adıyla anılan kuvvetlerle de takviye edilmiştir³⁸. İtilaf Devletleri'nin 25 Nisan 1915 tarihinde çıkarma yapmasıyla kara savaşları başlamıştır³⁹.

İtilaf Devletleri'nin hareketlerini yakından izleyen Başkomutanlık Vekâleti⁴⁰, 24 Mart 1915 tarihinde Çanakkale'de bulunan birliklerini takviye

³³ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.349-351.

³⁴ Dokakin Zade Feridun, **III. Sınıf Büyükharp Türk Cepheleri**, Yıldız Harp Akademileri Matbaası, 1930, s.121.

³⁵ Aziz Samih İlder, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2007, s.21.

³⁶ Uçarol, **a.g.e.**, s.631.

³⁷ Kemal Turan, "95.Yıldönümünde Çanakkale Zaferi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 73, Cilt 25, 2009, s.65.; Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Cephesinde Karargâhlar", **ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2016, s.76.

³⁸ F. Rezzan Ünalp, Çanakkale Zaferine Giden Yolda Askeri Havacılık: Pilotlar, Rasıtlar, Tay-yareler ve Harekat, **Çelik Kale Çanakkale**, (Ed.: Şaduman Halıcı-Bariş Borlat), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2022, s.648.

³⁹ Karal, **a.g.e.**, s.458.

⁴⁰ Harbiye Nezareti tarafından 02 Ağustos 1914 tarihinde "Karargâh-ı Umumi ve Başkumandanlık Vekâleti" kurularak Enver Paşa'nın göreve başladığı bildirilmiştir. Bu teşkilatlanma ile

edip, 3'üncü ve 15'inci Kolordularla, 5'inci Tümen ve Bağımsız Süvari Tu-
gayı'ndan oluşan 5'inci Ordu Komutanlığı'nı kurmuş, başına Alman Mareşal
Liman von Sanders'i getirmiştir⁴¹. Liman von Sanders, 26 Mart 1915 tarihinde
Gelibolu'ya gelerek görevine başlamıştır⁴². Bu takviyeler yeterli gelmeyince
5'inci Ordu Komutanı'nın Saroz Körfezi'nin güneyinde kullanmak maksadı-
yla takviye birlikler istemesi üzerine Başkomutanlık, 26 Nisan 1915⁴³ tari-
hindeki emriyle 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nı kurarak Çanakkale Cep-
hesi'ni takviye etmeye karar vermiştir⁴⁴.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra 16'ncı Kolordu Komutan-
lığı'nın kurulma sürecine geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması mak-
sadıyla Osmanlı ordusundaki ıslahat hareketleri neticesinde kolordu teşkilatı-
nın bir askerî birim olarak ortaya çıkışı ve teşkilatlanmasından bahsedilmesi
uygun olacaktır.

Osmanlı ordusunu yeniden düzenlemek ve daha kuvvetli hâle getirme ça-
lışmaları 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 1880 yılından itibaren ya-
pılmaya başlanmıştır. Önemli yenilikleri barındıran bu süreç Osmanlı İmpa-
ratorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesine kadar devam etmiştir⁴⁵. II.
Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı ordusunun yeniden ıslahı için
yapılan çalışmalar hız kazanmış, 1910 yılında son şekli verilmiştir. Yapılan
değerlendirmelerden sonra 9 Temmuz 1910 tarihinde “Devlet-i Âliye-i Osma-
niye Ordusunun Teşkilât-ı Esasiye Nizamnamesi” (Askerî Teşkilât Nizamna-
mesi) kabul edilerek ordu teşkilâtının yenilenmesine karar verilmiştir. Bu de-
ğişiklikle birtakım ıslahat ve uygulamalar hayata geçirilmeye başlanmış, bir
dizi yenilikler birbirini izlemiştir. Ordu Komutanlıkları kaldırılmış, yerlerine
Ordu Müfettişlikleri kurulmuştur. Ordu Müfettişliklerine ise yalnız eğitim ve
seferberlik işleri ve hazırlıklar kapsamında sorumluluk verilmiştir. Bu düzen-
lemeler kapsamında Osmanlı ordusunda “kolordu teşkilâtı” ilk defa 8 Ocak

görev yapacak şube ve kadrolar belirlenmiş ve görevlerine başlamıştır. Bkz. İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.53.

⁴¹ Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'inci 2'nci ve 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914- 6 Ocak 1916)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, s.52.

⁴² Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, (Çev.: Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2019, s.87.; Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978, s.11.

⁴³ Arşiv belgelerinde bulunan tarihler Rumi veya Hicri tarihlere aittir. Söz konusu tarihler tez metninde verilirken bütün tarih çevirimleri Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzu'na (<http://www.ttk.gov.tr>.) göre yapılarak miladi takvime çevrilmiştir.

⁴⁴ Genelkurmay Personel Başkanlığı, ATASE Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), Klasör (Kls.) 4449, Dosya (Dos.) 86, Fihrist (Fih.) 1.

⁴⁵ Mutlu Karakaya, **Çanakkale Savaşı'nda 14. Alay**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s.16.

1911 tarihinde kurulmuştur. Kuvveti ise genel olarak üç piyade tümeni ve birçok bağlı birliklerden oluşturulmuştur. Bir piyade tümeni ise üç piyade alayı ile bir nişancı taburu, bir sahra topçu alayı ve bir mızıkla bölüğünden ibaret olarak teşkilatlandırılmıştır. Bu teşkilatlanma, 1913 yılına kadar uygulanmaya devam etmiştir⁴⁶.

Balkan Savaşlarında yaşanan hezimetten sonra yeni düzenlemeye gidilerek 14 Şubat 1913 tarihinde “Teşkilât-ı Umumiye-i Askerlik Nizamnamesi” yayımlanmıştır. Nizamnameye göre “kolordu” Osmanlı ordusunun etkin seferberlik ve harekât birimi hâline getirilmeye çalışılmıştır⁴⁷. Ordu Komutanlıklarının yapısı ise çok daha hızlı seferberlik hazırlıklarını tamamlayabilmesi için yeniden teşkilatlandırılmıştır. Bu kapsamda, Teşkilât-ı Esasiye Nizamnamesi ile birlikte teşkilatlanması yapılan ve Balkan Savaşı’nda kullanılan Ordu Müfettişliklerinin istenilen vazifeyi ifa edemediği, Harbiye Nezareti ile Kolordu Komutanlıkları arasında sadece kırtasiyecilik görevi yaptığı, takdir ve ceza yetkilerinin dahi bulunmadığı gerekçesi ile bunlara son verilerek tekrar Ordu Komutanlıkları kurulmuştur⁴⁸. Ordu Komutanlıklarının sorumluluk sahaları Balkan Savaşlarından sonra yeniden belirlenmiştir. Osmanlı ordusunda 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberliğin ilan edilmesiyle sefer kuruluşları oluşturulmuştur. Öngörülen değişikliklerin yapılmasıyla dört ordu hâlinde, 13 kolordu (biri bağımsız) ve bu kolordulara bağlı 36 tümen ile iki müstakil tümen den müteşekkil olarak yeniden düzenlenerek Birinci Dünya Savaşı’na girilmiştir⁴⁹.

1. 16’NCİ KOLORDU KOMUTANLIĞI’NIN KURULUŞU VE MUSTAFA KEMAL PAŞA’NIN EDİRNE’DEKİ FAALİYETLERİ

1.1. 16’nci Kolordu Komutanlığı’nın Kuruluşu ve Teşkilatlanması

16’nci Kolordu Komutanlığı’nın kuruluşu Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Osmanlı ordusunun yeniden yapılanması ve Çanakkale Cephesi’nde kara savaşları esnasındaki ihtiyaçlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çanakkale Cephesi’ndeki kara savaşları dar bir alanda gerçekleşmiştir. Zayıflığın çok olması sebebiyle bazen birliklerin lağvına karar verilip; birkaç birlik

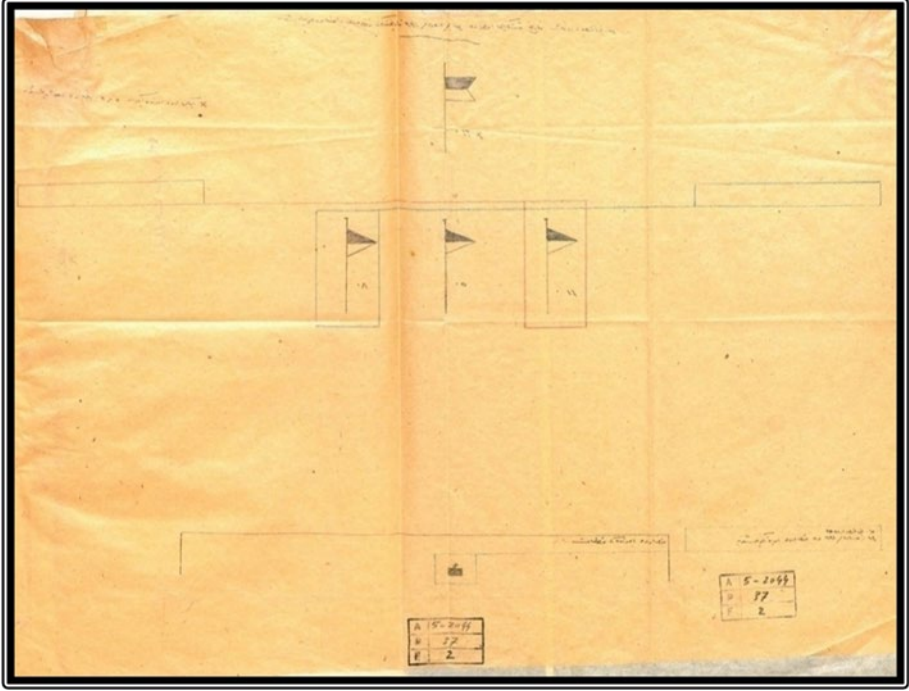
⁴⁶ Genelkurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6’ncı Kısım (1908-1920)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s.95.

⁴⁷ Mehmet Beşikçi, “Balkan Harbi Yenilgisi Sonrası Osmanlı Ordusunda Yeniden Yapılanma Hamleleri”, **Harp Akademileri Komutanlığı Balkan Harbi Panel Bildirileri**, İstanbul, 2016, s.136.

⁴⁸ Mevlüt Karagöz, **I. Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri: IV. Ordu Örneği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2019, s.30.

⁴⁹ Genelkurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, X. Cilt**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s.94.

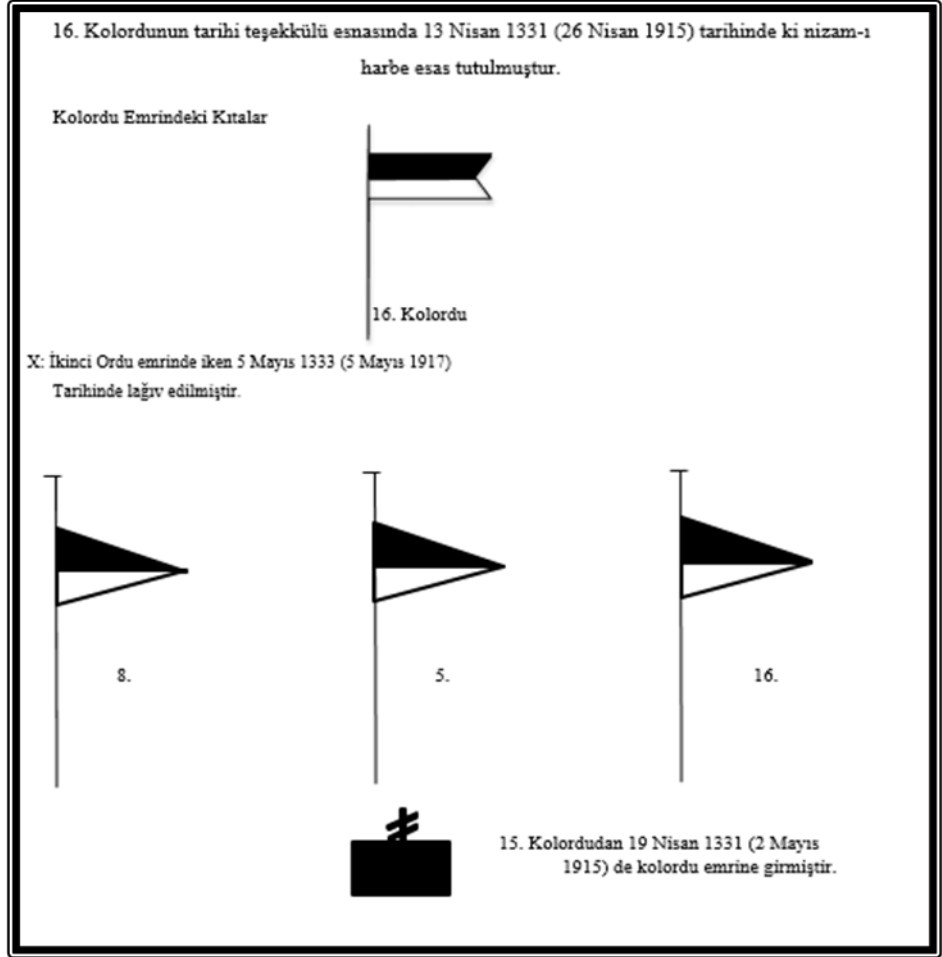
komutanlığı, yeni bir komutanlık veya grup adı altında yeniden teşkilatlandırılmış; birlik karargâhları da, harekâtın yoğunlaştığı bölgelere göre defalarca yer değiştirmek zorunda kalmıştır⁵⁰. 16'ncı Kolordu Komutanlığı, kuruluşundan lağvedilişine kadar bağlı bulunduğu komutanlıklarda ve emir komuta ettiği birliklerin teşkilatlanmalarında zaman zaman değişiklikler yaşanmıştır.

Görsel: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın İlk Kuruluş Belgesi⁵¹

⁵⁰ Esenkaya, **a.g.m.**, s.49.

⁵¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2.

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın İlk Kuruluş Belgesi
Transkripsiyonu

Başkomutanlık Vekâleti'nce 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 26 Nisan 1915 tarihinde kurulmasıyla Kolordu Komutanı olarak 12'nci Tümen Komutanı Albay Fevzi Bey'in⁵² atandığını bildirmiştir⁵³. Erkân-ı Harp Reisliği'ne⁵⁴ Hayri Bey görevlendirilmiştir⁵⁵. Böylece 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın ilk kuruluşu gerçekleşmiştir. Bu teşkilatlanma ilk kuruluşta 5'inci, 8'inci ve 16'nci Tümenen oluşturulmuş ancak 8'inci Tümen fiili olarak 16'nci Kolordu Komutanlığı kuruluşunda görev yapmamıştır. Şöyle ki, Başkomutanlık'tan 31 Temmuz 1914 tarihinde verilen seferberlik emriyle Tekirdağ ve çevresinde konuşlu bulunan 8'inci Tümen, Çanakkale Cephesi'ni takviye edecek birlik olarak belirlenmiştir. 8'inci Tümen'in ilk unsuru olarak harekete başlayan 22'nci Alay, Bandırma'dan Çanakkale'ye 20 Aralık 1914 tarihinde intikalini tamamlamıştır⁵⁶. Çanakkale'ye intikali devam eden 8'inci Tümen, diğer unsurlarıyla yoldayken, verilen bir emirle Kanal Cephesi'ne kaydırılmış ve Sina bölgesi takviye edilmiştir⁵⁷. 22'nci Alay'ın da Çanakkale'den Sina

⁵² **Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât**, s.27'de 16'nci Kolordu Komutanı olarak 12'nci Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Bey'in atandığı belirtilmiştir. Fevzi Bey, 6 Ocak 1914 tarihinden itibaren 16'nci Kolordu Komutanı olarak atandığı, 26 Nisan 1915 tarihine kadar 12'nci Tümen Komutanı olarak görev yaptığından bu hususun sehven 12'nci Kolordu Komutanı olarak yazıldığı değerlendirilmiştir. Ahmet Fevzi Bey'in esas adı Ahmet Feyzullah Tümay'dır. Arşiv belgelerinde ve bazı kaynaklarda Fevzi, Feyzullah veya Feyzi Bey olarak geçmektedir. Geniş bilgi için Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I**, (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s.267.; Hülya Toker, **Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri (Belge ve Fotoğraflarla)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, s.35-36.

⁵³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1.; **Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât**, s.28; s.82.

⁵⁴ Birinci Dünya Savaşı'nda kolordu ve tümen komutanlıkları karargâh teşkilâtı, Erkân-ı Harp Reisi (günümüzdeki ismi Kurmay Başkanı) emri altında harekât, personel işleri, levazım vb. şubelerden oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım, (1908-1920)**, s.141.

⁵⁵ Belgelerde ismi Hayri Bey olarak geçen Mehmet Hayri Tarhan (Tümgeneral), Atatürk'ün Harp Akademisi'nden sınıf arkadaşıdır. 1880 yılında Tırnova'da doğmuştur. Tırnovacıklı Hayri olarak bilinir. 16'nci Kolordu Erkân-ı Harp Reisliği'nden sonra Saros Grubu müteakiben Anafartalar Grubu Erkân-ı Harp Reisliği yapmıştır. Anafartalar Grubu'nun kolordulara bölünmesi ve 16'nci Kolordu Karargâhı'nın teşkil edilmeye başlanmasıyla tekrar 16'nci Kolordu Komutanlığı'nda görevlendirilmiştir. Geniş bilgi için Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt III**, (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s.180.; İzzettin Çalışlar, **On Yıllık Savaş Günlüğü**, (Yay.Haz.: İzzettin Çalışlar, İsmet Gör-gülü), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.177.

⁵⁶ Muhterem Saral vd., **Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915), V. Cilt, Kitap I**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012, s.19.

⁵⁷ M Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi Cilt 2, Eski Türk Cephelerindeki Harekât ve Muharebat**, (Tahşiye ed. Mehmed Nihat), (Yay. Haz. Erol Kılınç), İstanbul Matbaa-i Askeriye, 1928, s.234.

Cephesi'ne gitmek üzere 4 Ocak 1915 tarihi itibarıyla Derince Limanı'na hareket etmesi ve oradan trenle Pozantı'ya intikali planlanmıştır. İntikalini tamamlayan 8'inci Tümen'in 8 Ocak 1915 tarihi itibarıyla Çanakkale Cephesi ile bir ilişkisi kalmamıştır⁵⁸.

8'inci Tümen'in Sina bölgesine gönderilmesiyle yerine Tekirdağ'da 19'uncu Tümen'in kurulmasına karar verilmiştir⁵⁹. Sina bölgesindeki durgunluk ve Çanakkale Cephesi'nde kara savaşlarının başlaması nedeniyle 8'inci Tümen'in Nisan 1915'te tekrar Çanakkale Cephesi'ne gönderilmesi kararlaştırılmış ve Tümen İstanbul'a intikal etmeye başlamıştır⁶⁰. Yapılan araştırmada 8'inci Tümen'in, Çanakkale Cephesi'ne intikal hâlindeyken, 26 Nisan 1915 tarihinde yeni kurulan 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın ilk kuruluşuna dâhil edildiği ancak fiili olarak bu teşkilatlanmanın gerçekleşmediği tespit edilmiştir.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın karargâhı İstanbul'da kurulurken, Kolordu'ya bağlanmış olan 16'ncı Tümen, intikalinin İstanbul'dan 26 Nisan 1915 tarihinde öğleden önce başladığını ve 28 Nisan 1915 tarihinde son bulacağını 5'inci Ordu Komutanlığı'na bildirmiştir⁶¹. 5'inci Ordu Komutanlığı da 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na, 5 Mayıs 1915 tarihinde Gelibolu'dan Akbaş'a hareket etmesini emretmiştir⁶². Muhabere irtibatlarının tesisi ve haberleşmenin hemen sağlanabilmesi için 15'inci Kolordu'dan bir telgraf takımı 16'ncı Kolordu'nun emrine verilmiştir⁶³. 16'ncı Kolordu intikalini tamamlamasına müteakiben Anadolu yakasında görevlendirilmiş ve Çanakkale Jandarma Alay Komutanlığı da emrine verilmiştir⁶⁴.

⁵⁸ Fahri Belen, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, 2'nci Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s.5.; Hülya Toker vd., "Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Muharebelerinde 3'üncü Kolordunun Kuruluş, Konuş ve Muharebelerdeki Rolü", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı 30, Yıl 16, Ocak 2018, Ankara, s.56.; **Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'inci 2'nci ve 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914- 6 Ocak 1916)**, s.17.

⁵⁹ Saral vd., **a.g.e.**, s.88.; **Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât**, s.5.

⁶⁰ Belen, **1915 Yılı Hareketleri**, s.84.; Larcher, **a.g.e.**, s.240.; Sina Cephesi'nden harekete başlayan 8'inci Tümen'in Çanakkale Cephesi'ne ulaşan ilk unsuru 22'nci Alay, Haziran 1915'te diğer unsurlar da geldikçe parça parça Güney Grup Komutanlığı'nın emrine verilmiştir. Geniş bilgi için Bkz. Tekşüt vd., **a.g.e.**, s.95.;101.; Ek-11.; Ek-14.; Çizelge-2.

⁶¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-1.

⁶² **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-13.

⁶³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-14.

⁶⁴ 16'nci Kolordu'nun adı bir süreliğine 15'inci Kolordu olarak değiştirilmiştir. Şöyle ki, 7 Mayıs 1915 tarihinde 15'inci Kolordu Komutanı General Weber, 3'üncü Kolordu'nun Seddülbahir bölgesindeki kuvvetlerine Güney Grubu Komutanı olarak atanmıştır. Karargâhı ile göreve başlamasından sonra bir süre daha önceki komutanlık makamıyla, 15'inci Kolordu Komutanı olarak anılmıştır. Bu durum idari faaliyetlere ve yazışmalara da yansımış, 15'nci Kolordu'nun Seddülbahir bölgesine kaydırıldığı gibi bir izlenim oluşturmıştır. Diğer taraftan da Anadolu

Mayıs ayı sonlarına doğru “Çanakkale’deki düşman, kuvvetlerini her an ve ciddi ölçüde artırabilir” şeklinde alınan istihbarat bilgisi üzerine Başkomutanlık Vekâleti’nce alınan tedbirler artırılmış ve Anadolu yakası stratejik ölçüde bağımsız bir operasyona yetiştirecek kuvvetlerle takviye edilmeye başlanmıştır. 28 Mayıs 1915 tarihinde yayınlanan bir ordu emriyle, 1’inci Kolordu Komutanı Mehmet Ali Paşa 15’inci Kolordu Komutanı olarak atanmış ve Albay Ahmet Fevzi Bey’den görevi devralmıştır⁶⁵.

Bu takviyelerle beraber cephede başka düzenlemelere de ihtiyaç duyulmuştur. Kara savaşları aşamasının başladığı 25 Nisan’dan 5 Mayıs’a kadar geçen süre içerisinde düşmanın karaya çıkarma harekâtına karşı, Arıburnu mevkindeki bütün birliklere 19’uncu Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Mustafa Kemal Bey komuta etmiştir. Bu mevkide emir komutanın⁶⁶ tek komutanlık altında toplanması harekâtın zorunluluğu olarak görülmüş, bu teşkilatlanmada sevk ve idare konusunda herhangi bir aksaklık yaşanmamıştır. Ancak ast kademelerdeki tabur ve alay seviyesindeki birliklerin emir komuta faaliyetlerinde sıkıntılar yaşanmış, ikmal hizmetleri aksamıştır. Emir komuta zincirini daha uygun bir hâle getirmek maksadıyla muharebelerin sükûnet bulması beklenmiştir⁶⁷.

Muharebelerin yoğunluğunun bir süre azalması üzerine emrindeki birliklerin durumunu yakından görmek ve onları yeniden düzenlemek amacıyla Liman von Sanders, cephelerde denetlemelerde bulunmuş ve 5 Mayıs 1915 tarihli bir emirle, bölgede bulunan birlikler Anadolu Grubu, Güney Grubu, Kuzey Grubu ve Saros Grubu olmak üzere dört grup hâlinde düzenlenmiştir. Yapılan düzenlemeyle birlikler arasında ara hatlar belirlenmiş ve gruplara göre de yeni atamalar yapılmıştır. 5’inci Ordu Komutanlığı’na Grup Komutanlıklarına, birliklerini, eski kuruluşlarındaki tümen ve alay yapısı içinde yeniden

yakasındaki birlikler 15’nci Kolordu adını taşımakta ve buradaki emir komuta bağlantısı kaldırılmadığı için bütün resmî işlemler buna göre yürütülmüştür. 5’inci Ordu Komutanlığı bu çelişkili görünüşün düşman istihbaratını şaşırtabileceğini düşünerek bir süre için resmî haberleşme ve işlemlerde bu durumu muhafaza etmiştir. Bu olaylar esnasında General Weber’in boşalttığı Anadolu yakasında yeni kurulan 16’nci Kolordu Komutanı ve Karargâhı 15’nci Kolordu Komutanlığı olarak göreve başlamış, 10 Haziran 1915 tarihine kadar adı bu şekilde tutulmuştur. Geniş bilgi için Bkz. **Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât**, s.81-84.

⁶⁵ Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s.98.

⁶⁶ Askerlik kavramı, birden fazla kişinin bir amaç uğrunda bir araya gelmesi veya getirilmesiyle bir güç oluşturulmasını, bu gücün yönetilmesini, yönlendirilmesini ve kontrolünü içermektedir. Bu kişiler arasındaki ilişkinin temel belirleyicisi emir komutadır. Kim kimlere emir verecek, kimler kimin emrini yerine getirecek emir komuta ile belirlenmiş olur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Cevat Şayin, **Askeri Tarih Araştırmasında Yeni Bir Yaklaşım 3T (Teşkilat, Teçhizat, Tefekkürat)**, (Der.: Cevat Şayin-Gültekin Yıldız), **Osmanlı Askeri Tarihi Araştırmak; Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.77-78.

⁶⁷ **Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât**, s.173.; Sanders, **a.g.e.**, s.101-105.

teşkilatlandırmaları ve gerekli birlik değiştirilmelerini yapmaları emredilmiştir⁶⁸.

1 Haziran 1915 tarihinde Saros Grubu Komutanı olarak 16'ncı Kolordu Komutanı Albay Ahmet Fevzi Bey, Erkânı Harp Reisi olarak da Hayri Bey atanmıştır⁶⁹. 16'nci Kolordu Komutanı Albay Ahmet Fevzi Bey ve karargâhı, Mayıs ayı sonlarından itibaren önce Saros Grubu'nun, sonra 7 Ağustos 1915 tarihinde Anafartalar Grup Komutanlığı'nın komutanlık ve karargâh faaliyetlerini yürütmüştür⁷⁰. Bu atamadan hemen sonra 7-8 Ağustos günü, Ordu Komutanı tarafından emredilen taarruz harekâtı yapılamadığından Albay Fevzi Bey görevden alınmış ve Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey 8 Ağustos günü Anafartalar Grup Komutanı olarak atanmış⁷¹, aynı gün gece 01.30'da Anafartalar Grup Karargâhı'nın olduğu bölgeye gelerek emir komutayı almıştır⁷². Görevi devir almasına müteakiben birliklerini başarıyla emir komuta etmiş, büyük kahramanlık göstermiş ve taarruzla düşmana ağır zayıatlar verdirmiştir. Bu kazandığı zaferle yalnız İstanbul'un değil, aynı zamanda bütün memleketin işgal edilmesini önlemiştir⁷³.

29 Ağustos 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa, cepheyi tefişlerinde Anafartalar Grubu'ndaki altı Tümenin harekât alanında bir komutan altında sevkini mümkün olamayacağını belirtmiştir. Arıburnu ile Anafartalar'ın esasen birbirine bağlı olması nedeniyle bu tümenlerden birbiri yanında 2'nci veya 3'üncü Kolordu tesis edilmesini, bu Kolorduların doğrudan 5'inci Ordu Komutanlığı'na bağlanmasını uygun görmüş, bu esasa göre cephede soldan itibaren 3'üncü, 15'inci, 16'nci ve 2'nci Kolorduların yan yana olacağını yayınladığı emirle belirtmiştir⁷⁴. 5 Eylül 1915 tarihinde ise durumu tekrar değerlendiren Enver Paşa, yayınladığı emirle Anafartalar Grup Komutanlığı'nın

⁶⁸ Tekşüt vd., a.g.e., s.36.; Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'inci 2'nci ve 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914- 6 Ocak 1916), s.83.

⁶⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-15.

⁷⁰ Sanders, a.g.e., s.120-121.; **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I**, s.268.; Toker, a.g.e., s.220.

⁷¹ Toker, **Çanakkale Muharebelerinde Adı Geçen Komutanların Biyografileri**, s.6.; Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe**, (Yay. Haz.: Suat Akgül, Hülya Toker, Sema Demirtaş), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s.21. 8 Ağustos günü 7 ve 12'nci Tümen birlikleri, yaklaşık 40-55 km, sıcak havada çoğu bozuk yollardan intikal etmekteydi. Taarruzun planlandığı 8 Ağustos gecesi mevzilerinde olamayacakları değerlendirilmekteydi. Ayrıca çok yorgunlardı. İki Tümen Komutanı da taarruzun ertlenmesi teklifinde bulunmuştu. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Aslıhan Kervan, I. Anafartalar Muharebesi 9 Ağustos 1915, **Çelik Kale Çanakkale**, s.484.

⁷² Çalışlar, a.g.e., s.148.

⁷³ Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922**, (Yay.Haz.: Oğuzhan Dalkıran), Yeniden Grup Matbaacılık, Ankara, 2008, s.115.

⁷⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos.86, Fih. 1-16.; İzzettin Bey, günlüğünde Enver Paşa'nın 24 Ağustos 1915 tarihinde cepheye geldiğini, Anafartalar Grup Karargâhı'nda bir saat kadar

bir süre daha devamını uygun görmüş, grup içindeki tümenlerin şimdilik yalnız 2'nci ve 15'inci Kolordu Komutanlıklarını teşkil etmesini⁷⁵, Grup Komutanlığı'nın ise 16'ncı Kolordu Komutanı Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey tarafından ifa edilmesini istemiştir⁷⁶. Mustafa Kemal Bey aslında 19 Ağustos 1915 tarihinde resmen 16'ncı Kolordu Komutanı olarak atanmıştır⁷⁷. Çanakkale Cephesi'nden ayrıldığı 10 Aralık 1915 tarihine kadar fiilen Anafartalar Grup Komutanı olarak görevine devam etmiştir⁷⁸.

16'ncı Kolordu Komutanlığı, Çanakkale Cephesi'nde kurulduğu günden 1915 Ekim ayı başlarına kadar, kolordu bütünlüğü içinde muharebelerde görev aldığına dair herhangi bir tespit yapılamamıştır. Ancak Kolordu'ya bağlı tümenlerin savaşın gidişatına veya muharebelerin yoğunlaştığı bölgelere göre diğer grup veya birlik komutanlıklarının emrine girdiği ve verilen görevleri yerine getirdikleri görülmektedir.

Çanakkale Cephesi'nde Anafartalar bölgesindeki muharebelerden sonra, Eylül ayının ilk günlerinden itibaren muharebeler, daha çok siper muharebeleri şeklinde devam etmiş ve cephede bir sükûnet hâli meydana gelmiştir. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen 5'inci Ordu Komutanlığı, teşkilat yapısını yeniden düzenlemeye başlamıştır. 24 Eylül 1915 tarihinde Başkomutan Vekili

Liman Paşa, Bronzart Paşa ve Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in görüşüklerini ve grubun 2'nci ve 15'inci Kolordular olmak üzere iki kolordu halinde tekerrür ettiğini belirtmiştir. Bkz. Çalışlar, *a.g.e.*, s.143.; Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in 19 Ağustos 1915'te 16'ncı Kolordu Komutanı olarak atanması, Cephede Enver Paşa'nın 24 Ağustos 1915 tarihinde ziyaretinde grubun iki kolordu hâlinde bölünmesi konusu görüşülmesi ve müteakiben 05 Eylül 1915 tarihinde emirle grubun devamına karar vermesini değerlendirdiğimizde, Enver Paşa'nın Anafartalar Grubu'nu kolordular hâlinde bölmek istemesini ve 5'inci Ordu Komutanlığı'na bağlanması yönündeki düşüncesinin Çanakkale Cephesi'ndeki yüz yüze yaptığı görüşmelerden sonra değiştiği ve Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Anafartalar Grup Komutanı olarak devam etmesi yönünde karar verdiği anlaşılmaktadır.

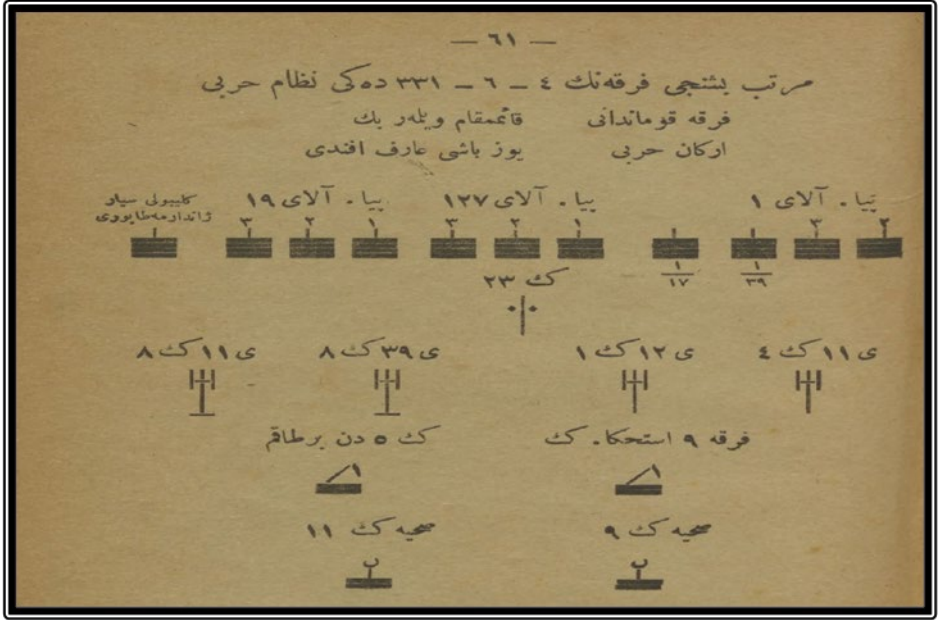
⁷⁵ 15'inci Kolordu 4, 6, 8'inci Tümenlerden, 2'nci Kolordu 5, 9, 12'nci Tümenlerden teşkil edilmiştir. Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915- 09 Ocak 1916) V. Cilt III. Kitap**, Kuruluş-13.

⁷⁶ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-17.

⁷⁷ Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in önce 15'inci Kolordu Komutanı olarak 28 Temmuz 1915 tarihinde atamasının yapıldığı, ancak fiilen bu görevi yapmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. **BOA**, İ.HB., 171-43.; 16'nci Kolordu Komutanı olarak atanma emrinde "15'inci Kolordu Komutanı Miralay Mustafa Kemal Bey'in 16'nci Kolordu Kumandanlığına tayini..." şeklinde yazmaktadır. Bkz. **BOA**, BEO, 4370-327705. Cevat Abbas Gürer anılarında "(...) Aklımda kaldığına göre otuz-kırk gün saklanan ve belki de küçük memurların, büyüklerinin gözlerinden kaçırımlarıyla bildirilen bir padişah emri görmüştük. Bu iradede 19. Fırka Kumandanı Mustafa Kemal'in Arıburnu'nda kolordu kumandanı olduğu bildiriyordu. Hâlbuki tebliğ Anafartalar Grubunda oluyordu." ifadelerinde bulunmuştur. Bu durum belki de daha önce ataması yapılan 15'inci Kolordu Komutanlığı ataması ile ilgili olabilir (Y.N). Bkz. Cevat Abbas Gürer, **Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl**, (Der.: Turgut Gürer), 4.Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s.211.

⁷⁸ Tekşüt vd., *a.g.e.*, s.427.; Toker, *a.g.e.*, s.33.

Enver Paşa da iki gün süre ile cephede birbirine birlikleri iyice karışmış durumda bulunan kıt'aları asıl kuruluşlarına bir an önce geçirebilmek maksadıyla incelemelerde bulunmuştur⁷⁹. Müteakiben Başkomutanlık ve 5'inci Ordu, aralarında yaptıkları yazışmalardan sonra 2 Ekim 1915 tarihinden itibaren Kuzey ve Anafartalar Grupları arasında birbirine karışmış olan birlikleri tabur tabur değiştirmeye başlamıştır⁸⁰. Ağustos 1915 sonundan itibaren Anafartalar Grubu'nun yeniden düzenlenmesi esnasında 2'nci Kolordu'ya bağlı aşağıda teşkilatlanması belirtilen Mürettep 5'inci Tümen'in birlikleri de yeniden düzenlenmiştir⁸¹.

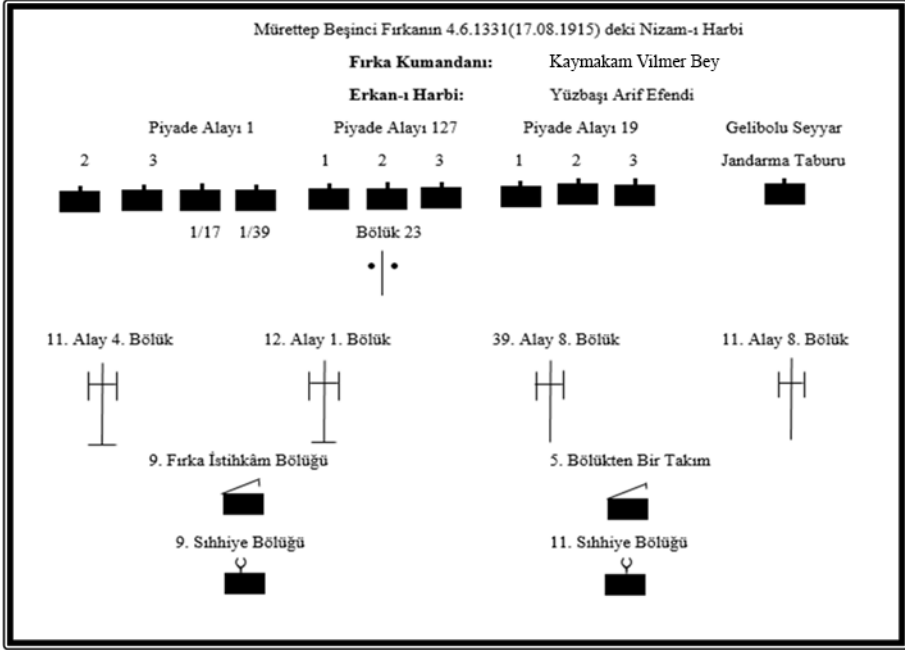
Görsel: 5'inci Mürettep Tümen'in 17 Ağustos 1915 Tarihli Kuruluşu⁸²

⁷⁹ Tekşüt vd., a.g.e., s.432.; Mesut Uyar vd., **Osmanlı Askeri Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.Basım, İstanbul, 2020, s.515.

⁸⁰ Tekşüt vd., a.g.e., s. 434.; **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4431, Dos.5, Fih. 4.;4-1;5-1.

⁸¹ Anafartalar Grubu'ndan bazı birlikler Alman Wilhem Willmer Bey'in emir komutasında bir tümen oluşturulmuş ve Mürettep 5'inci Tümen olarak adlandırılmıştır. Karargâhı da Turşunköy bölgesinde konuşlandırılmıştır. Bu bilgileri Yarbay Hayri Bey, 1919'da Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde verdiği bir konferansta aktarmıştır. Bkz. Hayri Bey, **Çanakale Cephesi Anafartalar Grubu Muharebatı**, İstanbul Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1919.

⁸² Kuruluşundaki birlikler 1'inci Alay, 127'nci Alay ve 19'uncu Alay ile Gelibolu Seyyar Jandarma Müfrezesi, 4 adet Topçu Bataryası, 9 ve 11'nci Sıhhiye Bölükleri, 9'uncu Tümen İstihkâm Bölüğüdür. 30 Ekim'de 1915 tarihinde Keşan'a gönderilen 5'inci Tümen ile Mürettep 5'inci Tümen arsında hiçbir benzerlik yoktur. Geniş bilgi için Bkz. Hayri Bey, a.g.e., s.61.

Görsel: 5'inci Mürettep Tümen'in 17 Ağustos 1915 Tarihli Kuruluşu
Transkripsiyonu

Mürettep 5'inci Tümen, 3 Ekim 1915 tarihinde 11'inci Tümen numarasını almış ve bölgede bulunan 33'üncü, 126'ncı ve 127'nci Alaylardan kurulmuştur. Yalova'da konuşlu bulunan 20'nci Tümen'in Süvari Bölüğü de 30 Eylül 1915 tarihli emirle 16'nci Kolordu'nun emrine verilmiştir⁸³. 6 Ekim 1915 tarihinde 33'üncü Alay, 11'inci Tümen'in emrine girmek üzere 16'nci Kolordu bölgesine intikal etmiştir⁸⁴. İsmailoğlu Tepesi'ndeki 126'nci Alay da 11'inci Tümen'in esas alayı olduğundan direkt birliğine katılmıştır⁸⁵.

Başkomutanlık'tan, 6 Ekim 1915 tarihinde verilen bir emirle Anafartalar Grubu'ndan 2'nci Kolordu Karargâhı ile 4'üncü ve 13'üncü Tümenlerin bir grup hâlinde Trakya bölgesine gönderilmesi, Anafartalar Grubu'nun sağ tara-

⁸³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4431, Dos. 5, Fih. 5-1.

⁸⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4431, Dos. 5, Fih. 9-1.

⁸⁵ Tekşüt vd., a.g.e., s.436.

fında kalan 9'uncu, 11'inci ve 12'nci Tümenlerinin de 16'ncı Kolordu Komutanlığı adı altında teşkilatlandırılması emredilmiştir⁸⁶. 16'nci Kolordu Komutanı Vekili olarak da emir komutayı almak üzere Alman Albay Hans Kannengiesser⁸⁷ görevlendirilmiştir⁸⁸. Hans Kannengiesser hatıratında bu görevlendirmeyi şu cümlelerle aktarmıştır⁸⁹:

*“Benim Kayaltepe’deki eski yerim tekrar önem kazandı ve böylece üçüncü bir kolordu-kısmı da orada teşkil edildi. Tuğgeneral Mehmet Vehip Paşa Mareşal Otto Viktor Karl Liman von Sanders’in de müsaadesini ve olurlarını alarak benim yeni teşkil edilen bu kolordu komutanlığını üzerime almamı, 2 Ekim 1915 tarihli çok nazik ve iltifatlı bir yazıyla da görevlendirildiğimi bildirdi. (...) Zira altı gün sonra Anafartalar Grubu’nda ve Turşunköy’de vekâleten atanma emrini aldım. (2. Kolordu karargâhı bölgeden ayrılınca yerine 16. Kolordu teşkil edilmişti.) 9 Ekim 1915 sabahında ve saat 7.30’da (...) Kemal’yeri’ndeki Esat Paşa’ya ve oradan da Anafartalar üzerinde bulunan ve benim yeni komutanım olan Anafartalar Grubu Komutanı Albay Mustafa Kemal’e gittik. Bana dostane bir şekilde arabasını tahsis etti ve böylece tayin yerim olan Turşunköy’ün batısına çok çabuk vardık”.*⁹⁰

⁸⁶ Hans Kannengiesser, **Çanakkale’de Türklerle Beraber Bir Alman Albayın Gözünden Çanakkale**, (Çev. Mehmet Serez), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.237.; Sanders, **a.g.e.**, s.139.; Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebeleri’ne Ait Tarihçe**, s.52.

⁸⁷ Hans Kannengiesser, Alman Askeri Kurulu Heyeti üyeleriyle birlikte 1914 yılında Türkiye’ye gelmiştir. Yarbay rütbesiyle 25 Nisan 1915’e kadar Harbiye Nezareti’nde Şube Müdürü olarak görev yapmıştır. 8 Haziran 1915 tarihinde 9'uncu Tümen Komutanı olarak atanmıştır. 2 Ekim 1915 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı’na vekâleten tayin edilmiştir. 12 Ocak 1916’da 11 ve 12'nci Tümenlerden kurulan ve Edirne’de konuşlu 16'nci Kolordu Komutanlığı’na atanmıştır. Bir müddet sonra Harbiye Nezareti’nde Şube Müdürü olarak tekrar göreve başlamıştır. Ekim 1918’de Edirne 25'inci Kolordu Komutanlığı’na görevlendirilmiştir. Tümgeneral olarak Almanya’ya dönmüş ve 1920 yılında emekli olmuştur. Geniş bilgi için Bkz. Kannengiesser, **a.g.e.**, s.12.

⁸⁸ Kannengiesser, **a.g.e.**, s.237.; Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebeleri’ne Ait Tarihçe**, s.52.; Tekşüt vd., **a.g.e.**, s.435.

⁸⁹ Kannengiesser, **a.g.e.**, s.233-238.

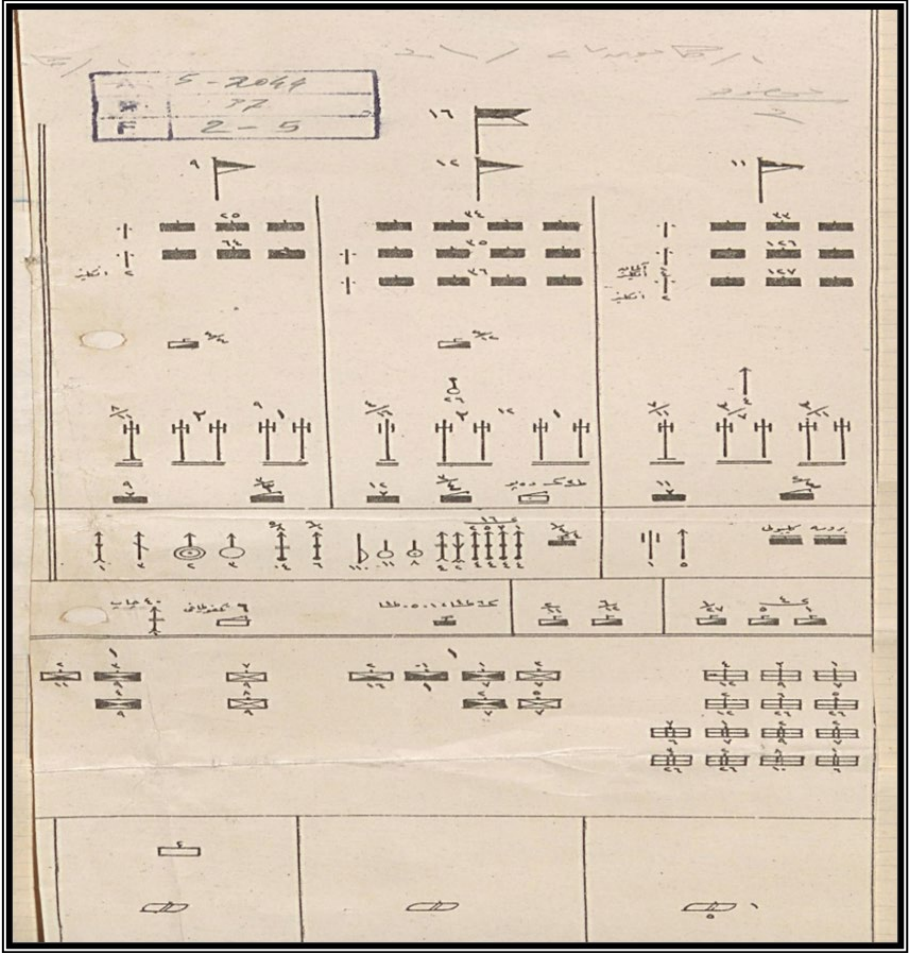
⁹⁰ Mustafa Kemal (Atatürk), 2 Mayıs 1915 tarihinde yaşanan bir olaydan yola çıkarak Albay Hans Kannengiesser hakkındaki düşüncelerini Arıburnu Muharebeleri Raporu’nda şu şekilde aktarmaktadır; “Albay Kannengiesser dünkü (1 Mayıs) birliklerin taarruza başlamasından sonra Kemal’yeri’ne gelmiş, rütbesi Albay olması nedeniyle Tümen’inin emir-komutasını üstlenmemiş, Kolordu Komutanı’nın bizzat gelip muharebeyi idare etmesi veya kendisinin bütün Arıburnu Kuvvetleri Komutanlığını üstlenmesi suretiyle komutanın düzenlenmesi gerektiğinden bahsetmiş de Kolordu Komutanı’nı davete yetkili olmadığını, doğrudan doğruya vatanın çok önemli, hayati bir meselesini teşkil eden ve tarafımdan başlanıp bugüne kadar idare edilen muharebelerin ve özellikle bugün başlamış olduğum taarruzun sorumluluğunu kendiliğimden henüz askerlik vasfını tanımadığım yeni gelmiş bir kişiye vermek istemediğimi ve kendisinin bir

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 9'uncu, 11'inci ve 12'nci Tümenlerden oluşturulan teşkilatlanması ile ilgili kaynaklarda farklı tarihler bulunmaktadır⁹¹. Ancak Albay Hans Kannengiesser, 2 Ekim 1915 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanı Vekili olarak atanmıştır. Bu tarihten itibaren cephede kıt'alar arasında tabur tabur birlik değiştirmeleri başlamıştır. 11'inci Tümen'in 33'üncü Alay'ı 6 Ekim 1915 tarihinde kolordu bölgesine gelmiştir. 126'ncı Alay ise 11'inci Tümen'in bölgesinde direkt emrine girmiştir. 2'nci Kolordu Karargâhı da 16 Ekim 1915 tarihinde cepheden fiilen ayrılmıştır⁹². Bu olayları beraber değerlendirdiğimizde 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 9'uncu, 11'inci ve 12'nci Tümenlerden oluşturulan teşkilatlanmasının 2 Ekim 1915-14 Ocak 1916 tarihleri arasında gerçekleştiği sonucuna varılmıştır.

seyirci olarak yanımda bulunmasından başka bir şeye izin vermeyeceğimi açıklayarak sorumlu olduğum görevime devam ettim. Albay Kannengiesser 1 Mayıs günü cereyan eden muharebenin gelişimini ve tarafımdan nasıl idare edildiğini gördükten sonra, kendisinde oluşan güven duygusuyla 1/2 Mayıs 1915 gecesi rütbesinin büyük olmasına bakmadan her türlü emrin yapılmasına hazır olduğunu belirtmiştir." Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s.65-66.

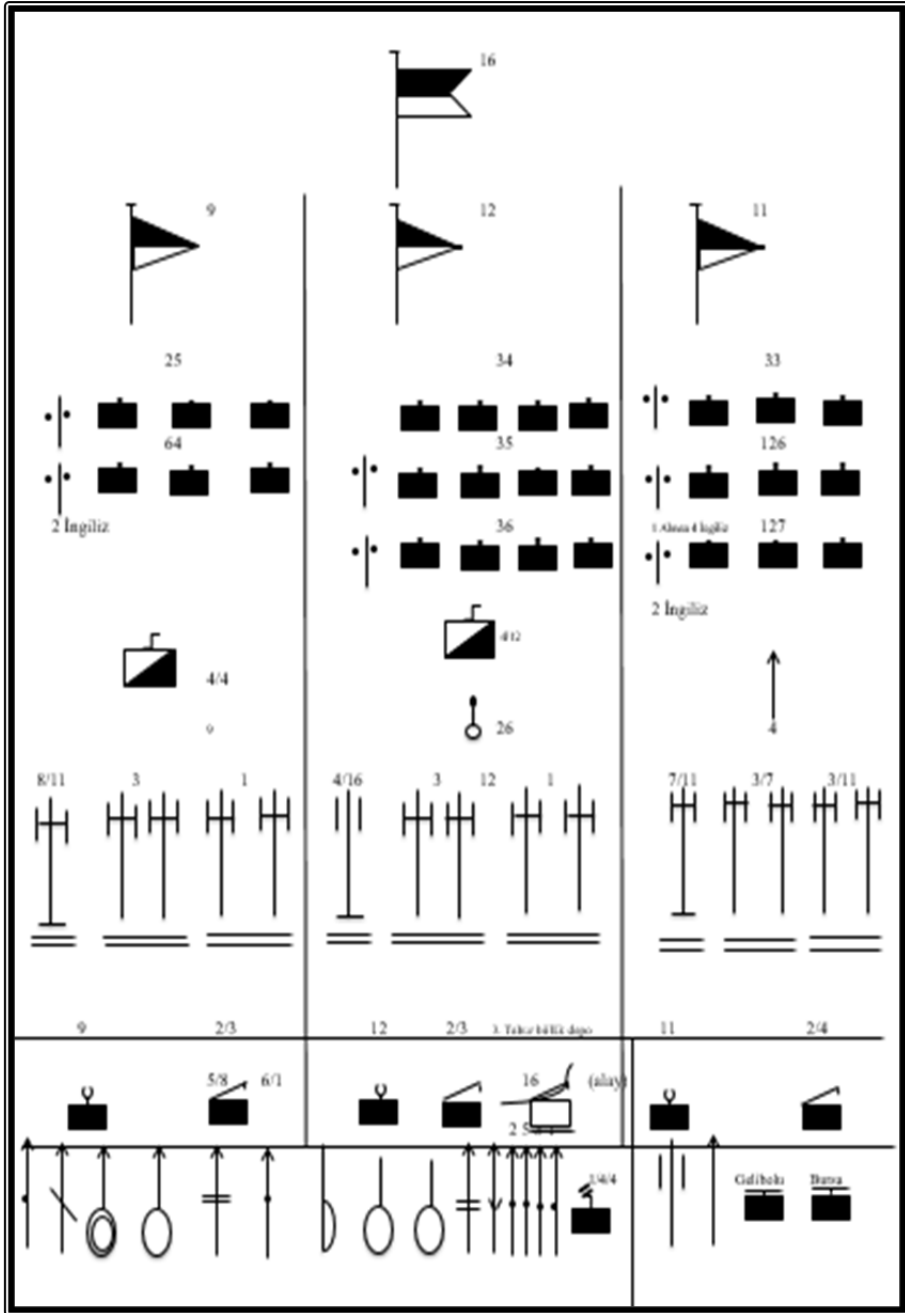
⁹¹ Mustafa Kemal (Atatürk), Anafartalar Muharebeleri'ne ait Tarihçesi'nde 16'nci Kolordu'nun kuruluşunu: "30 Ekim' de 2'nci Kolordu Karargâhının geriye alınması üzerine bu Kolordu cephesi vekâleten Albay Kaninkiser'in komuta ettiği 16'nci Kolordu adını almıştı." cümleleriyle belirtilmiştir. Bkz. Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe**, s.52.; Sıklıkla yararlandığımız Genelkurmay Başkanlığı yayınında ise "2'nci Kolordu Karargâhının Anafartalar grubundan ayrılmasından sonra, grubun sağındaki 11'inci, 12'nci ve 9'uncu Tümenlerden kurulu kolordunun başına Albay Kannengiesser getirilmiş ve bu Kolordu'ya, 27 Ekim 1915'te 16'nci Kolordu adı verilmişti." şeklinde aktarılmıştır. Bkz. Tekşüt vd., **a.g.e.**, s.436.; İsmet Görgülü ise 2'nci Kolordu Karargâhı 16 Ekim 1915 tarihinde bölgeden ayrılınca yerine 16'nci Kolordu Karargâhı teşkil edildiğini belirtmiştir. Bkz. Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s.95.

⁹² Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s.95.

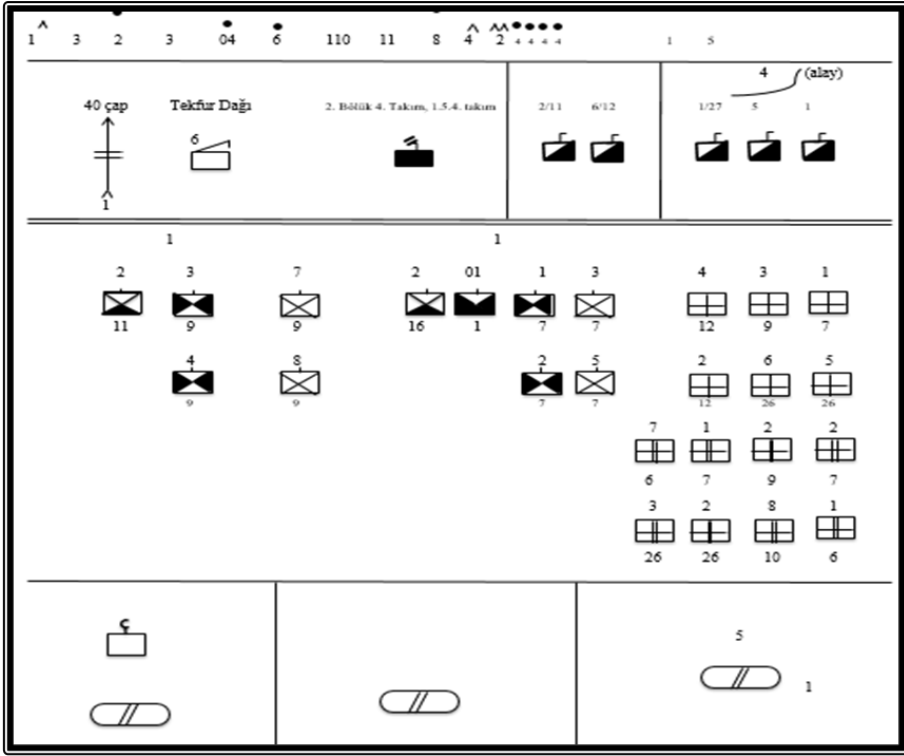

Görsel: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 02 Ekim 1915-14 Ocak 1916 Tarihleri Arasındaki Teşkilatı⁹³

⁹³ ATASE Arşivi, BDH Kls.4449, Dos.86, Fih. 2-5.

Görsel: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 02 Ekim 1915-14 Ocak 1916 Tarihleri Arasındaki Teşkilatı Transkripsiyonu

16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 2 Ekim 1915 tarihli teşkilatı aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

- 9'uncu Tümen: Tümen Komutanı Yarbay Sabri Bey⁹⁴'dir. Birlikleri ise her biri 3 piyade taburundan oluşan 25 ve 64'üncü Alaylar, sahra topları ve dağ toplarından oluşturulan 2 topçu taburu, bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir telgraf takımı, bir ekmekçi takımı, bir seyyar hastane ve muhtelif silahlardan teşkil edilmiştir.

⁹⁴ Tuğgeneral Sabri Bey (1308-P.49): 1874 yılında İstanbul'da doğmuştur. 13 Haziran 1889'da girdiği Harp Okulu'ndan 6 Mayıs 1892'de teğmen rütbesiyle mezun olmuş, 2'nci Ordu Komutanlığı emrine görevlendirilmiştir. 10 Mart 1914'te 3'üncü Kolordu Komutanlığı'nda Astsubay Numune Tabur Komutanı, 19 Nisan 1914'te 19'uncu Alay Komutanı, 8 Ağustos 1915'te 33'üncü Alay Komutanı, 5 Aralık 1915'te 9'uncu Tümen Komutanı olarak atanmıştır. 9'uncu Tümen Komutanı iken 15 Temmuz 1916'da şehit olmuştur. Osmanlı-Yunan Savaşı, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Geniş bilgi için Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I**, s.205-206.

- 11'inci Tümen: Komutanı Kaymakam Wilhem Wilmer⁹⁵ Bey'dir. Birlikleri ise, her biri 3 piyade taburundan oluşan 126'ncı, 127'nci ve 33'üncü Alaylar, sahra ve dağ toplarından oluşturulan 2 topçu taburu, bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir telgraf takımı, bir ekmekçi takımı, bir seyyar hastane ve muhtelif silahlardan teşkil edilmiştir.
- 12'nci Tümen: Komutanı Miralay Remzi Bey⁹⁶, Erkân-ı Harp Reisi Binbaşı Yarko Bey'dir. Birlikleri ise, her biri 4 piyade taburundan oluşan 34'üncü, 35'inci ve 36'ncı Alaylar, sahra ve dağ toplarından oluşturulan 2 topçu taburu, bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir telgraf takımı, bir ekmekçi takımı, seyyar hastane ve muhtelif silahlardan teşkil edilmiştir.
- Kolordu emrinde 11 cephane, 8 ağır erzak ve 6 hafif erzak kolu bulunmaktadır⁹⁷.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın karargâhı ilk önce Turşunköy'ün batısında bir vadide, komuta yeri ise Tekketepe'de kurulmuştur. Daha sonra vadi yamaçlarının içine doğru hızlıca kerpiçten inşa edilen küçük bir kulübe tarzı yapıyla faaliyetlerini sürdürmüştür⁹⁸.

⁹⁵ Wilhelm Wilmer, 1915-1918 yılları arasında yarbay rütbesiyle Çanakkale Cephesi'nde 11'inci ve 5'inci Tümen Komutanı olarak görev yapmış ve Alman Askeri Misiyonu'nda görev almıştır. Filistin Cephesi'nde de Alay Komutanlığı yapmıştır. Bkz. Kannengiesser, **a.g.e.**, s.201.

⁹⁶ Kurmay Albay Ali Remzi Alçıtepe'dir. Şahsi dosyasında şu ifadeler yer almaktadır: “Becayışlığım icra kılındı. 12'nci Tümen ile Anafartalar'da bulundum. Düşman Anafartalar'dan çekildikten sonra Tümen'in Seddülbahir taraflarına memur edilerek Sarafım Çiftliği civarında ihtiyatta kalındı. Düşman buradan da çekildikten sonra Edirne'ye dönüldü.” Bkz. Toker, **Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri**, s.101.

⁹⁷ Birlik ihtiyaçlarının karşılanmasında genel olarak her birliğin kadrolarında bulunan mekkâre (at, katır gibi yük hayvanı) ve araba gibi vasıtalar kullanılmıştır. Bu gibi vasıtalar bulunmadığı veya yetmediği hallerde ise, ücreti karşılığında çeşitli halk araçlarıyla taşıma yoluna gidilmiştir. Bir intikalde birliklerde taşıma vasıtası olarak teşekkül eden yiyecek ve eşya ağırlıklarıyla hafif kol (piyade) ve hafif cephane (topçu) kollarından başka, tümen, kolordu ve orduların bünyelerinde kurulan piyade topçu cephane kolları ve erzak kolları, nakliye sınıfının başlıca teşkilâtını meydana getirmiştir. Kollar, hem yürüyüş hız ve kabiliyetinin korunması ve hem de arazinin göstereceği müşkülâtın beraberce yenilmesi bakımından aynı cins araba veya hayvanlardan oluşturulmuştur. Nakliye kollarının ihtiyacını sağlamak ve gereğinde yardımlaşmayı temin etmek bakımından, birkaç nakliye kolu birleştirilerek katarlar teşkil edilmiştir. Bkz. Tekşüt vd., **a.g.e.**, s.499.; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920)**, s.148.

⁹⁸ Kannengiesser, **a.g.e.**, s.238.

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Turşunköy'deki Karargâh Binası⁹⁹

1.2. Çanakkale Cephesi'nde Muharebelerin Sona Ermesi¹⁰⁰

Bir taraftan cephede birliklerin yeniden teşkilatlanması ve belirli bir düzene sokulması devam ederken bir taraftan da muharebeler devam etmiştir. Ekim ve Kasım aylarında siper muharebeleri, karşılıklı bomba atma ve lağım patlatma faaliyetlerinde iki tarafın da zayıyatı çok olmuştur. İngiliz ve Fransız birlikleri yapılan çıkarma harekâtında başarıya ulaşamamıştır. Bunun üzerine İngilizler, 23 Kasım 1915 tarihinde aldıkları bir kararla Anafartalar ve Arıburnu'nda bulunan birliklerinin tahliyesine karar vermiş, tamamen çekildiklerini belli etmemek için de Seddülbahir mevkinin tutulması yönünde faaliyetlerine başlamıştır. Kuvvetlerini yavaş yavaş çeken İngilizler, bir taraftan savaş alanında devamlı Türk tarafına karşı havadan ve denizden bombalama ve ateş

⁹⁹ Fotoğraf 15 Ekim 1915 tarihinde çekilmiştir. Bkz. Kannengiesser, a.g.e., s.295.

¹⁰⁰ Çanakkale Muharebeleri'nin ayrıntıları bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Ancak cephede muharebelerin sona ermesi ve İtilaf Devletleri'nin cepheden çekilme sürecine değinilmesi, konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacağı değerlendirilmiştir.

faaliyetlerini aksatmadan sürdürmüştür. Türk keşif kolları, bu tahliye faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi elde edememiştir¹⁰¹. 20 Aralık 1915 tarihi itibarıyla Anafartalar ve Arıburnu mevkiilerinden, 9 Ocak 1916 tarihinde ise Seddülbahir bölgesinden İtilaf Devletleri tamamen çekilmiştir¹⁰².

İngilizler, Çanakkale Cephesi'nden 8 Ocak 1915'e kadar 118.300 insan, 8.384 hayvan (at/katır), 2.025 atlı araba, 21 motorlu araç ve 313 top, 1.600 ton malzeme ve mühimmat tahliye etmişlerdir¹⁰³. İ. Hakkı Sunata¹⁰⁴, günlüğünde¹⁰⁵ İtilaf Devletleri'nin geri çekilirken katır ve beygirleri öldürdüğünü, top ve silahlarından götüremediklerini tahrip ettiklerini, tahrip etmeye zaman bulamadıkları eşyaları da bıraktıklarını aktarmıştır¹⁰⁶. Aspinall ise eserinde gemilere alınmayan ve öldürülen katır sayısının 508, tahrip edilerek terk edilen araba sayısını ise 1.500 olarak vermiştir¹⁰⁷. İkdâm Gazetesi savaş muhabirleri, 7-14 Ocak 1915 tarihleri arasında, “Çanakkale’de Aldığımız Ganimet” ve “Anafartalarda Düşmandan Aldığımız Ganimet” adlı başlıklı yazılarla İtilaf Devletleri çekildikten sonra bölgede edindiği bilgileri okuyuculara duyurmuştur. Düşmana ait yüzlerce fanila, don, gömlek ve binlerce postalın gömüldüğü yerden çıkarıldığını, sadece elde edilen ganimetlerin çamaşır ve melbusat kısmının bile alayları tepeden tırnağa giydirmeye yeterli olacağını bildirmiştir¹⁰⁸.

¹⁰¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4431, Dos. 5, Fih. 46-3, 46-16.

¹⁰² Tekşüt vd., a.g.e., s.449-461.

¹⁰³ Naim Babüroğlu, “İtilaf Devletlerinin Çanakkale Cephesi’ni Tahliyeleri”, **Karatay Sosyal Araştırma Dergisi**, Sayı 2, Nisan 2019, s.100.

¹⁰⁴ İsmail Hakkı Sunata (1892-1988), Çanakkale Cephesi’nde 12’inci Tümen 35’inci Alay, 2’nci Tabur 6’nci Bölük’te yedek subay olarak görev yapmıştır. Savaş süresince görev yaptığı tabur ve bölüğü zaman zaman değişmiştir. Geniş bilgi için bkz. İ. Hakkı Sunata, **Gelibolu’dan Kafkaslara I.Dünya Savaşı Anıları**, (Yay. Haz.: Kansu Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, Sena Ofset, İstanbul, 2018.

¹⁰⁵ Günlükler ve hatıralar çoğunlukla yan yana ifade edilseler de günlük ve hatırat aslında iki farklı metin türüdür. İki türde yazan kişinin süzgecinden geçirilmiş olsa da günlükler, yazarının gündelik tecrübelerini daha anlık olarak kayda geçirirler. Tarih araştırmaları içinde daha doğrudan ve daha olgusal bilgi sunarlar. Birinci Dünya Savaşı’na ait günlüklerin çoğu ihtiyat zabıtları olmak üzere subaylara aittir ve genel resmi okuyucuya sunmaktadır. Ayrıca çoğunluğu köylü olan Osmanlı askerlerinin geriye çok az yazılı kayıt bıraktığı düşünüldüğünde, bu günlüklerin Osmanlı askerlerinin savaşa dair tepkilerinin ast kademelerden bir okumasını yapabilmek için çok önemli ve eldeki tek kayıt olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Mehmet Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.28-29.

¹⁰⁶ Sunata, a.g.e., s. 205.

¹⁰⁷ Oglander Aspinall, **Büyük Harb’in Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı**, (Çev. M. Hulusi), Cilt II, Askeri Matbaa, İstanbul, 1940, s.463.

¹⁰⁸ “Çanakkale’de Aldığımız Ganimet” başlıklı haber, **İkdâm**, Sayı 6788, 25.10.1331/07.01.1916, s.1.; “Anafartalarda Düşmandan Aldığımız Ganimet” başlıklı haber, **İkdâm**, Sayı 6789, 26.10.1331/ 08.01.1916, s.1.

1.3. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Çanakkale Cephesi'nden Ayrılışı

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, uzun süren ve aktif olarak yaptığı komutanlıklardan sonra 20 Eylül 1915 tarihinde hastalanmış ve malarya hastalığına (sıtma) yakalandığından şüphe edilmiştir. Bu durum üzerine 5'inci Ordu Komutanı Liman von Sanders Paşa, Anafartalar Grubu Karargâhı'na gelerek Mustafa Kemal Bey'in durumunu sormuş, geçmiş olsun dileklerini iletmış ve özel doktorunu göndermiştir¹⁰⁹. Mustafa Kemal Bey'i hasta olduğu günlerde çadırında ziyaret eden Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği görevlilerinden Dr. Ernest Jackh anılarında:

"Mustafa Kemal Bey, ağır suretle hastaydı ve bu yüzden kendisini ziyaret için çadırına gittim. Malarya'ya tekrar yakalanmıştı. O kadar zayıflamıştı ki, ilkin tanıyamadım. Bununla birlikte ateşli tabiatı, evvelce sık sık yaptığımız bütün gece devam eden çok sevdiği görüşmeler gibi, bizi siyasi bir tartışmaya daldırdı." cümleleriyle izlenimlerini aktarmıştır¹¹⁰.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in uzun zamandır içerisinde bulunduğu cephedeki gergin savaş ortamı ve mücadelesinin onu yorgun düşürdüğü anlaşılmaktadır. Albay Mustafa Kemal Bey'in istirahatının bitmesinden birkaç gün sonra cepheye gelen Enver Paşa, birçok yere uğramasına rağmen Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'i ziyaret etmemiştir. Anafartalar Grup Komutanlığı'nın Erkân-ı Harp Reisi İzzettin (Çalışlar) Bey, günlüğüne 26 Eylül 1915 tarihinde "(...) Enver Paşa sabahleyin Şimal Grubu'na gitmiş ve bizim cepheye Conkbayırı'nı gezmiş. Sonra orduya gitmiştir. Bize gelmedi (...)” yazmıştır.

Enver Paşa'nın, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in sorumluluk alanındaki bir bölgeye gelip kendisini ziyaret etmeden ayrılmasına ve Anafartalar'da kazanılan zaferden sonra Kolordu Komutanı yetkisiyle birliklere emir komuta ederken kendisini 19'uncu Tümen Komutanı olarak tebrik etmesine Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in çok gücendiği anlaşılmaktadır. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, bu olay üzerine istifasını içeren mektubu Liman von Sanders'e göndermiştir¹¹¹. Bu olayla ilgili İzzettin Bey, günlüğüne 27 Eylül 1915 tarihinde yaşanan bu gelişmeyi şu cümlelerle aktarmıştır:

¹⁰⁹ Çalışlar, a.g.e., s.119.

¹¹⁰ Kocatürk, a.g.e., s.63.; Ernest Jackh, **Yükselen Hilal (Dünkü, Bugünkü ve Yarınki Türkiye)**, (Çev. Perihan Kuturman), 1946, s.190.

¹¹¹ Altay, a.g.e., s.114.; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal Atatürk Birinci Cilt 1881-1919**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.258.; **Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları**,

“(…) Kumandan, Enver Paşa'nın muamelesinden dolayı muğber (gücenmiş) olarak istifasını Ordu Komutanı'na verdi. 15'inci Kolordu Erkânı Harbiye Reisi Kazım (İnanç) Bey karargâha geldiler. Kumandan bu istifa meselesini onlara da mevzu bahis etti. Onlar da gayri muvafık buldular. Fakat Kemal Bey kararında musir ve sabit olarak istifanamesini Mareşal'e gönderdi.”¹¹².

3'üncü Kolordu Komutanı Esat (Bülkat) Paşa ve Erkân-ı Harp Reisi Fahrettin (Altay) Bey, bu durumdan rahatsız olmuş ve Liman von Sanders ile görüşerek dilekçenin geri çekilmesini, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in kaybedilmemesi gerektiğini bildirmiştir¹¹³. Aynı fikirde olan Liman von Sanders de bu dilekçeyi işleme koymayarak istifanın altında yatan sebepleri de bildiğinden Enver Paşa'ya durumu anlatan bir mektup yazmıştır. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey hakkında övgü dolu ifadelerin de yer aldığı 30 Eylül 1915 tarihli mektup şu şekildedir:

“Ekselans Enver Paşa,

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu ve Donanması Başkumandan Vekili Zatı Şahane'nin Yaver-i Ekremi. Ekselanslarınıza, Albay Mustafa Kemal Beyin yazılı bir dilekçe ile hizmetten ayrılmasını dilemiş olduğunu bildirmekle şeref duyarım. Bu dilekçeyi destekleyemem. Çünkü Mustafa Kemal Bey vatanın bu büyük savaşta hizmetlerine muhakkak surette muhtaç olduğu, çok müstesna kabiliyetli, yetkili ve cesur bir subay olarak tanımayı ve takdir etmeyi öğrendim. Albay Mustafa Kemal Bey, 5 ay önceki ilk kara çıkış hareketinden beri 19. Tümen'in başında parlak şekilde savaşmış ve İngilizlerin Anafarta kanadında son büyük çıkarma hareketleri esnasında müşkül bir anda kumandayı üzerine almak zorunda kalmıştır, çünkü bu hususta görevlendirilmiş olan XVI. Kolordu Komutanı, 7. ve 12. Tümenlerle hücumu geçmesi yönünde verilen mükerrer emri yerine getirmemiştir. Albay Mustafa Kemal burada da görevini büyük bir cesaret ile ve iyice açık irtibat alarak ifa etmiştir, öyle ki kendisine vazifem icabı olarak takdirimi ve şükranlarımı tekrar tekrar ifade ettim. Albay Mustafa Kemal Bey ayrılmak istiyor, çünkü Ekselanslarının-İmparatorluk Ordusunun Başkumandan Vekili ve en yüksek mafevkinin güvenine sahip olmadığı kanısındadır. O bunu bilhassa Ekselanslarınızın son defa burada bulundukları sırada o zaman ve halen hasta olduğu halde ve diğer üç grubun şeflerini ziyaretinizle şerefleştirmiş

Baha Matbaası, İstanbul, 1975, s.180.; İpek Çalışlar, **Mustafa Kemal Atatürk Mücadelesi ve Özel Hayatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s.149.

¹¹² Çalışlar, a.g.e., s.150.

¹¹³ Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları, s.180.

olmanıza rağmen kendisini aramamış olmanızdan istidlal ettiğine inanmaktadır. Ben Albay Mustafa Kemal Beye ziyaretinin sırf zaman yetersizliği yüzünden yapılmadığını ve Ekselanslarınızın kendisinin hizmetlerini her zaman takdir ettiğini ifade ettim. Şimdilik ilişkide takdim etmediğim ayrılma dilekçesini Ekselanslarınızın güvenini belirtmek suretiyle reddetmek lutfunda bulunmalarını rica ediyorum.

Ekselanslarınızın daimî en derin hükümdarı. Liman von Sanders.”¹¹⁴

Bu mektubu alan Enver Paşa da Liman von Sanders ile aynı fikirde olduğunu ve bir nevi Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey’in gönlünü almaya yönelik 4 Ekim 1915 tarihinde bir telgraf göndermiştir. Bu telgraf şu şekildedir:

*“Rahatsızlığınızı iştittim. Müteessir oldum. Son defaki Çanakkale ziyaretimde çeşitli mevzileri görmek istediğimden, sizi ziyarete zamanım kalmamıştı. İnşallah yakında tamamen sağlığınıza kavuşur ve bugüne kadar olduğu gibi kumanda ettiğiniz kıtanın başında başarıyla görevinize devam edersiniz”*¹¹⁵.

Başkomutan Vekili’nden bu telgrafı alan Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, her zaman verilecek görev ve sorumluluklara hazır olduğunu bildiren şu telgrafı cevaben Enver Paşa’ya göndermiştir:

*“Rahatsızlığımdan dolayı yüksek iltifat ve teveccühlerinize özel olarak teşekkür ederken, bendenizi yakında meydana gelmesi muhtemel vakalar için hazırlanan kuvvetin başında da bulundurarak zat-ı devletlerine daha büyük hizmetler verilmesine mazhariyetle taltif buyuracağınızdan eminim”*¹¹⁶.

Bu telgraflaşmalardan sonra Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey görevine devam etmiştir. 31 Ekim 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa, beraberindeki heyet ile Anafartalar Grubu Karargâhı’nı ziyaret ederek Kurmay Albay Mustafa Kemal ile görüşmüştür¹¹⁷. Enver Paşa, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey’in gönlünü almak için ziyaret etmesinde Liman von Sanders’in yazdığı mektup etkili olmuştur¹¹⁸.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey ile Enver Paşa arasında yaşanan bu hadiselerin, cephede daha önceki tarihlerden beri yaşanan olayların bir devamı

¹¹⁴ Aydemir, a.g.e., s.263-264.

¹¹⁵ Uluğ İğdemir, “Atatürk’ün Anafartalar Grubu Komutanlığından İstifasına Dair Bazı Belgeler”, *Belleten*, TTK., Cilt: XXXII, Sayı 128, Ankara, 1968, s.477.

¹¹⁶ Kocatürk, a.g.e., s.64.

¹¹⁷ Çalışlar, a.g.e., s.156.

¹¹⁸ Bilgin, a.g.m., s.81.

olduğuna dönemin tanıklarının hatıratından da anlaşılmaktadır. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'i istifaya götüren ve cepheden ayrılışına neden olan başlıca olaylar aşağıda incelenmiştir.

25 Nisan 1915 tarihinde düşmanın cephenin hangi bölgesinden saldırıya geçeceği belirlenememiştir. Liman von Sanders, İtilaf Devletleri'nin Bolayır mevki kıyılarına çıkarma harekâtı yapacağını değerlendirerek kendisi Bolayır'a gitmiş, 3'üncü Kolordu Komutanı Esat Paşa'yı Eceabat'a o bölgede bulunan kuvvetleri komuta etmek için göndermiştir. Esat Paşa, çıkarmanın bulunduğu bölgeden yapılmaya başlamasını anılarında şu şekilde aktarmıştır:

*"Liman von Sanders Paşa'ya bilgi vermek için kendisini aradım, cevap alamadım (...) Bolayır sırtlarında olduğunu öğrenince (...) bir taraftan durumu bildirmek gerekli emirleri almak üzere otomobille kendisini aramaya gittim (...) Bolayır karşısında durmaktaydılar (...) kendisine asıl çıkarmanın Arıburnu ile Seddülbahir'de başladığını ve Saroz Körfezi'nden gelen gemilerin bir gösterişten ibaret olması muhtemel bulunduğunu söyledim. Bir an önce Eceabat'a gidip duruma el atabilmek için emrinde bulunan şirket vapurunun geçici olarak emrime verilmesini rica ettim. Düşman hakkındaki görüşümü yerinde buldu, karargâha dönüş kararı vererek şirket vapuruyla Eceabat'a gitmeme izin verdi. Yalnız kendisinden yapılacak hareket hakkında hiçbir talimat almadım (...) Mustafa Kemal Bey Tümen'in 57'nci Alayını 9 ncu Tümen'e bağlı olup (Arıburnu- Kabatepe) hattı gerisinde bulunan 27'nci Alayı kimseden izin almadan Arıburnu'na doğru göndermiş, Tümen'inin 72 ve 77 nci Alaylarını Maltepe ve Kocadere arasında ihtiyatta tutmuş (...) Bu sırada Mustafa Kemal Bey, yanıma geldi. Tümen'ini düşman donanması tarafından yapılan ve birçok kayıplara sebebiyet veren ateş yağmurundan kurtarmak için Eğertepe'yi geri almak düşüncesinde olduğunu söyledi (...) Beyfendi, askerimiz eğitimi henüz noksan olduğundan tarihte birçok örnekleri görüldüğü gibi bu çekilişi bozgun sayarak istediğiniz yerde duramayarak kaçmaya çalışacaktır. Bunun içindir ki Tümen'iniz yerinde kalarak gerekirse düşmana saldıracaktır. Ölmek var dönmek yok dedim. Kendileri cepheye dönerek bölgeyi kahramanca savunup düşmanı bir adım dahi ilerletmedi."*¹¹⁹

Esat Paşa'nın aktardığı olayda, Liman von Sanders'in kara savaşlarının başladığı ilk gün çıkarmanın yapıldığı yer belli olduğunda; bulunduğu Bolayır mevkinden Arıburnu bölgesine değil de karargâhına dönmesi ve uygulanacak hareket tarzı için de Esat Paşa'ya bir emir vermemesi, emir komuta zafiyeti

¹¹⁹ Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları, s.35-39.

olarak değerlendirilebilir. Esat Paşa'nın sözlerinden, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Eğritepe'yi almak istemesini ve ihtiyattaki alaylar ile cephe hatındaki alayları değiştirmesini bir geri çekilme hareketi olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır (Y.N.). Bu durum Esat Paşa'nın Erkân-ı Harp Reisi Fahrettin Bey'in anılarıyla birlikte değerlendirildiğinde daha net olarak görülmektedir. Fahrettin Bey anılarında:

“Mustafa Kemal Bey Gelibolu'dan geçerken bize uğradı. Kendisini ilk defa görüyordum (...) Görüşükten sonra kendisini uğurladık. Eceabat'a gider gitmez beni telefonla aradı: Aman Reis Bey Kumandan Paşa'dan rica edelim bana verilen 72 ve 77'nci Alaylar Arap'tır. Bir kısmı Yezidi Nusayri gibi savaşa karşı insanlardır. Eğitimleri azdır, bunları geri alsınlar, halis Türk delikanlıları olan ve eğitimleri oldukça ilerlemiş bulunan benim eski iki depo alayımı göndersinler. Tehlikeli bir bölgeye böyle kıymetsiz askerlerin gönderilmesine şaşmış ve Başkumandan'a yazmıştık. Aldığımız cevap şu oldu: Artık değiştiremezler, çalışıp eksiklerini tamamlasınlar.”¹²⁰

Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından alayların değiştirilmesi uygun görülmemiştir. Ancak savaş başlayınca Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in öngörüsü doğru çıkmıştır. Hatıra defterine not aldığı cümleler, onun ne kadar haklı olduğunu göstermiştir:

“26 Nisan sabahı gün doğarken Kocadere telefon merkezinin tesis edildiği eve yeni girmiştim (...) 77'nci Alay'ın 1'inci Tabur Komutanı Binbaşı Mehmet Emin Bey yanıma geldi şu açıklamada bulundu: Efendim! (...) Maalesef alayımız çil yavrusu gibi dağılarak muharebe meydanından firar etmiş ve bir ucu Maltepe'ye kadar gitmiştir. Alay Komutanını bulamadım (...) Mehmet Emin'e şu emri verdim: Hacı Emin! Bu manzara benim için ve senin için ilk defa görülmüş değildir. Hatırlayınız ki Derne'de İtalyanlarla yaptığımız birçok muharebede cephemizin bazı kısımlarındaki Araplar bugün gördüğünüz gibi kaçmışlardır (...)”¹²¹

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, bu konuda inisiyatif alarak alayları değiştirmiş ve düşmana geçit vermemiştir. Fahrettin Bey, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in alayları değiştirme teklifinin Enver Paşa'yı kızdırdığını, ikisi arasında İttihat ve Terakki Partisi içindeki Selanik çalışmalarında ve

¹²⁰ Altay, a.g.e., s.84.

¹²¹ Mehmet Emin Bey, Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk Derne Komutanı iken emrinde kol komutanlığı yapmıştır. Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, s.22

Balkan Şavaşları sırasında anlaşmazlıklar yaşandığını, bu tartışmaların aralarındaki soğukluğu artırdığını aktarmıştır¹²².

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, Arıburnu Muharebeleri esnasında emir komuta ettiği birliklerin zayıflığının çok olmasını sürekli İtilaf Devletleri'nin denizden bombardımanı altında kalmaları ve bu durumunda stratejik ve taktik seviyedeki hatalardan kaynaklandığı görüşündedir. Komuta kademesinde entrika ve subayların birbirini suçlaması hadiselerinin de baş göstermesi üzerine Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya 3 Mayıs 1915'te bir mektup yazmıştır. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Enver Paşa'ya yazmış olduğu mektup şu şekildedir:

“Muazzez Huzura (Yüce Makama)

Muhteremim (Sayın Bayım), Evvelce size bu bölgenin, diğer bölgelere oranla önemini arz etmiştim. Eceabat bölgesi kuvvetlerine kumanda ettiğim zaman aldığım düzen ile düşmanın karaya çıkmasına olanak verilmeyebilirdi. Liman von Sanders Paşa Hazretleri bizi, bizim orduları, bizim memleketimizi tanımadığı ve gereğince incelemede bulunacak kadar bir zamana da sahip olamadığından sahilde çıkarma noktalarını tamamıyla açık bırakacak düzen almış ve bugün düşmanın karaya asker çıkarmasını kolaylaştırmıştır. Ben düşmanın Arıburnu arazisine dört tugay çıktığı zaman, bölge kumandanlığını yapan Albay Sami Bey tarafından haberdar edildim. Bu kuvvetin sol kanadına taarruz ettim ve tamamını denize döktüm. Fakat düşman aynı derecede kuvveti aynı bölgeye tekrar çıkardı ve karşı taarruz yaptı. Bunu savdım. Tümen'ime katılan kuvvetlerle tekrar üstün kuvvete taarruz etmekten başka bir çare bulamadım. Ve yine düşman kuvveti yok edildi. Fakat düşman üçüncü defa olmak üzere tekrar kuvvet çıkardı. Bu defa da yine düşmana taarruz ediyorum. Birliklerim hücum mesafesinde düşmanla karşı karşıya bulunuyor. Arazinin kötülüğü, emrimdeki kumandanların sevk ve idarededeki noksanlıkları yüzünden kati netice henüz alınamadı. Bu vaziyetimizle dahi, düşmanın Boğaz'ı ele geçirmek üzere çıkardığı kuvvetleri imha edilmiş ve savunmaya geçtiği, harekât üslerine uzaktan yeni kuvvetler getirmekle meşgul olduğu kanaatindeyim. Vatanımızın savunmasında kalp ve vicdanları bizim kadar vuramayacağına şüphe olmayan, başta Liman von Sanders olmak üzere bütün Almanların fikri kabiliyetine de güven duymamanızı kati surette temin ederim. Bence, bizzat

¹²² Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları, s.83-84.

sizin buraya gelmeniz ve genel durumumuzun gerektirdiğine göre harekâtı şahsen idare etmeniz uygun olur kardeşim.”¹²³.

Kurmay Yarbay Mustafa Kemal Bey, Alman subaylar hakkındaki gözlemlerini aktarmış ve yapılan hatalardan dolayı Alman yöneticilere güven duyulmamasını, emir komutanın böylesi kritik bir safhada Başkomutan Vekili sıfatıyla kendisinin ele almasını istemiştir¹²⁴. Bu mektubu alan Enver Paşa, 11 Mayıs 1915 tarihinde cepheye gelerek Kurmay Yarbay Mustafa Kemal'i ziyaret etmiş ve cephenin durumu hakkında bilgi almıştır¹²⁵. Mustafa Kemal Bey Arıburnu Raporu'nda bu ziyareti:

“(…) Bugün, başlangıçtan beri Arıburnu cephesinde geçen durumu ve bu cephede bundan sonra uygulanması gereken harekât hakkında görüşlerimi aşağıdaki raporumla Kolordu Komutanlığına bildirmiştim (…) Bu raporun birini (…) Başkomutan Vekili Paşa Hazretleri'nin Kurmayına verdim.” cümleleriyle aktarmıştır.¹²⁶

Esat Paşa, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in raporunda sunduğu görüşlere tam katılmamış ancak göz ardı da edilemeyeceğini söylemiştir. Liman von Sanders bu önerileri Enver Paşa'ya iletmiştir¹²⁷. Enver Paşa'nın ise bu önerilere karşı hiç iyi sözler söylemediği ve Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'e karşı olan düşüncelerinin iyi olmadığı Fahrettin Bey'in anılarına yansımıştır¹²⁸. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, bu olaylardan sonra 30 Kasım 1915'de cepheden azlini istemeye karar vermiştir¹²⁹. İzzettin Bey, bu durumu 30 Kasım 1915'te günlüğüne şu cümleleri not etmiştir:

“(…) Vaziyette tebeddül yok. İki esir yakalandı (…) Liman Paşa'nın Mustafa Kemal Bey'le olan vaziyeti en ziyade calibi dikkat mesail sırasına geçti (fazla dikkat çekmeye başladı). Esbap hülasetan şudur (Sebepler özetle şudur):

¹²³ Atatürk'ün Bütün Eserleri (1903-1915), Cilt I, Kaynak Yayınları, 1998, s.218.

¹²⁴ Turhan Seçer, *Anılarla Çanakkale Cephesi ve Neticesi*, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008, s.56.; Andrew Mango, *Atatürk*, (Çev.: Füsün Doruker), 1.Baskı, Medya Ofset, İstanbul, 2000, s.145.

¹²⁵ Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, s.83.; Çalışlar, *a.g.e.*, s.118; Mango, *a.g.e.*, s.146.

¹²⁶ Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, s.83.

¹²⁷ *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*, s.123.

¹²⁸ Altay, *a.g.e.*, s.96. Fahrettin Altay anılarında Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa hakkındaki düşünceleri konusunda ayrıntı vermemiştir.

¹²⁹ Klaus Kreiser, *Atatürk Bir Biyografi*, (Çev. Dilek Zaptıoğlu), 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.114.

1. Enver ve İzzet (Furğaç) Paşaların geldiğinde, Kemal Bey'in Liman'ın fikir ve arzusunu tervicen Enver Paşa'ya, İkinci Ordu'nun Selanik'e doğru yürümesi teklifinde bulunmaması,
2. Hamdi ile von Berg'in (Alman subay) aralarında tahaddüs eden (meydana gelen) vaka üzerine Hamdi'yi himaye etmesi ve Mareşal talep ettiği halde göndermemesi,
3. 11. Fırka ve 16. Kolordu karargâhlarında bulunan Alman zabıtle-rinin sureti memuriyetlerini (vazifelerinin ne olduğunu) ordudan ist-tizan ederek (sorarak) bu gibi zabıtlerin fazla bulunduklarını göster-mek,
4. Holman'ın (Alman subay) 11.Fırka'dan gönderilmesi ve Mareşal'ın bundan pek muğber olarak bir daha gruba (Anafartalar Grubu) Alman zabıt göndermeyeceğini resmen bildirmesi,
5. İngiliz kuvvetlerini anlamak üzere keşif taarruzları emredildiği (cepheden tahliye durumlarını anlamak için) ve grupça icrasına teşebbüs edildiği halde birinci emrine (Liman Paşa'nın verdiği emir) muhalif olarak ikinci emirle grubun hareketini tenkit eylemesi, Kemal Bey'in de bilmukabele Mareşal'ın muahezelerini (eleştirilerini) ret ve cerh eylemesi (reddetmesi ve çürütmesi).

Bu ahval iki komutan arasında büyük bir sui tefehhüm ve bürudet tevlit etmiş (anlaşmazlık ve soğukluk doğurmuş) ve Kemal Bey'in raporlu olarak İstanbul'a gitmesine sebebiyet vermiştir.”¹³⁰

Bu süreçte Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey ile Ordu Komutanı Liman von Sanders'in arasının açıldığı söylenebilir (Y.N). 5'inci Ordu Komutanı'nın Alman çıkarlarını gözeterek vermiş olduğu emirler çerçevesinde Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'i bu yönde yönlendiremediği görülmektedir. Birlikleri gezerken yaptığı bir tenkit de aralarındaki ipleri iyice koparmıştır. İzzettin Bey, 4 Aralık 1915'te günlüğüne bu konuya dair şu bilgileri:

“Hava iyi. Öğleden sonra yolları ve cephanelikleri görmek üzere Kumköy tarafını gezdim. Geç vakit avdet ettim. Müşir Paşa (Liman von Sanders) bugün bizim karargâh önüne kadar geldi. Yanına Pertev gitti. Pertev'e yolların âdemi intizamından şikâyet etti. Ve dedi ki “Kemal Bey villa yapacağına yolları yaptırıyor”. Bu sözüyle Mareşal yine küçüklük gösterdi.” not etmiştir¹³¹.

¹³⁰ Çalışlar, a.g.e., s.160.

¹³¹ Çalışlar, a.g.e., s.161.

Liman von Sanders'in villa diye tarif ettiği yer, toprağın içine kazılmış, ahşap dikmelerle ve taşlarla takviye edilmiş büyük bir siperlik olarak yapılmış karargâh personelinin çalışma yeridir¹³². Anafartalar bölgesinde 27-28 Kasım 1915 tarihlerinde şiddetli fırtına ve yağıştan dolayı 556 askerin zayıat verildiğini¹³³, siperlerin 80-90 cm su ile dolduğu¹³⁴ dikkate alındığında böyle bir yerin yapılmasının savaşın bir gereği olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Ekim ayı içerisinde Liman von Sanders, Albay Hans Kannengieser'in komutasında bulunan 16'ncı Kolordu Karargâhı'nın Tekketepe'de yamaç duvarların içine kerpiçten yapılmış yerini denetlerken de "Bu da ne siz bir Çingene çadırında mı kalıyorsunuz" diyerek bağırması ve daha iyi bir yer yapılmasını belirtmiştir¹³⁵. Bu olay aynı bölgede aynı konuda farklı şekilde hareket eden ve Alman subaya da farklı davranan Liman von Sanders'in genel anlamda Türk subaylara yaklaşımındaki çifte standardı ve Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'e karşı davranışlarının iyi niyetli bir tutum içinde olmadığını ortaya koymaktadır.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Çanakale Cephesi'nde görev yaptığı süre içerisinde hep yanında olan ve onun komutanlık yaptığı birliklerin karargâh faaliyetlerini takip eden İzzettin Bey'in tuttuğu günlüğe göre, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılışının esas nedeninin sağlık sorunu olmadığı anlaşılmaktadır. Liman von Sanders ile anlaşmazlıkları sürekli olarak devam etmiş, düşmanın geri çekilme emarelerinin tespiti maksadıyla iki taburla keşif taarruzu teklifine karşı çıkılması çok gücüne gitmiştir. Anafartalar Grup Komutanlığı Karargâhı'nda görevli ve sonradan Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in yaverliğini yapan Cevat Abbas Gürer anılarında, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılışını İzzettin Bey'i doğrular şekilde şu cümlelerle kaleme almıştır:

"Anafartalar'dan düşmanın çekileceğini yalnız Mustafa Kemal'in kendine has o; (...) büyük hassasiyetle duymuştu. Bu duygusunu geçen birkaç gün içinde daha ileri götürerek düşmanın çekilmeye başladığına hükmetmiş ve bu hükmünü fiilen gerçekleştirmek istemişti. Ordu Komutanı Muşir von Sanders yalnız bu hüküm ve karara itiraz etmiyordu. Başkumandanlık Vekâleti ile Mustafa Kemal'i her türlü hareketten men ediyordu. Hâlbuki kimsenin göremediğini Mustafa Kemal görmüş, kimsenin hissetmediğini Mustafa Kemal hissetmişti. (...) Aziz memleketi uğruna kaçırılmış büyük fırsattan uzaklaştırılan

¹³² Babüroğlu, **a.g.m.**, s.113.; Kreiser, **a.g.e.**, s.114.

¹³³ Tekşüt vd., **a.g.e.**, s.439.; Çalışlar ise günlüğünde "30 Kasım 1915 tarihine fırtınalar yüzünden 190 vefat ve 30 kadar mağruran vefat vardı." şeklinde not etmiştir. Bkz. Çalışlar, **a.g.e.**, s.159.

¹³⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4431, Dos. 5, Fih. 55.

¹³⁵ Kannengieser, **a.g.e.**, s.239.

ve bütün enerjisi, keşif taarruzu için “bir tek nefer israf edemeyiz” cevabıyla felce uğratılan Mustafa Kemal, ‘Türk askeri tarihine kara bir lekeyi kendi elimle koyamam’ diyerek istifasını verdi. Fakat Albay Mustafa Kemal’e ekselanssız hitap etmemeye başlamış olan Ordu Komutanı Liman von Sanders, sebep olduğu hatayı (düşmanın çekilip çekilmemesinin tespiti için yapılması teklif edilen keşif taarruzu) gidermek için komutanının istifasını hava değişimine çevirdi.”¹³⁶

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, “Anafartalar Muharebeleri’ne Ait Tarihçe” isimli hatıratında bu olayı şu şekilde kaleme almıştır:

“27 Kasım da düşmanın çekilmekte olduğu ve bu açıdan cephede tetkikat, keşif ve ateş baskınları yapılması hakkında Ordu Komutanından emirler ve talimat verilmişti. Her tümen cephesi üzerinde bu açıdan keşiflere devam edildi. Fakat düşmanın cephede gücünün azaldığına dair bir kanaat oluşmuyordu. Bu hususun aydınlatılması için her iki kolordu cephesinde birer taburdan ibaret bir kuvvetle düşmanın belirgin iki noktasına ciddi bir keşif taarruzu yapılması uygun görülmüş ve bunun için gerekli tertipler de alınmışsa da Ordu Komutanının onayına sunulmadığından sonuçsuz kalmıştır. Sonuç olarak düşmanın durumu hakkındaki düşüncelerimiz aydınlanmadığı gibi kanaatimiz de düşmanın Anafartalar cephesinde yeterli kuvvet bulundurmakta olduğu zemininden ibaret kalmıştı. 10 Aralıkta sağlık durumum nedeniyle grubun emir ve komutasını 5’inci Kolordu Komutanı Tuğgeneral Fevzi Paşa’ya bırakarak ayrıldım.”¹³⁷

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, cepheden ayrılışını düşmanın geri çekilmesinin tespit edilmesi ile alakalı olarak iki taburla bir keşif taarruzu yapılması teklifini, Ordu Komutanı’nın uygun görmemesi konusuna veya Ordu Komutanı ve Enver Paşa ile aralarında devamlı artan anlaşmazlıklara bağlamamış, sağlık sorununu gerekçe göstermiştir. Ancak cepheden ayrılışını İstanbul’a döndükten sonra ise Salih Bozok’a şu şekilde anlatmıştır:

“Ben düşmanın çekileceğini anladığım için bir taarruz yapılmasını teklif etmiştim. Fakat benim bu teklifimi kabul etmediler. Bundan dolayı canım çok sıkıldı. Çok ta yorgun olduğum için izin alarak İstan-

¹³⁶ Güner, a.g.e., s.158-159.

¹³⁷ Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebeleri’ne Ait Tarihçe**, s.52.

bul'a geldim. Eğer ben orada iken düşman şimdiki gibi çekilmiş olsaydı herhalde daha çok sıkılacaktım. Burada bulunmaklığım benim için bir talih eseridir.”¹³⁸

5'inci Ordu Komutanı Liman von Sanders, 27 Kasım 1915 tarihinde birliklerine yayımladığı bir emirle, İngilizlerin geri çekilme yönünde hazırlık yaptıklarını, karşı keşif ve gözetleme işaretlerine çok dikkat etmelerini, İngilizlerin bu yarımadayı “ya ölerек ya da esir edilerek terk etmeleri” gerektiğini bildirmiştir¹³⁹. Ancak Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, İngilizlere zayıat verdirilmesi veya esir edilmesi için uygulanacak hareket tarzını tahlil edip emirde alınması istenen tedbirlerin yeterli gelmeyeceğini, Anafartalar Grup Komutanı olarak sorumlu olduğu iki kolordu bölgesinde birer tabur kuvvetle cebri keşif yapılmasını teklif etmiş olmalıdır. Mevcut durumda denizden ve havadan keşif, gözetleme imkân kabiliyeti zayıf olan birlik için en iyi hareket tarzının cebri keşif olduğu ifade edilebilir¹⁴⁰.

Çanakkale Muharebeleri süresince yapılan stratejik ve taktik hatalar, binlerce askerin zayı olmasına neden olmuştur¹⁴¹. Liman von Sanders'in, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in teklifine karşı önemsiz bir iş için kuvvet kullanmak istiyormuş gibi “bir tek nefer israf edemeyiz” şeklinde cevap vermesi ve bu teklifi kabul etmemesinin çok düşündürücü olduğu söylenebilir. Sanki bir an önce İngilizler cepheden çekilsin ve savaş sona ersin gibi bir düşüncede olmuş olabilir (Y.N). Çünkü 9 Ocak 1916 tarihinde İngilizlerin Gelibolu Yarımadası'nı boşaltmasıyla ilgili olarak Başkomutanlık Vekâleti'ne çektiği telgraf şu şekildedir: “Tanrı'ya şükür Gelibolu Yarımadası tamamen düşmandan temizlenmiştir. Diğer ayrıntılar ayrıca sunulacaktır.”¹⁴². Bu zayıatsız çekilmenin olumsuz başka bir tarafı da İngilizler yarımadadan gizlilik içinde çekilerek tahliye ettikleri kuvvetlerini Suriye ve Sina bölgelerine kaydırmış olmalarıdır¹⁴³.

¹³⁸ Salih Bozok, **Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor Salih Bozok**, (Yay.Haz.: Can Dündar), 6. Baskı, Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul, 2005, s.56.

¹³⁹ Tekşüt vd., **a.g.e.**, s.438.; Ek-18.

¹⁴⁰ Erikan, **a.g.e.**, s.156.

¹⁴¹ Çanakkale Muharebeleri'nin başlamasından 24 Kasım 1915'e kadar geçen zaman içinde Türk ordusunun zayıatı, 566'sı subay, 54.141'i er toplam 54.707 şehit; 957'si subay, 88.839'u er toplam 89.796 yaralı; kayıp, esir, hastanede ölen, hava değişimi alanlar ile birlikte toplam 181.184'e ulaşmıştır. 5'inci Ordu Komutanlığı'nın 1915 yılının sonuna doğru Başkomutanlık Vekâleti'ne sunduğu zayıat raporlarından derlenen miktarlara göre Türklerin zayıatı, toplam olarak 213.882'yi bulmuştur. 9 Ocak 1916 tarihinde ise 213.187 olarak tespit edilmiştir. Bkz. Tekşüt vd., **a.g.e.**, s. 466.; İbrahim Yıldırım, “Çanakkale Muharebelerinde Zayıat ve Zehirli-Boğucu Gaz Kullanılması”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 26, Sayı 1, Elazığ, 2016, s.273.

¹⁴² Tekşüt vd., **a.g.e.**, s.462.

¹⁴³ Erikan, **a.g.e.**, s.157.; Tekşüt vd., **a.g.e.**, s.457.

Liman von Sanders ile Kurmay Albay Mustafa Kemal arasında yaşanan bu görüş ayrılığına dair birçok kaynakta çeşitli yorum ve tespitler bulunmaktadır. Lord Kinross eserinde:

“...Mustafa Kemal yarımadaadaki görevinden alınmasını istedi; Liman von Sanders de onu başka bir göreve atamayı kabul etti. Zaten sağlık durumu da kötüleşmişti; cephede kalacak hali yoktu. Burada yapacağı bir iş de kalmamıştı. Bu arada Selanik'ten arkadaşı Tevfik Rüştü, doktor olarak Gelibolu'ya gelmişti. Mustafa Kemal o anda aldığı bir kararla “Ben de seninle İstanbul'a geleceğim dedi.”¹⁴⁴

Öncelikle Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'e tebdilihava vesikası (hava değişimi belgesi) Liman von Sanders tarafından 5 Aralık 1915 tarihinde verildiği, Tevfik Rüştü Bey'in ve Anafartalar Grup Komutanlığı'nı vekâleten teslim alacak Fevzi (Çakmak) Paşa'nın 8 Aralık 1915 tarihinde cepheye geldiği İzzettin Bey'in günlüğünden anlaşılmaktadır¹⁴⁵. Kinross'un iddia ettiği gibi Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılış kararı Tevfik Rüştü Bey'in gelmesine istinaden o anda alınmış bir karar gibi gözükmemektedir. Ayrıca Mustafa Kemal Bey'in doktoru Hüseyin Hüsnü Bey¹⁴⁶ cephede devamlı onun yanında olmuştur. 9 Aralık 1915 tarihi akşamında Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, Tevfik Rüştü Bey'e “Durum o ki İngilizlerin burada kalmasında artık fayda yok, dolayısıyla çekilip gideceklerdir. Onlar çekilirken ben buna seyirci kalamam. Bu benim için ayıp olur.” şeklinde cepheden ayrılış amacını ifade ettiği anlaşılmaktadır¹⁴⁷. Celal Erikan eserinde:

“Onura dokunucu başka bir mesele daha çıktı Mustafa Kemal şimdiye dek Anafartalar Grubu Komutanı olarak 15'inci ve 16'ncı Kolordulara komuta ediyordu. Yeni bir buyrukla Anafartalar Grubu Komutanlığına General Mustafa Fevzi (Meraşal Çakmak)nin getirilmesi, kendinin de 16'nci Kolordu Komutanlığına atanması isteği onu istifa etmek zorunda bıraktı. Mareşal Sanders, onun hizmetini düşünererek kendisine bir aylık hava değişimi verirdi. Albay Mustafa Kemal ise İstanbul'a gitmişti. (10 Aralık 1915)”¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Kinross, a.g.e., s.125.

¹⁴⁵ Çalışlar, a.g.e., s.161.

¹⁴⁶ Trablusgarp Savaşı esnasında Mustafa Kemal Bey ile tanışan Dr. Hüseyin Hüsnü Bey, bundan sonra Mustafa Kemal Paşa ile Çanakkale Cephesi süresince beraber olmuştur. 19'uncu Tümen'in Baştabibi ve Anafartalar Grup Komutanlığı'nın ise Sıhhiye Başkanlığı'nı yürüterek Mustafa Kemal Bey'in sağlığını yakından takip etmiştir. Metin Özata, “Atatürk'ün Cephedeki Doktoru Hüseyin Hüsnü”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Nisan 2008, Sayı 396, s.19-21.

¹⁴⁷ Özata, a.g.m., s. 23.; Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eserleri Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, s.102.

¹⁴⁸ Erikan, a.g.e., s.156.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 19 Ağustos 1915 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanı olarak atanmış, Kolordu Komutanı yetkisiyle Anafartalar Grup Komutanlığı görevini yürütmüştür. 4 Eylül 1915 tarihli bir emirle¹⁴⁹ görevine devam etmiş, Fevzi Paşa ise 10 Aralık 1915'ten itibaren 5'inci Kolordu Komutanlığı uhdesinde kalmak üzere Anafartalar Grubu Komutan Vekili olarak görevlendirilmiştir¹⁵⁰. Dolayısıyla Erikan'ın eserinde bahsettiği gibi Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in yerine bir atama yapılmamış, hava değişimine ayrıldığı için vekâleten komuta değişikliği yapılmıştır. Dolayısıyla iddia ettiği hususların Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılış sebebi olamayacağı söylenebilir (Y.N). Konuyla alakalı başka bir eserde¹⁵¹ ise:

"(...) Anafartalar Grubu Komutanlığını yapmakta olan Mustafa Kemal'in Çanakkale Savaşı'ndaki başarılarını çekemeyen Enver Paşa 26 Ekim 1915'de gönderdiği emirle; 11'nci 12'nci ve 9'uncu Tümenler 16'ncı Kolordu'yu teşkil edecek; 16'nci Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal kolordu komutanı yetkisiyle Anafartalar Grubunu sevk ve idare edecektir. Albay Kaninkiser, 16'nci Kolordu Komutanı Vekili olarak Kolordu'ya bakacaktır. (...) Bu onur kırıcı duruma elbette baş eğilemezdi. Bu nedenle Mustafa Kemal, istifa etmek zorunda kaldı (...) Böylece Mustafa Kemal Anafartalar Grubu Komutanlığından ayrılmış oldu."

şeklinde açıklama mevcuttur. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in 19 Ağustos 1915 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanı olarak, Albay Kannengiesser'in 02 Ekim 1915 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanı Vekili olarak atandığı ve görevlerine devam ettiğini yukarıda açıklamıştık. Anafartalar Grubu'nda 29 Ağustos 1915 tarihinde¹⁵² önce dört kolordulu bir yapı düşünülmüş, sonra iki kolordulu bir teşkilatlanmaya geçilmiştir. Bu yapılanma aniden Ekim ayı sonunda yapılmış olmamakla birlikte ilerleyen dönemde cephede yeni bir teşkilatlanma yapılacağı için düşünülmüş olabilir. Enver Paşa'nın, Mustafa Kemal Bey'in başarılarını çekemediğinden böyle bir atama yaptığı iddiası ise pek mümkün gözükmemektedir. Böyle bir düşüncede olsaydı Mustafa Kemal Bey'in 27 Eylül 1915 tarihindeki istifasına cevaben 4 Ekim 1915 tarihinde

¹⁴⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-17.

¹⁵⁰ Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II**, (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s. 131.

¹⁵¹ **Askeri Yönüyle Atatürk**, ATASE Yayınları, GATA Basımevi, Ankara, 1981, s.44.

¹⁵² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1-16.

övgü dolu sözlerle mektup yazmak yerine Harbiye Nazırı yetkisiyle istifasını kabul edebilirdi¹⁵³.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılışını; Uluğ İğdemir ve Şevket Süreyya Aydemir sağlık sorunlarına¹⁵⁴, Austin Bay ise hem hastalandığına hem de Liman von Sanders ile arasının bozulduğuna bağlamıştır¹⁵⁵. İsmet (İnönü) Bey, bu ayrılışı hatıratında "Çanakkale Harbinin son devresinde Atatürk cepheden çekilmiş, ciddi bir tedavi altına alınmıştı." şeklinde ifade etmiştir¹⁵⁶. Yusuf Hikmet Bayur ve Cevat Abbas Bey ise İngilizlerin ve Fransızların hiç kayba uğramadan çekilmelerine gönlü razı olmayan Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey buna benzer düşüncelerle istifa ettiğini, Liman von Sanders'in ise bu istifayı hava tebdiline iznine çevirdiğini aktarmıştır¹⁵⁷.

Sonuç olarak, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, Eylül ayında rahatsızlandığı sırada Enver Paşa'nın Anafartalar Grubu'na gelmesi ancak kendisini ziyaret etmemesine gücenmiş ve istifa dilekçesi vermiştir. Esat Paşa ve Fahrettin Bey'in araya girmesi ve Liman von Sanders'in de girişimleriyle Mustafa Kemal Bey ve Enver Paşa arasındaki anlaşmazlıkların kısa süreliğine çözüme kavuştuğu söylenebilir (Y.N). Mustafa Kemal Bey'in mizacı ve Çanakkale'de gösterdiği başarılar, Enver Paşa'nın içten içe eleştirisine uğrasa da Trablusgarp Muharebeleri'nden başlayarak onu takdir etmeyi de bilmiştir¹⁵⁸.

Muharebelerin durgunlaştığı dönemde Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, rahatsızlığı sebebiyle bir ay istirahatli olarak cepheden ayrılmış ve 10 Aralık 1915 tarihinde İstanbul'a dönmüştür¹⁵⁹. Bu ayrılışın sebebinin sadece sağlık sebebi ile olmadığı yönünde yaygın bir kanaat hâkim olduğu görülmektedir. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey ve Liman von Sanders'in hatıratlarına bu konu hakkında fazla bir bilgi de bulunmamaktadır. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in cepheden ayrılışına Liman von Sanders ile olan anlaşmazlıkları, Alman subaylar hakkındaki olumsuz düşünceleri de etken olmuştur. Ancak asıl sebebin İngilizlerin geri çekilmesine yönelik yaptığı hareket tarzı teklifinin Liman von Sanders tarafından kabul görmemesi ve İngilizler

¹⁵³ İsmet Görgülü, "Atatürk'ün Biyografisine Yeni Sayfalar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 8, Sayı 23, 1992, s.253.

¹⁵⁴ Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı 1881-1918 1.Cilt**, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.76.; Aydemir, **a.g.e.**, s.268-271.

¹⁵⁵ Austin Bay, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu Dahi Generalden Liderlik Üzerine Dersler**, (Çev.: Fethi Aytuna), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2013, s.144.

¹⁵⁶ İsmet İnönü, **İsmet İnönü Hatıralar**, (Yay. Haz.: Sabahattin Selek), 2. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1992, s.105.

¹⁵⁷ Bayur, **a.g.e.**, s.102.; Gürer, **a.g.e.**, s.159.

¹⁵⁸ Aydemir, **a.g.e.**, s.258.

¹⁵⁹ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı 1881-1918**, s.76.; Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebelerine Ait Tarihçe**, s.56.

ile Fransızların cepheden rahatça tahliye edilmelerine seyirci kalmak istemediği gerekçesiyle olduğu anlaşılmaktadır.

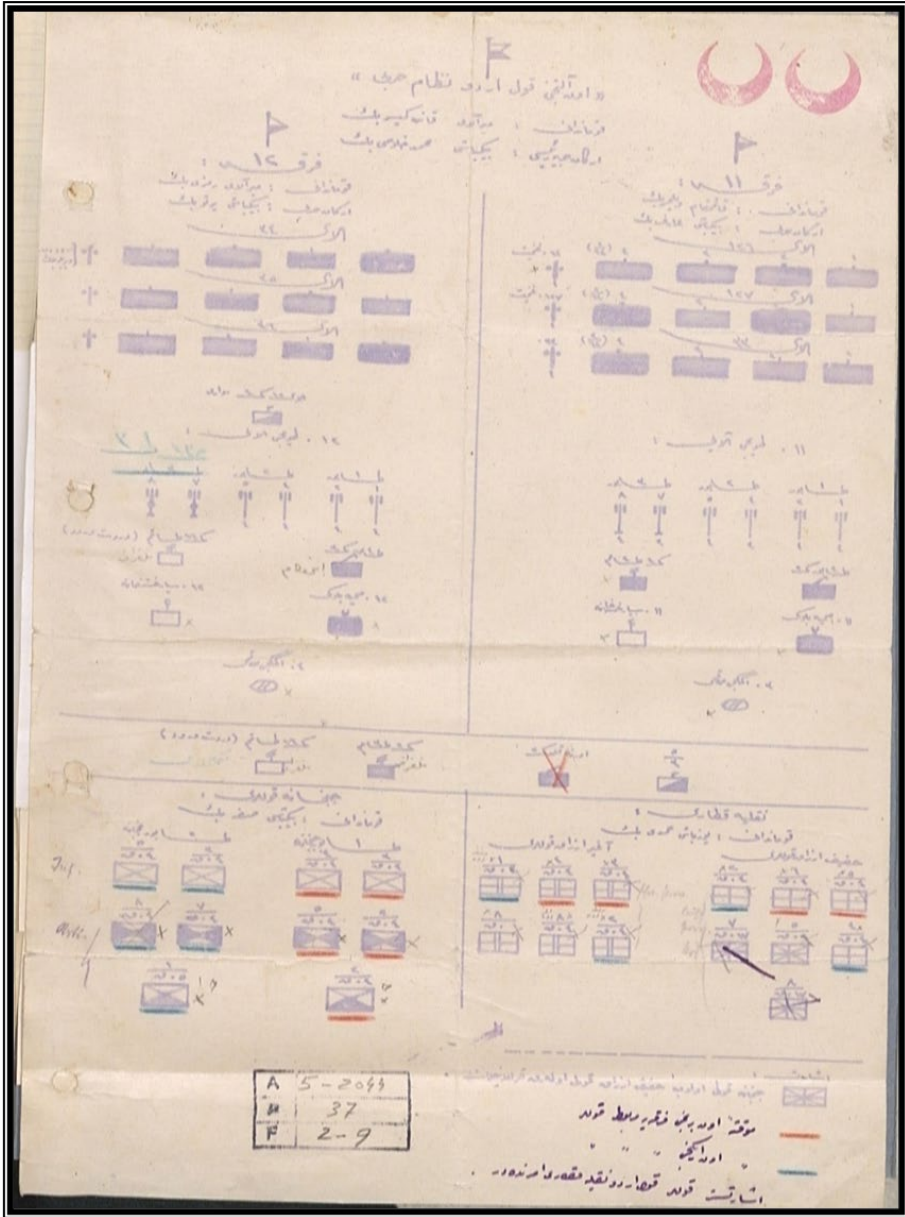
1.4. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Çanakkale Cephesi'nden Ayrılması

Çanakkale Cephesi'nde İngilizlerin geri çekilmesi esnasında Başkomutanlık Vekâleti'nden gelen bir emirle, 5'inci Ordu Komutanlığı'ndan cephede görev alan 17 tümendenden dokuzunun derhal Trakya bölgesine yola çıkarılması istenmiştir¹⁶⁰. Bunun üzerine 5'inci Ordu Komutanı Liman von Sanders, 9 Ocak 1916 günü yayımladığı bir emirle, Çanakkale harekât alanının genel savunma düzenini ve birlikleri ile Trakya bölgesinde yapılacak teşkilatlanmayı bildirmiştir¹⁶¹. Bu emirle, Trakya'ya alınacak birliklerin yakın zamanda yeni görevler alacağını, Gelibolu ve Boğaz bölgesinde bırakılacak birliklerin ise belirtilen bölgelerde görevlerine devam edeceğini belirtmiştir. 9'uncu Tümen, 16'ncı Kolordu'dan alınarak 3'üncü Kolordu'ya dâhil edilmiştir. 11'inci ve 12'nci Tümenlerden oluşan 16'nci Kolordu'nun ise Albay Hans Kannengiesser emir komutasında 16'nci Kolordu Komutanlığı'nı oluşturarak Edirne'ye intikal edeceği emredilmiştir¹⁶².

¹⁶⁰ Uyar vd., **a.g.e.**, s.515.; Sanders, **a.g.e.**, s.140.

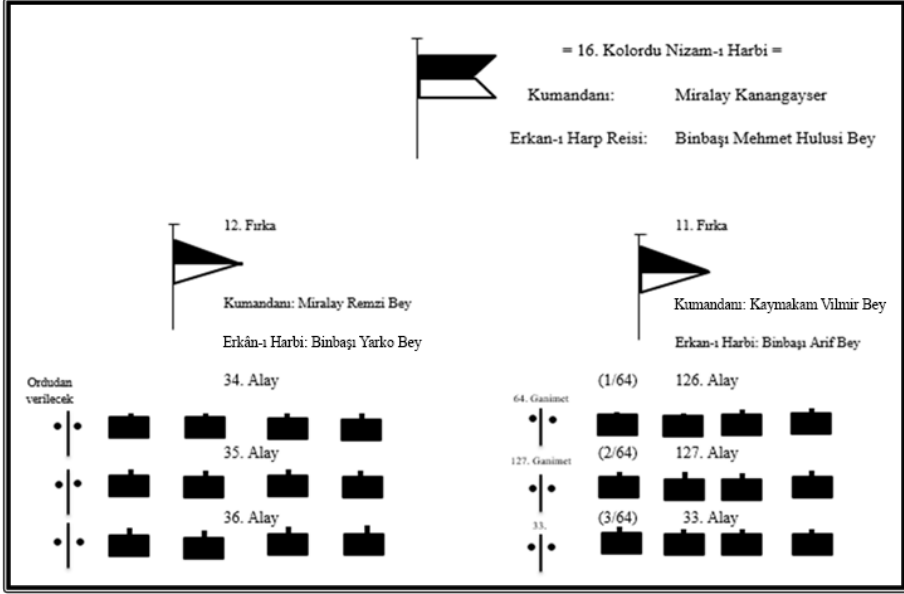
¹⁶¹ Tekşüt vd., **a.g.e.**, s.462.; Kroki-56.

¹⁶² Kannengiesser, **a.g.e.**, s.265.

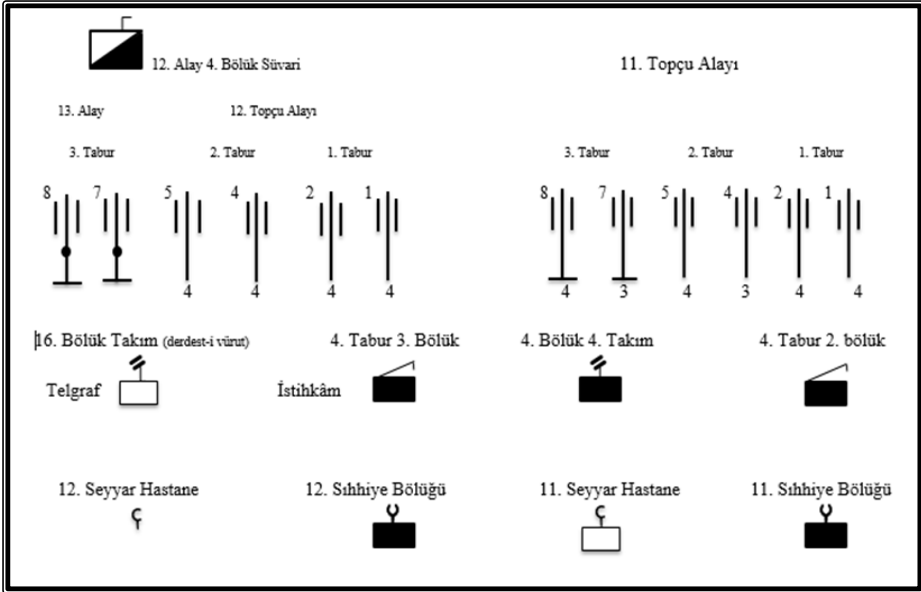

Görsel: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 14 Ocak 1916 Tarihli Teşkilatı¹⁶³

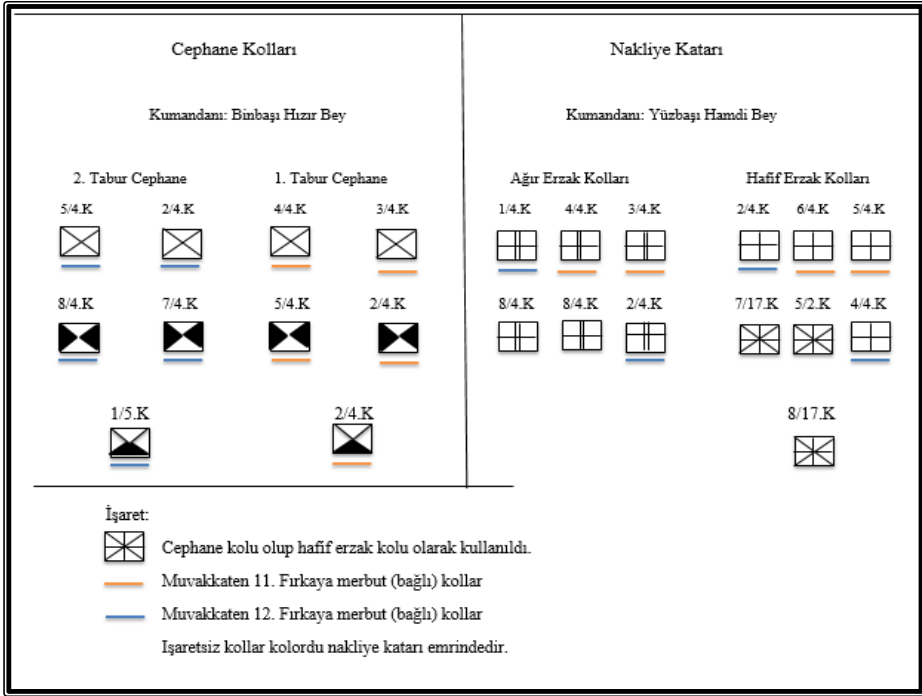
¹⁶³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos.86, Fih. 2-9. Belgede tarih yoktur. Bir önceki kuruluş 14 Ocak 1916 tarihinde sona erdiğinden bu kuruluşun başlangıcının da 14 Ocak 1916 günü olabileceği kanaatine varılmıştır.

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 14 Ocak 1916 Tarihli Teşkilatı Transkripsiyonu

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 14 Ocak 1916 Tarihli Teşkilatı Transkripsiyonu

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 14 Ocak 1916 Tarihli Teşkilatı
Transkripsiyonu

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 14 Ocak 1916 tarihli teşkilatlanması ve emir komuta zinciri aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

- Kolordu Komutanı Albay Hans Kannengiesser'dir. Erkân-ı Harp Reisi Binbaşı Mehmet Hulusi Bey'dir¹⁶⁴.
- 11'inci Tümen: Komutanı Kaymakam Wilmer Bey, Erkân-ı Harp Reisi Binbaşı Arif Bey'dir. Birlikleri ise, 126, 127 ve 33'üncü Alaylar (her biri 4 taburlu), 11'inci Topçu Alay'ı (1, 2 ve 3'üncü Topçu Tabur'undan teşkil, 1 ve 2'nci Tabur sahra topları, 3'üncü Tabur dağ toplarından oluşturulmuştur.), bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir telgraf takımı, bir ekmekçi takımı, bir seyyar hastanedir.

¹⁶⁴ Kurmay Binbaşı (sonra Albay) Mehmet Hulusi Conk (1881-1950), 11 Ocak 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Erkân-ı Harp Reisi olarak atanmıştır. Geniş bilgi için Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I**, s.259.

- 12'nci Tümen: Komutanı Miralay Remzi Bey, Erkân-ı Harp Reisi Binbaşı Yarko Bey'dir. Birlikleri ise, 34, 35 ve 36'ncı Alay (her biri 4 taburlu), 12'nci Topçu Alayı (1, 2 ve 3'üncü Topçu Taburu'ndan teşkil, 1 ve 2'nci tabur sahra topları, 3'üncü Tabur obüs toplarından oluşturulmuştur.), bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir telgraf takımı, bir ekmekçi takımı, bir seyyar hastanedir.
- Kolordu'nun cephe kolları komutanı Binbaşı Hızır Bey, Nakliye Katar Kolları Komutanı ise Yüzbaşı Hamdi Bey'dir. Kolordu emrinde 10 cephe kolu, 6 ağır erzak kolu ve 7 adet hafif erzak kolu bulunmaktadır. 7 adet hafif erzak kolunun üç kolu cephe kolu olarak teşkil edilmiş ancak hafif erzak kolu olarak kullanılmıştır. Bu kollara Edirne'ye intikal için geçici verilen kollarda bu sayılara dâhil edilmiştir.

Edirne'ye intikal edecek 12'nci Tümen'e bağlı 34'üncü Alay'ın makineli tüfeklerinin 5'inci Ordu Komutanlığı'ndan verileceği, 11'inci Tümen'in 126 ve 127'inci Alaylarının ise İngilizlerden ele geçirilen ganimet makineli tüfeklerden oluşturulduğu yeni teşkilatlanma şemasından anlaşılmaktadır¹⁶⁵. Ayrıca bu Tümenler, Almanya'dan yıl içinde gelen malzemelerle de takviye edilmiştir¹⁶⁶.

1.5. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Edirne'ye İntikali ve Lojistik Durum

1.5.1. İntikal Bölgesinde ve Güzergâhında Lojistik Durum

Osmanlı İmparatorluğu'nda lojistik faaliyetler beylik döneminden beri "Menzil Teşkilatı" vasıtasıyla icra edilmiş ve bu teşkilatlanma Birinci Dünya Savaşı döneminde de faaliyetlerini sürdürmüştür¹⁶⁷. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine seferberliğin ilanı ile bu alanda başta Menzil Hattı Nizamnamesi olmak üzere bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır¹⁶⁸. Başkomutanlık Menzil Genel Müfettişliği kurulmuş, ordu ve kolordu bölgelerinde ise Ordu

¹⁶⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-9.

¹⁶⁶ Belen, 1915 Yılı Hareketleri, s.250.

¹⁶⁷ Oral Ateş, "Osmanlı Asker Organizasyonlarında Asker İlaşesi", KAREFAD, Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 8, Sayı 2, Çankırı, Ekim 2020, s.291.

¹⁶⁸ Osmanlı ordusunun ilk dönemlerinde ferman ve hükümlerle yönetilen menzil teşkilâtı, daha sonra orduların lojistik teşkilatlanması ve yapılan kanunların kapsamı içinde yönetilmiş ve 1911'de Osmanlı ordusunda görev yapan General Von der Goltz tarafından Alman talimnamelelerinden "Menzil Hidematı Nizamnamesi" adıyla tercüme edilerek geliştirilmiştir. Bu dönemde bu nizamname dâhil birçok nizamnameyi Almancadan Osmanlıcaya tercüme ettirerek Osmanlı ordusunda kullanılmasını sağlamıştır. Geniş bilgi için Bkz. Bülent Durgun, "Sefer Planlarında ve Balkan Harbinde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı 29, İzmir, 2014, s.59.; İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.53-55.

Menzil Müfettişlikleri oluşturulmuştur. Bu müfettişlikler, ayrıca Harbiye Nezareti altında bulunan levazım, veteriner, sıhhiye gibi daireler ile koordineli olarak faaliyetlerini yürütmüştür. Ordu Komutanlığı sorumluluk bölgelerinde Ordu Menzil Müfettişliği'ne bağlı olarak bölge müfettişliği, nokta komutanlığı, hat komutanlığı, yiyecek ve diğer malzeme depoları, hastaneler ve tesisler kurularak lojistik faaliyetler sürdürülmüştür¹⁶⁹. Nokta komutanlıkları intikal güzergâhlarında aşhaneler ve çayhaneler kurmuş, kolların ve askerlerin sıcak yemek yemelerini, istirahat etmelerini sağlamıştır¹⁷⁰.

Ordu bölgesinde yürüyüşle yapılan intikaller menzil teşkilatına bağlı nakliye kolları vasıtasıyla icra edilmiştir. Beslenme ve erzak malzemeleri, erzak kolları tarafından taşınmıştır. Bu kollar, ağır ve hafif erzak kolları olarak ikiye ayrılmış, aynı zamanda nakliye hizmetlerinin yanında erzak ambarı olarak da kullanılmıştır¹⁷¹.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın intikal güzergâhı üzerindeki lojistik ihtiyaçları, 5'inci Ordu Menzil Müfettişliği unsurları tarafından karşılanmıştır. Edirne'de depo taburu, Gelibolu, Keşan, Uzunköprü'de nokta komutanlıkları ve erzak ambarları kullanılmıştır. Gelibolu, Uzunköprü ve Keşan'da hastane, Uzunköprü'de 1'inci, 8'inci 10'uncu ve 11'inci, Keşan'da 6'ncı, 7'nci, 12'nci Arabalı Erzak Nakliye Katarları ile 2'nci Cephane Kolu intikal boyunca destek vermiştir¹⁷². Nakliye kollarının taşıma kapasiteleri hayvan veya araba sayısına göre değişmiştir¹⁷³.

Bu koldaki nakliye arabaları, öküz veya manda arabası 600 kg, kağnı arabası 150 kg, at arabası 250 kg, yük hayvanları 80 kg, kendi yiyecekleri düşülerek hesaplandığında ise bir mekkâre 100 kg, bir katır 130 kg, bir deve 250 kg, dört atlı araba ise 1.000 kg olarak belirlenmiştir. Bir kağnı kolu ile 10 ton, bir at arabası kolu ile 25 ton, bir deve kolu ise 15 tonluk yük taşımıştır¹⁷⁴. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Edirne'ye intikalinde, emrinde olan nakliye kollarının yanında Ordu Menzil Müfettişliği emrindeki kollardan faydalanılmıştır.

¹⁶⁹ Saral vd., a.g.e., s.231.

¹⁷⁰ Tekşüt vd., a.g.e., s.498.

¹⁷¹ Mehmet Çevik vd., "Çanakkale Cephesinde Türk Ordusunun İaşe ve İkmal Faaliyetleri", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı Dergisi**, Yıl 13, Sayı 18, Bahar 2015, s.326.

¹⁷² Tekşüt vd., a.g.e., s.485-502.

¹⁷³ Saral vd., a.g.e., s.241.

¹⁷⁴ Çevik vd., a.g.m., s.250.

1.5.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Edirne'ye İntikali

Çanakkale Cephesi'nde muharebelerin sona ermesinin ardından 5'inci Ordu Komutanlığı'nın yeniden teşkilatlanması kapsamında 9 Ocak 1916 tarihinde bir emir yayınlanmıştır. Bu emirle 11'inci Tümen'in 9 Ocak 1916'da, 12'nci Tümen'in ise 16 Ocak 1916 tarihinde Çanakkale Cephesi'nden Edirne'ye hareket edeceği bildirilmiştir¹⁷⁵. Kolordu Komutanlıklarına ise ast birliklerinin intikal edeceği bölgelere kadar yürüyüşlerini ve diğer hususlara ilişkin tedbirleri alması gerektiği emredilmiştir. Bu emrin sadece genel kuruluş, düzen ve direktiflerden ibaret olduğunu, Kolordulara yürüyüş yolları, hedefleri ve intikal esnasında konaklayacağı bölgelerin daha sonra ayrıntılı bir emirle belirleneceği bildirilmiştir¹⁷⁶.

16'ncı Kolordu Komutanlığı verilecek yeni görevlere hazır olmak maksadıyla Çanakkale Cephesi'nde teşkilatlanmasını ve intikal hazırlıklarını tamamlamıştır. Edirne'ye hareket emri verilmesinin ardından intikaline Gelibolu üzerinden kademe kademe başlamıştır. Kolordu Karargâhı ikiye ayrılarak iki kademe hâlinde, 11'inci ve 12'nci Tümen ise birlik bütünlüğü hâlinde hareket etmiştir. Kara yürüyüşüyle intikalin yapıldığı 1915 yılı Edirne ve civarındaki ana ve tali yolları gösteren harita aşağıda sunulmuştur:

¹⁷⁵ Görgülü, a.g.e., s.95.

¹⁷⁶ Tekşüt vd., a.g.e., s.463-464.

Görsel: 1915 Yılı Edirne ve Cıvarı Yolları Gösterir Harita¹⁷⁷

İntikal güzergâhı ve konaklama yerleri, konunun daha iyi anlaşılması için intikalin başından bitiş yerine kadar tarafımızdan harita üzerinde işaretlenerek aşağıda gösterilmiş ve intikal gün gün incelenmiştir.

¹⁷⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Harita (HRT.), 2379, Belge Tarihi: 6.6.1334.

İntikalin yapıldığı dönemde haritada gösterilen yolların bir bölümü taştan, diğer bölümleri ise toprak tesviyeli yollardan oluşmaktadır¹⁷⁸. Bu yollar at, öküz gibi hayvanlarla yapılan nakliye arabalarına göre düşünülerek yapıldığından dar ve altyapıları çok sağlam inşa edilmemiştir. Genel olarak bakımsızdır. Birliklerin Gelibolu Yarımadası'ndan itibaren kullandığı araba yolu olarak da anılan Bolayır-Ekzamil-Keşan hattı ve müteakiben Uzunköprü demiryolu boyunca uzanan karayolu hattı ulaşım için çok önem arz etmiştir. Bu yollara göre de nakliyyede kullanılan en hızlı ve verimli araçlar çift atlı arabalar olmuştur¹⁷⁹.

13 Ocak 1916 günü 11'inci Tümen'in intikali planlandığı gibi 9 Ocak'ta başlamış, 13 Ocak'ta öğleden sonra saat tüm kıt'alarıyla 14.00'da Keşan'a ulaşmıştır. Birlikler epeyce yorulduğundan, intikalin düzenli ve topluca devam edebilmesi için Uzunköprü'ye ulaşıldığında, Tümen'in bir gün istirahat etmesine müsaade edilmesi Kolordu Komutanlığı'ndan istenmiş ve uygun görülmüştür¹⁸⁰.

14 Ocak 1916 günü Kolordu Karargâhı'nın Yüzbaşı Şemsettin emir komutasında ilerleyen birinci kademesi, havanın yağmurlu olması ve yolların hareket kabiliyetini engellediğini belirterek 14/15 Ocak 1915 gecesi Gelibolu'ya ulaştığını bildirmiştir¹⁸¹. 15/16 Ocak 1915 gecesi de Kavaklı/Uzunköprü bölgesine gelinebileceğini aktarmıştır¹⁸². Kolordu Telgraf Takımı da öğle saatlerinde intikaline başlamıştır¹⁸³. 12'nci Tümen, hareket emrini alınca hazırlıklara başlamış, askerlerin ayakkabılarını tamir ve elbiselerinin yırtıklarını yamalama ve benzeri hazırlıklarını sürdürmüştür¹⁸⁴.

15 Ocak 1916 günü Kolordu Karargâhı'nın Yüzbaşı Mustafa emir komutasında ilerleyen ikinci kademesi, Turşunköy'de bulunan Kolordu Karargâhı'ndan hareket ederek 15 Ocak gecesi saat 06.00'da Gelibolu'ya ulaşmıştır¹⁸⁵. Yüzbaşı Mustafa, hava muhalefeti nedeniyle intikale devam edilemediğini, tahsis edilen cephane kolundan 12 arabanın hayvanları boş arabaları dahi çekemediğini, Gelibolu Mıntika Komutanlığı'ndan vasıta istediğini ancak alamadığını, bir kısım eşyayı burada bırakarak hava düzeldiğinde hareketine devam edeceğini bildirmiştir. Birinci kademe ise emrinde bulunan 17

¹⁷⁸ Çevik vd., **a.g.m.**, s.326.

¹⁷⁹ **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.104-119.

¹⁸⁰ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1.

¹⁸¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-2.

¹⁸² **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-3.

¹⁸³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-4.

¹⁸⁴ İsmail Hakkı Sunata, 12'nci Tümen 35'inci Alay ile Çanakkale'den Edirne'ye intikal etmiştir. Günlüğünde belirttiği tarihler ve intikalde geçen güzergâhlar, konaklanan yer ve tarihleri arşiv belgeleriyle uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Sunata, **a.g.e.**, s.206.

¹⁸⁵ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-5.

mekkâre, 2 beygir ve 11 öküz arabasıyla intikaline devam etmiştir¹⁸⁶. 12'nci Tümen, bölgesinde de hava muhalefeti olsa da intikal hazırlıkları tüm hızıyla sürdürülmüştür¹⁸⁷.

16 Ocak 1916 günü Ordu Menzil Müfettişliği, Edirne'ye doğru hareket hâlinde olan birliklerin bazılarının belirlenen yürüyüş cetveline¹⁸⁸ aykırı hareket ettiklerini 16'ncı Kolordu'ya bildirilmiştir. Ayrıca bazı mıntikalarda uzun süre beklediklerini, menzilce cetvel harici olan günlerde iâşenin mümkün olmayacağını, bazı kıt'aların yollarda boş dönen menzil kollarına mensup kolları çevirerek beraber alıp götürdüğünün kıt'alara bildirilmesini istemiştir¹⁸⁹. Bu durum Kolordu Komutanlığı Tümenlere, Menzil Müfettişliği'nin intikal halindeki kıt'aların iâşesi için kullandığı tertip ve düzeni bozduklarını, çok acil bir durum olmadıkça yürüyüş cetvelinin bozulmamasını ve böyle bir zaruret halinde ise derhal Kolordu'ya ve doğruca Menzil Müfettişliği'ne haber verilmesini bildirmiştir¹⁹⁰. 12'nci Tümen mutfak ve çadırlarını toplamış, önde 34'üncü Alay olmak üzere sırayla 35 ve 36'ncı Alay, arkasına Kolordu Topçu Alayı sıralanmış ve intikal düzeni alınmaya başlamıştır¹⁹¹. Kolordu Karargâhı'nın birinci kademesi 16 Ocak 1916 gecesi Paşayığıt'e ulaşmıştır¹⁹².

17 Ocak 1916 günü Kolordu Karargâhı'nın birinci kademesi Paşayığıt'te konaklamıştır. İkinci kademe ise Gelibolu'da konaklamaya devam etmiştir¹⁹³. 12'nci Tümen Gelibolu'ya doğru hareket etmiş ve Bakırköy mevkinde konaklamıştır¹⁹⁴. İntikal devam ederken erzak ve eşyaların taşınması maksadıyla nakliye kolları yetersizliğinin her aşamada ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Güneybatı bölgesinde 17'nci Kolordu'dan verilecek 2 erzak kolu ile Asya Grubu'ndan verilecek kolların da hâlen verilmediği, bu işin takip edilmesi için Kumköy civarlarında irtibatçı olduğu anlaşılan 16'nci Kolordu Karargâhı'nda

¹⁸⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-9.

¹⁸⁷ Sunata, a.g.e., s.207.

¹⁸⁸ Birliklerin intikal boyunca hangi menzilde ne kadar süre konaklayacağı, hangi iâşe maddeleri ile besleneceği vb. bilgileri ve hesaplamaları içeren planları yürüyüş cetveli olarak tanımlamak mümkündür. Bu hesaplamalarda hangi faktörlerin kullanıldığı kesin olarak bulunamamışsa da bir seferi plânlariken ihtiyaçların tespitinde bir dizi formüller kullanmıştır. Bu hesaplamaların seferin Anadolu veya Rumeli istikametine olmasına göre değişmiştir. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde seferde askerin beslenmesiyle ilgili ihtiyacın belirlenmesinde şu formülün kullanıldığı değerlendirilmiştir; Ordu mevcudu x bir erin günlük istihkakı x menzilde kalacağı gün x 2 (gidiş ve dönüş) = Sefer Gereksinimi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.66.

¹⁸⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-13.

¹⁹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-14; Dos. 19, Fih. 2.

¹⁹¹ Sunata, a.g.e., s.207.

¹⁹² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-6, 1-7.

¹⁹³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-8.

¹⁹⁴ Sunata, a.g.e., s.208.

görevli Levazım Reisi Arif Bey tarafından Kolordu'dan istenmiştir¹⁹⁵. 16'ncı Kolordu Karargâhı'ndan verilen cevapta, güneybatıdan gelecek 5'nci Cepthane Kolu'yla 1'nci Cebel Cephane Kolu, Saroz'dan gelecek 7 ve 8'inci Pi-yade Cephane Kollarının katılımı yaptığı bildirilmiştir. Menzil Müfettişliği de 8 numaralı Öküz Arabalı ve 3 numaralı Develi Ağır Erzak Kolları ile 7 numaralı Sahra Cephane Kolu'nun Rumeli yakasına geçirildiğini bildirmiştir. Bunların süratle birliğe katılmalarının takip edilmesi ve bilgi verilmesi, o mevki-den geçen kollara Kolordu'nun idaresinde orada kalan eşya ve Kolordu Karargâhı'nın Gelibolu'da bırakılan eşyasının yükletilerek gönderilmesini Arif Bey'den istemiştir¹⁹⁶.

18 Ocak 1916 günü Kolordu Karargâhı'nın ikinci kademesi, bir kısım eşyanın emniyetini sağlamak maksadıyla üç askeri Gelibolu'da nöbetçi bırakmış ve hareket etmiştir. İntikal hâlinde iken Tayfur ve Bakırköy arasında cephanesinin 7 hayvan telef olmuş, 1 sandık ilaç ve Eczacı İsmail Hakkı Bey'in şahsi eşyası zayi olmuştur¹⁹⁷. İntikal hâlindeki kıt'alarla haberleşmede sıkıntılar yaşanmıştır. Bu durumun önüne geçilmesi maksadıyla intikal hâlindeki kıt'aların verilen emirleri süratle alabilmeleri, kendi verdikleri emirleri süratle gönderebilmeleri için telefon ve telgraf merkezlerine uzakta olsalar bile bir muhabere postası göndermeleri Kolordu Karargâhı'ndan kıt'lara emredilmiştir¹⁹⁸. İntikal başlamadan yapılan plana göre 11'inci Tümen'in, 18 Ocak 1916 günü Edirne'de olması gerekirken havaların yağmurlu ve soğuk, yolların çamurlu olmasından dolayı ancak Uzunköprü'den hareket edebilmiştir¹⁹⁹. 12'nci Tümen, Gelibolu'ya gelmiş ve geceyi bu bölgede geçirmiştir²⁰⁰. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nca Anadolu'dan geçirilecek kolların henüz geçirilmediği, en kısa sürede geçirilmesi için Menzil Müfettişliği'ne emir verilmesini, bir kısım personelin Kolordu'nun iâşesi için Levazım Dairesi'nde ve Edirne'de hazırlık yapacağı ancak hiçbir hazırlığın yapılmadığı ve tedbir alınması gerektiği 5'inci Ordu Komutanlığı'ndan istenmiştir²⁰¹. Bunun üzerine Menzil Müfettişliği, 8 Öküz Arabalı ve 3 Develi Ağır Erzak Kolu ile 2 Sahra Cephane Kolu'nun Rumeli'den 16'nci Kolordu merkezine doğru harekete geçirildiğini bildirmiştir²⁰². Kolordu Komutanlığı'nca Arif Bey'e bu kollardan

¹⁹⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-16.

¹⁹⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-2.

¹⁹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-10.

¹⁹⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 5.

¹⁹⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-15.

²⁰⁰ Sunata, a.g.e., s.208.

²⁰¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-15.

²⁰² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-18.

istifade ile Gelibolu'da bırakılan eşyanın derhal alınması ve Akbaş ambar memuru ile beraber süratle Edirne'ye gelinmesi emredilmiştir²⁰³.

Kolordu Levazım Reisi Arif Bey, irtibatçı olarak bulunduğu 26'ncı Tümen'den Keşan'a kadar sürecek intikal için bir aylığına alabildiği öküz arabalı kol ile kolordu levazım heyeti ve Akbaş ambar memurunun bugün hareket ettiğini bildirmiştir. 17'nci Kolordu'dan verilecek kolların verilemeyeceğini menzilden öğrenmesi üzerine 12'nci Tümen için tedarik edilen 1.200 sandık et konservesi ve erzakların, 11'inci Tümen'den alınacak 2 ağır ve 2 hafif erzak koluyla Gelibolu'dan hızlıca gönderilmesine 16'nci Kolordu'dan müsaade istemiş ve uygun görülmüştür²⁰⁴.

19 Ocak 1916 günü 16'nci Kolordu Komutanlığı, 12'nci Tümen Komutanlığı'na hitaben gönderdiği emirde, intikale başlanıldığı günden beri şimdiye kadar Tümen'in yürüyüşü hakkında hiçbir malumat verilmediğini belirtmiştir. Artık her gün Tümen'in nereye geldiğini, ne vakit nereden hareket ettiğini, yürüyüş hâlini ve Tümen'e şimdiye kadar hangi kolların iltihak ettiğinin Kolordu'ya bildirilmesini istemiştir²⁰⁵. Tümen karargâhı, alaylar ve kollardan oluşturulacak bir konakçı müfrezesini²⁰⁶ önden göndererek hazırlık yapılmasını ve Tümen'in bir an önce Edirne'ye ulaşmasını emretmiştir²⁰⁷. Gelibolu Nokta Komutanlığı da 12'nci Tümen'in 19 Ocak 1916 tarihinde Bolayır mevkinden geçtiğini 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir²⁰⁸. 12'nci Tümen, Bolayır'ın ilerisinde Sülüklüdere mevkinde konaklamıştır²⁰⁹.

Şimdiye kadar yapılan intikallerde hava muhalefeti, yürüyüşlerde kıtaların topluca hareket etmelerinde gösterilen zafiyetler, nakliye kollarının planlandığı gibi zamanında Kolordu'nun emrine girmemesi ve haberleşmede yaşanan güçlükler nedeniyle Kolordu Karargâhı'nın intikal halindeki kıt'alar hakkında devamlı bilgi almasında güçlük çektiği anlaşılmaktadır (Y.N).

20 Ocak 1916 günü Kolordu Karargâhı, bugün gelinen son durumu ortaya koymak maksadıyla intikalin güzergâhı üzerinde bulunan Akbaş, Gelibolu, Keşan ve Uzunköprü Menzil Nokta Komutanlıklarından bilgi istemiştir. Verilecek bilgide, Kolordu'ya bağlı erzak ve cephane kollarından hangisi Nokta

²⁰³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 29, Fih. 7-3.; Dos. 19, Fih. 4.

²⁰⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-17.

²⁰⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-1.; Dos. 25, Fih. 1-20.

²⁰⁶ Tümen'in Edirne'ye ulaşmasından önce, önceden yapılacak birtakım işleri koordine etmek, iaşe ve kalacak yerlerin ayarlanması gibi faaliyetleri yapacak özel olarak talimatlandırılarak görevlendirilmiş bir ekip.

²⁰⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-2.

²⁰⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-11.

²⁰⁹ Sunata, a.g.e., s.208.

Komutanlığı'na ulaşırsa, kolun numarasını belirterek, derhal telgrafla Kol Komutanı'na, her akşam gideceği mahali hemen Kolordu'ya bildirmesi vurgulanmıştır²¹⁰.

Kolordu Karargâhı'nca, 11 ve 12'nci Tümenlerden, Kolordu'ya bağlanan 5 cephane ve 4 erzak kollarından hangilerinin Tümen emrine dâhil olduğunu, hangilerinin henüz Tümen emrine girmediğini ve her bir kolun nereye kadar ulaşabildiğini numaralarıyla birlikte süratle bildirilmesi istenmiştir²¹¹. 11'inci Tümen Komutanı tarafından verilen cevapta, 2'nci, 3'üncü, 4'üncü ve 5'inci Cephane Kollarının Edirne'ye ulaştığını, 3'üncü ve 4'üncü Ağır Erzak Kolu ile 5'inci ve 6'ncı Hafif Erzak Kollarının Uzunköprü ve Edirne arasında olduğunu değerlendirdiği, bir cephane kolunun ise boş ve hareket kabiliyeti kalmadığından Keşan'da bırakıldığını bildirilmiştir²¹². 12'nci Tümen, Sülüklüdere mevkinden hareketine başlayıp Kuru Dağları'nı aşmasına müteakiben Yerlisu mevkinde konaklamıştır²¹³. 11'inci Tümen ise Edirne'ye ulaşmıştır²¹⁴. Uzunköprü Menzil Müfettişliği'nden alınan bilgiye göre, Edirne'de toplanan 16'ncı Kolordu için Şalaplar mevkinde bir ambar yapılması planlandığı anlaşılmıştır. Kolordu tarafından yapılan değerlendirmede, Kolordu emrinde bulunan kolların çok zayıf olduğu ve kuvvetten düştüğü için Şalaplar-Edirne yolu intikali zorlaştırmış, bunun yanında mesafesinin de uzak olmasından dolayı, erzak sevkiyatının Karaağaç İstasyonundan yapılarak Havza'da bir ambar tesis edilmesinin daha uygun olacağı değerlendirilmiştir. Bu husus ayrıca 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 5'inci Ordu Komutanlığı'na ve Uzunköprü Menzil Müfettişliği'ne de bildirilmiştir²¹⁵.

İntikalin başlangıç tarihinden bir hafta geçmesine rağmen iaşe konusunda yaşanan güçlükler aşılamamıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı, bu durumu 5'inci Ordu Komutanlığı'na, Menzil Müfettişliği'ne ve Uzunköprü Menzil Müfettişliği'ne bildirmiş, 11'inci Tümen'in Edirne'ye ulaştığını, ancak iaşe için daha erzak gönderilemediğini, şartların ağırlaşmaması için ya Karaağaç İstasyonu vasıtasıyla Edirne'ye erzak yetiştirilmesini ya da Havza'da ambar oluşturulmasını acilen istemiştir²¹⁶.

21 Ocak 1916 tarihinde, 5'inci Menzil Müfettişliği'nden Kolordu Komutanlığı emrine verilen nakliye kolları Asya'dan Gelibolu'ya geçirilmiştir²¹⁷.

²¹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-5.; 7-6.; 7-7.; 7-14; Dos. 25, Fih. 1-21.; 1-22.

²¹¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-26.; Dos. 19, Fih. 2-3.

²¹² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-24.

²¹³ Sunata, a.g.e., s. 209.

²¹⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 8-4; Dos. 25, Fih. 1-23.

²¹⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-8.

²¹⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 8.

²¹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-25.

Kolordu Komutanlığı, 11'inci Tümen'in ve bilahare gelecek 12'nci Tümen'in iâşesi hakkında önceki gün istenen hususlarla ilgili bir cevap verilmediği, kıt'aların iâşesinin müşkül duruma düştüğü ve gerekli çalışmaların bir an önce tamamlanmasını 5'inci Ordu Komutanlığı'na ve Menzil Müfettişliği'ne tekrar bildirmiştir²¹⁸. Uzunköprü Menzil Müfettişliği'ne de 11'inci Tümen'in iki gündür iâşesinin yapılabildiği ancak ertesi günden sonra iâşesinin mümkün olmayacağı bildirilmiş ve süratle erzak ikmal edilmesini emretmiştir²¹⁹.

16'ncı Kolordu Komutanlığı bir taraftan gelen kıt'aların iâşesini yoluna koymaya çalışırken bir taraftan da emrine girmesi gereken nakliye kollarını tamamlamaya çalışmıştır. Gelibolu ve Mavruz Nokta Komutanlıklarına, Asya'dan Rumeli'ye geçirilerek Kolordu'ya ilhak edilmek üzere yolda bulundukları anlaşılan 1'inci, 2'nci ve 8'inci Ağır Erzak Kolları ile 7 numaralı Sahra Cephane Kolu'nun Gelibolu'ya geldiğinde boş iseler durdurulması, şayet daha evvel hareket edenler varsa onların da ne vakit hareket ettiklerinin Kolordu Komutanlığı'na bildirilmesini istemiştir²²⁰. 17'nci Kolordu Komutanlığı'na bir yazı göndererek erzak kolu olarak kullanmak üzere 16'ncı Kolordu emrine verilen 7 ve 8 numaralı Piyade Cephane Kollarının henüz gönderilmediğini, Kolordu kıt'alarının iâşelerinin temini için bu kollara fevkalade ihtiyaç bulunduğunu bildirerek kolların acilen gönderilmesini talep etmiştir²²¹.

16'ncı Kolordu Komutanı Hans Kannengiesser de Gelibolu'dan İstanbul'a geçmiş, oradan da Edirne'ye gelmiştir²²². 12'nci Tümen, Kuru Dağları eteklerinden intikal ederek Mavruz köyü civarında konaklamıştır²²³. Ancak 16'ncı Kolordu Karargâhı'ndan, 12'nci Tümen Komutanlığı'na, Tümen'in yürüyüşü hakkında şimdiye kadar hiç malumat verilmediği bildirilmiştir. Tümen'in bulunduğu mevki, kolların geceyi geçirdikleri noktaların günü gününe bilgisi ile şimdiye kadar Tümen'in emrine giren kollardan gelenlerin numaraları ile bunların nereye ulaştıklarının bildirilmesi, Tümen'in emrine verilen kollardan henüz gelmeyenler varsa bunlar hakkında da bilgi verilmesi emredilmiştir²²⁴. Edirne'ye ulaşan her kıt'adan ertesi günün akşamına kadar küçük bir birlik oluşturularak Kolordu'ya gönderilmesi istenmiştir²²⁵.

²¹⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 8-1.

²¹⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 8-2.

²²⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-9.; Dos. 25, Fih. 1-27.

²²¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-10.

²²² Kannengiesser, a.g.e., s.265.

²²³ Sunata, a.g.e., s. 209.

²²⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-4.; Dos. 25, Fih. 1-29.

²²⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 8-3.

22 Ocak 1916 tarihinde 12'nci Tümen Komutanı, 16'nci Kolordu'ya detaylı bir rapor vermiştir²²⁶. Raporunda özellikle şu hususları vurgulamıştır:

- Tümen'in 22 Ocak 1916 tarihinde Keşan'a tüm unsurlarıyla beraber ulaştığını ve gece burada konaklayacağını²²⁷,
- Tümen ile beraber hareket etmesi emredilen 12'nci Tümen Süvari Bölük Komutanlığı'nın haber vermeden kendiliğinden hareket ettiğini,
- Tümen'in 2'nci ve 4'üncü Hafif Erzak Kolları ile 14'üncü Tümen'den 1'inci Cebel Cephane Kolu'na mensup 7 arabadan başka herhangi bir kolun Tümen'e katılmadığını, diğer unsurları da hâlen Tekfur Dağı'nda bulunduğunu,
- Tümen'in intikale başlamasından sonra Asya'dan geçirilen 1 ve 2 numaralı Deve Kollarının ancak bugün Keşan'da Tümen'e katılabildiğini, bu kolların çok zayıf olduğundan pek fayda sağlayamayacağını,
- Alınan istihbarat ve tahminlerine göre Asya'dan gelen 8'inci Ağır Erzak Kolu'nun ancak 22 Ocak 1916 tarihinde Kuru Dağı'na, yalnız boş arabaları taşıyabilen 7'nci Sahra Topçu Cephane Kolu'nun da Aksamil civarlarına kadar ulaşabildiğini,
- Kıt'aların eşyalarının nakliye araba ve kolların taşıyabileceği miktardan çok fazla olduğundan daha sonra alınmak üzere geride bırakıldığını bildirmiştir.

12'nci Tümen ayrıca buraya geldiklerinde 5'inci Menzil Müfettişliği'ne, Uzunköprü Menzil Müfettişliği'ne ve Nokta Komutanlığı'na hayvanların iasesinde sıkıntı yaşandığını, hiç arpa ve saman kalmadığını çok önemli koduyla bildirmiştir. Sürekli yaşanan iase yetersizliği ile zayıf düşen hayvanlar bu defa da tamamen aç kalmakla karşı karşıya kalmıştır. Kıt'aların yürüyüş cetveli gereğince hareket edebilmeleri için en seri vasıtayla 12'nci Tümen ihtiyacı için Keşan'a ve ilerisindeki Aluş köyü (Alıç köyü) civarına bir miktar arpa gönderilmesi ve Tümen'in haberdar edilmesini istemiştir²²⁸.

16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan yayımlanan emirde, 12'nci Tümen'den zayıf birçok askerin intikale devam edemediğini, bu tarzda geride kalan zayıf askerlerin ve arızalı arabaların toplattırılarak Edirne'ye kadar gelmelerinin sağlanması istenmiştir. Yürüyemeyecek kadar hasta askerlerin ise

²²⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-33.

²²⁷ Keşan halkı askerlere karşılama merasimi yapmıştır. Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi de günlüğüne aynı güzergâhtan 23 Ocak 1916 tarihinde geçtikleri esnada Keşan halkının askerleri pek hürmetle karşıladığını yazmıştır. Bkz. **Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'nin Çanak-kale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı**, (Yay.Haz.: Eren Ergül), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s.112.; Sunata, a.g.e., s.209.

²²⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-5.

menzillere teslim edilerek yollarda terk edilmemesi ve 12'nci Tümen tarafından gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir²²⁹.

16'ncı Kolordu Levazım Reisi Arif Bey, Kolordu'nun geride kalan eşyalarının bir kısmı ile idare ve ambar personeliyle beraber Gelibolu'dan tedarik edilen arabalar ile Uzunköprü'ye gelmiştir. Buradan Edirne'ye kadar, vesait bulunmadığından intikale devam edememiştir. 23 Ocak 1916 tarihi akşamı Uzunköprü'de bulunmak üzere Edirne'den 30 adet atlı arabanın gönderilmesini ve bu arabaların Uzunköprü Nokta Komutanı Yüzbaşı Nuri Bey'e müracaat etmelerinin sağlanmasını 16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan talep etmiştir²³⁰. Kolordu Karargâhı'nın ikinci kademesi de Uzunköprü'ye gelmiş ve gece burada konaklamıştır²³¹.

Levazım Reisi Arif Bey, 13 Ocak tarihinde geride bırakılan büyük eşyaların trenle Edirne'ye sevk edilebilmeleri maksadıyla 6'nci Kolordu'ya ait bir katarın tahsis edildiği haberini 21 Ocak günü Katar Komutanı'ndan bir telgrafla aldığını ve iki gün önce de bu katarın Gelibolu'da olduğunu değerlendirdiğini 16'nci Kolordu'ya bildirilmiştir²³².

23 Ocak 1916 günü, 16'nci Kolordu Levazım Reisi Arif Bey'in 22 Ocak 1916 tarihinde istekte bulunduğu 30 çift atlı arabanın, 11'inci Tümen tarafından karşılanarak Uzunköprü'ye derhal gönderilmesi ve arabaların başındaki memurun da Nokta Komutanı Yüzbaşı Nuri Efendi'ye müracaat etmesi gerektiği 16'nci Kolordu'dan 11'inci Tümen'e emredilmiştir²³³. 12'nci Tümen, sahab Keşan'dan intikaline devam etmiştir²³⁴.

22 Ocak 1916 günü Kolordu Erkân-ı Harp Reisliği'nden emredilen hususlarla ilgili ise 12'nci Tümen, kıt'aların ileri hareketinin düzenli ve yürüyüş cetvellerine uygun yapıldığını, uygun hareket etmediği bildirilen kıt'aların bu güzergâhta önlerinde hareket eden 11'inci Tümen'e ait olduğunu ve bu geceyi Karapınar yakınlarında Aluş köyünde geçireceğini bildirmiştir²³⁵.

Keşan, Uzunköprü ve Karapınar ambarlarında arpa ve saman bulunmadığından 12'nci Tümen'in hayvanlarına iki gündür yem verilememiştir. 2'nci Menzil Müfettişliği'nden 22 Ocak 1916 günü ise Karapınar'a bir miktar yem

²²⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-34.

²³⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-30.

²³¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-31.

²³² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-28.

²³³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-31.

²³⁴ Sunata, a.g.e., s.209.

²³⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-35.

sevk edilmiştir²³⁶. Ancak bununla da hayvanların iâşesinin yeterli yapılamadığından derhal Uzunköprü'ye bol miktarda arpa ve saman gönderilmesi²³⁷, 17'nci Kolordu'dan hafif erzak kolu olarak kullanılmak üzere gelmesi beklenen 7 ve 8'inci Piyade Cephane Kolları hâlen gönderilmediğinden iâşe sıkıntısı yaşandığı ve bu kolların derhal gönderilmesi 5'inci Ordu Komutanlığı'ndan istenmiştir²³⁸.

23 Ocak 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan verilen emirde, Çanakkale bölgesinde bulunan ve 11'inci Tümen'in emrine verilen 11'inci Topçu Alayı'nın 1'inci Batarya'sı henüz mahallinden hareket ederek intikale başlamadığı ve söz konusu birliğin görev yerine gönderilmesi 5'inci Ordu'ya bildirilmiştir²³⁹. 16'nci Kolordu'nun Turşunköy'den intikaline başlamadan önce verilen emir üzerine telefon makineleri ve santralleri olduğu gibi terk edilmiştir. 16'nci Kolordu'dan yeni teşkil olunan Telgraf Bölüğü'nün de henüz katılmadığı ve muharebede yaşanan sıkıntıların devam ettiği ifade edilerek bir an önce bölüğün katılmasının sağlanması, telefon muharebesinin sağlanması için sahra telefon pili ve katranlı şerit ihtiyacının bulunduğu 5'inci Ordu'ya bildirilmiştir²⁴⁰.

24 Ocak 1916 tarihinde 12'nci Tümen Aluş köyünden intikale başlamış ve Uzunköprü istasyonu civarında konaklamıştır²⁴¹. 25 Ocak 1916 tarihinde 12'nci Tümen Uzunköprü'de istirahat etmiştir. İstirahatında Uzunköprü'yü gezen İ. Hakkı Sunata günlüğünde bu gezintisini, "Hava açık ve güzel, istasyon tarafı ıssız. Burada 25 Ocak günü istirahattayız. O gün buranın pazarı imiş. Oldukça kalabalık. Birkaç arkadaş pazarı gezmeye gittik. Bildiğimiz bir taşra kaza merkezi. (...) O gün iyi bir dinlenme yaptık Uzunköprü'de." cümleleriyle anlatmıştır²⁴².

26 Ocak 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Karargâhı, Edirne'ye intikalini tamamlamış, ancak kıt'alarla haberleşmede sıkıntılar yaşanmaya devam etmiştir. Kıt'aların intikali devam ettiğinden hem kıt'alarla hem de orduyla haberleşmenin sağlanabilmesi için alternatif çareler arandığı görülmektedir. Bu maksatla 16'nci Kolordu Komutanlığı'nca 5'inci Ordu'ya gönderilen raporda²⁴³:

²³⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-7.

²³⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-6.

²³⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-11.

²³⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-36, 1-37.

²⁴⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 5-1, 5-2.

²⁴¹ Sunata, a.g.e., s.209.

²⁴² Sunata, a.g.e., s.210.

²⁴³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 5-3.

- Telgraf Bölüğü'nün henüz gelmediği, muhabere de çok sıkıntı çekildiği belirtilmiştir. Bu bölüğün katılığı daha gecikecekse muharebenin yapılabilmesi için 20'li bir santral ile 5'li bir numaratorün ivedi bir şekilde gönderilmesi istenmiştir.
- Ordu Karargâhı ile direkt telefon muhaberesi sağlamak maksadıyla önce Havza, müteakiben Babaeski üzerinden ve mevcut jandarma hattı direklerinden istifadeyle bir hattın tesis edilmesi talep edilmiştir.
- Uygun görüldüğü takdirde, Kolordu'nun mevcut imkânlarıyla telefon hatlarının Havza'ya kadar olan kısmı yapabileceğinden, Havza ile Lüleburgaz arasının Ordu Komutanlığı'nca yapılması belirtilmiştir. 12'nci Tümen Uzunköprü'den 26 Ocak 1916 tarihinde sabah yola çıkmıştır. İntikal ara ve şose yollardan kuzeye doğru devam etmiş ve birlik Arslanlar köyünde konaklamıştır²⁴⁴.

27 Ocak 1916 tarihine kadar 16'nci Kolordu'nun kıt'alarının büyük bölümünün intikali tamamlanmıştır. 16'nci Kolordu, Uzunköprü Menzil Müfettişliği'nden 12'nci Tümen'in emrine verilen 5'inci Piyade Cephane Kolu'yla 1'inci Kolordu'nun 6'ncı Hafif Erzak ve 3'üncü Sahra Cephane Kollarının Edirne'ye gideceği yönünde emir verildiğinin Ordu Komutanlığı'ndan Kolordu'ya bildirildiğini, söz konusu kolların sevklerinin hızlandırılması ve hareket ettiği zamanın Kolordu'ya bildirilmesini istemiştir²⁴⁵. 12'nci Tümen, 27 Ocak 1916 tarihinde Arslanlar köyünden hareket etmiş, akşam sazlı dere mevkinde konaklamıştır. İ. Hakkı Sunata, günlüğünde o günü "(...) Bu köyden hareket ettik. Artık bir konaklama yerimiz kaldı. O da Edirne'ye gayet yakın. Yarın büyük bir merasimle şehre girecekmiz. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal de bizim fırkanın başında şehre girecekmiz (...)" cümleleriyle not etmiştir²⁴⁶.

28 Ocak 1916 tarihinde öğleden sonra saat 14.00'de 5'nci Ordu'ya telgrafla 12'nci Tümen'in Edirne'ye ulaştığı ve Topçu Kışlası doğusunda bulunan konaklara yerleştiği bildirilmiştir²⁴⁷. Tümen'in şehre girişinde halk askere yemek dağıtmıştır.

²⁴⁴ Sunata, a.g.e., s.210.

²⁴⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-12.

²⁴⁶ Sunata, a.g.e., s.210.

²⁴⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-8.

Görsel: 12'nci Tümen'in Edirne'ye Gelişinde Halk Tarafından Yemek Dağıtılması²⁴⁸

1.5.3. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Katılması

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 10 Aralık 1915 tarihinde Çanakkale Cephesi'nden ayrılarak bir gemi ile İstanbul'a dönmüştür²⁴⁹. Beşiktaş'ta annesi ve kız kardeşiyle vakit geçirmiştir²⁵⁰. İstanbul'da kaldığı bu günlerde Hariciye Nazırı Halil (Menteşe) Bey ve Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşa ile ordunun ve memleketin durumu için neler yapılabileceğine dair görüşmelerde bulunmuştur²⁵¹. Bu görüşmelerden sonra Sofya'ya gitmek için Harbiye Nezareti'nden izin istemiş ve 04 Ocak 1916 tarihinde talebine olumlu cevap almıştır²⁵².

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 6 Haziran 1915'de Hilda Christia-nus'a Sofya'ya vatanı sükûnete kavuşturduktan sonra geleceğini Çanakkale Muharebeleri sırasında yazdığı bir mektup da belirtmiştir²⁵³. Mustafa Kemal Bey'in Sofya'ya gidişi dinlenme ve eski dost ve arkadaşlarını ziyaret amaçlı

²⁴⁸ Sunata, a.g.e., s.212.

²⁴⁹ Çalışlar, a.g.e., s.161.; Aydemir, a.g.e., s.273.

²⁵⁰ Aydemir, a.g.e., s.275.; Kinross, a.g.e., s.127.

²⁵¹ Kocatürk, a.g.e., s.68.

²⁵² BOA, DH.EUM.SSM, 3-52.

²⁵³ Çalışlar, Mustafa Kemal Atatürk Mücadelesi ve Özel Hayatı, s.148.

olduğu anlaşılmaktadır²⁵⁴. Sofya'ya gitmek için Sirkeci Garı'ndan ayrılırken yaveri Cevat Abbas Bey'in "Sizin Sofya'da bulunduğunuz zaman zarfında bir vazife alıp almayacağınızı Başkomutanlıktan sorarlarsa verilecek cevap hakkında emirlerinizin nedir?" sorusuna karşılık Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, "Vatanım Tehlikede! En ufak bir müfreze kumandanlığı verilerse kabul edeceğimi söylersin" diyerek 11 Ocak 1916 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır²⁵⁵. Birkaç gün sonra Cevat Abbas Bey, Başkomutanlık Vekâleti'nden çağrılmış ve Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'e 16'ncı Kolordu Komutanlığı görevinin tevcih edileceğini, bu görevi üstlenip üstlenmeyeceğinin sorulması istenmiştir. Cevat Abbas Bey, onun bu görevi tereddütsüz kabul edeceğini Başkomutanlık Vekâleti'ne söylemesi üzerine Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 16'nci Kolordu Komutanı olarak görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme Cevat Abbas Bey tarafından 16 Ocak 1916 tarihinde Sofya'ya telgrafla bildirilmiştir²⁵⁶. Mustafa Kemal Bey'in daha önce 19 Ağustos 1915 tarihinde ataması yapılan ancak fiilen gerçekleşmeyen 16'nci Kolordu Komutanlığı görevi böylece başlamıştır.

16'nci Kolordu Komutanı olarak görevlendirildiğini öğrenen Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 17 Ocak 1916 tarihinde Sofya'dan İstanbul'a dönmüş ve birkaç gün İstanbul'da kaldıktan sonra trenle 27 Ocak 1916 tarihinde Edirne'ye doğru yola çıkmış ve akşamüzeri şehre ulaşmıştır²⁵⁷.

1.5.4. 16'nci Kolordu Komutanı Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Edirne'de Karşlanması

27 Ocak 1916 tarihinde Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, İstanbul'dan trenle Karaağaç'a gelmiştir. İstasyonda Edirne Valisi, Belediye Reisi, Polis

²⁵⁴ Ayhan Tunca, **1905'ten 1930'a "O yıllar...Olaylar "Ve Edirne'den Gazi Mustafa Kemal Atatürk Geçti**, Edirne Belediye Başkanlığı Yayınları No 19, Edirne Belediye Başkanlığı Yayınları, Edirne, 2013, s.279.; 1913-1914 yıllarında Sofya'da Türkiye Ataşemiliteri olarak görev yaptığı esnada birçok dost kazanmış Bulgar dostlarının arzularını yerine getirmek için Sofya'ya gitmeye izin almıştı. Gürer, **a.g.e.**, s.163.; Kinross, **a.g.e.**, s.128.

²⁵⁵ Yücel Özkaya vd., **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı**, (Haz.: Hüseyin Tosun), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s.93.; Bu gidiş ile ilgili Cevat Abbas Bey'in hatıratında net tarih bulunmamaktadır. Gürer, **a.g.e.**, s.163.; Utkan Kocatürk Sofya'ya gidiş tarihini 12 veya 13 Ocak 1916 olarak değerlendirmiştir. Kocatürk, **a.g.e.**, s.69.; İzzettin Çalışlar Bey günlüğünde 5 Ocak 1916 tarihine düştüğü notta Mustafa Kemal Bey'in bir hafta sonra Sofya'ya gideceğini belirtmiştir. Çalışlar, **a.g.e.**, s.168.

²⁵⁶ Gürer, **a.g.e.**, s.164.

²⁵⁷ Çalışlar, **a.g.e.**, s.180.; Kocatürk, **a.g.e.**, s.69.; Gürer, **a.g.e.**, s.164.

Müdürü ve daha birçok zevat tarafından karşılandığı İzzettin Bey'in günlükünden anlaşılmaktadır²⁵⁸. Tunca Köprüsü civarında mızık ve merasim bölüğü ile de karşılama yapılmıştır²⁵⁹. Albay Hans Kannengiesser de 27 Ocak 1916 tarihinde akşamüzeri 16'ncı Kolordu Komutanlığı'ndan ilişik keserek trenle İstanbul'a dönmüştür²⁶⁰. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 16'ncı Kolordu Komutanı olarak görevi devralmış ve o geceyi vali konağında geçirmiştir²⁶¹.

28 Ocak 1916 tarihinde Edirne halkı, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'i karşılamak üzere Erkân-ı Harp Reisi İzzettin Bey'in de gayretleriyle hazırlık yapmıştır. Bu karşılama esnasında Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, yıllarca cephe savaştıktan sonra ilk kez halkla yakın temas kurmuştur²⁶². Öğle vakti sivil erkân ve 11'inci Tümen'in subaylarıyla beraber vali konağında toplanılmış, müteakiben atlarla Sultan Selim Camii'ne gidilerek Cuma namazı kılınmıştır²⁶³. Cuma namazından sonra halk tarafından yapılan karşılamayı İ. Hakkı Sunata şu cümlelerle günlüğüne not etmiştir:

*"(...) Öğleden sonra, elimizden geldiği kadar intizam içinde başta kolordu ve tümen kumandanları olmak üzere büyük bir ahenkle, İstanbul yolundan Edirne'ye girmeye başladık. Şehir bayraklarla donanmış, halk yollara dökülmüş alkışlar, çiçekler, yaşı sesleri şehrin giriş yerinden merkezine kadar devam etti. Mevsimi olmadığı halde birçok çiçekler atılıyordu askerin üzerine. Benim kucağıma bile koca bir demet çiçek kondurmuşlardı... Her tarafta alkış diyebilirim ki Edirne'de evde oturan hiç kimse kalmamış hepsi yollarda... Bunda hükûmetin bir zorlaması oldu mu, diye aklıma gelmedi değil. Fakat bakıyorum bu alkışlar samimi gibi geliyordu bana."*²⁶⁴.

İzzettin Bey ise bu karşılamayı şu cümlelerle aktarmıştır:

"(...) Yollar hıncahınç ahalîyle dolmuş, bütün mektepler mahalli mahsuzlarına ahzı mevki etmişlerdi. Şehir serapa donanmış, müteaddit takı zaterler yapılmıştı. Biri "Yaşasın Arıburnu ve Anafartalar

²⁵⁸ Çalışlar, a.g.e., s.183.

²⁵⁹ Ayhan Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2005, s.120.

²⁶⁰ Kannengiesser, a.g.e., s.265.; Çalışlar, a.g.e., s.182.; Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, s.122.

²⁶¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-8.; Bay, a.g.e., s.145.

²⁶² Vamık D. Volkan vd., Ölümsüz Atatürk Yaşamı ve İç Dünyası, 5. Basım, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.136.; Tunca, 1905'ten 1930'a "O yıllar... Olaylar" Ve Edirne'den Gazi Mustafa Kemal Atatürk Geçti, s.280.

²⁶³ Çalışlar, a.g.e., s.183.

²⁶⁴ Sunata, a.g.e., s.211.

Kahramanları" diğeri "Yaşasın Arıburnu ve Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Bey" yazılı levhalar asılmıştı... Edirne eşrafı, vilayet erkânı, konsoloslar hep oradaydılar... Bütün şehir, heyecan ve coşkulu sevinçle karşıladı. Çiçekler, buketler takdim ettiler. Alkışlar, her türlü nümayişler, tezahürat, her türlü tasavvurun üstündeydi (...)"²⁶⁵.

Böyle bir coşku ve heyecan içinde yapılan ve günlüklere yansıyan bu karşılama töreni, Anafartalar ve Conkbayırı zaferleri nedeniyle ordunun Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'e beslediği şükran duygularının bir yansıması olmuştur. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in şöhreti, halkın ona yakıştırdığı unvanlar ve kendisine duyulmaya başlayan hayranlık bu karşılamada kendini göstermiştir²⁶⁶. Yaklaşık 1,5 saat süren bu karşılama töreninin üzerinden çok geçmeden "Anafartalar Kahramanı" adıyla anılmaya başlamış ve şöhreti yaygınlaşmıştır²⁶⁷. Dönemin şair ve yazarları onun Çanakkale Cephesi'ndeki başarılarını öven şiir ve yazılar yazmış ve adının daha fazla duyulmasını sağlamıştır²⁶⁸. İstanbul'da ise övgüler Padişah, Enver ve Esat Paşalar üzerinde toplanmıştır. Dolayısıyla başkent halkı, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Çanakkale Cephesi'ndeki başarılarından pek haberdar olmamıştır²⁶⁹.

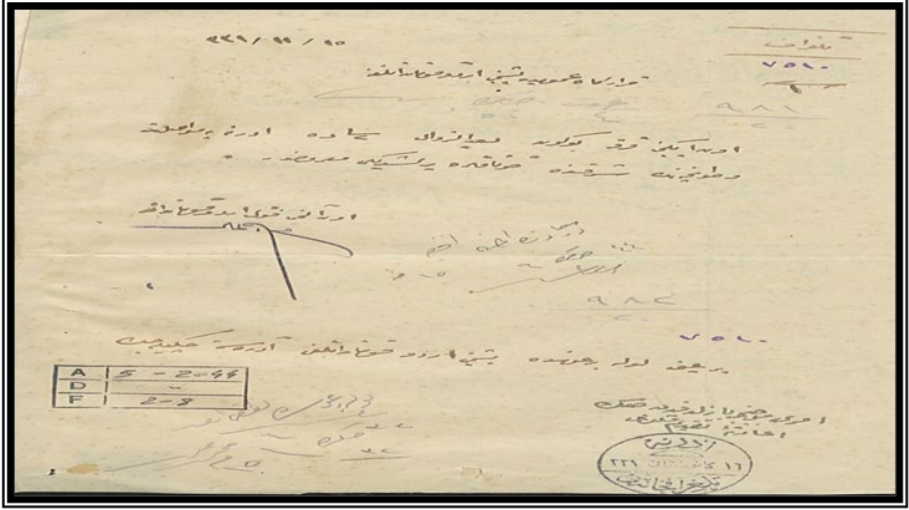
²⁶⁵ Çalışlar, a.g.e., s.183.

²⁶⁶ İsmet Görgülü, "Çanakkale Zaferi ve Atatürk", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 4, Sayı 16, 1995, s.496.; Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s.27.

²⁶⁷ Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, s.122.

²⁶⁸ 1915 yılında Mehmet Emin Yurdakul'un Ordunun Destanı başlıklı kitabında "Ey Mustafa Kemallerin Aziz Yurdu" dizeleriyle Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in şöhretini artırarak adınının daha fazla duyurulmasını sağlamıştır. H. Cemal adlı bir subay "Ulu Cenk" isimli kitabında "Anafartalar Muharebeleri Komutanı Mustafa Kemal Bey, yarın ki Harbiye Nazırımız" cümlesini başlık yapmıştır. Bkz. Özkaya vd., a.g.e., s.94.

²⁶⁹ Bay, a.g.e., s.146.

Görsel: Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in 16'ncı Kolordu Komutanı Olarak 28 Ocak 1916 Tarihli İmzaladığı İlk Belge²⁷⁰

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in 16'nci Kolordu Komutanı Olarak 28 Ocak 1916 Tarihli İmzaladığı Belgenin Transkripsiyonu

*KARARGÂH-I UMUMİYEDE BEŞİNCİ ORDU
KUMANDANLIĞINA*

On İkinci Fırka bugün bade-z zeval saat 2 de Edirne'ye muvasalat ve Topçunun şarkında konaklara yerleştiği maruzdur.

*16. Kolordu Kumandanı
M. Kemal*

1.6. 16'nci Kolordu Komutanı Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Faaliyetleri

1.6.1. Askerî Faaliyetleri

16'nci Kolordu Komutanlığı birlikleri Sarayıçi bölgesindeki kışlalara yerleşmiş ve eğitimlerini bu kışlalarda yapmıştır. 11'inci Tümen Komutanı tarafından Kışla emniyetinin alındığını ve düşman uçaklarına karşı önceden hazırlanan mevzilere topların yerleştirildiği 16'nci Kolordu'ya bildirilmiştir²⁷¹. Kolordu Karargâhı ise Müşirlik Dairesi'ne yerleşmiş ve Kurmay Albay

²⁷⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 2-8.

²⁷¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4.

Mustafa Kemal Bey faaliyetlerini bu binada sürdürmüştür²⁷². Birliklerin eğitim, teçhizat ve donatımının eksik olduğunu, birçok malzemenin bakım ve onarımının yapılması gerektiğini tespit eden Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, yapılacak işlerle ilgili bir planlama yapmaya hemen başlamıştır²⁷³. Birliklerine bir emir yayınlayarak askerlerin elbise, ayakkabı ile hayvanların koşum takımlarının tamiri için özen gösterilmesini, kendilerine tahsis edilen günlerde ihtiyaç duydukları her malzemenin bakım onarımlarını yaptırmalarını emretmiştir²⁷⁴. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, Kolordu'nun emrine girecek erzak ve cephane kollarının hepsinin tamamlanmadığını 5'inci Ordu Komutanlığı'na bildirmiş, Edirne'ye gelen birliklerin asker, hayvan ve diğer ihtiyaçlarını tespit ederek istemiştir²⁷⁵.

Tablo: 2 Şubat 1916 Tarihindeki Hayvan İhtiyacı²⁷⁶

S.No	Birlikler	11'inci Tümen	12'nci Tümen
1	Piyade Birlikleri	188	86
2	Topçu Birlikleri	65	95
3	Telgraf Takımı	1	-
4	Süvari Birliği	-	27
5	Erzak ve Cephane Kolları	-	104

16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından, Çanakkale'den hareket edilirken muhabere malzemeleri ve bir telgraf bölüğünün kolordu emrine verileceğini, bu suretle tüm santral ve telefonların Tursunköy'de bırakılmasının emredildiğini, ancak telgraf bölüğü ve muhabere malzemelerinin hâlen gelmediğini, muhabere konusunda sıkıntı yaşandığını 5'inci Ordu Komutanlığı'na bildirmiştir²⁷⁷.

29 Ocak 1916 tarihinde Lüleburgaz'daki karargâhından ayrılan 5'inci Ordu Komutanı Liman von Sanders, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın durumunu ve eğitim seviyesini denetlemek maksadıyla Edirne'ye gelmiştir. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey ve Tümen Komutanlarıyla beraber önce 30

²⁷² Müşirlik binası hâlen askeri birlikler tarafından kullanılmaktadır. Bkz. Latif Bağman vd., **Atatürk'ün Yaşamında Edirne**, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, İstanbul, 1982, s.36.; Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, s.123.

²⁷³ Erikan, a.g.e., s.159.

²⁷⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-2.

²⁷⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-14, 7-15.

²⁷⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 7-14.

²⁷⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 5-4.

Ocak'ta 11'inci Tümen'i, 31 Ocak'ta ise 12'nci Tümen'i denetlemiştir. Birliklerin harbe hazırlık seviyesinin çok iyi olmadığını gören Liman Paşa, birliklerin bir süre sonra tekrar denetlenmesini emretmiştir²⁷⁸. Bu denetlemeler ile yapılan tespitleri İ. Hakkı Sunata günlüğünde şu şekilde aktarmıştır:

“(...) On birinci fırka bizden epeyce önce gelmiş, Liman Paşa onları teftiş etmiş. İyi bulmuş. Avusturya'ya yahut Almanya'ya gönderecektmiş. Bu yüzden kendilerine ihtiyat zabitlerine kadar, tabanca, dürbün ve askere yeni elbiseler verilmiş²⁷⁹. (...) Tabur Komutanı bana bölük kumandanlarını ve vesaiti nakliye kumandanını çağırmanı söyledi. Çağırttım, hepsi geldiler. (...) Tabur Komutanı söze başladı; Alay Kumandanının şifai ve gizli tebliği şu: Bunu fırka ve kolordu böyle istemiş. Yarın Liman Paşa gelecek. On birinci Fırka gibi bizim fırkayı da teftiş edecek. Galiçya cephesine göndermek üzere ayıracak. Hâlbuki bizim şark cephemiz perişan vaziyette. Ruslar, Bayazıt, Van gibi vilayetlerimizi almışlar Erzurum üstüne yürüyorlar. (...) Öz vatanımızı müdafaa etmek dururken Çanakkale'den arta kalan kuvvetlerle Avusturyalıların vatanını kurtarmak bize düşmez. Onun için yarın teftişe çıkarken en güzide ve sağlam neferleri nöbet ve hizmet mahallerine bırakacağız, zayıf ve hastalıklı bütün efradı teftişe sokacağız. Palaskalar bozuk takılacak, her bölükten üç beş kişi öksürecek, aksıracak. Şayet ordu kumandanı bir tatbikat veya hareket yaptıracak olursa her mangadan bir nefer topallayacak ve arada bir yere düşecek. (...) Liman Paşa'nın kıtayı beğenmemesi için ne lazımsa yapılacaktır. (...) Öğleye doğru Liman Paşa maiyetiyle geldi. (...) Biraz öksürük faslı orda da oldu. Yüz adıma kadar ileride bir ağacı göstererek oraya kadar “marş marş” kumandası verilmesi emretti. (...) her on adımda bir nefer düşmeye başlayınca on beş adımda ayakta kimse kalamaz oldu. Liman Paşa zaten kıpkırmızı bir adamdı bu hale bir kat daha kızardı kan beynine hücum etti. (...) Biraz da bölük kumandanına bağırды yürüdü gitti. (...) Liman Paşa fena halde kızmış bu teftişe (...) bir ay sonra tekrar teftişe geleceğim demiş (...).”

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, o günlerde Edirne Erkek Öğretmen Okulu'nda Müdür Nafiz (Edgüer) Bey'in, “Slav Akını Nasıl Önlenebilir? Türk-Alman Bağlaşmasının Bu İşteki Rollerı” konulu verdiği bir konferansa

²⁷⁸ Çalışlar, a.g.e., s.184.; Sunata, a.g.e., s.213.; Liman Paşa 11 ve 12'nci Tümenleri ikinci kez 8-9 Mart 1916 tarihinde denetlemiştir. Liman Paşa, Sunata ve Çalışlar'ın günlüğüne göre, 12'nci Tümen'in denetlemesinde bazı tenkitlerde bulunsa da denetlemelerden memnun ayrılarak Lüleburgaz'a geri dönmüştür. Bkz. Çalışlar, a.g.e., s.189.; Sunata, a.g.e., s.219.

²⁷⁹ Liman von Sanders, Avrupa'ya gönderilen birliklerin Türkiye'dekilerden tamamen başka bir görünüm arz etmek zorunda olduğunu, en iyi subay ve erlerin gönderildiğini, iyi giyecek ve teçhizatın verildiğini anılarında belirtmiştir. Bkz. Sanders, a.g.e., s.168.

katılmıştır. Konferans sonunda Rus ve Slav akımının kesinlikle önlenmesi gereken bir tehlike olduğunu, Türk-Alman müttefikliği buna bir set olsa da bunun bir zorunluluk olmadığını ve Batılı devletlerin amaçlarının ülkemizi her yönden sömürmek olduğunu ifade etmiştir²⁸⁰. Halkla daha yakın temas kurmaya başladığı o günlerde yabancı ülkelere güvenmek yerine çarenin kendimizde olduğunu dile getirmiştir. İ. Hakkı Sunata'nın günlüğünde belirttiği ve Kolordu'dan verildiği iddia edilen ve yukarıda bahsi geçen gizli emrin ancak Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in ifade ve düşünceleriyle beraber değerlendirildiğinde onun tarafından verilmiş olabileceği ifade edilebilir (Y.N).

Birliklerin her coğrafyada verilecek görevlere ve çeşitli harekât nevilerine hazır olması maksadıyla eğitim öğretim programları yapılmaya başlanmıştır. Özellikle topçu, piyade ve süvari sınıfı eğitimleri üzerinde daha fazla durulmuştur. 5'inci Ordu Komutanlığı'nca Topçu birliklerinin²⁸¹ talim ve terbiyesi için kritik hususlar birkaç başlık altında belirlenmiş ve birliklere bir emir yayımlanmıştır. Bu emirde belirtilen önemli hususlar şunlardır:

- Mühimmatın birlikler tarafından idareli olarak kullanılması ve israf edilmemesi, uygun miktarda bir kısım mühimmatın devamlı elde bulundurulması ve kullanılan cephan miktarının da hemen tamamlanması istenmiştir.
- Muharebeye katılan hayvanların devamlı gözetim altında bulundurulmasının, taarruz mevzilerinde bulunarak muharebe cephesini mıntikalara taksim etmenin ve düşmanın en çok hareket ettiği yollar ile derelere atış yapmak üzere özel topçu istihdam etmenin zaruri olduğuna vurgu yapılmıştır.
- Top mermisinin atılacak yeri doğru belirleyerek oraya atabilmenin çok önemli olduğu, bu şekilde atış yapıldığında, piyadenin kuvvetini

²⁸⁰ Bağman vd., *Atatürk'ün Yaşamında Edirne*, s.33.

²⁸¹ Topçu birlikleri, 75 milimetrelilik toplardan 305 milimetrelilik toplara kadar muhtelif cins top, obüs ve havanlardan kurulmuştur. Bu sınıf, bir sahra (seyyar) ve diğeri kale (ağır) topçusu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Sahra ordularıyla birlikte hareket eden ve manevra kabiliyeti yüksek bulunan küçük çaplı toplardan oluşan topçuya (75-105 mm'lik) sahra ve seyyar topçu denilmiştir. 105 mm ve daha yukarı çaplarda olup kalelerde, kıyılarda konuşlandırılmış ve kuşatmalarda kullanılan ağır hareketli koşulu büyük çaplı topların teşkil ettiği topçuya da kale topçusu denmiştir. Ancak 1910 yılında çıkarılan bir irade-i seniyye ile koşulu ağır bataryaların gereğinde sahra ve muhasara muharebelerinde ve kısmen kıyı savunmalarında dahi kullanacaklarından, kale topçu sınıfın adının ağır topçu olarak adlandırılması uygun görülmüş ve bu suretle topçu, sahra ve ağır topçu olmak üzere iki ad altında anılmaya başlanmıştır. Sahra topçu sınıfının erleri, toplara binerek veya yaya olarak hareket etmiştir. Sahra topçusunun hayvanla çekilenlerine sahra, hayvan sırtında taşınanları da dağ topçusu ismiyle anılmıştır. Genel olarak her topçu bataryası dörder toptan ibaret bir birlik olarak kabul edilmiştir. Bu teşkilatlanma Balkan Savaşı'ndan İstiklâl Harbi dönemi kadar olan devrede de uygulanmıştır. Bkz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920)*, s.144.

takviye edileceği gibi düşmanın da önemsiz hâle geleceği belirtilmiştir. Bu ateş etme veya ateşle karşılık verme özellikle ileri hatlarda piyadeyi ateşle ezen düşmana karşı derhal icra edildiği takdirde, düşmanın güçsüz kalması hususuna daha iyi hizmet edeceği üzerinde durulmuştur.

- Düşman topçusunu taarruza geçmeden önce iş göremeyecek bir hâle getirilmeye özen gösterilmesinin önemli olduğu anlatılmıştır. Açık alanda görülerek tanınan düşman topçusunu takip etmek ve gözlemek, cephanelerini seri atışla vurmanın zafere giden yolda çok değerli olduğu, bu atışların çarpışmalı ve uygun miktarda mühimmatla yapılması gerektiği belirtilmiştir. Açık surette tanınmayan topçuya karşı böyle bir tesirli bombardımanın az etki yapacağı, bu gibi görünmeyen düşman topçu bataryalarını en iyi olarak gündüz yapılan bir taarruzla yoğun bir ateş altında tutulması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Çok miktarda cephanenin bu husus için hazır bulunması, düşman topçularını tanıyabilmek için taarruz gününe kadar mütemadiyen gözetleme yapılması, özellikle düşman mevzilerinin top çaplarının, top adetlerinin ve hangi günlerde hangi hedeflere ateş edildiğinin kayıt edilmesi emredilmiştir.
- Düşman piyade mevzilerinin hücumu müsait bir hâle getirilmesi için:
 1. Dikkatli bir hazırlık,
 2. Topçu bataryaları tarafından hatasız olarak icra edilmiş atışlar,
 3. Atışlarda hedefte mükemmel isabetin sağlanmasının gerekli olduğu ve muhakkak yapılması gerektiği belirtilmiştir.

Raporda “Dikkatli Bir Hazırlık” başlığının altında belirtilen faaliyetler ve bu hazırlığın nasıl yapılacağına dair uyarılar olarak:

- Düşman mevzilerinin en yakın mesafeden incelenmesi,
- Aynı göreve yönelik tahsis edilen piyade ve topçu birliklerinin komutanları arasında iyi bir irtibat ve devamlı haberleşme sağlanması,
- Düşman makineli tüfekleriyle ateş mevzilerinin, hendekleri ve siper ağzlarının yerlerinin belirlenmesi,
- Düşman ileri hatlarındaki hendeklerinin ateş esnasında piyadimizin tahrip parçalarından geriye fırlayanlardan etkilenmemesi için nerede ve nereye kadar kendi siperlerini tahliye etmesi gerektiğinin önceden planlanması,
- Kendi piyade mevzilerimizin yerleri hususi işaretler ile geride bulunan piyadeye tanıtılması, tahliye edilmiş siperlerimizle içinde asker bulunan siperlerimizi düşmanın tanımaması için kesinlikle bir emare veya herhangi bir malzeme bırakılmaması,

- Topçu ve piyade birliklerinin komutanları arasındaki telefon irtibatı gayet itinalı tesis edilmesi ve telefon kablolarının hendeklerin içerisindeki derin oluklarla yapılması, bu hususun çok önemli olduğunun tüm personel tarafından bilinmesi,
- Genişletilerek diğer yerlere de telefon hattı çekilmesi için yeterli malzeme elde edilir edilmez derhal telefon hatları çekilerek muhaberenin genişletilmesi,
- Herhangi bir talim veya ateş başlamadan önce telefon tesisatının kontrol edilmesi için ve ihtiyaç hâlinde gerekli onarımın tamiratın zamanında yapılabilmesi için posta erleri yetiştirilmesi emredilmiştir²⁸².
- Raporda “Topçu Bataryaları Tarafından Hatasız Olarak İcra Edilmiş Atışlar” başlığı altında belirtilen faaliyetler ve dikkat edilecek hususlar olarak:
- Topçu komutanları atış yapan bataryaların yanında bizzat bulunarak nezaret etmesi ve gerektiğinde müdahale etmesi, bu atışların sürekli yapılmasının başarıyı artıracağı unutulmaması, bu yapılan atışlarla düşmanda taarruz hazırlığında bulunduğumuz hissi yaratılacağı,
- Her bir batarya, kendisine tahsis edilmesi muhtemel bütün hedeflere karşı atış yapmasını, düşman avcı hatlarına yapılan topçu atışlarında bazı namluların çok atış yaparak isabetlerinin azalmış bulunmaları hâlinde bataryaların her bir topuyla ayrı ayrı atış yapmasının gerektiğinin zaruri olduğu,
- Bu atışlarda mesafe ile her bir topun atışı için ayrı ayrı kayıt altına alınması, atışlarımızın kendi avcı hatlarımıza hasar yapabilecek bazı atışlarda olabileceğinden, o avcı hatları zaman zaman tahliye edilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Raporda bir diğer başlık olan “Atışlarda Hedeflerde Mükemmel İsabetin Sağlanması” başlığı altında ise muharebelerde edinilen tecrübelerin ışığında eğitici ve tavsiye niteliğinde verilen önemli bilgiler şu şekildedir:

- Tesirli atışlar için bir örnek mevcut değildir. Ancak tecrübe ile kazanılmış bilinen kurallar, bilgiler mevcuttur. Atışların tesirinde topçu bataryalarının vazifeleri vardır. Bunlar; düşman mevzilerinin ve bunlarla birlikte tel örgülerinin tahribi, avcı hendeklerindeki düşman piyadesinin muharebe edemez hale gelmeleri veya hiç olmazsa ateş edecek bir şekilde vaziyet alamamaları ve düşman taarruzunun sonuçsuz bırakılmasıdır.

²⁸² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih.1.

- Sahra toplarının atışlarına yardım eden ve atış icra eden bir bataryanın tahminen cephesi 200 m genişliğindedir. Bu muharebe mıntıkasını ateş altına alabilmesi için 4-5 saatlik bir canlı ateş etmesi yeterlidir. Atış yapılacak topların cins ve mühimmat miktarları şu şekilde verilmiştir:
 1. 21 cm'lik bir havan bataryasında 75 atım,
 2. 15 cm'lik seri ağır obüs bataryasında 150 atım,
 3. 10,5'cm.lik hafif obüs bataryasında 150 atım,
 4. 10 cm'lik uzun top bataryasında 150 atım,
 5. 13 cm'lik uzun top bataryasında 100 atımdır.
- Sahra topları için uygun atış miktarı beyan edilemeyeceği, eldeki kuvvet ile çoğunlukla bir mevzinin her bölgesi birden ateş altına alınamayacağı, bundan dolayı mevzilerin kısım kısım ve sırayla atışla dövülmeleri gerektiği ve her bataryanın daha evvelden hangi yeni hedeflere veya hangi yeni arazi mıntikalarına atış yapacağını belirlemesi gerektiği belirtilmiştir. Hedef mesafeleri, atış adetleri gibi hususların kayıt edilmesini, en ilerideki düşman mevzilerine atış yapacak bataryaların, düşmanın Türk topçusunun ateşinden kurtulmak için geriye çekilerek istifade edebileceğinden, önceden hazırlanmış mevzilere karşı da atış yapmalarının önemine vurgu yapılmıştır. Atış yapan bataryaların ateşleme halinde olan sahra bataryaları düşman ile karşılıklı bombardıman vaziyetinde daima tahribat verdirerek düşmanın siperlerini tahrip etmesi gerektiği, bu maksadın hâsıl olabilmesi için bataryaların tekrar tekrar ateş ettiği kadar düşman mevzilerine doğru hareket etmiş olmalarının gerektiği ve bu mesafe azami olarak 1.500 m'yi geçmemesi tavsiye edilmiştir.
- Düşman avcı birliklerini muharebeden hariç kılmak için sahra bataryalarının iştiraklı tane²⁸³ kullanılmasını özellikle gerekli olduğu, sahra bataryaları düşmanın tel örgülerinde yarık ve delik açmak için daha fazla kullanılmasını, hâlâ muharebeye muktedir düşman askeri- nin moralini kökünden sarımsak ve bunları gizli yerlerinden çıkartmak için muhtelif çaptaki bütün toplarla çarpışmalı olarak hücumdan 10 dakika önce atışa başlanılmasının yeterli olacağı belirtilmiştir.
- Uzun müddet devam eden bir sağanak ateşi altında devamlı atış yapılmasının çok kolay aksayabileceği gibi Türk piyadesi için de devamlı tehlikeli durumlar yaratabileceği ifade edilmiştir.

²⁸³ İştiraklı taneli mermilerin, ateşleme sistemleri farklı olup patladıkları zaman parçalarıyla etki yapar. Bkz. Bayram Akgün, “Çanakkale Müstahkem Mevki'ye Bağlı Top Mermisi Çeşitleri”, http://www.geliboluyuanlamak.com/748_chanakkale-mustahkem-mevkiye-bagli-top-mermisi-cesitleri-bayram-akgun.html, (Erişim Tarihi: 21.08.2021).

- İkinci defa atıştan sonra planlanmış zamana nazaran ateş, genellikle düşman hattının yarılması gereken kısmı üzerinden kaldırılarak düşmanın daha gerilerine tevcih edilmesi, tam bu esnada düşmanın ateş eden mevzilerine, makineli tüfeklerine ve düşman topçusuna karşı bütün kuvvet ve kudretle ateş edilmesinin gerekli olduğuna değinilmiştir.
- Düşmanın gerilerine yapılan başarılı bir atış, aynı zamanda düşmanın mukabil bir taarruzunu sekteye uğratarak bir ateş perdesi oluşturulmasının önemi belirtilmiştir.
- Düşman mevzileri taarruz etmeye uygun bir hâl aldığı zaman, bataryalar dâha önceden planlaması yapılmış bir atış programına göre ve düşman mevzilerinin hücumu elverişli hâle geldiğinde programda yazılan hususlara göre hareket etmesi istenmiştir. Bu programın ise Ordu Topçu Komutanlığı tarafından taarruzdan önce verilecek olan ateş emrinde belirtilmiş olması emredilmiştir. Savaş ilerledikçe artık batarya komutanlarının inisiyatif alarak atış yapmasını, hangi hedefe, nereye ateş edeceğim diye emir beklemesinin kesinlikle uygun bir hâl tarzı olmadığı belirtilmiştir²⁸⁴.

5'inci Ordu Komutanlığı verdiği bu emirle, Çanakkale Cephesi'nde çoğunlukla savunma ve mevzi muharebesi yapan birliklerin eğitim seviyesini yükseltmeye ve diğer cephelerde verilecek taarruz görevlerine birlikleri hazırlamaya çalıştığı, aynı zamanda Çanakkale Cephesi'nde topçu atışlarında kazanılan tecrübelerin de bu emre yansıdığı söylenebilir (Y.N).

5'inci Ordu Komutanlığı, 4 Şubat 1916 tarihinde gönderdiği başka bir emirle de ileri bir tarihte topçu birliklerinin bir heyet tarafından denetleneceğini bildirmiştir. Denetleme hazırlıklarında, hayvanatın fazla yorulmaması konusunda birlikleri uyarmıştır. Denetlemede toplar, hayvanat, cephe ve tüm teçhizatın denetleneceği Alay ve Tabur Komutanlarının da birliklerin başında bulunması gerektiği emredilmiştir. Gerekli hazırlıkların yapılarak denetleme planının Kolordu Komutanlığı'na Ordu Komutanlığı'na gönderilmesini istemiştir²⁸⁵.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, bu emri almasına müteakiben birliklerine 8 ve 12 Şubat 1916 tarihinde denetleme hazırlık emirleri yayınlamıştır. Emirlerinde, gelecek denetleme heyeti için binek hayvanların hazır edilmesini, denetlemede birliklerin bulunacağı yerler ve birlik komutanlarının dikkat edeceği hususları belirtmiştir²⁸⁶. Bu emri alan birlikler hazırlıklara başlamış

²⁸⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-1.

²⁸⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-5.

²⁸⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-3, 1-7.

ve 12'nci Tümen 10 Şubat 1916 tarihinde denetlemeye yönelik bir tatbikat yapacağını 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir²⁸⁷. Kolordu Komutanlığı'nca denetleme hazırlıklarının bir plan dâhilinde yapılması ve birliklerin muharebe hazırlıklarının artırılması maksadıyla 13 Şubat 1916 tarihine kadar uygulanacak günlük ve haftalık bir program hazırlanarak birliklere gönderilmiştir²⁸⁸. Planlanan denetleme 14 Şubat 1916 tarihinde gerçekleştirilmiştir²⁸⁹.

[illegible]

Görsel: 13 Şubat 1916'ya Kadar Uygulanacak Günlük ve Haftalık Program²⁹⁰

²⁸⁷ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-8.

²⁸⁸ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-10.

²⁸⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-6.

²⁹⁰ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-10. Bu belge ilk defa bu çalışmada yayımlanmıştır.

Tablo: 13 Şubat 1916'ya kadar Takip Edilecek Günlük Program
Transkripsiyonu²⁹¹

Bitiş	Vakti	Başlangıç	Vazifeler
		04:00	Hamam borusu
		05:00	Kalk borusu ve yem
	Vaktinde		Sabah namazı
07:30		06:30	Tımar
08:00		07:30	Hayvan suyu
11:00		08:30	Birinci talim
12:00		11:00	Muhayyerlik hayvanlara masaj istirahat
	Vaktinde		Öğle namazı
03:00		01:30	İkinci talim
04:30		03:30	Tımar
05:30		04:30	Hayvan suyu
	Vaktinde		İkinci namazı
		05:30	Yoklama
	Vaktinde		Aksam namazı
		06:00	Yemek
		09:00	Yat
06:30		05:30	Sabah yemeği
			Mülahazat ²⁹²

²⁹¹ Çalışmamızda yer alan bu belgede, günlük ve haftalık olarak yayımlanan programın, denetlemelere yönelik yapıldığı açık olarak yazmasa da programın 13 Şubat 1916 tarihinde (denetlemeden bir gün önce) sona erdiğinden ve sadece topçu birlikleri için yapıldığından denetlemeye yönelik olarak hazırlandığı kanaatine varılmıştır.

²⁹² Açıklamalar, Düşünceler. Bkz. Türk Dil Kurumu (TDK), <http://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 25.10.2021).

Tablo: Topçu Birlikleri Haftalık Eğitim Programı Transkripsiyonu

Zamanı	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe	Cuma
Birinci Talim 08:30 - 11:00	Koşulu topla manevra ve top talimi, hafif cephane beraber alınacak	Koşulu topla eşkâl ve top talimi, cephane kolları ve büyük ağırlık efradına ayak talimi	Çamaşır	Koşulu topla manevra ve top talimi hafif cephane beraber alınacak	Topçulara top talimi, nişancılık ve malzeme arabacı-lara hafif cephane ve büyük ağırlık efradına ayak talimi	Koşulmuş top ve arabalarla yürüyüş	İstirahat
İkinci Talim 01:30 - 03:00	Umumu efrada yanaşık idman ²⁹³ ve merasim-i tazime işaretçi ve telefoncu talimi yarım saat ayakta ders	Umumu efrada yanaşık idman ve merasim-i tazime işaretçi ve telefoncu talimi yarım saat ayakta ders	Bir hafta top ve koşum talimi diğer hafta hayvan muayenesi	Umumu efrada yanaşık idman ve merasim-i tazime işaretçi ve telefoncu talimi	Umumu efrada yanaşık idman ve merasim-i tazime talimi, işaretçi ve telefoncu talimi, yarım saat ayakta ders	İmam efendi tarafından akaid-i diniye dersi ²⁹⁴	

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, hazırladığı eğitim programlarıyla öncelikle askerlerin fiziki ve bedeni yeterliliklerini geliştirmeyi ve onlara askerî disiplin kazandırmayı amaçladığı görülmektedir. Sonrasında ise hayvanlar da dâhil olmak üzere birlik bütünlüğü içerisinde eğitim yaptırarak onların muharebelere her zaman hazır olmalarını sağlamıştır. Günlük eğitim progra-

²⁹³ Disiplin eğitimi.

²⁹⁴ Dini inanç ve esasları, temelleri, imanın esaslarını konularını içeren dini bilgiler dersi.

mında namaz vakitlerine zaman ayırması, perşembe günü öğleden sonra programa dâhil ettiği din dersleri ve Cuma namazından önceki vakitleri istirahat zamanı olarak planlaması, askerlerin dini vecibelerini yerine getirmesine de değer verdiğini göstermektedir. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, birliklerinin askerî talim ve terbiyelerini daha ileri seviyelere çıkarmak maksadıyla topçu, piyade, süvari, istihkâm ve sıhhiye birliklerinin başta subayları ve kollar olmak üzere savaş esnasında talim ve terbiyesini detaylı olarak belirten programlar ile emir ve talimatları bir kitapçık hâline getirerek birliklerine yayınlamıştır. Birliklerin uygulayacağı eğitimlerin planlaması için örnek haftalık ve günlük eğitim programları yapmıştır.

Tablo: Kolların Eğitim Programı²⁹⁵

	1'inci Ders Talimi	2'nci Ders Talimi
1' inci Hafta	Dar yollarda tek kolda yürümek ve dönmek, takım kolunda park teşkili, tek kolda adı, kısa, sessiz ve hızlı yürütmek, yolun bir tarafının takip edilerek kırılan arabanın dışarı çıkarılması, yürüyüşlerde kolların emniyet hizmetleri: Kolların yanlarını sağlamlaştırmak ve düşman topraklarında asi ahaliye karşı korunma önlemleri almak.	Askerlerin kıyafetlerinin tanzimi; silahsız askerlerin yerleştirilmesi ve duruşu, askerî terbiyeden – üstüne karşı askerin tavır ve hareketi, bir emrin alınması ve tekrarı.
2' nci Hafta	Düz arazide: Çeşitli park düzenleri, arızalı arazide tek kolda uzun ve hızlı yürüyüş, çeşitli arazide hareket; ustaca cephe oluşturmak, zorlu yerlerden, engellerden geçirmek, durdurmak, geriye almak, dönüşler yaptırmak, hizaya alıştırmak, dönüşlerde hizayı buldurmak	Silahlı askerlere: Diz üstünde silah doldurtmak ve boşaltmak, yere yatmak, nişan duruşu, nişangâh taksimatı ve tanzimi silahlı askerin duruşu ve resmi tazimi.
3' üncü Hafta	Önceki haftaların tekrarı, cephe büyütmek, küçültmek. (Düşman ateşi dâhilinde, cephe ikmal için topçu ateşlerine karşı)	İstinatlı, istinatsız nişan duruşları. Atış.
4' üncü Hafta	Genel olarak önceki haftaların tekrarı “Saffiharp ve takım kolundan tek, çift koluna ve tek, çift kolundan: saffiharp, takım koluna geçirmek”	Basit avcılık ve muharebe.
Uyarı: Yolun bir tarafını takip etmek ve her zaman sağlam bir inzibat oluşturmak, kolların talim ve terbiyelerinde birinci derece dikkate alınacaktır.		

²⁹⁵ Mustafa Kemal, **Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2016, s.46.

Tablo: Bir Haftalık Program Örneği:²⁹⁶

Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe	Cuma
	Saat 04.30 evvelde	Kalk				
04.45'ten	07.00'ye kadar	Tımar	Su	Yemek		
Saat 07.00-11.00 Manej talimi ve yaya muharebe için inmek ve binmek	Saat 07.00'de arazi üzerine seferiye hizmetlerine çıkmak bölük yüzbaşısının emri altına maksat bir keşif kolu nasıl kurulur ve nasıl hareket eder? Aynı zamanda yürüyüş kolu talimi.	Hayvanlar için istirahat günü saat 07.00'den saat 08.00'e kadar hayvanların teçhizatlarının temizlenmesi saat 09.00'dan saat 11.00'e kadar bütün hayvanların teftiş ve muayenesi	Sabah saat 07.00 Pazar günü gibi araziye çıkmak vs.	Cumartesi günkü görevler	Pazar günkü görevler	
	Saat 11.00'den saat 11.30'a kadar	Tımar ²⁹⁷				
		Saat 11.30 ile	12.00 yemek ve istirahat			
		12.00'den 13.00'a kadar	Hayvanları sulamak ve askerlerin	Üst baş kıyafet temizlikleri		

²⁹⁶ Mustafa Kemal, Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program, s.38.

²⁹⁷ At eğitimi.

	13.00'ten	13.30'a kadar	Askerlerin teçhizatının muayenesi	... bir çeşit teçhizat muayene edilmelidir.		
Saat 13.30 ile 15.00 teorik dersler emirberlik ve keşif kolunda saat 15.00 ile 16.00 yay talimi resmi tazim	13.30'dan 16.00'ya kadar atış dersleri	Birden üçe kadar sefariye hizmetleri ve yaya taliminden dersler 15.00 ile 16.00 silah talimi nişan terbiyesi nişan vaziyetleri	Pazar günkü hareket ve görevler	Saat 13.00'ten 15.00'e kadar sefariyeden ve yaya taliminden teorik ders saat 15.00'ten saat 16.00'ya kadar avcılık hareketleri	Çamaşır ve temizlik	
		Saat 16.00'dan sonra	Ahır hizmetleri	ve yemek		

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, bu kitapçığı, “16’ncı Kolordu’nun çeşitli sınıflarının talim ve terbiyesine dair talimat ve programların birer örneğinin yüce dikkatinize sunulmak üzere EK’te gönderildiğini arz ederim.” ifadeleriyle 5’inci Ordu Komutanlığı’na da göndermiştir. Subayların harekât alanında taktik açıdan yeterli olmalarını, onların teorik derslerden daha ziyade arazi üzerinde savaş alanını canlandırarak eğitim görmelerini, teorik derslerin ise savaş alanında kazanılan tecrübelerin yönergeler ile bağdaştırılarak konferanslar şeklinde yapılmasının daha faydalı olacağını belirtmiştir²⁹⁸. O, katıldığı savaşlarda astlarının düşünce ve kabiliyetlerini tanıyarak ve onların bu özellikleri çerçevesinde sevk ve idare ederek başarı sağlamıştır²⁹⁹.

5 Şubat 1916 tarihinde subayların akşam saatlerinde katılacağı harp oyunu³⁰⁰ emrini yazarak birliklerine göndermiştir. Kurmay Albay Mustafa

²⁹⁸ Mustafa Kemal, **Ta’lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program**, s.3.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.185.

²⁹⁹ Nusret Baycan, **Atatürk ve Askerlik Sanatı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s.32.

³⁰⁰ Harp Oyunu, harita veya tatbik krokisi üzerinde askerî durumun ana hatlarıyla gösterildiği, içinde komutan ve/veya karargâh subayları sıfatıyla karar alınmasını, emirler verilmesini ve planlama yapılmasını gerektiren görevleri ihtiva eden tatbikatlardır. Bkz. Mehmet Fatih Baş,

Kemal Bey bu emirde, Kolordu harp oyununun her hafta Pazartesi ve Çarşamba geceleri devam etmek üzere 7 Şubat 1916 akşamı saat 9.00'dan sonra başlayacağını bildirmiştir. Bu oyuna Tümen Komutanları ile karargâh personeli, Alay ve Tabur Komutanlarının iştirak etmesini istemiştir. Her subayın yanında, 1/210.000 ölçekte Edirne, Kırkkilise, Babaeski paftaları ile 1/25.000 ölçekte Edirne, Kara Yusuf, İskender Köy, Taya Kadın paftalarının haritalarını ve birde not defteri bulundurmalarını emretmiştir. Harp oyununun devamı müddetince tarafların kendi vazifelerini ve harekâtını diğer tarafa karşı oldukça gizli tutmasını vurgulamıştır³⁰¹. Böylece harp oyunu esnasında hem astlarının düşüncelerini ve taktik bilgi seviyelerini ölçebilmiş ve onları daha yakından tanıma imkânı bulmuştur. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, Çanakkale Savaşı kahramanı ve yorgunu olan bu birliklerin talim ve terbiyesiyle zevkle ilgilenmiştir³⁰².

“Savaş Oyunlarının Tarihi ve Kullanımı Üzerine bir Değerlendirme”, **Türk Savaş Çalışmaları Dergisi** 1, No. 2, 2020, s.119.

³⁰¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-2.

³⁰² Gürer, **a.g.e.**, s.164.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Harp Oyunu Konulu Emrinin
Transkripsiyonu

KOLORDU EMRİ

KOLORDU TOPÇU KUMANDANLIĞINA

Edirne'den

On Altıncı Kolordu Kumandanlığı Erkân-ı Harbiye

1. Her hafta Pazartesi ve Çarşamba geceleri devam etmek üzere 25 Kanun-i Sani 1331 (7 Şubat 1916) akşamı saat 9 dan sonra kolordu harp oyunu başlayacaktır.
2. Fırka kumandanları ile erkan-ı harbiyeleri ve alay, tabur kumandanları ile müstakil cüz-ü tam kumandanları harp oyununa iştirak edecektir.
3. 1 / 210.000 mikyasta (ölçekte) Edirne, Kırkkilise, Babaeski paftaları ile 1 / 25.000 mikyasta Edirne, Kara Yusuf, İskender köy, Taya kadın paftaları beraber bulundurulacaktır.
4. Her zabıttta bir not defteri ve harita bulunmalıdır.
5. Harp oyununun devamı müddetince tarafeynin (tarafların) kendi vazifelerini ve harekâtı yekdiğerine karşı gayet mektüm (gizli) tutacaktır.
6. Harp oyunu daire-i askeriye de yapılacak ve mesail ile vezaif alakadarane orada verilecektir.

16.Kolordu Kumandanı

M. Kemal

Tevziat:

*11. Ve 12. Fırka Kumandanlarına
Kolordu Süvari Bölüğü Kumandanlarına
Telgraf Takımı Kumandanlığına/
İstihkam Kumandanlığına
Erzak Kolları Kumandanlığına/*

³⁰³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-2. Bu belge, Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program kitapçığında belirtilen harp oyunu ile ilgilidir. Ancak kitapçıkta bulunmamaktadır. Bu belge ilk kez çalışmamızda yayınlanmıştır.

*Cephane Kolları Kumandanlığına
Kolordu Topçu Kumandanlığına
Kolordu Karargah Kumandanlığına
Şubelere*

Çanakkale Savaşı'na ordudaki subay sınıfının önemli bir kısmı katılmıştır. Teorik alt yapılarını harbiye eğitimi ile sağlam bir şekilde alan bu subaylar, cephede her gün ölüm kalım mücadelesi verilen siper muharebelerini yapmıştır. Her türlü zorluğa karşı beraberce göğüs germeleri, dönemin en güçlü iki ülkesi olan İngiliz ve Fransız askerlerine geçit vermemeleri, aralarında kuvvetli bir silah arkadaşlığı doğurmuş, moral ve motivasyonlarını artırmış, birlik ve beraberliklerini güçlendirmiştir. Aralarında bir birlik ruhu oluşmuştur³⁰⁴. Yorgun olsalar da yeni cephelerde verilecek her türlü görevlere Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in talim ve terbiye programlarıyla hazırlanmaya başlamışlardır.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, askerlik hayatı boyunca her zaman inisiyatif kullanmayı bilmiş, doğru kararlar almış ve sıkı bir disiplin içinde çalışmıştır. Bu özelliklerini aldığı talim ve terbiyeye borçludur. Ona göre, "sıkı bir askerî disiplinin sağlanması gerek birlik komutanlarına ve gerekse askerlerin özellikle harbe hazırlanmalarına bağlıdır."³⁰⁵ Bu düşüncelerle emir komuta ettiği birliklerini en iyi seviyede harbe hazırlamayı amaç edinmiştir. Harbe hazırlanmakta olan askerler gündüz vakitlerinde Sarayıçi bölgesinde eğitim yapmış³⁰⁶, akşam saatlerinde de subaylar harp oyunlaması yaparak neredeyse tüm zamanlarını talim ve terbiye ile geçirmişlerdir. Zamanın kısıtlılığından dolayı hemen manga dâhilinde eğitimlere başlanmış, ardından takım dâhilinde çalışılmıştır. Manga ile yapılan eğitimlerde her askerin hareketlerini ve hatasını daha iyi tespit edilebileceğini yazdığı talim ve terbiye hakkındaki emrinde belirtmiştir³⁰⁷.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, gündüz saatlerinde bu yoğun eğitimleri denetlerken, akşamları da çoğunlukla harp oyunlarına katılmıştır. İzzettin Bey, günlüğüne 9, 14, 16 ve 23 Şubat 1916 tarihlerinde gece harp oyununa katıldıklarını aktarmıştır. 23 Şubat tarihinde ise gün boyunca harp oyununun tenkitleri ve müzakereler yapılmıştır³⁰⁸.

³⁰⁴ Uyar, **a.g.e.**, s.516.

³⁰⁵ Mustafa Kemal, **Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program**, s.3.

³⁰⁶ Tezer, **a.g.e.**, s.27.

³⁰⁷ Mustafa Kemal, **Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program**, s.10.

³⁰⁸ Çalışlar, **a.g.e.**, s.184-187.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, bu dönemde yedi sayfalık “Tabiye Meselesinin Halli ve Emirlerin Sureti Tahririne Dair Nesayih” isimli bir kitapçık yayımlamıştır³⁰⁹. Bu kitapçık, Çanakkale Savaşı’ndan çok kısa bir süre sonra yazdığından oldukça zengin bilgilerle doludur³¹⁰. Kolordu Komutanı olarak düşüncelerini ve taktik sahada uygulanacak hareket tarzlarını, komutanlar tarafından verilecek emirlerin nasıl olması ve neleri kapsamı gerektiğini anlatmıştır. Subayları savaşa hazırlamayı amaç edinen, talimnamelerde yazılı olan bilgilerden ziyade tecrübeyle kazanılan pratik bilgilerin ne zaman ve nasıl kullanılacağını ele almıştır. Çanakkale Cephesi’nde aldığı istihbarat raporlarının hiçbirinde düşmanın kuvvetinin doğru olarak anlaşılabildiğine rastlamadığını ifade etmiş, düşmanın planlarını ortaya çıkarmak için en iyi yöntemin, kendini düşmanın yerine koymak ve onun bakış açısından meseleyi çözmek olduğunu belirtmiştir. Taarruz³¹¹, savunma³¹² ve geri çekilme³¹³ harekâtlarının her üçünü de icra edecek şekilde birliklerini hazırlamak istemiştir. Pratik bilgiler vererek, subayları analizlere dayalı ve doğru kararlar alabilen, inisiyatif kullanabilen liderler olarak yetiştirmeyi amaçlamıştır. Yazdığı hususların bütün subaylar tarafından bilinmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır.

Piyade ve süvari sınıflarının eğitimlerinin hızlandırılmasına ayrı bir önem vermiş, 1 ve 5 Şubat 1916 tarihinde yazdığı emirlerde bu birliklerin “mümkün olduğunca çabuk yetiştirilmesini bütün komutan ve subaylardan talep ederim.” şeklinde belirtmiştir³¹⁴. Tümenlere, 23 Şubat 1916 tarihinde yazdığı emirde süvari subaylarının yetiştirilmesinin artık Tümenlerin değil, Kolordu

³⁰⁹ Bu kitapçık Edirne Sanayi Mektebi matbaasında bastırılarak yayımlanmıştır. Yayımlandığı tarihten 73 yıl sonra gün yüzüne çıkarılabılmış ve ilk 10 Kasım 1989 tarihinde Harp Akademileri mensuplarına tanıtılmış, 1990 yılında “Tabiye Meselesinin Halli ve Emirlerin Sureti Tahririne Dair Nesayih” (Taktik Meselenin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına Dair Öğütler) ismi ile basılmıştır. Bkz. Çalışlar, a.g.e., s.192.; Mustafa Kemal, **Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına Dair Öğütleri**, 3. Baskı, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

³¹⁰ George Gawrych, “Mustafa Kemal Atatürk: From Tactical to Strategic Thought”, **1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2014, s.615.

³¹¹ Taarruz: Muharebeye giren kuvvetlerin belirli bir arazi kesimini ele geçirmek veya düşman kuvvetlerini imha etmek amacıyla yapılan bir muharebe şeklidir. Bkz. Muzaffer Erendil, **Tarihte Strateji: Askeri Stratejiden Milli Stratejiye**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998, s.14.

³¹² Savunma: Uygun bir arazi kesiminde mevzilenerek, ateş, engel ve yakın muharebe ile düşmanın taarruz gücünü ve azmini yok etmeyi esas alan bir muharebe şeklidir. Bkz. Erendil, a.g.e., s.19.

³¹³ Geri Çekilme: Bir birliğin düşmandan geriye doğru düşman baskısı ile veya kendi isteği-nizle yapılan bir harekât türüdür. Bkz. Erendil, a.g.e., s.20.

³¹⁴ Mustafa Kemal, **Ta’lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program**, s.9-39.

Komutanlığı'na bizzat Binbaşı Veli Bey tarafından yapılacağını, lüzumsuz askerlerin eğitime gönderilmemesini istemiştir³¹⁵.

Yaptığı denetlemeler ve harp oyununun sonundaki tespitlerini de içeren "Ta'lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar" isimli bir kitapçığı da 28-29 Şubat 1916 tarihinde yayınlamıştır³¹⁶. Bu eserde askerî talim ve terbiyenin kaç şekilde icra edileceğini, bunların amacının ve önemin ne olduğunu ifade etmiştir. Yapılan eğitimlerin asıl maksadının harbi kazanmak olduğunu vurgulamıştır³¹⁷. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey yayınladığı bu kitapçıkta:

*"Bir askerî birlik ile iş yapmak isterseniz, o birliği teşkil eden askerleri birer birer hazırlayınız. Çünkü her durum karşısında idaresi mümkün bir askerî birlik ancak münferit talim ve terbiye sayesinde meydana getirilebilir. Askerin talim ve terbiyesinde yapılacak işler kurallarıyla birlikte icra edilir, askere talim ettirilen ve öğretilen şeylerde onların bilgi ve anlayış dereceleri göz önüne alınırsa askerin bilgisini artırmasına doğrudan doğruya yardım edildiği gibi, subaylar için de idareleri altında bulunan askerlerin tavır ve güçlerini anlamak ve emniyetlerini, güvenlerini kazanmak mümkün olur. İşte bu emniyet ve güven sayesinde askerî disiplin ve düzen sağlanmıştır."*³¹⁸

şeklindeki sözleriyle eğitimin önemine vurgu yapmıştır. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, devamlı birlikleri ile iç içe olmuş, her fırsatta tespit ettiği aksaklıkları birliklerine emir olarak yayınlamıştır. 21 Şubat 1916 tarihinde 11'nci Tümen'i denetlemesinden³¹⁹ sonra tespit ettiği hususları tüm birliklerine 22 Şubat 1916 tarihinde bildirerek, bu hususlara dikkat etmelerini ve bunların bir daha tekrarlanmamasını istemiştir. Bu belge, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Kolordu Komutanlığı döneminde emir komutası altındaki birlikleri taktik açıdan değerlendirmesi ve önem verdiği hususları belirtmesi bakımından oldukça önemlidir. Ana hatlarıyla bu hususlar şunlardır:

- Yürüyüşler daha serbest ve canlı olmalıdır. Piyade kıt'aları saatte 5 km yürüyecek şekilde hareket etmelidir³²⁰. Askerler yürüyüşün canlı

³¹⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih.1-43.

³¹⁶ Mustafa Kemal, **Ta'lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

³¹⁷ Mustafa Kemal, **Ta'lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar**, s.3.

³¹⁸ Mustafa Kemal, **Ta'lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar**, s.9.

³¹⁹ Çalışlar, **a.g.e.**, s.186.

³²⁰ Bu dönemde birliklerin yaptıkları muharebe faaliyetlerinin büyük kısmını yürüyüşler oluşturmuştur. Bu yürüyüşlerin sıkı bir disiplin içinde yapılması ve yürüyüş kabiliyetlerinin artırılmasına çok önem verilmiştir. Piyade sınıfı için 24 saat içinde 50 km, süvari sınıfı içinde 80 km

olması hususunu öğrenmelidir. Birliklerin genelinde yürüyüş kararının muhafazasına çok önem verilmelidir. Bu sayede yürüyüşün bir ahenk ve bir intizam içinde icrası yapılmalıdır. Bir köprüden, bir geçitten geçerken olduğu gibi bir yokuştan çıktıktan sonra dahi yürüyüş kararını biraz eksilterek birliğin derinliğini uzatmasına veya geridekilerin koşmalarına neden olunmamalıdır.

- Bölük Komutanları, bölüklerin baş tarafında gitmektense bölüğünü iyi bir nezaret altında bulunduracak bir mahalde bulunmalı, tercihen birliğe yakın olarak gitmelidir.
- Arka çantaları³²¹ ile yapılan yürüyüşe daha çok önem vermek gerekir. Ağırlıklar ile yapılan yürüyüş katı bir disiplin ve düzen içinde yapılmazsa uzun yürüyüşlerde ve muharebe yürüyüşlerinde önemli bir surette düzensizlik meydana gelir.
- Yürüyüş düzeni için birlikler arasındaki olması gereken mesafelerin muhafazasına çok önem verilmelidir. Tümen'in yürüyüşünde bu mesafelerde çok hatalar görülmüştür. Bu mesafeleri bilmeyen subaylar tespit edilmiştir.
- Küçük zabıtlar³²² hatta erler bile yürüyüş mesafelerini doğru bir şekilde öğrenmelidir. 2 top arasında 10 adıma kadar yakın mesafeler tespit edilmiştir. Bir tümen topçusu arabalarının sayısı dikkate alındığında bu hatanın kolun derinliğini ne kadar fazla ve önemli miktarda azalttığı görülmüştür. Mevcut duruma, birliğin büyüklüğüne ve araziye tabi olan emniyet mesafelerini kati suretle muhafaza etmek lazımdır. Tüm subaylar iyi bilmelidir ki gerek birlikler arasındaki mesafelerin gerekse emniyet mesafelerinin muhafazası çok önemlidir. Tümen, yürüyüşü esnasında bilhassa öncü ile birlik arasında olan 1.5 km olması gereken mesafe 2 km'den bile daha fazla bir mesafeye kadar çıkmıştır.

katetmesi hedeflenmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920)**, s.171.

³²¹ Birinci Dünya Savaşı'nda kullanılan arka çantaları içine erin çamaşırını, demirbaş erzakını (gerektiğinde emirle tüketilen yedek yiyecek) ve yedek cephanesini koymak için kullanılmıştır. Bu yedek cephane erin kütüklüğünde bulundurululan 90 adet mermiden harıçtır. Bu arka çantası yalnız piyade erlerine özeldir. Diğer sınıfların erlerine arka çantası pek verilmemiştir. Piyade erlerine verilen arka çantaları üzerine yağmurluk (kaput), portatif çadır bağlanarak sırtta taşınmıştır. Yemek karavanası ise çantanın üstüne kayışla bağlanmıştır. Her manga için bir karavana bulundurulmuştur. Genel olarak boş arka çantasının ağırlığı 1.330 gr. olarak belirlenmiştir. Çantaya bağlanan yağmurluk 3.625 gr., kilim 1.450 gr., portatif çadır 1.193 gr., portatif çadır kazık, direk ve torbası 450 gr., karavana ise 2 kg ağırlığındadır. Silah, cephane, istihkâm aletleri ve yedek erzak hariç olmak üzere er arka çantasının dolu olarak ağırlığı yaklaşık 22 kg'dır. Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt, 6'ncı Kısım**, s.272.

³²² Günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerindeki astsubay sınıfı, Osmanlı ordusunda küçük zabıt olarak isimlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sadık Tekeli, "Astsubay Okulları Tarihçesi", **Askerî Tarih Bülteni**, ATASE Yayınları, Sayı 32, Yıl 17, Şubat 1992, s.138.

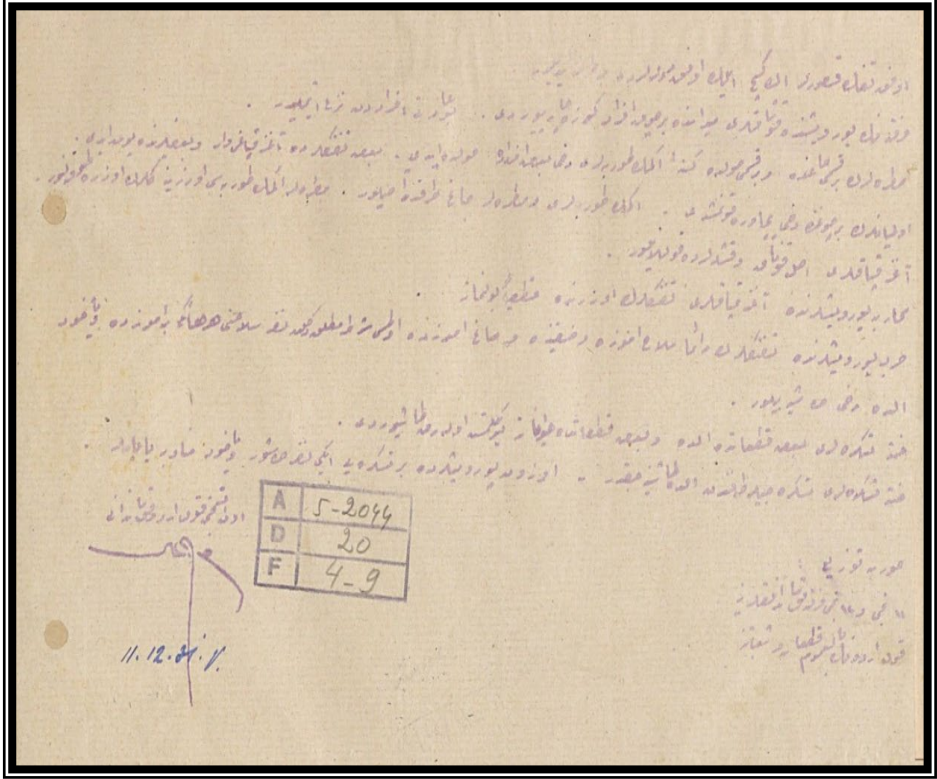
- Gerideki kademeler ilerideki kademelerle irtibatı tesis etmeli ve irtibat askerleri de gerideki kademelerden çıkartılmalıdır. İrtibat askerlerinin de ikişerli olarak çıkarılması tercih edilmelidir. Yollar ve arazinin durumu bir irtibat askerinin bir noktada durmasını veya geriye bir bilgi vermesi gerektirdiğinde, diğeri ilerideki kıtayı takip edebilsin diye emniyet mesafelerinin uygun olduğu bir anda irtibat askerinden ziyade atlı irtibat askerleri çıkartılmalıdır. Birliğin büyük kısmının başında muhabere için ve bazen de emniyet için bir kısım süvari bulunmalıdır. Bu süvariden irtibat için dahi istifade edilmelidir.
- Harp yürüyüşü yapan ve muharebe icabı bir vaziyet ve tertibat almış bir birlik selamlama yapmaktan muaftır. Yalnız kıt'anın başında bulunan en büyük amir üstüne veya amirine rastladığında vazifesi hakkında bilgi verir. 11'inci Tümen'in yürüyüşünde birçok asker dahi toplanarak baş ile selamlama yapmıştır. Bu hata bir an evvel düzeltilmeli ve her asker ile her subay münferit veya kıt'a ile hangi ahvalde ne tarzda selamlama yapacağını tereddütsüz olarak öğrenmelidir. Birçok askerin teçhizatını üzerine iyi uydurmadığı görülmüştür ki bu da askerin kıt'a yürüyüşe başlamadan önce subay ve astsubaylar tarafından kontrol edilmediğini gösterir. Talimnameler, eğitime veya yürüyüşe başlamadan önce her kıt'anın içtima mahallinde bir defa teçhizat muayenesi yapılmasını emretmiştir³²³.
- Su mataralarının bir kısmı sağda bir kısmı solda, ekmek torbalarının ise bazı askerlerde sol tarafta taşındığı, bazı tüfeklerde ağız kapağı olmadığı, olmayanların birçoğunda da kapak yerine bez parçaları konulduğu tespit edilmiştir. Ekmek torbaları ve mataralar sağ tarafta asılmalı, mataralar ekmek torbası üzerine gelecek şekilde koyulmalıdır.
- Muharebe yürüyüşlerinde ağız kapakları tüfeklerin üzerinde kesinlikle bulunmaz. Bu kapaklar, konak ve kışlalarda kullanılmalıdır. Bu yürüyüşlerde tüfeklerin daima silah omuza vaziyetinde ve sağ omuzda olması şart değildir. Asker, silahını herhangi bir omuzda veya elde taşıyabilir.
- Hasta teskereleri bazı kıt'alarda elde ve bazı kıtalarda hayvanata yüklenmiş olarak taşınmıştır. Hasta teskereleri, teskereciler tarafından elde taşınacaktır. Uzun yürüyüşlerde bir teskereyi 2 asker taşımalı veya değiştirerek yapılmalıdır³²⁴.

Bu emir Mustafa Kemal Atatürk'ün Kolordu Komutanı iken taktik açıdan edinilmiş tecrübeleri aktarması bakımından önemli olduğu gibi Çanakkale

³²³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1-9.

³²⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-9.

Cephesi'nden tahliye edilen birliklerin eğitim seviyesi ve harbe hazırlık durumları açısından da bir fikir vermektedir (Y.N).

Görsel: Albay Mustafa Kemal Bey'in 11'inci Tümen'i Denetlemesi sonrası Birliklerine Gönderdiği Emrin Son Sayfası³²⁵

Başkomutan Vekili Enver Paşa, Çanakkale Cephesi'nden yurdun başka bölgelerine alınan birliklerin diğer cephelere sevk edilmek üzere hazırlanmasını yakından takip etmiştir. Birlikleri denetlemelerinde gördüğü hataları tüm birliklere iletmiştir³²⁶. Genel olarak tespit ettiği hususlar ana hatlarıyla şunlardır:

- Son zamanlarda birliklerin yürüyüşlerinde çok aksaklıklar meydana gelmiştir. Aşağıda belirtilen hususlar subaylar tarafından bizzat takip ve kontrol edilmelidir.

³²⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-9. Bu belge ilk kez çalışmamızda yayınlanmıştır.

³²⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-8.

- Uzun yürüyüşler yapacak bir kıtanın asker ve hayvanlarının elbise ve teçhizatının üzerine gayet iyi uydurulmuş olması yürüyüş kabiliyetinin muhafazası için şarttır. Dar veya geniş bot piyade askerini yürüyüş kabiliyetinden mahrum eder. Erzak, semerler ve eğerler, iyi uydurulmamış koşum ve kötü nallar, hayvanların vaktinden önce yorulmasına sebebiyet verir.
- Askere ihtiyaçlarını yürüyüşe başlamadan gidermeleri mutlaka öğretilmelidir. Yürüyüş kolundan ayrılmalarına ancak mücbir sebepler olduğunda izin verilebilir.
- İlk bir saatlik yürüyüşten sonra askerin tuvalet ihtiyacı için derhal bir mola verilmelidir. Yürüyüş esnasında şartları zor olan yollarda ve çok sıcak havalarda bir veya iki saat mola vermek uygun olur. Uzun seyahat yürüyüşlerinde yürüyüş hedefine çabuk varmak değil mümkün olduğu kadar savaşa hazır şekilde bulunmak gerekir. Yürüyüş kabiliyeti adım adım git gide artırılmalıdır. İlk yürüyüşler, sonrakilere nispetle kısa olmalıdır.
- Komutanlar kıt'alarının devamlı başında olmalıdır. Bu suretle kimlerin bir sebeple geride kaldığını teftiş edebilirler. Herhangi bir sebeple kıt'asından ayrılıp ileriye gitmeye mecbur olan bir komutan bu gayretinin mümkün olduğu kadar kısa olması gerektiğini hesap etmelidir. En küçük kıt'aya kadar her kıt'anın bir komutanı olmalıdır.
- Kıt'asından geri kalan her bir asker, mümkün olduğu kadar çabuk en yakın toplu kıt'aya iltihak etmek mecburiyetinde olduğunu bilmelidir. Her kıt'a tesadüf ettiği döküntüleri³²⁷, hangi kıt'aya mensup olursa olsun yanına almalıdır.
- Her gün ki yürüyüş kademesinden, kademelerin merkezinden 2-3 saat evvel ileriye atlı bir ileri müfrezesi çıkarılması ve söz konusu kademeyi de 2-3 saat geride takip etmek üzere geriye yine atlı bir geri müfrezesi bırakılması uygun olur.
- Küçük müfrezelere seçilmiş dirayetli subaylar emir komuta etmelidir. İleri müfrezesinin vazifesi, mola mahallerini, iaşeyi ve konakları, kıtanın gelişinden önce hazırlamaktır. Geri müfrezesinin vazifesi ise döküntüleri toplayıp birliğine getirmektir.

³²⁷ Döküntü, birlikleri ile beraber yürüyüşü tamamlayamayan, herhangi bir sebeple birliğinden ayrı düşen askerlere denir. Bu döküntü miktarı yürüyüş eğitimleri için bir ölçü kabul edilmiştir. Bu miktarın azalması içinde zayıf bünyeli erlerden yürüme gücünü kaybedenler zaman zaman birlik araba ve hayvanlarıyla taşınmalarının yanında bazen de arka çantaları birlik arabalarıyla taşınmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920)**, s.170.

- Her komutan bir bölgeye gelince kendisinden önce çıkan yürüyüş kademisine ait askerler kalıp kalmadığını araştırmaya, kalmış ise hastalar hariç olmak üzere birliğine almaya mecburdur. Boş nakliye kollarından hafif hastaların naklinde faydalanılmalıdır.
- Her subay kendisine tevdi edilen askerleri yürüyüş hedefine kadar muharebeye kabiliyetli bir hâlde getirmeyi bir şeref bilmelidir. Asker ve hayvanların sıhhat ve istirahatini düşünen bir subay, onların itimat ve emniyetini kazanır ve onlardan çok şey isteyebilir.
- Bir ordudan başka bir orduya görevlendirilen birliklerin unsurları, görevlendirildikleri orduya ulaşmasını müteakip birliğine derhal bilgi verecektir. Bu bilgiyi verirken, birlik hareket mahallinden kaç mevcutla çıktığını ve görevlendirildiği yere kaç mevcutla ulaştığını bildirecek ve sayılar tabur tabur gönderilecektir.

Enver Paşa'nın birliklerde eksik bulduğu hususlar ile Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in denetlemelerinde eksik tespit ettiği hususların benzerlik gösterdiği görülmektedir. Denetlemelerde farklı birliklerde farklı komutanlar tarafından tespit edilen eksikliklerin benzerlik göstermesi asker yapısından ve eğitim seviyesinden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Şöyle ki:

Osmanlı ordusu 1826-1918 tarihleri arasında hiçbir zaman bütünüyle nizami askerlerden oluşmamıştır. Silahsız, yaşı geçmiş veya erken yaşta askere alınan ve standart bir talim görmemiş olanları askeri güç hâline getirmekte zorlanılmıştır. Ordunun hem rütbeli hem rütbesiz kadrolarının muharebeye hazırlık seviyelerinde zamanla başarı sağlansa da istenilen seviyeye gelmeleri zaman almıştır³²⁸.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, başka bir denetleme sonucunda ise birliklerden istenilen bilgilerin direkt Kolordu'ya değil, her birliğin önce bir üst komutanlığına bildirmesini istemiştir³²⁹. Bu emriyle birlikleri arasında emir komuta zincirinin sağlanmasını ve tek bir komutan altında emir komuta birliğinin oluşmasını sağlamayı amaçlamıştır. Emir komuta birliğinin tek bir komutan altında oluşturulması belirlenen hedefe ulaşılmasında çok önemlidir. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, emri altındaki komutanların güç ve fikir birliğini de sağlamaya önem vermiş ve bunu başarmıştır (Y.N.).

³²⁸ Gültekin Yıldız, **Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, (Ed.: Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.73-74.

³²⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-2.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, harbin devam ettiğini, her birliğin her an hareket emri alabileceğini, gerekli tedbirlerin sevkıyattan önceden alınmasını ve emir alındığında gecikme yaşanmamasını emretmiştir³³⁰. İntikallerde cephane, barut ve kritik malzemelerin sevk edilmesinde ve emniyetinin alınmasında son derece dikkatli olunmasını, bu malzemelerin istasyonlarda sevk memurları nezaretinde tahliye edilmelerini istemiştir. Kaza ve olay meydana geldiği takdirde hatası sabit olanların işlerinden el çektirileceği ve divanı harbe verileceğini bildirmiştir³³¹. 5'inci Ordu Komutanlığı'na bu sevkıyatlarda Rus tüfeklerinin mermi sandıklarının diğer tüfeklerin mermi sandıklarından ayırt edilebilmesi için sandıkların dar yan taraflarının mavi boya ile boyanmasını emredilmiştir³³².

Başkomutanlık Vekâleti'nce bir taraftan kadro ve teşkilat düzenlemelerine devam edilmiştir. İleriki zamanlarda uygulanmak üzere tabur karargâhlarında bulunan idari personellerin azaltılarak alay karargâhlarının güçlendirilmesi, subay şahsi dosyalarının taburlardan alınarak alay karargâhlarında tutulacağı birliklere bildirilmiştir³³³.

Balkan Savaşı'nda elde edilen tecrübelerden yola çıkılarak özellikle 1913 yılının askeri teşkilatlanmasında makineli tüfekler, piyade birliklerinin bölünmez bir parçası hâline gelmiştir. Artan önemi sebebiyle bu silahın, piyade sınıfı ve teşkilâtı içinde zamanla yeri değişmeye başlamış ve doğrudan alaylara bağlı birer bölük hâlinde bulunan ağır makineli tüfekler, bölük halinde piyade taburlarının kuruluşlarına bağlanmıştır. Sonrasında Birinci Dünya Savaşı'nda piyadenin daha başka silâhlarla da donatılmasına ihtiyaç duyulmuş ve bu suretle piyade birliklerine yeterli sayıda makineli tüfekler, tüfek bombaları, havanlar da verilmiştir³³⁴. Bu kapsamda Harbiye Nezareti'nden 5'inci Ordu Komutanlığı'na yayınlanan emirde, makineli tüfek bölüklerinin oluşturulduğu ve

³³⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1-44.; Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-7.

³³¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 10.

³³² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 10-3.; Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu tarafından kullanılan başlıca tüfekler: Amerikan yapımı Martini, Winchester, Snider, Rus yapımı Berdan ve Mosin Nagant, Avusturya patentli Romanya yapımı Mans Steyr-Mannlicher, Fransız patentli Yunan yapımı Gras, Alman yapımı Mauser ve Martini, İngiliz Lee Enfield marka tüfeklerdir. Edirne'de konuşlu iken 16'ncı Kolordu Komutanlığı envanterinde hangi marka tüfeklerden olduğu tam olarak tespit edilememişse de belgede mavi renge boyanması emredilen mermi sandıklarının Rus yapımı Berdan veya Mosin Nagant marka tüfeklere ait olduğu değerlendirilmiştir. Bkz. Fatih Tetik, **Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii, Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, (Ed.:Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013 s.99-120.; Şaban Murat Artumak, <https://canakkalemuharebeleri1915.com/makale-ler/87-saban-murat-armutak/475-bir-makineli-tufek-200-tufekliyesitesi>, (Erişim Tarihi: 24.08.2021).

³³³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 14.

³³⁴ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920)**, s.143.

bunların avcı taburlarının kuruluşlarına bağlandığı bildirilmiştir. Bu bölüklerin taburları ile aynı numarayı taşıyacağı, şu an sadece kuruluşlarının yapıldığı, ancak kadrolarının oluşturulmasının ardından uygulamaya geçileceği belirtilmiştir³³⁵. Harbin ilerleyen dönemlerinde de makineli tüfek bölüklerinin teşkilatlanması tamamlanmıştır.

Tablo: 27 Ocak 1916'da Avcı Makineli Tüfek Takımı'nın Kadrosu³³⁶

Kadro	Zabitan	Küçük Zabıt, Efrat		Hayvanat		Açıklamalar
		Rodlorlu	Tüfekli	Binek	Mekkâre	
Mülazım	1			1		
Başçavuş Muavini		1				Bölük Komutanı bulunmadığı zamanda büyük ağırlık kalmaması için Başçavuş Muavini kumanda eder.
Sıhhiye Onbaşı		1				
Teskreci Neferi		4				
Tevzi ve Kontracı Neferi		2				
Aşçı Neferi		1				
Zabitan Hademesi		1				
Seyis		1				
Tüfekçi Yamağı Nefer veya Onbaşı		1				
Sıraç (Kandilci) ve Demirci ve Nalbant Neferleri		3				
Çavuş (Tüfek Başı)		2				
Nişancı Onbaşı		2				
Surre (?) Küçük Zabıtı (Onbaşı)		1				
Tahmin-i Mesafeci Neferi		1				
Numara Neferi (2, 3, 4, 5)		12				

³³⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih. 10.

³³⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih. 10-1.

İşaretçi ve Muhabereci Neferi		1				
Borozon Neferi		1				
Tüfek Barkiri (Beygiri) Maa yedekçi		8			8	
Cephane Kademesi:						
Küçük Zabıt		1		1		Muharebe ağırlığını da kumanda eder.
Onbaşı		1				
Cephane Barkiri Maa Yedekçi					6	
Toplam	1	45	0	2	14	

Tablo: Avcı Makineli Tüfek Takımı'nın Muharebe Ağırlığı³³⁷

Cephane Hayvanatı Maa Merkep		4		4		Tüfek Başına 480 Fişek
Edevat-ı İstihkamiyye Hayvanı		1		1		
İhtiyat Hayvanı		1		1		
TOPLAM		6		6		

Tablo: Avcı Makineli Tüfek Takımı'nın Büyük Ağırlığı³³⁸

Kadro	Zabitan ve Heyet-i Erkan	Küçük Zabıt Efrat ve Es-naf		Hayvanat		Açıklamalar
		Rodlorlu	Tüfekli	Binek	Mekkâre	
Edevat-ı Tıbbihiyye (Yemek Aletleri)	1				1	
Zabitan Eşyası	1				1	

³³⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 10-1.³³⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 10-2.

Su Fiçıları veya Kırbalar için	2				2	
Erzak Nakliyesi için	2				2	
Nakil için	2				2	
TOPLAM	8				8	

Tablo: Avcı Makineli Tüfek Bölüğü Erkânı³³⁹

Bölük Komutanı: Yüz- başı	1			2	Birisi Zati (Hayvan şahsına ait)
Cephane Kademeleri Komutanı	1			1	Takımlar muharebe ağırlığına da ko- muta eder.
Baş Çavuş		1			
Depo Memuru Onbaşı		1			Bölük Erkânı muharebe ağırlığını ko- muta eder.
Yem Tevzih Çavuşu		1			Bölük büyük ağırlığını komuta eder.
Seyis		2			
Zabitan Hademesi		2			
Tüfekçi Ustası		1			
Nalbant Onbaşı		1			
Tahmin-i Mesafeci On- başı		1			
İşaretçi ve Muhabere Onbaşı		1			
Borozon Onbaşı		1			
Toplam	2	12	0	3	0

Tablo: Avcı Makineli Bölüğü'nün Muharebe Ağırlığı³⁴⁰

Eczayitabih Hayvanı		1			1	
Tüfenkçi, Demirci, Nalbant Edevatı ve Depo Hayvanı		2			2	
Toplam		3			3	

³³⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 10-2.

³⁴⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 10-2.

Tablo: Avcı Makineli Tüfek Bölüğü'nün Büyük Ağırlığı³⁴¹

Zabitan Eşyası		2			2	
Yem ve Erzak Nakli İçin		1			1	
Orduya Eşya Nakli İçin		1			1	
Toplam		4			4	

1.6.2. Sivil Faaliyetleri

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, Edirne'de kaldığı 43 günlük süre içerisinde bir taraftan birliklerinin muharebe gücünü artırmaya çalışırken diğer taraftan da halkla iç içe olmuştur³⁴². 29 Ocak 1916 günü kışlaları denetlemiş, Vali ve Belediye Reisi'ni ziyaret etmiştir. 3 Şubat 1916 tarihinde Edirne İttihat ve Terakki Kulübü'ndeki yemeğe,³⁴³ ardından da 18 Şubat 1916 tarihinde Selimiye Camii'nde cuma namazının kılınmasına müteakiben Çanak-kale şehitleri için yapılan mevlide katılmıştır³⁴⁴. Edirne Öğretmen Okulu'nu birkaç kez ziyaret etmiş, müsamere ve konferanslara katılmış, gelen ziyaretçileri kabul etmiş, bu ziyaret ve görüşmelerde İl Milli Eğitim Müdürü ve Okul Müdürü ile memleket meseleleri, öğrenci yetiştirilmesi üzerine karşılıklı düşüncelerini paylaşmıştır³⁴⁵. Askerî faaliyetlerden fırsat buldukça Edirne'deki yakın arkadaşlarından Dr. Rifat Osman Bey'in³⁴⁶ evine gitmiş, kütüphanesinden çoğunlukla tarih konularında Türkçe ve Fransızca kitaplar alıp okumuştur³⁴⁷. 1929 yılında Edirne Gazetesi'nde kaleme aldığı yazısında, Edirne'de kaldığı süre içerisinde kendisine ve askerlerine halkın gösterdiği yakın ilgi ve

³⁴¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 19, Fih. 10-2.

³⁴² Tunca, 1905'ten 1930'a "O yıllar... Olaylar" Ve Edirne'den Gazi Mustafa Kemal Atatürk Geçti, s.281.

³⁴³ Çalışlar, a.g.e., s.184.

³⁴⁴ Sunata, a.g.e., s.217, Çalışlar, a.g.e., s.186.

³⁴⁵ Bağman vd., a.g.e., s.34.; Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, s.128.

³⁴⁶ Tosyavizade olarak bilinen, Kolağası rütbesinde askeri röntgen doktorudur. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'den bahsederken "ben hayatımda Mustafa Kemal kadar hızlı kitap okuyana az rastladım. Fakat öylesine muhteşem hafızası vardı ki hareket ve kararları için dayanak yapmaya değer bulduklarını, gerektiğinde zaman ve mekânıyla hatırlardı" ifadelerini söylemiştir. Bkz. Tunca, 1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de, s.135.

³⁴⁷ Cemal Kutay, Trablusgarb'de Bir Avuç Kahraman, (Neşreden: Mustafa Unan), Tarih Yayınları Müessesesi, İstanbul, 1963, s.19.

candan sevgiden çok duyulandığını, mutlu olduğunu belirterek teşekkür etmiştir³⁴⁸.

1.7. 16'nci Kolordu Karargâhı'nın ve Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Edirne'den Ayrılması

Çanakkale Savaşı'nın sona ermesiyle Gelibolu Yarımadası'ndan Trakya bölgesine sevk edilen birlikler, kendini yeniden düzenlemeye ve eğitim eksiklerini gidermeye çalışmış, başka cephelerde verilecek görevler için hazırlık yapmıştır. Müttefikler için zaferin Avrupa cephelerindeki başarıyla geleceğini düşünen ve bu nedenle Batı'daki cephelere öncelik veren Enver Paşa, Kafkas Cephesi'nde zor durumda bulunan 3'üncü Ordu Komutanlığı'nın yardım teklifine karşılık olarak verdiği cevapta, "Rus Kuvvetleri ilerlemelerine devam ederse Sivas'a kadar çekilebileceği" cevabını vermiştir³⁴⁹. Enver Paşa, Kafkas Cephesi'ndeki Alman ve Osmanlı subaylarından gelen bu yardım taleplerine rağmen Alman Genelkurmayına Türk birliklerinin Avrupa cephelerine gönderilmesini teklif etmiş ve en iyi durumdaki tümenler Avrupa cephelerine gönderilmiştir³⁵⁰. Aslında Almanlar, Enver Paşa'nın bu teklifini önce kabul etmemiş, Osmanlı hudutlarının muhafaza edilmesini daha uygun bulmuş, yalnız Sina bölgesine Mısır'a karşı bir taarruz yapılmasını arzu ettiklerini bildirmişti³⁵¹. Ancak Rusların Galiçya'ya doğru ilerlemeleri karşısında bir kısım Türk birliklerinin Avusturya-Macaristan'ı takviye etmesi Almanlar tarafından uygun görülerek önce 19'uncu ve 20'nci Tümenlerden oluşan 15'inci Kolordu Galiçya'ya, 15'inci ve 25'inci Tümenlerden kurulu 6'ncı Kolordu, Romanya'ya, 46'ncı ve 50'nci Tümenlerden kurulu 20'nci Kolordu da Makedonya'ya gönderilmiştir³⁵².

En seçkin ve en iyi teçhizatlar ile donatılan birliklerle Avrupa cepheleri takviye edildikten sonra Başkomutanlık, Trakya'da bulunan 5'inci Kolordu'nun önce Halep bölgesine sevkini düşünmüş, sonradan bu Kolordu'nun Kafkas Cephesi'nde 3'üncü Ordu'yu takviye etmesine karar vermiştir.

³⁴⁸ **Edirne Posta Gazetesi**, Sayı 288, 12.2.1929, s.3.

³⁴⁹ Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II Cilt 2'nci Kısım, **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978, s.37.; W.E.D. Allen vd., **1821-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.300.

³⁵⁰ Uyar vd., **a.g.e.**, s.621.; Edward J. Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, (Çev.: Mehmet Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s.172.

³⁵¹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.38.

³⁵² Uyar vd., **a.g.e.**, s.62.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.38.; Sanders Türk birliklerinin Galiçya ve Makedonya Cephelerine gönderilmesini hatalı bir karar olarak değerlendirmiş, bu birliklerin kendi memleketinde harbin nihai gayesine daha iyi hizmet edebileceğini ifade etmiştir. Bkz. Sanders, **a.g.e.**, s.167-169.

4'üncü, 5'inci ve 6'ncı Tümenleriyle Irak Cephesi'ne sevk edilen 2'nci Kolordu'nun, 5'inci Tümen'inin de Halep çevresine gönderilmesi emredilmiştir. 5'inci Tümen, 24 Ocak 1916 tarihinde İstanbul'dan trenle Ulukışla-Resulayn istikametinde intikale başlamıştır³⁵³. Ancak Rusların Muş ve Bitlis'i ele geçirmesinden sonra Başkomutanlık, Van-Bingöl arasında bulunan birliklerin takviyesine karar vermiş ve 5'inci Tümen yolda iken görev yeri değiştirilerek Bitlis bölgesine gönderilmesini uygun görmüştür³⁵⁴.

Başkomutanlık Vekâleti, Kafkas Cephesi'nde Rus kuvvetleri karşısında geri çekilmekte olan 3'üncü Ordu'yu takviye etmek maksadıyla karargâhı Çorlu'da bulunan 2'nci Ordu Komutanlığı'nı Kafkas Cephesi'ne görevlendirmiştir³⁵⁵. Bu görevlendirmeye, 2'nci Ordu'nun Diyarbakır bölgesine intikalini müteakiben Erzurum ve kuzeyinde bulunan Rus kuvvetlerinin güney yan ve gerilerine taarruz ederek bu bölgenin işgalden kurtarılması amaçlanmıştır³⁵⁶. 3'üncü Ordu'nun güney kanadında bulunan birlikler de 2'nci Ordu emrine verilmiştir. 27 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır'a gelen 16'ncı Kolordu Komutanı, 2'nci Ordu Komutanı bölgeye gelene kadar 3'üncü Ordu Komutanlığı'na bağlı olarak 1'inci bölge sorumluluğunu yürütmüştür. 2'nci Ordu Komutanı ve Karargâhı 6-7 Mayıs 1916 tarihlerinde İstanbul'dan trenle hareket etmiş ve 13 Mayıs 1916 da Diyarbakır'a ulaşmıştır³⁵⁷.

Başkomutanlık, aldığı bu kararla Rusların ilerleyişini durdurmak ve tehlikeli bir duruma giren Diyarbakır istikametini korumayı amaçlamıştır³⁵⁸. Bitlis ve Muş'un işgal edilmesi, takviye birliklerin Kafkas Cephesi'ne gönderilmesi üzerine 3'üncü Ordu'nun sağ kanadında bulunan birliklerin emir komutasını almak üzere değerli bir komutan olarak görülen Kurmay Albay Mustafa

³⁵³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-1.; 5'inci Tümen'in İstanbul'dan hareketi Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.38'de 25 Ocak 1916 olarak verilmiştir. Başkomutanlık, 28 Aralık 1915 tarihinde Karargâhı Keşan'da bulunan 2'nci Ordu'nun Halep çevresine nakledileceğini ve kuruluşunun 2'nci Kolordu (4,5,6'ncı Tümenler) ve 5'inci Kolordu'dan (10,13,14'ncü Tümenler) oluşacağını emretmiştir. Bkz. **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.38.

³⁵⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-1.; Erikan, **a.g.e.**, s.161.

³⁵⁵ Metin Ayıoğlu, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.159.; Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, (Yay.Haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar), 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.229.

³⁵⁶ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.32.

³⁵⁷ Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Harbi'nde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915- 5 Mart 1917)", **Askerî Tarih Bülteni**, Sayı 36, Yıl 19, Şubat 1994, ATASE Yayınları, s.34.; Erendil, **a.g.m.**, s.106. Bu görevlendirmeye Başkomutanlık Vekâleti'nin, öncelikle Alman birliklerini takviye etmek maksadıyla Galiciya, Romanya ve Makedonya cephe-lerine, sonra Doğu bölgesinde Van Gölü'nden Karadeniz kıyılarına kadar olan cepheyi savunmakta olan 3'üncü Ordu Komutanlığı'na yardım etmek istediği söylenebilir (Y.N).

³⁵⁸ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.39.

Kemal Bey seçilerek görevlendirilmiştir³⁵⁹. 10 Mart 1916 tarihinde Eskişehir'de bulunan Enver Paşa tarafından yazılan emirde, 16'ncı Kolordu Komutanı Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in karargâhıyla birlikte Resulayn³⁶⁰ üzerinden hareketle 3'üncü Ordu'nun sağ kanadında bulunan birliklerin emir komutasını alacağını, önce İstanbul'a gelerek Harbiye Nezareti'nden emir komuta edeceği birlikler hakkında bilgi edinmesini istemiştir. Edirne'de bulunan 12'nci Tümen'in ise 15'inci Kolordu'nun kuruluşuna geçeceğini bildirmiştir³⁶¹. 3'üncü Ordu'nun sağ kanadında bulunan birliklerin emir komutasını almak üzere bölgeye daha yakın Irak ve Suriye gibi bölgelerden komutan tayin edilebilme ihtimali varken, Edirne'den Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Karargâhı'yla görevlendirilmesi, onun kudret ve kabiliyetinden istifade edilmek istendiğini göstermektedir.

Edirne'de bulunduğu 43'üncü gününde bu emri alan Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, harita üzerinde intikal güzergâhı ve sorumluluk bölgeleri hakkında incelemeler yaparak hazırlıklara başlamıştır³⁶². Süratle hareket edebilmek için Başkomutanlık Vekâleti'nden Karaağaç İstasyonunda Kolordu'ya bir tren hazırlanması talebinde bulunmuş, tren tahsis edilinceye kadarda birliklere bir emir yayınlayarak intikal hazırlıklarının yapılmasını istemiştir³⁶³. 11 Mart 1916 tarihinde karargâh binası önünde bir kısım askere veda konuşması yapmıştır³⁶⁴. Meriç Köprüsü üzerinde 12'nci Tümen'in subayları uğurlama için toplanmıştır. Bu uğurlamayı İ. Hakkı Sunata, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in üzüntüyle Edirne'de bulunan birliklerin komutanlığından ayrıldığını, onları da kendisi gibi vatanımızın müdafaası için vazife alarak arkadan gelmelerini temenni ettiğini, bu ümitle kendini teselli etmeye çalıştığını günlüğünde aktarmıştır. Kalan birliklerin de Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'e "İnşallah geliriz" diyerek veda ettiğini, bu vedanın çok hazin olduğunu belirtmiştir. Bu vedalaşma onları Liman Paşa'ya karşı gizli bir kin beslemeye ittiğini, kendi vatanlarını unutturup onları başka cephelere göndereceğini ifade etmiştir³⁶⁵.

³⁵⁹ Başkomutanlık Genel Karargâh Harp Ceridesi'nden aktaran Erikan, **a.g.e.**, s.161.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.39.

³⁶⁰ Şanlıurfa'ya bağlı bugünkü adı Ceylanpınar ilçesine çok yakın ve o dönemde çok tanınan/bilinen bir kasaba. Bkz. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, (Yay.Haz.: Murat Şener, Salih Dutoğlu), Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayın No:26, Ankara, 2017, s.154.

³⁶¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1.

³⁶² Gürer, **a.g.e.**, s.165.

³⁶³ Evsile, "Birinci Dünya Harbi'nde Atatürk'ün 16'nci Kolordu Komutanlığı", **a.g.m.**, s.31.; Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde, **3'üncü Ordu Komutanlığı 100'üncü Yıl Yayını**, Erzincan, 1981, s.2.

³⁶⁴ Tezer, **a.g.e.**, s.31.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.190.

³⁶⁵ Sunata, **a.g.e.**, s.220.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, aynı gün posta treniyle İstanbul'a gitmek üzere istasyonda bulunduğu sırada kendisine 12'nci Tümen'in subayları ve halk tarafından coşkulu bir tezahürat yapılmıştır. Erkân-ı Harp Reisi İzzettin Bey ile beraber Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in bulunduğu tren saat 11.00'de hareket etmiş ve akşam saatlerinde İstanbul'a varmıştır³⁶⁶. Diğer karargâh subayları da gerekli hazırlıkları yaptıktan birkaç gün sonra trenle İstanbul'a ulaşmışlardır³⁶⁷.

³⁶⁶ Çalışlar, **a.g.e.**, s.190.; Kocatürk, **a.g.e.**, s.71.

³⁶⁷ Tezer, **a.g.e.**, s.34.

2. 16'NCI KOLORDU KOMUTANLIĞI'NIN KAFKAS CEPHESİ'NE İNTİKALİ VE KAFKAS CEPHESİ'NİN DURUMU

2.1. İntikal Güzergâhı ve Durumu

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ülke genelinde zaten yetersiz olan demiryolları ve karayolları yapım faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelmiştir³⁶⁸. Seferberlik döneminde ve öncesinde savaş durumunda ortaya çıkan ulaşım imkânlarının yetersizliğini anlama ve giderme konusundaki eksiklik 1916 yılında çok açık olarak görülmüştür³⁶⁹. Doğu Cephesi'ne birlik sevkiyatının artması sebebiyle bu hatlardaki vagonların sivil şirketlerin ticari amaçlarla ve yük taşıma faaliyetlerinde kullanılması da sınırlandırılmıştır³⁷⁰. İstanbul'dan doğu bölgelerine sevk edilen birlikler, Haydarpaşa'dan Ulukışla veya Pozantı İstasyonu'na oradan da Erzincan, Malatya ve Resulayn üzerinden günlük kapasitesi 5 veya 6 trenden ibaret olan hatlarda intikal etmişlerdir. Kömür yetersizliği olması nedeniyle de lokomotifler odunla çalıştırılmıştır. Kapasitesi az ve kısıtlı imkânlarla oldukça eskimiş olan bu trenlerle taşınan bir tümen, İstanbul'dan Ulukışla'ya 10 günde ancak ulaştırılabiliştir³⁷¹.

Birlikler, demiryolunun son noktasında trenden indikten sonra da yaklaşık 10 ila 40 gün arasında süresi değişen bir kara yürüyüşü yaparak cephedeki yerlerine ulaşmıştır. Resulayn-Diyarbakır arası 10 gün, Ulukışla-Sivas-Elazığ arası 40 gün kara yürüyüşü yapılmıştır³⁷². Alman firmaları tarafından yapılan Amanos ve Toros tünelleri de henüz tamamlanamadığından sadece dekovil

³⁶⁸ Ünsal Yavuz, "Askeri Strateji Açısından Türkiye'deki Demiryolları (1856-1923)", **Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler II**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 1983, Ankara, s.183.; Uğur İyigünler, **Alman Basınında Osmanlı İmparatorluğu (1912-1918)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012, s.114.

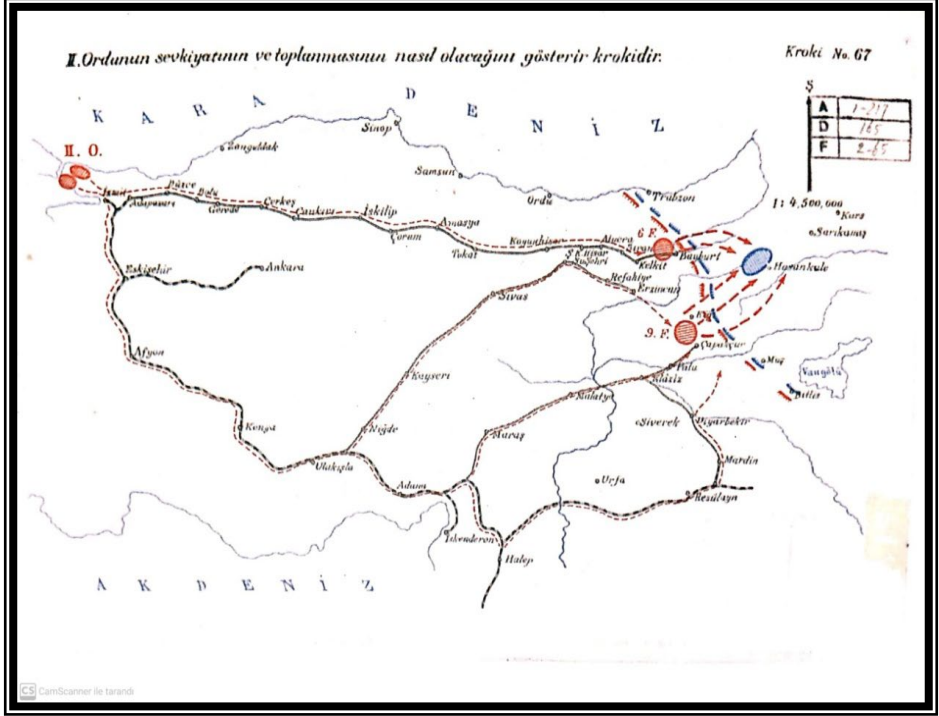
³⁶⁹ Erickson, **a.g.e.**, s.172.

³⁷⁰ Matbuat-ı Umumiye Müdüriyetinden "Nakliyat Hakkında" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6813, 19.11.1331/01.02.1916, s.1.

³⁷¹ Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s.306.

³⁷² Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1916 yılı Hareketleri**, III. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s.73.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.34.

hattı³⁷³ işletilebilmiş ve dekoviller genellikle tünel yapımında kullanılmıştır.³⁷⁴ Bu tünellerin yapımına 1914 yılında başlanmış ancak Eylül 1918’de bitirilebilmiştir.³⁷⁵ Doğu cephesine sevkıyat planını gösterir genel kroki aşağıda sunulmuştur³⁷⁶:

Görsel: Doğu Cephesi Demiryolu İntikal Planı³⁷⁷

³⁷³ Dekovil hattı: Ray aralığı 60 cm veya daha az olan, araçları buhar, hayvan veya insan gücüyle yürütülen küçük demiryolu hattı. Bkz. Türk Dil Kurumu (TDK), <http://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 26.10.2021).

³⁷⁴ Tezer, **a.g.e.**, s.34.; Çakmak, **a.g.e.**, s.307.

³⁷⁵ Almanya Toros-Amanos dağ geçit projesi için 207 milyon mark kaynak harcamıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İyigünler, **a.g.t.**, s.114.

³⁷⁶ Çakmak, **a.g.e.**, Kroki-67.

³⁷⁷ Çakmak, **a.g.e.**, Kroki-67.

2.2. 16'nci Kolordu Komutanlığı Emrine Girecek Birliklerin Kafkas Cephesi'ne İntikali

Trakya bölgesinde bulunan ve 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın emrine giren 5'inci Tümen (13, 14, 15'inci Alaylar) ile 8'inci Tümen (17³⁷⁸, 23 ve 24'üncü Alaylar) İstanbul-Resulayn hattı üzerinden trenle sevk edilmiştir³⁷⁹. İntikal güzergâhı sırasıyla İstanbul Haydarpaşa, İzmit, Eskişehir, Afyonkarahisar, Konya, Pozantı, Kürtmusa, Mamure, Katma ve Resulayn'dır. Bu hat üzerinden yapılan sevkیاتlarda ara duraklar olan Pozantı ile Kürtmusa ve Mamure ile Katma arası demiryolu hattı olmayışından intikal kara yürüyüşü ile sağlanmıştır. Pozantı-Mamure arasında Toros Menzil Müfettişliği'nin sahip olduğu nakliye araçları ve dekovil hattı birliklerin nakliyat işleri için kullanılmış, ancak askerlerin taşınmasında kullanılmamıştır³⁸⁰.

Birlikler, intikalleri sırasında duraklar arasında bulunan civar köylerde, kara yürüyüşünün başlangıç ve bitiş noktalarındaki istasyonlarda bulunan barakalarda, yer yer de kendi çadırlarını kurarak konaklamıştır. Bu intikaller, Ocak-Mayıs 1916 tarihlerinde yapılmıştır. Bu aylarda havanın çoğunlukla yağışlı ve soğuk olması, zirvelerin karla kaplı, yolların engebeli ve sarp arazi yapısına sahip olması, intikal süresini uzatmış ve birlikleri yormuştur³⁸¹.

³⁷⁸ 17'nci Alay, 6'nci Tümen'in birliği olup Irak'a doğru intikal hâlindeyken Başkomutanlık'tan verilen bir emirle 3 Nisan 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı emrine girmiş ve intikal güzergâhını değiştirmiştir. **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.52.

³⁷⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-1.

³⁸⁰ Çakmak, **a.g.e.**, s.307.

³⁸¹ **Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları Çanakkale ve Doğu Cepheleleri 1915-1919**, (Yay. Haz. Evangelia Achladi), (Çev.: Thanasis Nikoladis), 2. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2020, s.49.; **Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı**, s.120.; Güliz Beşe Erginsoy, **Dedem Hüseyin Atıf Beşe Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı ve Bir Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşının Yaşam Öyküsü**, Varlık Yayınları, İstanbul, 2004, s.165-170.; Cihangir Akşit, **Çiğiltepe Miralay Reşat Bey (1879-1922) ve Vatan Savunmasında 27 Yıl**, Doğan Kitap, 2009, s.366.

Görsel: Kafkas Cephesi'nde Zorlu Arazi Şartlarında İntikal Eden Bir Birlik³⁸²

Tren yolculuğunun son durağı olan Resulayn'dan sonra birlikler, kara yürüyüşü ile sorumluluk bölgelerine doğru intikallerine devam etmiştir. Resulayn'dan Mardin istikametine giderken geçilmesi gereken Küçük ve Büyük Cırcıp derelerinin³⁸³ su seviyeleri, bahar aylarında havalarında yağışlı olması

³⁸² “Kafkas Cephesi'nde Harb Müşkilatı” başlıklı haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 15. Sayı, Kânunuevvel 1332/Aralık 1916, s.234.

³⁸³ Birlik intikallerinde birçok askerin günlüğüne konu olan Cırcıp suları Şanlıurfa'nın Ceylanpınar ilçesi sınırları içerisindeydir. Yaz aylarında suyu az, kışın ise büyük miktarda su içerir ve şiddetli nehirler dönüşür. Büyük Cırcıp Deresi'ni üç Küçük Cırcıp Deresi birleşerek oluşturur. Cırcıp Deresi'nin en önemlisi Büyük Cırcıp, farklı haritalarda Büyük Çırcıp, Büyük Cırcıp Suyu, Djurdjub, Curcup Deresi gibi isimlerle de görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Barbara Flemming, **Essay On Turkish Literature and History**, Chapter 29, Brill, 2018, pp.448.

sebebiyle de yükselmesi, birliklerin intikalini olumsuz etkilemiş, bu sulardan kelekler³⁸⁴ vasıtasıyla geçilebilmiştir³⁸⁵.

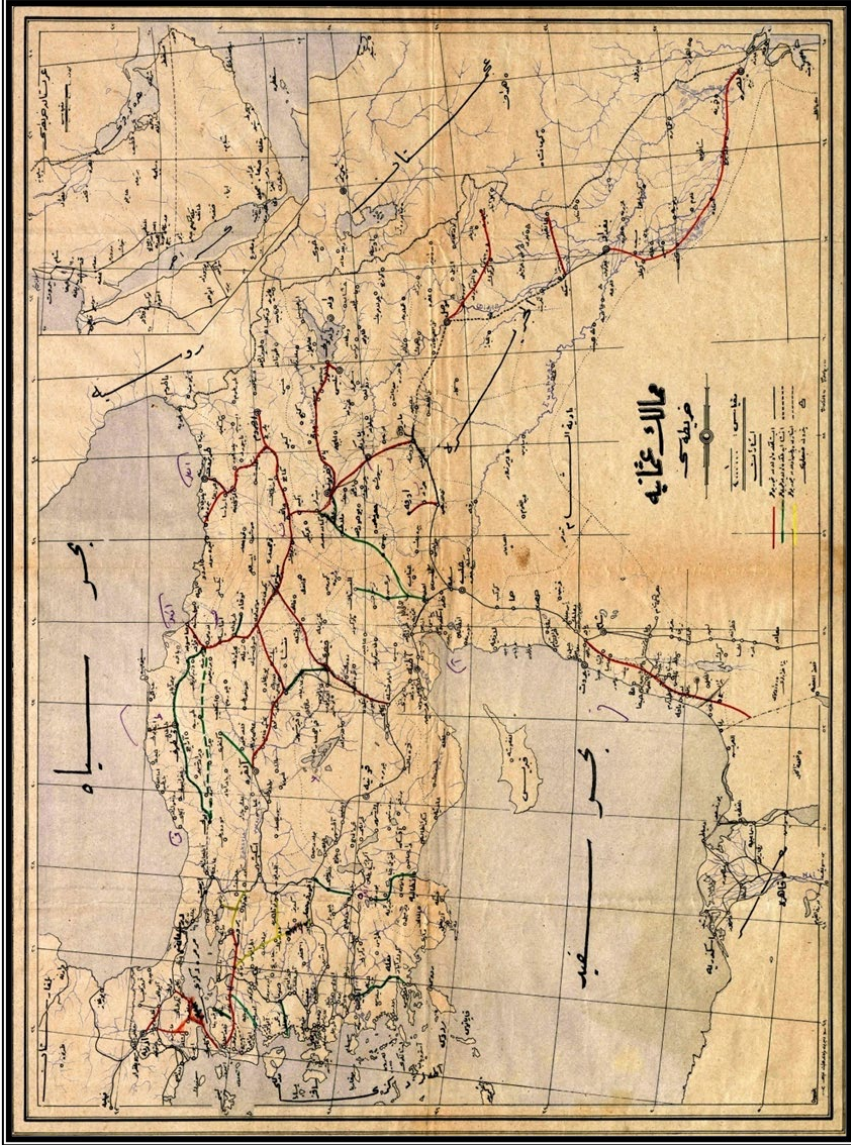
Görsel: Kelekle Yapılan Bir Sevkiyat³⁸⁶

³⁸⁴ Birinci Dünya Savaşı'nda çok kullanılan kelekler, şişirilmiş keçi postları, saz demetleri ve kütüklerden yapılan su taşımacılığının ilk örnekleri olup göl ve nehir kıyılarında yaşayan yerel halk tarafından kullanılmıştır. Keleklerin yapımı son derece kolaydır. Çoğunlukla yerel malzemenin üretilmiş, yapım teknikleri ve biçimleri binlerce yıldır pek değişmemiş küçük taşıma araçlarıdır. Tulumlar yan yana bağlanıp üzerine bahçıvan sırtığı denilen ağaçlardan 65-70 cm aralıkla sağlam soluk kirişler konulduktan sonra üstüne de ince çubuklar dizilip kare biçiminde bir sal meydana getirilmiş ve bu nehir vasıtasına kelek adı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Bilal Altan, "Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt: 2, Sayı: 2, s.59-80.

³⁸⁵ Erginsoy, a.g.e., s.167.; Akşit, a.g.e., s.369.; Tezer, a.g.e., s.35.

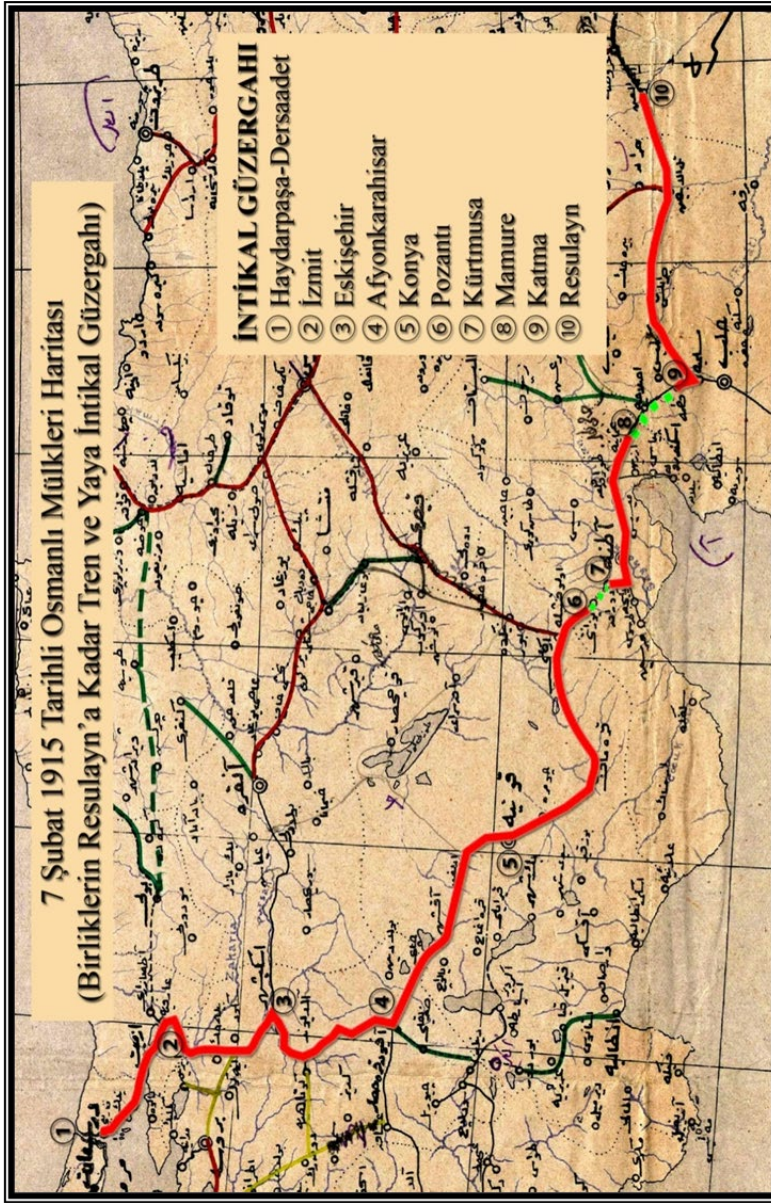
³⁸⁶ "Diyarbakır'da Dicle Nehri'nde Kelekle Nakliyat" başlıklı bir fotoğraf, *Harp Mecmuası*, 1. Sene, 7. Sayı, Mart 1332/Mart 1916, s.105.

16'ncı Kolordu'nun Kafkas Cephesi'ne intikalinin daha iyi anlaşılabilmesi için dönemin haritaları üzerinde duraklar ve kara yürüyüşü yapılan bölgeler ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

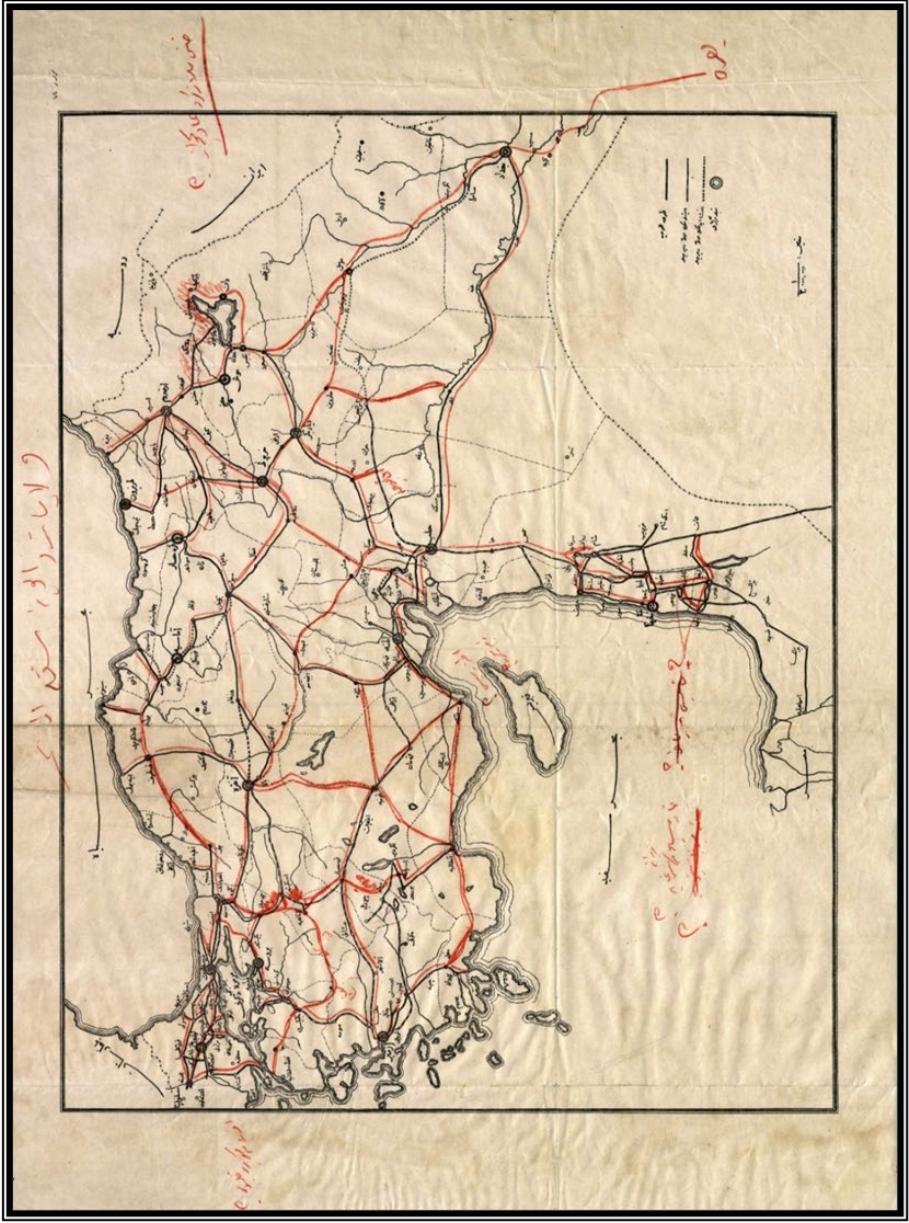
Görsel: 7 Şubat 1915'te Osmanlı Demiryolları Haritası³⁸⁷

³⁸⁷ BOA, HRT., 0875.; Ölçek 1/4.000.000.

Görsel: 7 Şubat 1915 Tarihli Osmanlı Demiryolları Haritasına İntikalin Resulayn'a kadar İşlenmiş Hâli

Pozantı ile Kürtmusa ve Mamure ile Katma arasındaki kara yürüyüşü yapılan yollar, dönemin inşası süren demiryolları haritasında daha ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Görsel: Osmanlı'da Genel Yollar, İşletilmekte Olan Demiryolları, İnşası Süren Demir Yollarını Gösterir Harita³⁸⁸

³⁸⁸ BOA, HRT.,1718.; Ölçek 1/3.000.000. Harita Tarihi: 26.11.1328/9.12.1912.

Görsel: Pozantı ile Kürtmusa ve Mamure ile Katma arasındaki Kara Yürüyüşün Haritaya İşlenmiş Hâli

Pozantı ve Kürtmusa arasındaki mesafe 37 km, Mamure ve Katma arasındaki mesafe 127 km'dir³⁸⁹. 5'inci Tümen, Pozantı Kürtmusa arasını 1 gün, Mamure ve Katma arasını 6 günde yürümüşür³⁹⁰. 17'nci Alay, 20 Mart 1916 tarihinde Pozantı'ya ulaşmasından itibaren günlük 20-25 km'lik yürüyüşlerle dinlenme süreleri hariç 7 gün kara yürüyüşü yaparak 1 Nisan 1916 tarihinde Katma'ya ulaşmıştır³⁹¹. Birliklerin intikal süreleri hava şartları, ikmal iase durumları, vagonların kapasitesi gibi çeşitli durumlara göre değişiklik göstermiştir. 16'nci Kolordu Komutanlığı emrine giren birliklerin teşkilat değişiklikleri ve intikal güzergâhında hangi tarihlerde nerede oldukları aşağıdaki tablolarda sunulmuştur:

³⁸⁹ BOA, HRT., 0875.

³⁹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-1.

³⁹¹ Akşit, a.g.e., s.367.; Erginsoy, a.g.e., s.167.; Bu eserlerde Mamure'de trenden inilip Fatıma'da trene binildiği belirtilmiştir. Ancak Fatıma tabir edilen yerin Katma olduğu değerlendirilmiştir.

Tablo: 5'inci Tümen 13'üncü Piyade Alayı³⁹²

Seferberlikten İtibaren Nizam-ı Harbi			Mevki	Hangi Tarihten Hangi Tarihe Kadar Olduğu		Açıklamalar
Ordu	Ko-lordu	Tü-men				
1	2.	5.	Uzun-köprü	29 Ekim 1915	2 Ocak 1916	Uzunköprü'den 29 Ekim 1915 tarihinde hareket edilip yürüyerek Babaeski, Lüleburgaz, Silivri yolundan İstanbul'a intikal yapılmıştır.
			İstanbul Erenköy	3 Ocak 1916	23 Ocak 1916	
2	16.	5.	İstanbul Haydarpaşa	24 Ocak 1916 ³⁹³	28 Ocak 1916	24 Ocak 1916 tarihinde İstanbul Erenköy'den trenle 28 Ocak 1916 tarihinde Konya Ereğli'ye intikal yapılmıştır.
			Pozantı	28 Ocak 1916	1 Şubat 1916	Konya Ereğli'den Kürtmusa'ya kadar yürüyerek intikal yapılmıştır.
			Kürtmusa	2 Şubat 1916	6 Şubat 1916	
			Mamure	6/7 Şubat 1916	7 Şubat 1916	Kürtmusa'dan Mamure'ye kadar trenle intikal yapılmıştır.
			Katma	9 Şubat 1916	15 Şubat 1916	Mamure'den Katma'ya kadar yürümüşür.
			Resulayn	16 Şubat 1916	17 Şubat 1916	Katma'dan Resulayn'a kadar trenle intikal yapılmıştır.
			Kasrik Bitlis cenubu (güneyi)	18 Şubat 1916	6 Mart 1916	Resulayn'dan Tel arz-Mardin yolundan yürüyerek Kasrik'e (Bitlis Narlıdere) intikal yapılmıştır.

13'üncü Piyade Alayı, Konya-Pozantı arasında demiryolu hattı olmasına rağmen Konya'dan Pozantı'ya oradan da Kürtmusa'ya kadar yürümüşür. Bu

³⁹² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-1.

³⁹³ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.38'de bu intikalin 25 Ocak 1916'da başladığı belirtilmiştir.

intikalın trenle değil kara yürüyüşü ile yapılması demiryolu ile birlik sevkiyatının fazla olması ve tren kapasitesinin yetersiz olmasından kaynaklandığı değerlendirilmiştir. Bu şekilde intikal eden 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bağlı başka bir birlik tespit edilmemiştir. 24 Ocak 1916 tarihinde İstanbul'dan başlayan intikal, 2 Mart 1916 tarihinde Bitlis Duhan mevkinde son bulmuştur.

Tablo: 5'inci Piyade Tümen'i 14 ve 15'inci Piyade Alayı³⁹⁴

Birlik Numarası	Seferberlikten İtibaren Nizam-ı Harbi			Mevki	Hangi Tarihten Hangi Tarihe Kadar Olduğu	
	Ordu	Kolordu	Tümen			
14'üncü Piyade Alayı	3	16.Kor.	5.	Katma'dan hareketle Resulayn'a	19 Şubat 1916	21 Şubat 1916
				Resulayn'dan hareketle Telarz'a	21 Şubat 1916	3 Mart 1916
				Telarz'dan hareketle Mardin'e	3 Mart 1916	10 Mart 1916
				Mardin'den hareketle Siirt'e	10 Mart 1916	11 Mart 1916
				Ziyarete	11 Mart 1916	19 Mart 1916
				Hareket hâlinde	19 Mart 1916	7 Nisan 1916
15'inci Piyade Alayı	3	2.Kor.		Keşan Doluköy'ünden hareket	1 Ocak 1916	30 Ocak 1916
				Haydarpaşa'dan hareket	31 Ocak 1916	20 Şubat 1916
		16.Kor.		Halep ve Katma'dan hareket	21 Şubat 1916	13 Mart 1916
				Hareket hâlinde	13 Mart 1916	26 Mart 1916
				Hareket hâlinde	27 Mart 1916	4 Nisan 1916

14'üncü Alay, 52 Subay, 2.506 er, 539 hayvandan oluşan mevcuduyla 26 Ocak 1916 tarihinde İstanbul Haydarpaşa'dan trenle intikaline başlamıştır. 20 Mart 1916 tarihinde Bitlis vilayetinin Ziyaret bölgesindeki mevzilerine yerleşmiştir³⁹⁵. 15'inci Alay da 14'üncü Alay'ın ardından 31 Ocak 1916 tarihinde

³⁹⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-2a.

³⁹⁵ Karakaya, a.g.t., s.87.

İstanbul'dan intikaline başlamış, 15 Mart 1916 tarihinde Ziyaret bölgesine ulaşmıştır³⁹⁶.

Tablo: 8'inci Tümen 17'nci Piyade Alayı³⁹⁷

Birlik Numarası	Seferberlikten İtibaren Nizam-ı Harbi			Mevki	Hangi Tarihten Hangi Tarihe Kadar Olduğu	
	Ordu	Kolordu	Tümen			
17'nci Alay	2	2.Kor.	6	Tekfur Dağı	12 Ocak 1916	14 Mart 1916
	6		6	Yolda	14 Mart 1916	3 Nisan 1916
	2	16. Kor.	Şin Mıntıkası	Muş civarında	3 Nisan 1916	15 Mayıs 1916
			8. Fırka	Şin Mıntıkasında	16 Mayıs 1916	19 Ağustos 1916

6'ncı Tümen'e bağlı 17'nci Piyade Alayı, Irak Cephesi'ne gitmek üzere emir almış ve Tekirdağ'dan intikale başlamıştır. Diyarbakır'a ulaşan Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 31 Mart 1916 tarihinde Kozma-Çapakçur hattının sadece gönüllü müfrezelerle savunulduğunu, bu hattın stratejik bir nokta olduğunu, kaybedilmesi durumunda Rusların Diyarbakır'a ulaşabileceğini belirtmiştir. 2'nci Ordu Komutanlığı'ndan intikal hâlinde olan 6'ncı Tümen'in hiç olmazsa bir piyade taburunun 16'ncı Kolordu emrine Kozma Boğazı'nın savunması için verilmesini istemiştir³⁹⁸. Bu teklifi, 2'nci Ordu Komutanlığı ise Başkomutanlık Vekâleti'ne iletmiştir³⁹⁹. Başkomutanlık Vekâleti ise, 3 Nisan 1916 tarihinde yayımladığı bir emirle 17'nci Piyade Alayı'nı 16'ncı Kolordu emrine vermiştir⁴⁰⁰. 14 Mart 1916 tarihinde Tekirdağ'dan intikale başlayan 17'nci Alay, 17 Mart 1916 tarihinde Afyon'a, 19 Mart 1916 tarihinde Konya'ya, 20 Mart 1916 tarihinde Pozantı'ya ulaşmıştır. 21-22 Mart 1916 tarihlerinde Pozantı İstasyonu'nda konaklanmıştır⁴⁰¹.

³⁹⁶ Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları Çanakkale ve Doğu Cephe-leri 1915-1919, s.49-52.

³⁹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-2.

³⁹⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-14, Fih. 1-10, 1-11.

³⁹⁹ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s. 52.

⁴⁰⁰ Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.216.

⁴⁰¹ 17'nci Alay'ın 3 Nisan-15 Mayıs 1916 tarihleri arasındaki intikaline ilişkin bazı bilgiler 17'nci Alay'da askerlik hizmetini çavuş olarak yapan Hüseyin Atıf Beşe'nin bizzat muharebe sahasında tuttuğu günlüğünden faydalanılmıştır. Bkz. Erginsoy, a.g.e., s.164-165.

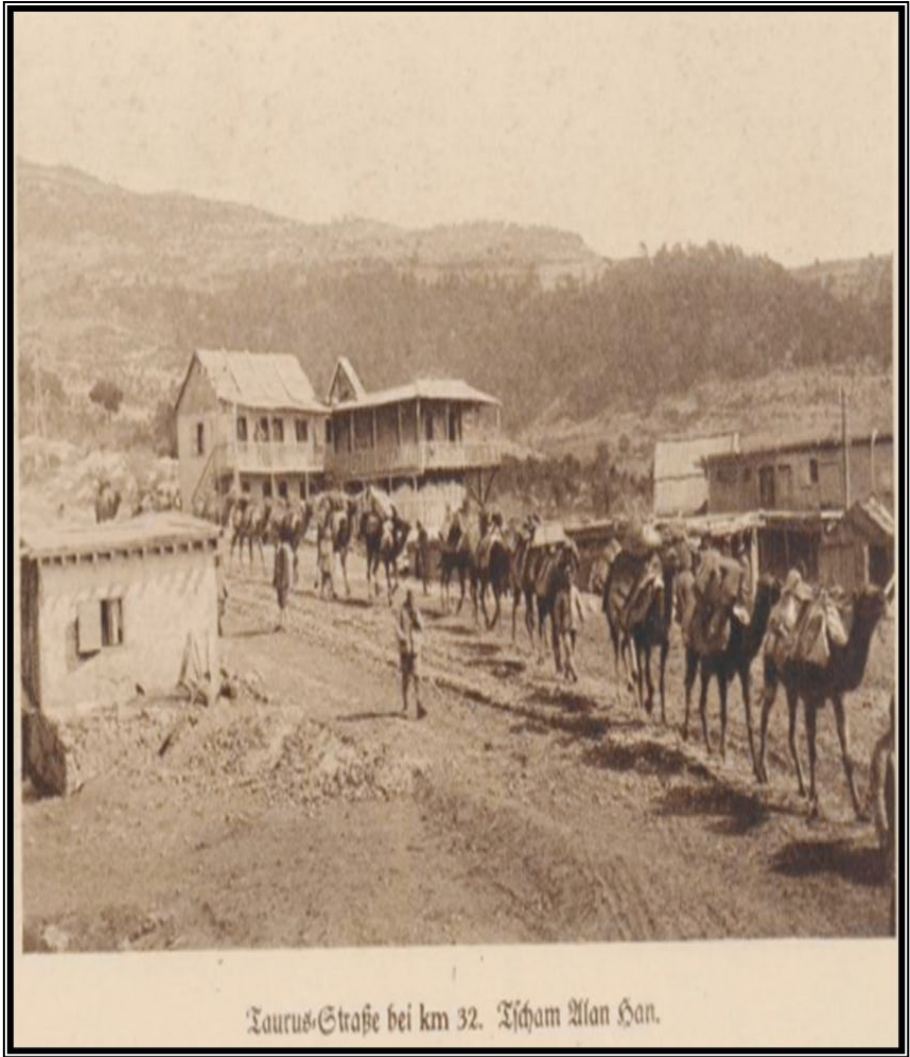

Görsel: 1916 yılında Pozantı İstasyonu⁴⁰²

İntikaline devam eden 17'nci Alay, 22 Mart 1916 tarihinde Kadirhanlı köyüne ulaşmış ve çadırlar kurularak bu köyde bir gece konaklamıştır. 23 Mart 1916 tarihinde Çamalan köyüne, müteakiben Gülek Boğazı'ndan geçilerek Kavaklıhan köyüne varmıştır. Kavaklıhan'dan Kürtmusa köyüne kadar yürüyüşle intikal edildikten sonra Kürtmusa'dan trenle intikale devam etmiş ve Mamure'de trenden inilerek kara yürüyüşü ile intikale devam etmiştir. 3 Nisan 1916 tarihinde Resulayn Tren İstasyonuna varmıştır⁴⁰³.

⁴⁰² Deutsche Kraftfahr-Truppen, **Sonderkommando 500 in der Türkei**, Bilder vom Taurusu, Amanus, 1916, s.19.

⁴⁰³ Erginsoy, **a.g.e.**, s.166-167.

Görsel: 1916 yılı Çamalan köyü⁴⁰⁴

⁴⁰⁴ Truppen, a.g.e., s.27.

Görsel: 1916 Yılı Kavaklıhan köyü⁴⁰⁵

17'nci Piyade Alay Komutanı Reşat (Çiğiltepe) Bey⁴⁰⁶, Resulayn Tren İstasyonunda bulunduğu sırada görev yeri değişikliği emrini almış ve derhal

⁴⁰⁵ Truppen, a.g.e., s.28.

⁴⁰⁶ Albay Reşat Çiğiltepe (1311-c.P.80): 1879 yılında İstanbul'da doğmuştur. 21 Nisan 1893 tarihinde girdiği Harp Okulu'ndan 28 Ocak 1896 tarihinde mezun olmuştur. 28 Ocak 1896 tarihinde 3'üncü Ordu 65'inci Alay Komutanlığı'nda Takım Komutanı olarak ilk görevine başlamıştır. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na katılmıştır. 29 Mart 1916 tarihinde 17'nci Alay Komutanı olarak atanmıştır. 5 Mart 1917 yılında 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın lağvedilmesiyle 8'inci Tümen Komutanı Vekilliği, daha sonra sırasıyla 53'üncü ve 57'nci Tümen Komutanı olarak görev yapmıştır. 27 Ağustos 1922 tarihinde Büyük Taarruz'da Çiğiltepe mevkinde emri komuta ettiği birliğin emredilen saatte hedefi ele geçiremediğinden intihar etmiştir. TBMM tarafından İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir.

intikal yönünü Diyarbakır istikametine çevirerek intikale devam etmiştir.⁴⁰⁷ 12 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaşmıştır⁴⁰⁸.

17'nci Alay, Diyarbakır'dan 13 Nisan 1916 tarihinde Şin mevkiine doğru Diyarbakır Silvan şose yolunu takiben intikale başlamıştır. Silvan'a gelmeden kuzey istikametine doğru küçük patika yollardan geçerek İshaka⁴⁰⁹ köyüne varmış ve orada bir gece konaklamıştır. Bu intikal boyunca iki dere geçilerek 35 km yürüyüş yapılmış ve bu yürüyüş 16 saat sürmüştür. İshaka köyünden 14 Nisan 1916 tarihinde yola çıkmıştır. Diyarbakır Silvan şose yolunu takiben intikal Bakana⁴¹⁰ köyüne kadar devam etmiştir. Ancak şiddetli yağmurdan dolayı güzergâh üzerindeki Malatya Çayı geçilememiş ve bu köyde 1 gün istirahat edilmiştir. İshaka köyü ile Bakana köyü arası intikal yaklaşık 2 saat sürmüş ve 8 km yürüyüş yapılmıştır⁴¹¹.

Bakana köyünden 15 Nisan 1916 tarihinde yola çıkmıştır. Malatya Çayı'nın suları durulup sakinleşince karşı kıyıya geçilebilmiş ve Hazro'ya varılmış, burada iki gün konaklanmıştır. 17'nci Alay, Bakana köyü ile Hazro köyü arasında 10 saatte yaklaşık 40 km yol yürümüştür⁴¹². Hazro köyünden 17 Nisan 1916 tarihinde yola çıkmıştır. Hazro'dan Godur⁴¹³ köyüne 8 saatlik yürüyüşle yaklaşık 25 km intikal yapılarak ulaşılmıştır. Bu köyde bir gece konaklanmıştır⁴¹⁴.

Godur köyünden 18 Nisan 1916 tarihinde yola çıkmıştır. İntikal yapılan yolların yağmurdan yer yer çamur ve bataklık olmasından dolayı yürüyüş çok zor yapılmıştır. Ancak askerler yaklaşık 30 km'lik mesafeyi o zorlu şartlarda 8 saatlik yürüyüşle geçmiş ve Pasur⁴¹⁵ köyüne ulaşılmıştır. Bu köyde iki gün konaklamışlardır⁴¹⁶. Pasur köyünden 20 Nisan 1916 tarihinde yola çıkmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II, s.168-170.

⁴⁰⁷ Akşit, a.g.e., s.368.

⁴⁰⁸ Erginsoy, a.g.e., s.167.

⁴⁰⁹ Günümüzde Diyarbakır ili Çubuklu köyü. Bkz. **Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı**, İş Matbaacılık, Ankara, 1973, s.187.

⁴¹⁰ Günümüzde Diyarbakır ili Alabal köyü. Bkz. **Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı**, s.183.

⁴¹¹ Erginsoy, a.g.e., s.169.

⁴¹² **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.62.; Erginsoy, a.g.e., s.170.

⁴¹³ Günümüzde Diyarbakır ili Kulp ilçesi Taşköprü köyüdür. Bkz. **Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı**, s.245.

⁴¹⁴ Erginsoy, a.g.e., s.171.

⁴¹⁵ Günümüzde Diyarbakır ili Kulp ilçesi, 1916'da köydür. Bkz. **Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı**, s.241.

⁴¹⁶ Erginsoy, a.g.e., s.171.

Pasur'dan Tepak⁴¹⁷ köyüne, oradan da 21 Nisan 1916 tarihinde Şin köyüne ulaşılmıştır. Bu intikal dağlık ve yolsuz bir mıntıkada yapıldığından çok zor olmuştur. Şin köyünde Alay Karargâhı kurulmuştur⁴¹⁸. Sonuç olarak, Diyarbakır'dan yola çıkan 17'nci Alay, 8 günde yaklaşık 150 km'lik mesafeyi zorlu bir yürüyüşle tamamlamış ve görev yerine ulaşmıştır⁴¹⁹.

Tablo: 8'inci Tümen 23 ve 24'üncü Piyade Alayı, Müstakil Cebel Taburu⁴²⁰

Birlik Numarası	Seferberlikten İtibaren Nizam-ı Harbi			Mevki	Hangi Tarihten Hangi Tarihe Kadar Olduğu ⁴²¹	
	Ordu	Kolordu	Tümen			
23. Alay	2	3.Kor.	8. Tümen	Kırk kilise (Kırklareli)	27 Şubat 1916	26 Mart 1916
		16.Kor.	8. Tümen	Diyarbakır-Şin	14 Mayıs 1916	12 Eylül 1916
24. Alay			8. Tümen	Kırk kilise	6 Şubat 1916	28 Nisan 1916
			8. Tümen	Şin ve Cıvarı	28 Nisan 1916	24 Ocak 1917
Birinci Müstakil Cebel Taburu			8. Tümen	İstanbul	8 Mayıs 1916	8 Haziran 1916
			8. Tümen	Silvan	21 Temmuz 1916	11 Ocak 1917

8'inci Tümen birliklerinin Kırk Kilise'den Kafkas Cephesi'ne intikaline başlama zamanı olarak bazı kaynaklarda farklı tarihler bulunmaktadır⁴²². Yapılan değerlendirmede 3 Nisan 1916 tarihinde intikale ilk önce 23'üncü

⁴¹⁷ Günümüzde bu köy mevcut değildir, işgal veyahut doğal afet sebebiyle bu köy kapatılmış veyahut taşınmış olabileceği değerlendirilmiştir.

⁴¹⁸ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.68.; Erginsoy, **a.g.e.**, s.172.

⁴¹⁹ Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II'de 17'inci Alay'ın öncü kısmının 17 Nisan 1916 tarihinde Şin mevkiine geldiği belirtilmiştir.

⁴²⁰ **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-2.

⁴²¹ Belirtilen tarihler birliğin büyüklüğüne göre öncü kısmının bölgeye geldiği tarihler olduğu değerlendirilmektedir.

⁴²² 8'inci Tümen'in Kırk Kilise'den Kafkas Cephesi'ne intikali, 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II. de s. 216' da 3 Nisan 1916'da başladığını, Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.44' de de bu intikalin 23 Mart 1916'da başladığı belirtilmiştir. Dokakin Zade Feridun ise eserinin 213'üncü sayfasında 20 Mart 1916 tarihinde, 271'nci sayfasında ise 3 Nisan 1916 da başladığını belirtmiştir. Bkz. Feridun, **a.g.e.**, s. 213;271.; Arşiv belgesinde ise 26 Mart 1916 tarihinde halen

Alay'ın başladığı kanaatine varılmıştır. Resulayn'dan Diyarbakır'a intikalin başladığı tarih ise 21 Nisan 1916'dır⁴²³. Bu Alayların Diyarbakır'dan itibaren kara yürüyüşünü bölgenin ulaşım imkânları da dikkate alındığında 17'nci Alay ile aynı güzergâhtan intikal ederek Şin mevkiine ulaştıkları değerlendirilmektedir.

Tablo: 16'nci Kolordu Komutanlığı Süvari Bölüğü⁴²⁴

Birlik Numarası	Seferberlikten İtibaren Nizam-ı Harbi			Mevki	Hangi Tarihten Hangi Tarihe Kadar Olduğu	
	Ordu	Kolordu	Tümen			
7. Alay 3. Süvari Bölüğü	1		Müstakil Süvari Livası	Edirne ve Çorlu	Seferberlikten itibaren	Mart 1915'e kadar
16. Kolordu Süvari Bölüğü	1			Terkosun Mevkinde	22 Mart 1915	20 Nisan 1915
16. Kolordu Süvari Bölüğü	5	Muhtelif	Müstakil Süvari Livası	Saros Sahili	22 Nisan 1915	16 Mart 1916
16. Kolordu Süvari Bölüğü	2	16		Diyarbakır ve Silvan	11 Nisan 1916	11 Ocak 1917

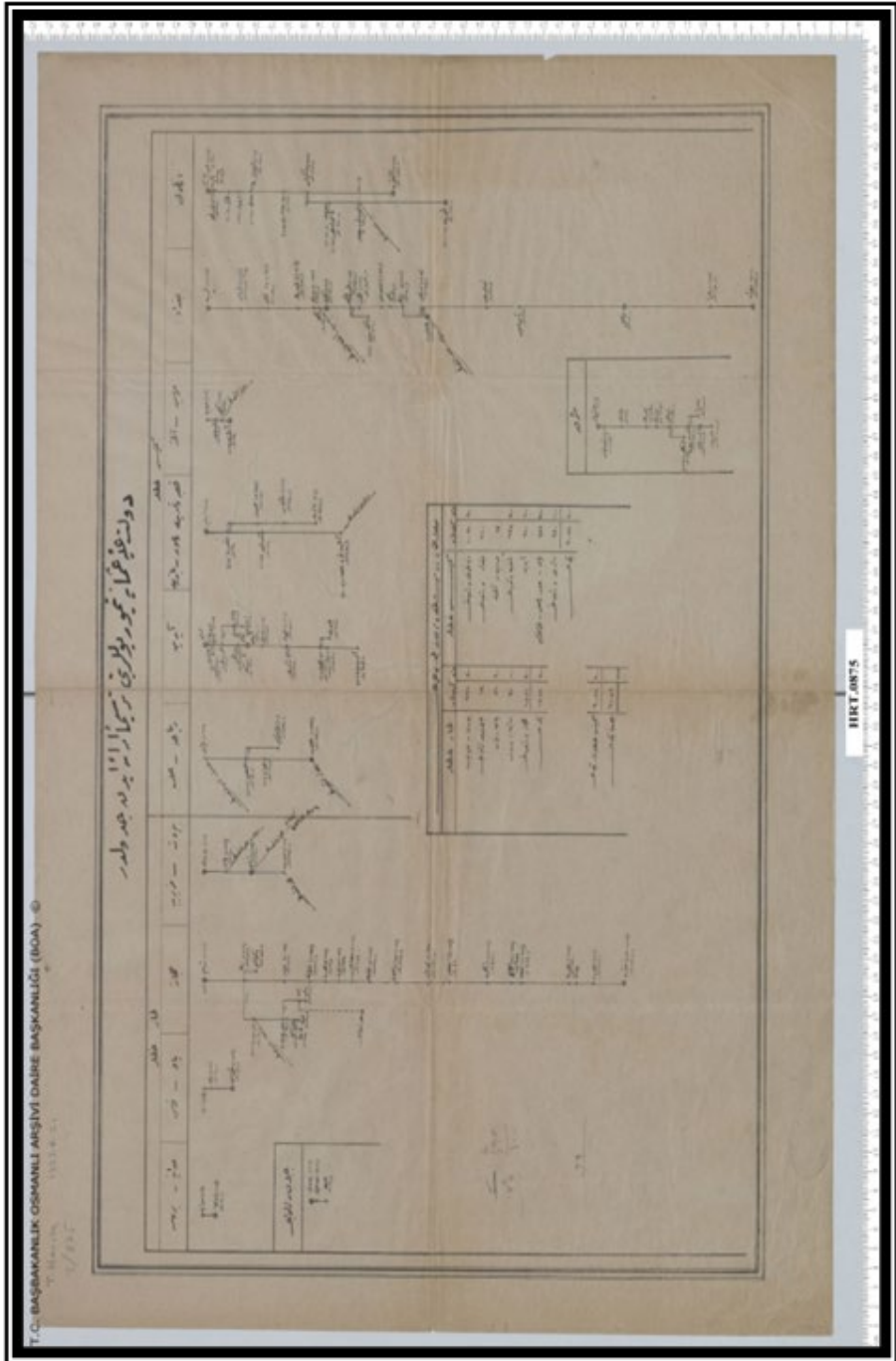
Süvari Bölüğü 11 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaşmıştır⁴²⁵.

Kırkkilise'de olduğu tespit edildiğinden, intikale başlama zamanının 3 Nisan 1916 tarihi olduğu kanaati oluşmuştur.

⁴²³ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.70.

⁴²⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-3.

⁴²⁵ Çalışlar, **a.g.e.**, s.200.; "17'nci Alayın Ne Suretle İstihdam Edileceğine Dair 16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığına gönderilen 12 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, Genelkurmay Basımevi, 2017, s.70.

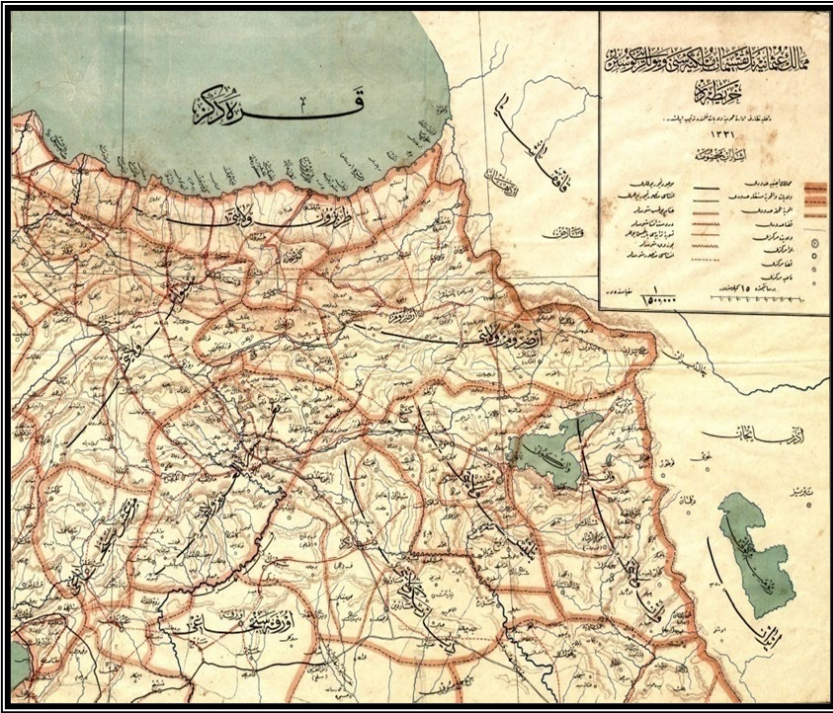

Görsel: 7 Şubat 1915'te Demiryollarının Uzunluklarını Gösteren Cetvel⁴²⁶

Bu cetvelden birliklerin intikal güzergâhı üzerindeki durakların mesafeleri ve tren ile intikalleri ayrı, kara yürüyüşü yaptığı mesafeler ayrı hesaplanmıştır. İntikal güzergâhının mesafeleri ise şu şekildedir:

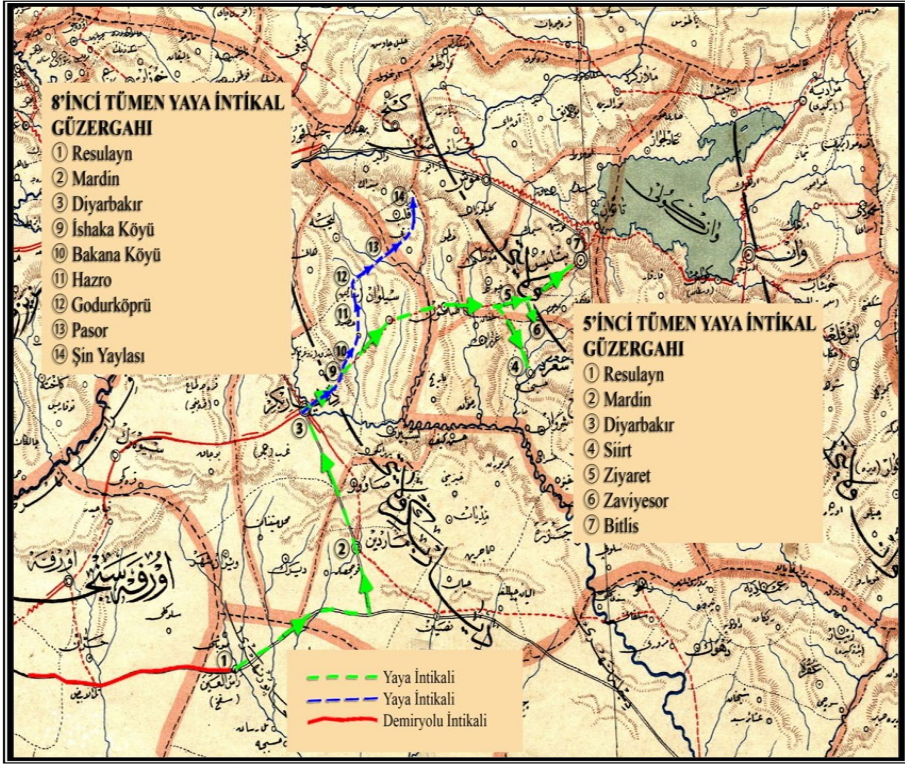
- Haydarpaşa-Konya arası 748 km trenle,
- Konya-Pozantı arası 291 km trenle,
- Pozantı Kürtmusa arası 37 km yürüyerek,
- Kürtmusa-Mamure arası 127 km trenle,
- Mamure Katma arası 154 km yürüyerek,

Katma-Resulayn arası ise 364 km trenle intikaller gerçekleşmiştir. Birlikler İstanbul'dan Resulayn'a kadar toplam 1.530 km tren, yaklaşık 191 km kara yürüyüşü ile intikal etmişlerdir. Birliklerin Resulayn'da tren yolculuğunun sona ermesinden itibaren kara yürüyüşü ile devam eden intikallerinin daha iyi anlaşılabilmesi için güzergâhlar harita üzerinde gösterilmiştir.

Görsel: 13 Mart 1916'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğusunun ve Kısmen Güneyinin Mülki Taksimatını ve Yollarını Gösteren Harita⁴²⁷

⁴²⁷ BOA, HRT., 1709. Ölçek: 1/1.500.000.

Görsel: Birliklerin Resulayn'dan Muş ve Bitlis Bölgesine Yaptıkları Kara Yürüyüşünün Harita Üzerine İşlenmiş Hâli⁴²⁸

Yukarıda belirtilen haritanın, harita ve işaretler tablosundaki açıklamalarını incelediğimizde Resulayn'dan itibaren kara yürüyüşü yapılan yollar, genellikle taş kırıkları ve üzerine kum dökülerek yapılan şoselerdir. Bunlardan bir kısmı yapılmakta olan şoseler, bir kısım ise tamamen bozuk yollardır. Bitlis-Tatvan yolu şosedir. Yaz aylarında her türlü hareket edilebilse de kışın harekâta engel teşkil ettiği söylenebilir. Bitlis-Ziyaret-Garzan ve Diyarbakır yolunun bir kısmı toprak tesviyesi yapılmış olup, her türlü aracın hareketine elverişli ise de bir kısmı ham olan bu yoldan özellikle kış aylarında yalnız piyade ve mekkârelerin geçmesi mümkündür. Muş-Kulp-Diyarbakır ve Muş-Sason, Silvan-Diyarbakır yolları toprak tesviyeli olup, yazın harekâta daha elverişlidir. Bu yolların dışında kalan yollar, genellikle patika cinsinden yollar olup, büyük birliklerin harekâtına elverişli olmadığı görülmektedir.

⁴²⁸ 3 numaralı güzergâh noktası olan Diyarbakır'dan sonra mavi renk ile gösterilmiş güzergâh 8'inci Tümen, yeşil ile gösterilmiş güzergâh 5'inci Tümen birliklerinin yürüyüş güzergâhıdır.

Bu yollardan intikal yapan 5'inci Tümen'in yürüyüş mesafesi harita üzerinden ölçülerek hesaplanmış ve Resulayn'dan itibaren yaklaşık 273 km yürüyüş yaparak Bitlis'e ulaştığı tespit edilmiştir. 8'inci Tümen ise görev yeri olan Muş'un Şin mevkiine yürüyüşle ulaşmış ancak intikalın harita üzerinde belirli olmayan yollardan yaptığı değerlendirildiğinden yürüyüş mesafesi tam olarak tespit edilememiş, istikamet ve konaklama yapılan yerler işaretlenmiştir. 17'nci Alay'da askerlik hizmetini çavuş olarak yapan Hüseyin Atıf Bey'in günlüğünden edinilen bilgilere göre 8'inci Tümen'in yaklaşık 290 km yürüdüğü sonucuna varılmıştır. 16'nci Kolordu Karargâhı 140 km yürüyüşle önce Diyarbakır'a konuşlanmış, müteakiben 48 km daha yürüyüşle Silvan'a ulaşmıştır⁴²⁹.

2.3. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in ve 16'nci Kolordu Karargâhı'nın Kafkas Cephesi'ne İntikali

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, İstanbul'a ulaştıktan sonra 12 Mart 1916 tarihinde Bakomutanlık Vekâleti'ne gelerek emrine girecek birlikler ve Kafkas Cephesi'ndeki sorumluluk alanları ile bölgenin durumu hakkında bilgi almıştır. Yapılacak işlerle ilgili gerekli koordine ve hazırlıklar yapıldıktan sonra Karargâhı ve ağırlık kısımları ile beraber 15 Mart 1916 tarihinde Haydarpaşa Tren İstasyonundan, Resulayn hattı üzerinden Kafkas Cephesi'ne intikale başlamıştır⁴³⁰. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, trenin Haydarpaşa'dan ayrılmasını müteakip bütün karargâh personeline tek tek hatırlarını sormuş ve onlarla yakından ilgilenmiş, moral ve motivasyonlarını artırmaya çalışmıştır⁴³¹. Yolculuğu bitene kadar intikal güzergâhı üzerindeki istasyonlarda Kafkas Cephesi'nde bulunan birliklerle devamlı irtibat kurmuş, yapılacak işler ve cephedeki düşman durumu ile ilgili bilgiler almıştır⁴³².

16'nci Kolordu Karargâhı ve Albay Mustafa Kemal Bey, 16 Mart'ta Eskişehir'e, 17 Mart'ta Konya'ya ve 18 Mart'ta Pozantı'ya ulaşmıştır⁴³³. 16 Mart 1916 tarihinde Eskişehir'de bulunduğu sırada Mardin Mutasarrıflığına bir telgraf çekmiştir. Telgrafında, Ceylanpınar'dan sonraki intikali için birkaç tane otomobil hazırlatılmasını ve intikalın devamı için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir⁴³⁴. Pozantı'da sonra tren hattı kesintiye uğradığından, karargâh heyeti iki kafele halinde intikallerine devam etmiştir. Birinci kafele,

⁴²⁹ BOA, HRT., 1709, Ölçek:1/1.500.000.; Erginsoy, a.g.e., s.169-172.

⁴³⁰ Çalışlar, a.g.e., s.191.; Erikan, a.g.e., s.161.; Kocatürk, a.g.e., s.73.

⁴³¹ Tezer, a.g.e., s.34.

⁴³² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-1, Fih. 1-19; H-12, Fih. 1-24, 1-26a, 1-27, 1-27a, H-13, Fih. 1-6a, 1-7.

⁴³³ Kocatürk, a.g.e., s.72.; Çalışlar, a.g.e., s.193.

⁴³⁴ Mehmet Evsile, *Birinci Dünya Harbi Sırasında Atatürk'ün Diyarbakır'daki Faaliyetleri (16'nci Kolordu ve II. Ordu Komutanlıkları)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1988, s.11.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, Erkân-ı Harp Reisi İzzetin Bey, Yaver Cevat Abbas Bey ve karargâh subaylarından olan Neşet Yüzbaşı'dan oluşmuştur. Bu kafilé Pozantı'dan araçla intikaline devam etmiştir. Geri kalan karargâh personeli ve ağırlık kısımları ikinci kafiléyi oluşturmuş ve Yüzbaşı Şemsettin Bey emir komutasında intikaller kara yürüyüşüyle devam etmiştir. Bu kafilé diğer birliklerden farklı olarak Mamure'den önce İslâhiye'den trene binerek intikallerine devam etmiş ve Resulayn'a ulaşmıştır⁴³⁵.

Yüzbaşı Şemsettin Bey, 16 Mart 1916 tarihinde Eskişehir'de olduğu sırada kafilésinde 20 tek, 42 çift atlı arabanın olduğunu, Mardin'den sonra takip edilecek yolların atlı arabaların gidişlerine uygun olmadığını belirtmiştir. Mevcut atlı arabaların Halep'te bırakılması ve yerine her bir çift araba için 5 ve her tek araba için 2 mekkâre hayvanı hesabıyla 250 mekkârenin semer ve teçhizatlarıyla hazır edilmesini Halep Menzil Müfettişliği'nden istemiştir⁴³⁶.

18 Mart'ta Pozantı'dan hareket eden Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey ve heyeti, aynı gün Mamure'ye ulaşmış ve gece burada konaklamıştır. 19 Mart'ta Halep'e varmış ve burada Vali Abdülhalik (Renda) Bey ile görüşmeler gerçekleştirmiştir⁴³⁷. 21 Mart'ta 5'inci Tümen Komutanı Refet (Küçük) Bey'in⁴³⁸ erzak sıkıntısının yaşandığını ve bu durumun Tümen'in ileri hareketini engellediğini, erzak tedarikinin yapılmasının ardından harekâta başlayacağını bildirmesi üzerine⁴³⁹, Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, Refet Bey'e bir an önce bölgeye ulaşmak üzere Halep'ten trenle hareket ettiğini bildirmiştir⁴⁴⁰. Bu durum üzerine Yüzbaşı Şemsettin Bey'e, ikinci kafiléyi Halep'te beklerken trenle hareket etmek mecburiyetinde kaldığını, 4'üncü Ordu'dan mekkâre talep ederek intikallerine devam etmelerini bildirmiştir⁴⁴¹.

⁴³⁵ Tezer, a.g.e., s.34.; Çalışlar, a.g.e., s.193.

⁴³⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih.1.

⁴³⁷ Çalışlar, a.g.e., s.195.

⁴³⁸ Tuğgeneral Refet Küçük (1313-P.9): İstanbul'da doğmuştur. 15 Nisan 1895 yılında girdiği Harp Okulu'ndan 1897 yılında teğmen, devam ettiği Harp Akademisi'nden 2 Şubat 1901 tarihinde kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 1916 yılı başlarında 5'inci Tümen Komutanı olarak atanmıştır. 1917 yılında Samsun ve Havalisi Komutanı olarak tayin edilmiştir. 25 Eylül 1917'de emekli olmuştur. 28 Aralık 1932'de vefat etmiştir. Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II**, s.386-387. Kafkas Cephesi'nde 5'inci Tümen Komutanı olarak görev yapan "Albay Refet (Küçük) Bey" bazı çalışmalarda "Refet Bele" ile karıştırıldığı tespit edilmiştir.

⁴³⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-26a.

⁴⁴⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-27.

⁴⁴¹ "Halep'te bulunan 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın, 5'inci Tümen Komutanlığı'nın Bitlis yönünde taarruzu üzerine Resulayn'a hareketini bildiren 21 Mart 1916 tarihli Harp Raporu", **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 140, s.9.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 24 Mart 1916 tarihinde Resüayn'dan sonra araçla intikal ederek öğleden sonra Mardin'e ulaşmıştır⁴⁴². Resulayn ile Mardin arasında Circip sularını geçerken güçlük çekmiş, yaptırdığı bir sal yardımıyla suları geçebilmiştir. 25 Mart 1916 tarihinde ileri hareketine devam edeceğini Başkomutanlık Vekâleti'ne ve birliklerine bildirmiştir⁴⁴³. Bu suları geçmek ikinci kafiye için daha da zor olmuştur. Akşam karanlığında Circip sularının kıyısına ulaşan ikinci kafiye burada konaklamıştır. Ağırlık kısmı ve çadırlar, gece yağmurun başlaması ve daha ileriki yerlerden şiddetli selin gelmesiyle 50-60 cm derinliğe ulaşan su içinde kalmıştır. Sabaha karşı su seviyesinin düşmesiyle, Ekmekçi Takımı'na ait iki büyük hamurcu teknesi yan yana bağlanarak sulardan eşyalar ve askerler, Resulayn'dan getirilen büyük bir kayığın içine de hayvanlar konularak sular geçilebilmiştir. Karşılaşılan tehlike bu şekilde atlatılırken, kafilenin Circip sularını geçişi iki gün sürmüştür⁴⁴⁴.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 26 Mart 1916 tarihinde sabah erkenden Mardin'den Diyarbakır istikametinde yola çıkmış, 27 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaşmış ve fiilen görevine başlamıştır⁴⁴⁵. Mustafa Kemal Paşa, ikinci kafilenin ise 12 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaştığını 3'üncü Ordu Komutanlığı'na bildirmiştir⁴⁴⁶.

2.4. 16'ncı Kolordu Harekât Bölgesinin Coğrafi Açidan İncelenmesi

Harekât bölgesindeki coğrafyanın 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın muharebelerine ve lojistik faaliyetlerine önemli etkileri olmuştur. Coğrafya harekâtın seyrini etkilemiş, barınma ve iâşe hizmetleri başta olmak üzere lojistik faaliyetleri zorlaştırmıştır. Bu kapsamda 16'nci Kolordu'nun muharebeleri ve lojistik faaliyetlerini daha iyi değerlendirebilmek ve askerî hareketlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla çalışmada harekât bölgesinin coğrafi durumuna da yer verilmiştir.

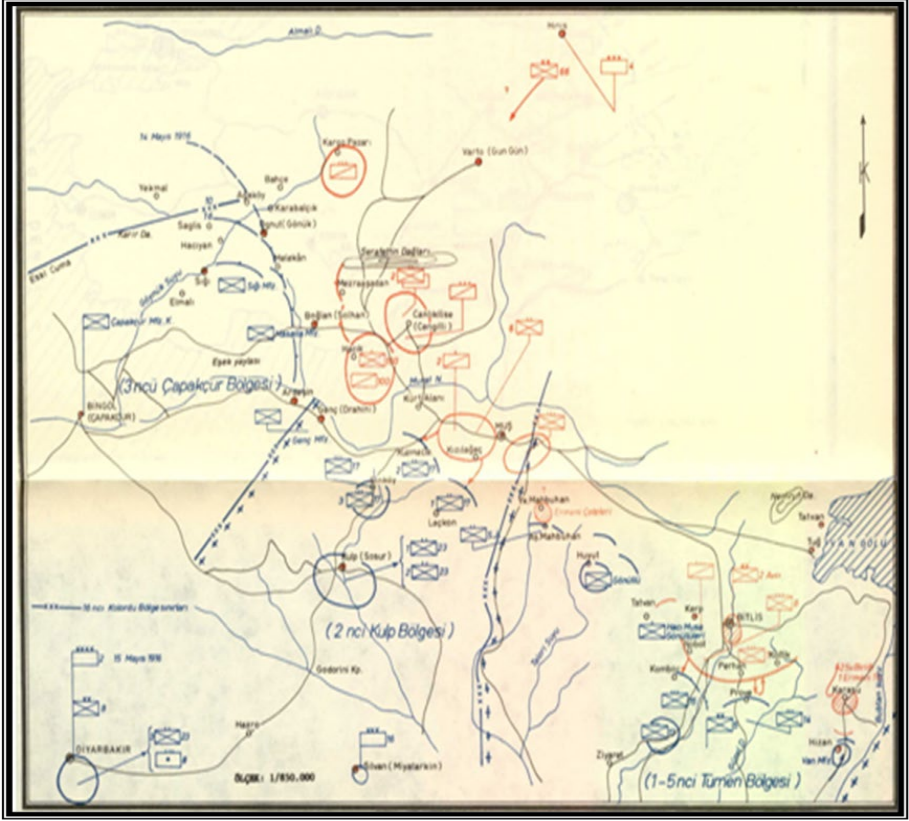
⁴⁴² Çalışlar, **a.g.e.**, s.195.

⁴⁴³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1-24.

⁴⁴⁴ Tezer, **a.g.e.**, s.35-36.; Gürer, **a.g.e.**, s.167.

⁴⁴⁵ Çalışlar, **a.g.e.**, s.197.; Kocatürk, **a.g.e.**, s.73.

⁴⁴⁶ “17'inci Alay'ın ne suretle istihdam edileceğine dair 16'nci Kolordu Komutanlığı tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen 12 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu”, **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 140, s.70. Şükrü Teze ise günlüğüne ikinci kafilenin gelişini 4 Nisan 1916 tarihi olarak belirtmiştir. Bkz. Tezer, **a.g.e.**, s.35.

Görsel: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Harekât Alanı⁴⁴⁷

Kafkas Cephesi, 13 Nisan 1916 tarihinde üç mıntıkeye ayrılmıştır. 1'inci mıntıka olarak, Van Gölü'nden Oğnut⁴⁴⁸-Karir Dağı⁴⁴⁹-Büyüksu üzerinde bulunan Kılıçhan köyüne kadar uzanan bir hat belirlenmiş ve 16'nci Kolordu Komutanlığı sorumluluğuna verilmiştir⁴⁵⁰. Bu bölge yaklaşık 100 km genişliği kapsamıştır⁴⁵¹. 16'nci Kolordu Komutanlığı da kendisine verilen sorumluluk

⁴⁴⁷ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, Kroki-12.

⁴⁴⁸ Bingöl Karlıova'ya bağlı bir bucak, Günümüzdeki ismi Göynük. Bkz. Sezen, **a.g.e.**, s.586.

⁴⁴⁹ Karir Dağı, Bingöl merkezine yaklaşık 26 km. uzaklıkta olup Adaklı ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu bölgede yaşanan muharebelerde 30 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Kolordu Komutanı Mirliva Faik Paşa şehit olmuştur. 2'nci Kolordu Komutanlığı'nın emri komutası 2'nci Ordu'nun Kurmay Başkanlığı'nı yürüten Albay İsmet (İnönü) Bey'e verilmiştir. Bu bölgede yoğun muharebeler yaşanmıştır. Bkz. **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.205.

⁴⁵⁰ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.218.; Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.33.; Çakmak, **a.g.e.**, s.136.

⁴⁵¹ Muzaffer Erendil, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler, Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", **Askerî Tarih Bülteni**, Sayı 32, Şubat 1992, s.105.

alanını üçe bölerek birliklerine paylaştırmıştır⁴⁵². İlerleyen dönemlerde 2'inci Ordu birliklerinin de Kafkas Cephesi'ne gelmeleriyle 16'ncı Kolordu'nun sorumluluk alanı 80 km'ye kadar daralmıştır⁴⁵³.

2.4.1. Dağlar, Geçitler, Gedikler ve Boğazlar

Doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel şekilde bulunan yüksek sıra dağların aralarındaki vadiler birliklerin ana ilerleme istikametlerini genel olarak belli etmektedir. Doğu-batı istikametinde yapılacak askerî harekât, bu istikametlere bağlı kalmaktadır⁴⁵⁴. Bu istikametlerde ilerleyecek birlikler, ileri hatlarda az bir kuvvet bulundurup, asıl kuvvetini geriden kademeli şekilde ilerletmek durumunda kalır. Dağların yüksek oluşu birliklerin yanında bulunan diğer birliklerle irtibatını ve emniyetinin alınmasını güçleştirir⁴⁵⁵.

Kafkas Cephesi'nin yaşandığı bölgede bulunan paralel sıra dağlar, kuzeyden güneye doğru yapılacak taarruz harekâtına karşı doğal engel teşkil etmektedir. Bu istikametlerde yapılacak bir taarruz harekâtını arazi geniş ölçüde engellemekle beraber, birliklerin ilerleme istikametleri belirli birkaç gedik ve geçide⁴⁵⁶ bağlıdır. Yapılacak bir harekât, iyi planlama gerektirmekle beraber başarı ihtimali çok azdır. Bu dağlar aynı istikamette yapılacak savunma harekâtında ise kolaylık sağlar. Yüksek sarp ve dağlık arazi şartlarında yapılacak her türlü harekât özel eğitim ve teçhizatı gerektirir. Dağlardaki belirli geçitler az kuvvetlerle emniyeti alınarak, düşman birlikleri uzun süre oyalanabilir ve geride bulunan dost kuvvetlerin harekât hazırlığı yapmalarına imkân sağlanabilir⁴⁵⁷.

Bölgede bulunan belli başlı sıra dağlar şunlardır: Van Gölü kuzeyinde bulunan sıradağlar, Türk-İran sınırının batısında Tendürek Dağı'ndan batıya doğru iki sıra hâlinde uzanır. Birincisi Van Gölü kuzeyinde Aladağ-Süphan-Nemrut Dağı'dır. İkincisi kuzeybatı istikametinde Muratbaşı Dağı üzerinden Bingöl Dağları'yla birleşir. Murat Nehri'nin batısındaki Şerafettin Dağları da

⁴⁵² **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.62.

⁴⁵³ **Askeri Yönüyle Atatürk**, s.46.

⁴⁵⁴ Ayışığı, a.g.e., s.159.

⁴⁵⁵ **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.23-24.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.12.

⁴⁵⁶ Gedik; yüksek ve sarp arazilerdeki dar ve derin tabii geçiş noktalarıdır. Etrafından geçiş imkân vermeyen, içinde yol ve akarsu bulunmayan boyuna göre daha dar ve derin tabii geçiş yerleridir. Geçit ise gediklerden daha derin ve uzun, iki yanı sarp olan tabii geçiş noktalarıdır. Geçitlerde genel olarak yol bulunur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. **Askeri Coğrafya (Kara, Deniz ve Hava Akademileri için)**, Seri No:3, Harp Akademisi Komutanlığı Yayınları, Harp Akademisi Basımevi, İstanbul, 1992, s.65.

⁴⁵⁷ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I.**, s.13.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.14.; **Askeri Coğrafya**, s.66.

Palandöken Dağları ile bağlantı kurar. Erzurum kuzeyinde Kargapazar ve güneyde Palandöken-Bingöl-Şerafettin Dağları hattı, Gürcü Boğazı'ndan itibaren Muş Ovası'na kadar olan bölgeyi doğuya karşı kapatır⁴⁵⁸.

Van Gölü güneyinden batıya doğru uzanan dağlar, Türkiye-İran sınırından itibaren Zağros Dağları'ndan başlayarak Hakkâri Dağları, Çatak Dağları, Herakol Dağı, Sason Dağları, Haçreş Dağları ve Bitlis Dağı'dır. Bu dağlar, Van Gölü ve Murat Nehri ile birlikte Dicle Nehri havzasını, kuzeyden gelecek harekâta karşı örterler. Van Gölü ile Urmiye Gölü arasındaki bölgede de çok sarp dağlar vardır⁴⁵⁹. Bu büyük dağlar arasında büyük yaylalar oluşmuştur. İlkbahar ve yaz aylarında dağlardan akan sularla yer yer bataklık hâlinindedir. Bu bölgede harekât yapacak birlikler, çoğunlukla patika ve şose yolları takip ederek buralardan geçmek zorundadır⁴⁶⁰.

Bu sıradağlar üzerinde Van-Başkale yolu üzerinde Çuh Gediği, Gevaş-Tatvan yolu üzerinde Büyük Gedik, Muş-Silvan arasında Kulp Gediği, Muş-Bingöl yolu üzerinde Boğlan⁴⁶¹ Gediği bulunmaktadır. Boğlan Gediği, Çapakçur'u elde etmek için önemli bir stratejik noktadır. Rusların bu gedikten şiddetli taarruzları yapılmıştır. Bitlis'in güneyinde Bitlis Deresi üzerinde 60 km kadar uzunlukta Bitlis Boğazı vardır⁴⁶². Bu boğaz, kuzey-güney istikametinde geçit veren, doğu ile batı yamaçları birliklerin açılarak dağılmasına veya askerî bir harekâta müsait olmayıp elde bulunduran tarafa avantaj sağlar⁴⁶³.

Bölgede bulunan Kulp Geçidi önemli bir stratejik noktadır. Muş ile Kulp arasındaki Doğu Toroslar, derin vadilerle birbirini takip eder. Yer yer 2.500 m'ye varan yüksekliğe erişmektedir. Bu engebeli ve yüksek olan arazilerin tek doğal geçidi Kulp Geçidi'dir. Bu bölgede 16'ncı Kolordu'nun önemli muharebeleri yapılmıştır. Muş'a doğru gidildiğinde, bu geçitten hemen sonra Şin⁴⁶⁴ yüksek düzlükleri başlar. Şin, bölge olarak Bingöl'ün Genç ilçesi, Muş ve Di-

⁴⁵⁸ Tuncay Öğün, **Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s.28.

⁴⁵⁹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I.**, s.20.

⁴⁶⁰ Recep Balkan, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı, Murat-Van Gölü Havzasında Türk-Rus Süvarilerinin Operatif Hedefleri (Ekim 1914- 2 Eylül 1915)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s.8.; **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.23.

⁴⁶¹ Boğlan (Boglon), günümüzde Bingöl iline bağlı Solhan ilçesidir. Bkz. Bingöl İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, <https://bingol.ktb.gov.tr/TR-57013/solhan-ilcesinin-tarihcesi.html>, (Erişim Tarihi: 03.08. 2024).

⁴⁶² **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I.**, s.19.

⁴⁶³ Hüseyin Koca, "Birinci Dünya Harbinde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa", **Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Sayı 11, 1997, s.343.

⁴⁶⁴ Eserlerde ve arşiv belgelerinde zaman zaman Şin köyü veya yaylası olarak geçmektedir.

yarbakır Kulp ilçesinin kesişim noktasındadır. Bu bölge, Murat Nehri'nin geçtiği Oruh Boğazı'na hâkim sırtlarda ve Kozma Dağı eteklerinde bulunur. Stratejik açıdan son derece önemli bir mevkidir⁴⁶⁵. 8'inci Tümen birlikleri karargâhlarını bu bölgede bulundurmıştır. Şin Yaylası çevresindeki yüksek tepeleri ve ılıman havası ile mera görünümündedir. Şin Yaylası kuzeydoğuya doğru yükselerek Kozma Dağı'na ve bu dağın geniş düzlükler hâlindeki tepeleri aşıldıktan sonra Muş Ovası'na ulaşılır⁴⁶⁶.

Bulanık'ın batısında ve Murat Nehri'nin 4 km ilerisinde 900 m yükseklikten itibaren Bilican Dağları başlar. Bu dağların en yüksek yeri 2.950 m'dir. Bu dağ, Malazgirt'ten Muş Ovası'na giden yolların arasından geçerek 15 km güneye inip Nazik Gölü'nün batısında son bulur⁴⁶⁷.

2.4.2. Yaylalar ve Ovalar

Harekât bölgesindeki en önemli ovalar Muş, Malazgirt, Bulanık, Hınıs, Varto, Rahova⁴⁶⁸ ve Göynük ovalarıdır. Buralar tarıma çok elverişli olduğundan, bol miktarda asker ve hayvan iâşesine yönelik, buğday⁴⁶⁹, arpa, mısır gibi tahıl ürünleriyle sebze, şeker pancarı, Diyarbakır bölgesinde ise karpuz ve tütün elde edilmektedir. Bölgedeki ovalar, yaz aylarında harekâta elverişli olup, her türlü aracın hareketini kolaylaştırır. Ayrıca buralardan elde edilecek tarım ürünleri bölgede bulunan birliklerin iâşesine katkı sağlar. Kış aylarında bu ovalar uzun zaman karla kaplı kaldığından harekâtı zorlaştırır⁴⁷⁰. Harekât alanında bulunan yaylalar ve ovalar, çoğunlukla harekât istikametleri üzerindedir. Bunlar, Muş Ovası-Van Gölü batısında, Muş güneyindeki Haçreş Dağı ile Solhan ve Varto Dağları arasında bulunur ve harekât alanının güney bölgesinde en büyük ovalardan birisidir⁴⁷¹. Yüksek dağlar arasındaki bu büyük çukurluk, adeta Van Gölü çukurluğunun batıya doğru devamı gibidir. Fakat Rahova platosunun kısmen yüksekçe oluşu, Muş Ovası'nın göl olmasını önlemiştir. Ovanın kuzey tarafından Murat Nehri gelerek ovanın ortasına girer, Bir müddet güneye aktıktan sonra batıya döner ve 40 km kadar ovanın ortasından

⁴⁶⁵ Bilal Akan, **Birinci Dünya Savaşında Çapakçur Cephesi 1915-1916**, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2019, s.38.

⁴⁶⁶ Hamza Zulfikar, **Bitlis-Muş Yörelerinde Halk Kültürü: Atatürk ve Kuvayı Milliye Hareketleri**, Feryal Matbaacılık, Ankara, 1992, s.7.

⁴⁶⁷ Allen vd., **a.g.e.**, s.283.

⁴⁶⁸ Van Gölü ile Muş Ovası arasında bulunur. Geniş bilgi için Bkz. Zulfikar, **a.g.e.**, s.2.

⁴⁶⁹ Muş ilinde yetiştirilen en önemli tarım ürünüdür. 1892 Bitlis Vilayet Salnamesi'nde, Muş Sancağı'nın en çok buğday yetiştirilen bölgelerden biri olduğu belirtilmektedir. İl genelinde buğday ekimi, en fazla Malazgirt, merkez ilçe ve Bulanık'ta, en az ise Hasköy ve Varto bölgesinde yapılmıştır. Bkz. İrfan Baytar vd., "Muş İlinde Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri", **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, Cilt 4., Sayı 2, 2021, s.309.

⁴⁷⁰ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.12-19.

⁴⁷¹ **Muş Valiliği**, <http://www.mus.gov.tr/cografi-yapi-mus/>, (Erişim Tarihi: 6.11.2021).

akar. Karasu Çayı da kuzeyden gelen Murat Suyu ile ovanın ortasında birleşir⁴⁷². Verimli olan bu ovada yüz kadar köy bulunduğu, nüfus itibariyle bölgenin en kalabalık yerlerinden birisidir. Ovanın uzunluğu 85-90 km genişliği 20-30 km kadardır⁴⁷³. Muş-Varto-Hınıs-Erzurum yoluyla, Elâzığ-Palu-Muş-Tatvan yolu ve Muş-Bitlis yolu, içinden geçtiği için ova önemli bir doğrultu üzerindedir. Muş Ovası, Murat Vadisi ve Van Gölü havzaları üzerinde önemli harekât doğrultularından birisidir. Birinci Dünya Savaşı'nda ikmal bakımından çok yararlı olmuştur.

Malazgirt ve Bulanık Ovaları: Bu ovalar, Murat Nehri'nin geniş vadisi üzerinde birbirini izler ve birbirilerinden küçük arazi engebeleri ile ayrılır. Bu ovaların uzunluğu yaklaşık 80 km, genişliği ise 5-25 km kadardır. Bu ovalar, Van Gölü kuzeyinde Muş-Karaköse yolu üzerinde önemli bir ilerleme istikametindedir. Bu ovalardan başka harekâta ilgili olarak Erciş, Van, Çaldıran, Muradiye, Başkale ve Yüksekova gibi ovalar vardır. Fakat bunların bir kısmı ufak, bir kısmı da genel olarak harekâta pek ilgili durumda değildir⁴⁷⁴.

2.4.3. Akarsular

Bölgede küçük büyük birkaç tane nehir vardır. Bunlardan en önemlileri Murat ve Karasu Nehirleri ile Güzeldere, Bitlis, Büyüksu, Karabaş ve Göynük Deresi'dir. Harekât alanının gerisinde ise Fırat ve Dicle Nehirleri ve kolları büyük önem taşır.

Murat Nehri: Diyadin güneyinde Aladağ'da Muratbaşı denilen yerden çıkarak kuzeye akar ve Diyadin Kasabası'ndan itibaren batıya dönerek Karaköse'den güneye akmaya başlar. Tutak ve Malazgirt'i geçerek Muş Ovası'na ulaşan bu nehir, Bingöl, Elâzığ kuzeyindeki ovalardan geçerek Keban'ın kuzeyinde Fırat Nehri ile birleşir. Doğu Anadolu'nun güneyinde ve Van kuzey bölgesinde, Kafkasya'dan Muş ve Elâzığ doğrultularında ilerleyecek düşman kuvvetleri için ana istikameti açar. Bu nedenle bu nehir, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas harekâtının güney bölgesinde harekât yapan birliklerin harekâtına Fırat Nehri'nden daha fazla etki yapmıştır⁴⁷⁵. Bu nehir kuzeyden Muş'a kadar harekâta müsait bir vadi açtığı hâlde Boğlan Gediği güneyinden Palu'ya kadar sert ve dik bir vadiden akar. Kışın ancak köprülerden geçit verir. Yaz aylarında geçit veren yerlerinde geçilebilir⁴⁷⁶.

⁴⁷² Zülfikar, a.g.e., s.7.

⁴⁷³ Alev Keskin vd., **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s.4.

⁴⁷⁴ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.23.

⁴⁷⁵ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.26.

⁴⁷⁶ Salahattin Selşik, "Büyük Harpte Kafkas Harekât Mıntıkasında 2. Ordunun 1916 Yaz ve Sonbahar Muharebeleri", **133 Sayılı Askeri Mecmua**, Sayı 62, 1944, s.7.

Göynük Suyu: Kale Dağı ve batısından akan iki küçük suyun birleşmesinden oluşmaktadır. Bu su, kuzeyden güneybatı yönünde akar ve Darahini civarında Murat Nehri'ne karışır. Bu nehir oldukça büyük olup doğu-batı ekseninde önemli bir engel teşkil eder. Her iki taraf için de savunmaya elverişlidir. Yazın geçit verse de kışın bazı bölgeleri hariç geçit vermez⁴⁷⁷.

Masalla Deresi: Kuzeyden güneye doğru akan ve Murat Nehri'ne bağlanan küçük bir deredir⁴⁷⁸. Doğal yapısı itibariyle 16'ncı Kolordu için iyi bir savunma mevzi olmuştur. Özellikle Çapakçur bölgesinde muharebelerde stratejik bir nokta görevi görmüştür. Bu bölge Çapakçur hattında Türk ordusu tarafından tahkim edilen son nokta olmuştur. Ruslar bu bölgenin güneyine geçememiştir⁴⁷⁹.

Büyüksu: Şeytan Dağları batısından, güneye akar ve bir süre sonra da güneybatıya doğru dönerek, Murat Nehri'ne karışır. Suyu debisi ve miktarı fazladır. Ancak belirli geçit yerlerinden geçilebilir. Doğru ve batı ekseninde yapılacak bir harekâta her iki taraf için önemli bir engeldir⁴⁸⁰.

Dicle Nehri: Elazığ güneydoğusundaki Hazar Gölü'nden doğar, Maden ve Ergani Boğazı'ndan geçerek Diyarbakır bölgesine girer⁴⁸¹. Sason, Kulp ve Genç bölgelerinden gelen ufak suları bünyesine katar. Özellikle Batman ve Bitlis'ten gelen Garzan ve Botan Çaylarını da aldıktan sonra, Cizre'den geçerek, Irak topraklarına girer. Bu nehir Diyarbakır'dan itibaren keleklerle ulaşım ve geçişe elverişlidir⁴⁸². Dicle Nehri, 16'ncı Kolordunun harekât sahası gerisinde olduğundan, harekâta direkt bir tesiri yoktur.

Fırat Nehri: Bu nehir Murat Nehri ile Keban kuzeyinde birleşir. Fırat çok büyük ve geniş olduğundan, her yerinden geçilemez⁴⁸³. Ancak köprü ve belirli geçit yerlerinden geçilebilir. Fırat Nehri harekât sahası gerisinde olduğundan harekâta direkt tesiri olmamıştır. Lojistik faaliyetlerde bazı yerlerinden su yolu taşımacılığında kullanılmıştır⁴⁸⁴.

Güzeldere: Bölgede Güzeldere adında iki akarsu vardır. Bunlardan biri Bitlis'in Hizan ilçesi yakınında bulunan Panor Dağı'nın kuzeyinde doğar, Tatvan yakınlarında Van Gölü'ne dökülür. Diğeri ise Simek nahiyesi sınırları

⁴⁷⁷ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.13.

⁴⁷⁸ **Bingöl İl Kültür Turizm Müdürlüğü**, <https://bingol.ktb.gov.tr/TR-171158/solhan-il-cesi.html>, (Erişim Tarihi: 6.11.2021).

⁴⁷⁹ Akan, **a.g.t.**, s.25.

⁴⁸⁰ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.14.

⁴⁸¹ **İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dicle>, (Erişim Tarihi: 6.11.2021).

⁴⁸² **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.14.

⁴⁸³ **İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/firat>, (Erişim Tarihi: 6.11.2021).

⁴⁸⁴ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.14.

içinden doğar ve güneye doğru yönelir, önce Bitlis Çayı'na, sonra birlikte Botan Çayı'na karışır⁴⁸⁵.

2.4.4. Göller

Bölgede en büyük göl Van Gölü'dür. Bölgenin doğu kısmında İran sınırına yakın bir göldür. Denizden yüksekliği 1.646 m'dir. Uzunluğu Van şehrinden batıda Tatvan'a kadar 90 km olup en dar yeri 10 km'dir. Gölün ortalama derinliği 171 m, güneybatı kısmında 80-100 m'dir. Van şehrinin bulunduğu kıyı civarında derinlik 35 m'yi bulur. Suyu acı ve sodalıdır. Van Gölü doğudan batıya ve kuzeyden güneye doğru yapılacak harekât doğrultuları üzerinde önemli bir engel meydana getirir⁴⁸⁶. Gölde, 20-50 ton taşıma kapasiteli 70-80 kadar yelkenli gemi olup bunlar birer piyade takımı kadar kuvvet taşımaya elverişlidir. Van, Gevaş, Reşadiye, Tatvan, Ahlât, Adilcevaz, Erciş, Ernis iskeleleri vardır. Van Gölü'ne kuzeyden Bendimahi, Deliçay, Zeylan Deresi, doğudan Karasu ve Güzelsu (Hoşap suyu veya Dönemeç), güneyden de bazı küçük dereler akar. Bu derelerin suladığı Van Gölü havzası verimli ve otlak bir bölgedir. Suyu sodalı olduğundan gölde balık olmaz. Yalnız çay ağzlarında nisan ve mayıs aylarına mahsus olmak üzere uskumruya benzeyen daha kılçıklı ve tadı daha az olan bir balık cinsi vardır. Bu aylarda balık oldukça fazladır. Van Gölü'nde dört tane küçük ada vardır. Bu adaları aynı zamanda Ermeni çeteleri kullanmıştır. Bu göl dışında Bulanık, Nemrut Nazik gibi küçük göller bulunmaktadır. Ancak harekâta bir etkisi yoktur⁴⁸⁷.

2.4.5. İklim ve Hava Koşulları

Genel olarak iklim, yazın az sıcak ve kışın da çok soğuktur. Sıcaklık kışın bazı bölgelerde -30/-40 dereceye kadar düşer⁴⁸⁸. Birçok dağın tepelerinde yaz aylarında bile karla kaplı bölgeler gözükmemektedir. Kar, vadide 1-2, dağlarda 3-4 m'lik tabaka oluşturur ve birçok yolu tamamıyla kapatır. Diğer zamanlarda ise genellikle sert ve kuru bir ayaz hüküm sürer⁴⁸⁹. Karların erimesiyle yolların birçoğu yeniden geçilmez bir hâle gelir. Ardından yağmurlu havalar başlar. Bu bölgede yağmur ılıman bölgelerde görülen yağmurlar gibi devamlı ve şiddetli değildir. Bu durum, ilk kar yağdıktan sonra karlar eriyip kalkıncaya kadar geçen zaman içinde hangi bölge ve yolların geçilebildiğini, hangilerinin

⁴⁸⁵ Zülfikar, a.g.e., s.4.

⁴⁸⁶ Akbay, a.g.e., s.81.

⁴⁸⁷ Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I, s.27.

⁴⁸⁸ İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.24.

⁴⁸⁹ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.15.

geçilemediğini tespit etmek için sürekli keşif yapılmasını gerektirir⁴⁹⁰. Yaklaşık temmuz ayı başından kışa kadar hemen hiç yağmur yağmaz. Bir yılın sekiz ayı kış mevsimi karakterini taşır. Bu nedenle burada harekât yapacak askerin, soğuktan korunması için özel giyim ve kuşanma ihtiyacı olduğu gibi iyi beslenmelerine de ayrıca özen göstermek gerekmektedir.

2.4.6. Bitki Örtüsü

Harekât bölgesinin bitki örtüsü genel olarak zayıf otlardan ibarettir. Yer yer ormanlık ve ağaçlık bölgeler vardır. Bitlis ve güney kısmı ile Muş ve Çapakçur bölgesi meşelik ve kısmen ormanlıktır. Van Gölü ve Bingöl Dağları'nın güneyi, Muş, Bitlis, Sason ile Tunceli bölgeleri ağaçlık ve ormanlıktır. Daha güneydeki Diyarbakır, Mardin bölgesi ise ağaçsız bölgelerdir⁴⁹¹. Diğer arazi kısımları çıplak ve genellikle kayalıktır. Bölgedeki bitki örtüsünün harekâta herhangi bir tesiri yoktur⁴⁹².

2.4.7. Yollar

Bölgenin yolları genellikle dere ve vadilere bağlıdır⁴⁹³. Bu yollar patika veya izler hâlinde olup daha iyileri ise şose yollardır. Şose yollar, yolun alt kısmı hazırlanmadan, işlenmemiş taşların toprağa atılması suretiyle yapılmıştır. İyi durumda olmayan yollarda, çok miktarda işleyen yük hayvanları ve kağnı arabaları yolları bir kat bozmuştur. Basit şekilde imal edilmiş olan kağnı arabalarının tekerlekleri ince olduğundan yolları âdeta bıçak gibi kesmiş ve harap etmiştir. Ancak bu arabalardan çok faydalanılmıştır⁴⁹⁴. Kayalık ve sıradağların üzerinde bulunan yollar genellikle dar, bir tarafı da uçurum olan patika yollardır. Bazı zamanlarda bu uçurumlardan hayvanlar düşerek telef olmuştur⁴⁹⁵.

Bölgede bulunan akarsuların kenarlarında genellikle doğal yollar oluşmuştur. Bu yollar “top yolları” ismiyle anılmıştır. Bu yollar yağışlı havalarda kısa sürelerde bozulmamış, yer yer çamur olsa da sıcak havalarda hızlı kurumuştur. Ayrıca bu tarz yollar, dik iniş ve çıkışlı yapılmamıştır. En önemli avantajlarından biriside üzerlerine köprü yapılmasına gerek olmadığından birlikler tarafından çok kullanılmıştır⁴⁹⁶. Harekât alanında bulunan ve yaygın

⁴⁹⁰ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, (Çev.: Yarbay Hakkı Akoğuz), (Yay.Haz.: Alev Keskin), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s.2.

⁴⁹¹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.29.

⁴⁹² **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.15.

⁴⁹³ **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.25.

⁴⁹⁴ Guze, **a.g.e.**, s.2.

⁴⁹⁵ Ögün, **a.g.e.**, s.29.

⁴⁹⁶ Tekir, **a.g.t.**, s.92.

kullanılan yollar şunlardır; Van-Gevaş-Bitlis yolu iyi durumda ve toprak yoldur. Yazın her sınıf ve aracın geçebilme imkânı bulunmaktadır. Kışın ise bu yoldan geçiş zordur. Büyük birliklerin harekâtına elverişli değildir. Bu yolun güneyindeki yollar genellikle patika ve izler hâlinde olup, ancak ufak müfrez birliklerin, keşif kollarının ve mekkârelerin hareketine elverişlidir⁴⁹⁷.

Ahlât-Tatvan-Bitlis yolu şosedir. Yaz aylarında her türlü harekete elverişlidir. Kışın harekât zorlukla yapılır. Nemrut-Muş-Boğlan-Çapakçur-Elazığ yolu adı şose olup yazın her türlü araç hareket edebilir. Büyük birliklerin hareketine elverişlidir. Kış aylarında hareketi güçleştirir. Bu yol batıya doğru bölgedeki en önemli ilerleme istikametini açar. Bu yolların aralarında gerek doğudan batıya ve gerekse kuzeyden güneye ikinci derecede ham birçok patika yol varsa da bunlar daha ziyade küçük birliklerin hareketine elverişlidir.

Bitlis-Ziyaret-Garzan-Diyarbakır yolunun bir kısmı toprak tesviyesi yapılmıştır. Her türlü aracın hareketine elverişli ise de bir kısmı ham olan bu yoldan yalnız piyade ve mekkârelerin geçmesi mümkündür. Kışın bu yol harekâta büyük ölçüde olumsuz etki yapar⁴⁹⁸. Bu yol, Rusların Irak bölgesinde bulunan İngilizlerle birleşmek üzere Diyarbakır istikametine yapacağı bir harekât açısından çok önemli bir istikamettir⁴⁹⁹.

Varto-Muş yolu ile Muş-Kulp-Diyarbakır ve Muş-Sason-Silvan-Diyarbakır yolları toprak tesviyeli olup, yazın harekâta elverişlidir. Bu yolların dışında kalan yollar, genellikle patika cinsinden yollar olup, büyük birliklerin harekâtına elverişli değildir⁵⁰⁰. Kışın bu yollardan yararlanmak hemen hemen imkânsızdır. Çapakçur-Drahini-Diyarbakır yolu da diğerleri gibidir⁵⁰¹.

16'ncı Kolordu'nun sorumluluk alanının büyük bir bölümünü oluşturan Bitlis-Siirt-Van hattının doğu ve güney bölgeleri, Kafkas Cephesi'nin en sarp kayalık ve askerî harekâtlara elverişsiz bölümünü oluşturmaktadır. Bu coğrafyada yolların dar ve kış aylarında kar yağışıyla beraber çoğunlukla kapanması, ikmal akışını da aksatarak büyük çaplı harekât yapılmasını imkânsız hâle getirmektedir⁵⁰².

5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey, 16'nci Kolordu'ya gönderdiği bir harp raporuna göre, Tümen'in harekât alanındaki önemli arazi arızaları ve

⁴⁹⁷ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.15.

⁴⁹⁸ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.16.

⁴⁹⁹ Selışık, a.g.m., s.7.

⁵⁰⁰ Allen vd., a.g.e., s.387.

⁵⁰¹ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.16.

⁵⁰² Baki Vandemir, Büyük Harpte Kafkas Cephesi, 1.Cilt, Askeri Matbaa, İstanbul, 1933, s.5.

bazı patika yolların durumu genel olarak şu şekildedir⁵⁰³: Kopik⁵⁰⁴ kasabasının doğusundaki dağlar gayet sarp ve diktir. Güzeldere ve ona bağlı dereler arasında yürüyüş çok zorlu yapılmaktadır. Güzeldere geçit vermediğinden Güzeldere'nin bir kıyısından diğerine geçmek için İskanbo'dan⁵⁰⁵ dolaşmak gereklidir. Bitlis'in doğu yamaçlarında Kopik kasabası üzerinden geçen üç patika yol bulunmaktadır.

Biri Şeyhcuma'dan⁵⁰⁶ ve Sandan'dan geçerek derenin doğu tarafını takip edip önce doğuya, sonra kuzeye dönerek Kopik'ten geçer, diğeri ise Sandan'dan ve 1.310 rakımlı boyundan aşar. Üçüncüsü Şetek'ten⁵⁰⁷ ve Kember Dağı'nın güneyinden ve Yako'nun⁵⁰⁸ (Şetek'in iki km kuzeyindeki tepe) şarkından geçerek Sürüm'e⁵⁰⁹ ve Perhant'a⁵¹⁰ gider. Kember Dağı'nın doğusundan ve Güzeldere ile Bacir arasından sırtı aşarak Perhant ve Sürüm'e gider. Duhan Boğazı'nın garbında Mutki'de ise iki patika vardır. Biri Kasrik⁵¹¹, Bucan⁵¹², Kanahdere⁵¹³, den Kambos Boğazı'na çıkar ve oradan Ziyaret'e, Pürütük⁵¹⁴,e ve Kerp⁵¹⁵,e gider. Diğeri Kambos Boğazı'ndan kuzeye ve Akab Dağı'nın batı yamacından doğru Nabat Dağı'na ve oradan doğruca Bitlis'e iner. Mutki'de bundan başka yol yoktur. Bu iki yol dahi yer yer iki arşın karla

⁵⁰³ “5’inci Tümen Komutanlığı tarafından 16’ncı Kolordu Komutanlığı’na gönderilen 3 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu”, **Askerî Tarih Belgeleri**, Sayı 140, s.40.

⁵⁰⁴ Bitlis’in Merkez ilçesi Bölükyazı bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Arıdağ, Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, Bitlis Valiliği, Bitlis, 1973, s.255.

⁵⁰⁵ Siirt’in Şirvan ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ormanbağı. Bkz. Sezen, a.g.e., s. 380.

⁵⁰⁶ Bitlis’in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Çeltikli. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.255.

⁵⁰⁷ Bitlis’in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ortakapı. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.255.

⁵⁰⁸ Bitlis’in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ünalı. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.255.

⁵⁰⁹ Bitlis’in Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Deliktaş. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.254.

⁵¹⁰ Bitlis’in Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kireçtaşı. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.254.

⁵¹¹ Bitlis’in Merkez ilçesine bağlı bucak. Bugünkü adı Narlıdere. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.255.

⁵¹² Bitlis’in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yeşilsirt. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.255.

⁵¹³ Bitlis’in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Karınca. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.255.

⁵¹⁴ Bitlis’in Mutki ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yeniköy. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.254.

⁵¹⁵ Bitlis’in Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Konuksayar. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.254.

kaplıdır. Bu yollarda hayvanların hareketi mümkün değildir. Kerp'ten sonra arazi harekete müsaittir.

Albay Refet Bey'in raporundan da anlaşılacağı gibi yolların ve ulaşım imkânlarının yetersizliği, hem birliklerin hem de ikmal maddelerinin özellikle en ileri hatlarda ulaştırılmasında büyük zorluklara yol açmıştır. Hatta bazı zamanlarda hiç ulaştırılamamıştır. Özellikle kış aylarında kötü hava şartları nedeniyle ulaşım daha çok aksamış ve istenilen yer ve zamanda ileri hatlardaki birliklere ulaşım sağlanamamıştır.

Bölgede çoğunlukla ulaşım hizmetlerinde ve birliklerin yer değiştirmelerinde kullanılan keçilerin bile geçemeyeceği kadar dar olan bu yollardan askerler ve hayvanların geçmek zorunda kalması, büyük sıkıntıların yaşanmasına, zaten güç temin edilebilen askerlerin ayakkabılarının yırtılmasına neden olmuştur⁵¹⁶.

2.4.8. Demir Yolları

Harekât bölgesinde demir yolu yoktur. İstanbul-Ulukışla hattı demir yolundan kısmen yararlanılarak bölgeye insan ve malzeme nakli sağlanmıştır. Bu hat üzerinde Amanos tünelleri inşaatı devam ettiğinden ve demir yolu hattı tamamlanamadığından sadece dekovil hattı kullanılabilmiştir.⁵¹⁷

2.4.9. Su yolları

Harekât sahasında su yolu olarak kullanılan büyük nehir yoktur. Ancak harekât alanı geri bölgesinde Fırat ve Dicle nehirlerinin bazı yerlerinden keleklerle taşıma işlerinden faydalanmak mümkün olmuştur.

2.4.10. Doğal Coğrafya ve Sunî Arızaların Harekâta ve Lojistik Destek Hizmetlerine Etkisi

Harekât bölgesinin doğal yapısı dağlık ve arızalı, havanın genellikle karlı ve soğuk olması nedeniyle coğrafyanın askerî harekâta olan etkisi fazladır. Bölgenin bu doğal karakteri dolayısıyla yapılacak harekât, normal bölgelerdekine göre daha güç olacağından detaylı hazırlıkların yapılması gerekir. Dağlık arazide ve kış şartlarında harekât, özel malzemeye, donatıma ve özel taşıt araçlarına gereksinim gösterir. Yolların azlığı ve yetersiz yapıları nedeniyle harekât yavaş ilerler. Dağlık bölgelerde genellikle yerleşme yerleri ve ekilen arazi az olduğundan, yiyecek tedarikinde sıkıntı yaşanır. Yiyecek maddelerini

⁵¹⁶ Hatice Yalçın, **Harp Ceridesi (Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2008, s.38.

⁵¹⁷ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.30.

çoğunlukla geri bölgelerden getirmek zorunluluğu vardır. Bu nedenle ulaşım araçlarına ihtiyaç fazladır⁵¹⁸.

Doğu-Batı yönünde paralel uzanan yüksek sıradağlar, bir harekâtın vadiler boyunca yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Büyük kuvvetlerin yayılmalarını güçleştirir. Dağlar üzerinde yapılacak harekâta lojistik faaliyetlerin düzenlenmesi çok güçtür. Belirli gedik ve geçitlere bağlı kalacak harekât büyük zorluklarla yapılabilir. Yaylalar, çeşitli yönlerden gelen yolların birleştiği alanlar olduğundan bölgenin stratejik düğüm noktalarını oluşturur. Arazi arızaları birliklerin doğu-batı, kuzey-güney istikametindeki yapacağı harekâtları ve lojistik destek hizmetlerini de güçleştirir. Savunma harekâtında önceden planlama yapılarak ikmal maddeleri stoklanmadığında, taarruz harekâtında ise bu engel vasfındaki arazi arızaları aşarak birliğe kadar götürme usulü ile ikmal yapılmadıkça bu bölgede lojistik destek hizmetleri hem zorlaşır, hem de zaman olarak gecikir⁵¹⁹.

2.4.11. Nüfus ve Toplumsal Yapı

16'ncı Kolordu Komutanlığı harekât bölgesi harekâtın seyrine göre zaman zaman değişse de 1916-1917 yıllarında Van⁵²⁰, Bitlis⁵²¹ ve Diyarbakır⁵²² vilayetlerini kapsayan bölgelerden oluştuğu, kolordu faaliyetlerinin çoğunlukla Bitlis vilayeti olarak şekillenmiş olan günümüzdeki Bitlis, Muş, Bingöl illerini içine alan bölgede meydana gelmiştir. Harekât alanında nüfusun yo-

⁵¹⁸ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.31.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.17.

⁵¹⁹ **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.24-25.; **Askeri Coğrafya**, s. 89.

⁵²⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasında Van vilayetinin idari taksimatı: 2 Sancak, 9 kaza, 13 nahiye ve 1.574 köyden oluşmuştur. Sancaklar, Van Merkez sancağı ve Hakkâri sancağıdır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Tarık Ziya Arvas, "Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayetinin İdari Taksimatı", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 30, 2016, s.412.

⁵²¹ Bitlis vilayeti: 4 sancak, 17 kaza, 49 nahiye ve 2.030 köyden ibarettir. Bitlis sancağı: Mutki, Hizan ve Ahlât kazalarından, Genç sancağı: Kulp ve Çapakçur kazalarından, Siirt sancağı: Erüh, Pervari, Garzan ve Şirvan kazalarından, Muş sancağı: Geligüzan, Varto, Sason, Malazgirt ve Bulanık kazalarından oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Osmanlı Cep Atlası**, Dersaadet, 1323, s.210.; Mehmet Törehan Serdar, **Bitlis Tarihinde Ermeniler Cilt I**, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2018, s.19.

⁵²² Diyarbakır vilayeti: 4 sancak, 11 kaza ve 21 nahiyeden oluşmuştur. Merkez sancağı: Silvan, Lice, Derik ve Beşir kazalarından, Siverek sancağı: Çermik ve Viranşehir kazalarından, Mardin sancağı: Nusaybin, Midyat, Savur ve Cizre kazalarından, Ergani sancağı Palu kazasından ibarettir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sadık Fatih Torun, "Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", **Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 14, Aralık 2017, s.96.

ğunluğu, öncelikle vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde, diğer kısmı ise köylerde olmuştur⁵²³. Köylerin yerleşimi, genellikle bacalı ve yan tarafları dağların yamaçlarının içerisine gömülmüş şekilde oluşmuştur. Evlerin rengi etrafındaki arazinin rengi ile benzer şekilde yapılmıştır⁵²⁴. Bir kısım halk dağlık ve yol imkânları neredeyse yok denecek bölgelerde ikamet etmiştir. Üzerlerinde çoğunlukla ağalar ve şeyhler hâkimiyet kurmuştur. Dağlarda oturan halk, daha ziyade hayvancılıkla, pek azı da ziraatla geçimlerini sağlamıştır⁵²⁵.

Nüfusun dağılımı savaş halinde seferber olmayı çabuklaştırmakla beraber, yığılmak yapmayı da kolaylaştırır. 16'ncı Kolordu bölgesinde harekât alanında nüfus genel olarak şu şekilde oluşmuştur:

Tablo: 1914 Nüfus Sayımına Göre Bölgedeki Etnik Dağılım⁵²⁶

Vilâyet	Müslüman	Ermeni	Rum	Diğer Milletler	Toplam
Van	179.330	67.792	—	53.000	300.122
Bitlis	309.999	119.122	—	12.176	441.297
Diyarbakır	492.101	73.226	1.935	70.012	637.274

Harekât alanındaki nüfusun büyük bir kısmı Müslüman ve bir kısım da diğer unsurlardan teşekkül etmiştir. Türkler genel olarak devlete bağlı olup, kuvvetli karakterli ve manevi vasıfları yüksektir. Ruslarla yapılan muharebelerde büyük kahramanlık örnekleri göstermişler ve muharebenin ağır yükünü taşımışlardır. Kürtler, çoğunlukla devlete sadık görünmekle beraber, ağaların ve şeyhlerin etkileri altında kalmıştır⁵²⁷. Gönüllü müfrezeler oluşturarak Türk ordusunun yanında olmuşlar ve birlikleri takviye etmişlerdir. Bunların yanında bölgenin dağlık ve genellikle yolsuz yerlerinde asayiş bozan ve eşkıyalık yapan çeteler de olmuştur. Muharebenin başlangıcında kurdukları gönüllü milis teşkilatları ile Rus işgaline karşı çıkmışlar ve büyük fayda göstermişlerdir⁵²⁸. 16'nci Kolordu birlikleri bölgeye intikal edene kadar gönüllü müfrezeler yer yer Rus ordusuna kayıplar verdimeyi başarmıştır⁵²⁹.

⁵²³ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı** Cilt I, s.32.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.17.

⁵²⁴ Guze, **a.g.e.**, s.3.

⁵²⁵ Maslofski, **Umumî Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi**, (Çev.Kaymakam Nazmi), Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1935, s.17.

⁵²⁶ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.17.

⁵²⁷ Akbay, **a.g.e.**, s.81.

⁵²⁸ Haluk Selvi vd., “Millî Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, 2014, s.209.

⁵²⁹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.17.

Ermeniler ise daha ziyade kasabalarda oturmakta olup sanat ticaret ve ziraatla uğraşmış, en yoğun olarak Bitlis ve Van bölgelerinde ikamet etmiştir.⁵³⁰ Bu bölgelerde Ermenilerin çoğunluğu Rusya, Fransa ve İngiltere'nin kışkırtmasıyla bağımsız Ermenistan ideali ile isyanlara başlamış ve Rus ordusunun yanında yer almıştır.⁵³¹ Rus ordusu ile beraber savaşan Ermeni gönüllü birliklerinde, toplamda 3.082 kişi toplanmıştır. Bu durum Ermeni basınında büyük bir yankı uyandırınca sayı 12.000 kişiye kadar çıkmış, 1915'te Van'ın işgalinden sonra ise Osmanlı vatandaşı Ermeni asker sayısı yaklaşık 50.000 kişi olmuştur. Osmanlı arşiv belgelerine göre ise bu sayı 60.000 kişidir.⁵³² Van'daki isyan bütün hızıyla devam ederken, diğer bölgelerde de Ermeniler isyan etmiş, yol kesmiş ve Müslüman köylerini basarak halkı katletmiştir.⁵³³ Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisinde meydana gelen olayları önleyememiştir. Doğu Anadolu'da Ermeni devleti kurma hayaliyle birtakım dernekler ve partiler kurarak çeşitli vesilelerle olaylar çıkartıp katliam yapan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında askerlerin cephede bulunmasından yararlanarak Ruslarla işbirliği yapmışlar, devlete ihanet etmişler ve savunmasız Türklerle her türlü saldırıyı gerçekleştirmişlerdir. Bunun neticesi olarak da, Osmanlı İmparatorluğu tehcire kararı almak zorunda kalmıştır. Tehcire tâbi tutulan Ermeniler, devlet aleyhinde faaliyette bulunan Ermenilerdir. Devlete sadakatle bağlı olan Ermeniler ise tehciye tabi tutulmamıştır.⁵³⁴

1917 yılında Rus İhtilâli'nin başlamasından sonra, bölgede Rus kuvvetleri yerine Ermeni birlikleri bir müddet daha muharebenin sürdürülmesini sağlamıştır. Diğer azınlıklar ise genel olarak şehir ve kasabalarda ticaret ile geçimlerini sürdürmüştür.⁵³⁵

Doğu Anadolu'da genel yaşam imkânları her bakımdan düşük seviyede kalmıştır. Okulların azlığı nedeniyle halkın çok azı okuma yazma öğrenebil-

⁵³⁰ Zülfikar, **a.g.e.**, s.22.

⁵³¹ Selvi vd., **a.g.m.**, s.210.

⁵³² Güzin Çaykiran, **Erzurum, Bitlis, Van Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara, 2020, s.134.

⁵³³ Katliamlardan kaçabilen çoğunluğu aşiretlerden oluşan kalabalık göçmen kitleleri, perişan ve sefil görünüşleri, parçalanmış çıplak ayaklı düşe kalkan ilerlemeye çalışan çocuk ve kadınlar emniyetli bölgelere göç etmek zorunda kalmış, bunlardan bir kısmı da açlık, hastalık gibi nedenlerle yolda yaşamlarını kaybetmiştir. Van Gölü'nden de 40 gemi göçmen Tatvan'a sevk olunmuştur. Buradan da başka yerlere gönderilmiştir. Bunlardan Adilcevaz sahilinde yaşananlar, Ermeni eşkıyası tarafından katledilmiştir. Van isyanı sırasında Ermenilerden 350 kişi ölmüş, 1.000 kadar da Osmanlı askerî hayatını kaybetmiştir. Müslümanlardan ise 313.000 kişiden 194.000'i hayatını kaybetmiştir. Bkz. Çaykiran, **a.g.t.**, s. 153.

⁵³⁴ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1905-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Nu:14, 1995, Ankara, s.7.

⁵³⁵ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.19.

miştir. Özellikle kadınlarda okuma yazma bilen neredeyse olmamıştır. Bu sebeple medenî alanda da gelişmeler yapılamamıştır. Bu durumun askerî harekât üzerinde de büyük etkileri olmuştur⁵³⁶.

2.4.12. Bölgenin Ekonomik Durumu, Tarım ve Hayvancılık

Bölgede en çok önem verilen şey tarım ve hayvancılık faaliyetleri olmuştur. Arazi dağlık olduğundan ancak belirli bölgelerde tarım ürünü yetiştirilebilmiştir. Bu ürünler başlıca buğday, arpa, mısır, şeker pancarı yeşil sebze olmuş ve yöredeki halkın ihtiyacını ancak karşılayabilmiştir. Bu nedenle 16'ncı Kolordu iase maddelerini çoğunlukla Elazığ, Diyarbakır, Urfa, Mardin bölgesinden sağlamıştır⁵³⁷. Kolordu'nun ikmal hizmetleri, ulaştırma araç ve gereçlerinin seferberlikte yeteri kadar tamamlanamamış olması yüzünden yiyecek ve yem ihtiyaçlarının karşılanması hususunda çok güçlüklerle karşılaşmıştır. Hatta zaman zaman insan gücünden dahi faydalanılmıştır⁵³⁸. Bölgeden karşılanamayan bazı gıda ve temizlik ürünleri de ise İstanbul Levazım Dairesi Başkanlığı tarafından birliklere gönderilmiştir. Bunlar şeker, çay, kahve, fındık, üzüm, hurma, zeytinyağı, konserve gibi gıda maddeleridir⁵³⁹.

Hayvancılığa önem verilmiş olsa da bölgedeki ne hayvan cinsi ne de hayvan miktarının ne kadar olduğu ortaya çıkarılamamıştır. Genel olarak hayvancılık faaliyetleri bedeviler, köylerde yaşayan Kürtler ve Araplar tarafından sığır, koyun, keçi, at, eşek ve kümes hayvanları yetiştiriciliği şeklinde yapılmıştır. Deve, at ve eşekten daha çok ulaştırma, sığırdan ise çift sürme hizmetlerinde faydalanılmıştır. Hayvanların beslenmesi ve bakımı bilinçli olarak yapılamadığından, hayvanlar genellikle zayıf ve güçsüz kalmıştır⁵⁴⁰. Bölgede bu hayvanlardan genellikle nakliye işlerinde faydalanılmıştır. Etlik olarak hayvan ihracı istenilen seviyede yapılamamıştır. Bu yüzden etlik hayvanları birlikler yanında götürmüştür⁵⁴¹.

Bölgede endüstri şehirlerdeki küçük el sanatlarından daha ileri seviyelere gidememiştir. Fabrika vb. büyük sanayi kuruluşları yoktur. Sanat işleri çoğunlukla Ermeni ve Rum gibi azınlıklardan tarafından yapılmıştır. Sanayi, ziraat

⁵³⁶ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.33.

⁵³⁷ Ögün, a.g.e., s.49.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.19.

⁵³⁸ Recep Büyüktolu-Oral Ateş, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Muharebelerinin Harp Prensipleri Bakımından Değerlendirilmesi", **Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)**, Sayı 33, Bahar 2021, s.418.

⁵³⁹ **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.168.

⁵⁴⁰ Larcher, Cilt 2, a.g.e., s.472.

⁵⁴¹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.33.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.20.; Karagöz, a.g.t., s.124.

gelişmemiş olduğundan, ticaret de gelişmemiş ve bu faaliyetler daha çok azınlıklar tarafından yapılmıştır. Devletin genel malî durumu zayıf ve hatta kapitülasyonların etkisiyle daha kötü duruma geldiğinden harekât alanında da malî durum çok zayıf kalmıştır.

2.5. 16'ncı Kolordu Kafkas Cephesi'ne Gelmeden 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Verilecek Bölgenin Durumu

2.5.1. Kafkas Cephesi'nin Genel Durumu ve Bitlis'in Ruslar Tarafından İşgal Edilmesine Kadar Yaşanan Olaylar

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ruslar Köprüköy Muharebesi⁵⁴² ve Azap Muharebesi'ni⁵⁴³ kaybetmiş ve geri çekilmiştir. Kafkas Cephesi'nden sorumlu olan 3'üncü Ordu ise geri çekilen Rus kuvvetlerini takip edememiş ve onlarda geri çekilmiştir⁵⁴⁴. 3'üncü Ordu, taarruzu bırakıp geri çekilmesinde, birliklerini daha elverişli bir arazide toplamayı, takviye kuvvetlerinin de desteğiyle yeni bir Rus taarruzunu karşılamaya hazır olmayı amaçlamıştır⁵⁴⁵.

Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nin sonucu, Karadeniz kıyılarında Rus birliklerinin yığınak yapması ve Rus taarruzların artarak devam etmesiyle Başkomutan Vekili Enver Paşa, Rus ordularını arkadan çevirerek Rusları geriye atmak ve Kars ile Batum'u geri alabilmek için bir kuşatma harekâtı yapılmasını düşünmüştür. Cephenin durumunu tetkik etmek ve birlikleri yerinde görmek maksadıyla 12 Aralık 1914'te Erzurum'a gelmiştir⁵⁴⁶. Enver Paşa'da kesin sonuçlu bir kuşatma harekâtı yapılması düşüncesinin, Köprüköy ve

⁵⁴² Köprüköy Muharebesi'nden önce 3'üncü Ordu'nun 9'uncu ve 11'inci Kolorduları (33'üncü Piyade Tümen'i hariç) Erzurum bölgesinde bulunuyorlardı. Köprüköy bölgesinde 2'nci Nizamiye Süvari Tümen'i ise oyalama muharebesi yapmak için görevlendirilmişti. Enver Paşa'nın emriyle 11'inci Kolordu'ya taarruz vazifesi verilmişti. 6 Kasım 1914 tarihinde akşam saatlerinde verilen emirle başlayan bu harekât altı gün süreyle devam etmiş ve Köprüköy Muharebesi adını almıştır. Muharebelerin başında Ruslar kuvvetleri avantajlı olmalarına karşın, taarruz başarıya ulaştıktan sonra yeteri kadar kuvvetle takip yapılamamıştır. Bkz. Çakmak, *a.g.e.*, s.36.

⁵⁴³ 06 Kasım 1914'te başlayan 3'üncü Ordu'nun taarruzları 12 Kasım gününe kadar devam etmiş, direnme gücü zayıflayan Rus kuvvetleri 12 ve 13 Kasım günleri evvelce tahkim ettikleri Azap- Zanzak-Sanamer hattına çekilmiştir. 15 Kasım günü Rus mevzilerine doğru ilerleyen 3'üncü Ordu, Köprüköy Muharebesi'nde uygulanan taarruzlarına benzer bir planla, Rus mevzilerine saldırmıştır. 21 Kasım gününe kadar devam eden bu muharebelerde Ardos bölgesinde düşman mevzisine 5 km kadar girilse de daha ileri gidilememiştir. 3'üncü Ordu Komutanlığı, Narman bölgesinde bulunan Rus kuvvetlerinin, ordunun kuzey kanadı gerisine veya Yeniköy-Hasankale doğrultusunda yapılması muhtemel bir harekâttan endişe duymuş ve Ordu'nun kuzey kanadını, Alakilise-Maslahat hattına geriye çekmiştir. **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.319-322.

⁵⁴⁴ Yarbay Selahattin, *a.g.e.*, s.72.

⁵⁴⁵ Tekir, *a.g.t.*, s.170.; Keskin vd., *a.g.e.*, s.7.; Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s.101.

⁵⁴⁶ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.349-351.; Ayışığı, *a.g.e.*, s.157.

Azap Muharebeleri'nde Ruslara karşı kesin bir başarı sağlanamamasından ve Rusların 3'üncü Ordu'nun taarruzu karşısında geriye çekilmesinden kaynaklanmıştır. Tüm bunların yanında 3'üncü Ordu'ya verilen emirlerin düzgün şekilde yerine getirilememesi, cephede yaşanan karışıklıklar ile iase konusunda yaşanan sıkıntılar da Enver Paşa'nın cepheye gelmesine neden olan diğer etkenler olmuştur⁵⁴⁷.

3'üncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa⁵⁴⁸, mevsimin kış olması, yolların durumu ve harekât hazırlıklarının yeterli seviyede olmaması nedeniyle yapılacak kuşatma harekâtını bahar aylarına bırakılmasını Enver Paşa'ya teklif etmiştir. Bu teklifi uygun görmeyen Enver Paşa, 18 Aralık 1914 tarihinde 3'üncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'yı görevinden alarak 3'üncü Ordu Komutanlığını kendisi üstlenmiş ve harekâtın yapılmasına karar vermiştir⁵⁴⁹.

Başkomutan Vekili Enver Paşa, Rusları arkadan çevirmek ve onları geri çekilmek zorunda bırakmak amacıyla Sarıkamış Harekâtı'nı başlatmıştır⁵⁵⁰. Bu muharebelerde Türk ordusunun harekât planı, bir kolordu ile Rusları cephede tespit ederek oyalamak ve iki kolordu kadar kuvvetle de kuzey kanattan Rusları kuşatarak cephenin 30-35 km gerisinden Sarıkamış bölgesini ele geçirmek ve Rusları imha etmek şeklinde olmuştur⁵⁵¹. Bu planın başarısı, iyi bir şaşırtma harekâtı ile hareket kabiliyeti yüksek birliklerle hızlı manevra yapılmasına bağlıydı. Rusları cepheden tespit edecek birliklerin de düşmanın cepheden ayrılmasına müsaade etmemesi gerekiyordu. Ancak yapılan planda bu hususlara dikkat edilmemiştir. Bunun yanında planın hazırlanmasında etkisi büyük olan Hafız Hakkı Bey ile Enver Paşa istihbarat eksikliğini, lojistik planlamanın gerçek durumla uyuşmamasını, ağır topçu birliklerinin harekâta dâhil edilmemesini ve kötü yol şartları ile en önemlisi kötü hava şartlarını yeterince

⁵⁴⁷ Ziya Nur Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, (Yay. Haz.: Erol Kılınç), İstanbul 2005, s. 195-196.

⁵⁴⁸ Tümgeneral Hasan İzzet Arolat (1306-Sv.1): 1871 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1890 yılında Harp Okulu'ndan teğmen, 1893 yılında da Harp Akademisi'nden kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Askerlik görevi süresince 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, 1912-1913 Balkan Savaşları, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 3'üncü Ordu Komutanı olarak görev yapmıştır. 7/8 Ocak 1915'te 3'üncü Ordu Komutanlığı'ndan alınmıştır. 31 Ağustos 1915'te emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra Arap hükümetlerinde görev aldığı için 25 Eylül 1923 tarihli Kanun'un 5'inci maddesi gereği 22 Aralık 1924'te askerlikten uzaklaştırılmıştır. 03 Mart 1931'de vefat etmiştir. Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I**, s.132-133.

⁵⁴⁹ Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s.102.; Ali Satan, **Osmanlı Tarihi (1876-1918)**, (Ed.: Zekeriya Kurşun), Anadolu Üniversitesi Yayını, 1. Baskı, Eskişehir, 2013, s.185.

⁵⁵⁰ Feridun, **a.g.e.**, s.121.

⁵⁵¹ Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s.102.

önemsememiştir⁵⁵². Bu şartlarda Sarıkamış Harekâtı'na giren 3'üncü Ordu, çok ağır kayıplar vererek çekilmek zorunda kalmıştır⁵⁵³.

Bu mağlubiyetten sonra 3'üncü Ordu taarruz öncesinde bulunduğu Azap bölgesine, Tutak-Narman hattına çekilmiştir. Bazı takviyeler alarak toparlanmaya çalışmıştır. Rus birliklerinin taarruz etmesi ihtimaline karşılık bu bölgede tahkimat yapmaya ve yeniden teşkilatlanmaya başlamıştır⁵⁵⁴. Enver Paşa da bu mağlubiyet karşısında 3'üncü Ordu Komutanlığı'nı yeni tuğgeneralliğe terfi eden Hafız Hakkı Paşa'ya⁵⁵⁵ devrederek 10 Ocak 1915 tarihinde İstanbul'a dönmüştür⁵⁵⁶.

Bu dönemde Rusların desteğiyle Ermenilerin de bir taraftan bölgede isyanları başlamış, özellikle 3'üncü Ordu'nun mağlubiyetinden sonra bu isyanlar daha açık bir şekilde artmıştır⁵⁵⁷. 25 Şubat 1915'te Bitlis'te ve 27 Şubat'ta Muş'ta, 13 Nisan'da Van'da isyan çıkmıştır⁵⁵⁸. Ermeniler, 20 Nisan 1915'te Van'da Düyun-u Umumiye ve postahane binalarını yakarak Jandarma kuvvetleriyle karşılıklı çatışmalar başlamıştır⁵⁵⁹. Bu olaylar üzerine Van Jandarma Seyyar Tümeni'nin büyük bir kısmı ve bölgedeki aşiretlerden oluşan birlikler tarafından Van şehri kuşatma altına alınmıştır. Ermeniler tarafından Türklere

⁵⁵² Uyar vd., *a.g.e.*, s.491.

⁵⁵³ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, Cilt I**, s.101; Sarıkamış Harekâtı'ndaki asker kaybının miktarına dair kaynaklar arasında rakam farklılıkları vardır. Alman Mareşal Sanders zayıyatın kesin sayısı bilinmese de resmi beyanlara göre 90.000 askerın taarruza gittiğini ve ancak 10-12.000 askerın geri geldiğini, yaklaşık bu sayının 78-80.000 bin civarında olduğunu aktarmıştır. Sanders, *a.g.e.*, s.62; Mareşal Fevzi Çakmak ise yapılan değerlendirmeler sonucunda zayıyatın 60.000 olarak kabul edilmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Bkz. Çakmak, *a.g.e.*, s.74; Uyar ve Erickson ise 22 Aralık 1914 tarihinde asker sayısının 118.174 olduğunu, Sarıkamış harekâtından sonra asker mevcudunun 42.000 kişi olduğunu belirtmiştir. Uyar vd., *a.g.e.*, s.493.

⁵⁵⁴ Görgülü, **On yıllık Harbin Kadrosu**, s.102.

⁵⁵⁵ Tuğgeneral Hafız İsmail Hakkı (1315-P.2): 1879 yılında Manastır'da doğmuştur. 1897'de girdiği Harp Okulu'ndan 1899 yılında teğmen, Harp Akademisi'nden 1902'de kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 1912-1913 Balkan Savaşları ve 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 8 Aralık 1914'te 3'üncü Kolordu Komutanı daha sonra 10'uncu Kolordu Komutanı, 7/8 Şubat 1915'te 3'üncü Ordu Komutanı olarak görev yapmıştır. 13 Şubat 1915'te tifüsten vefat etmiştir. Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III**, s.7.

⁵⁵⁶ **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 139, Ocak 2017, Belge Nu.67, s.200.

⁵⁵⁷ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt 1**, s.565.; İlder, *a.g.e.*, s.21.

⁵⁵⁸ Abdülaziz Kardaş, "Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri", **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 10/5 Spring 2015, s.232.; Guze, *a.g.e.*, s.56.

⁵⁵⁹ İlder, *a.g.e.*, s.39.; Muammer Demirel, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 1996, Ankara, s.51.

karşı çok sayıda bomba topunun kullanıldığı şiddetli sokak çatışmaları yaşanmıştır. Alınan tedbirlere rağmen bu isyanlar bastırılamamıştır⁵⁶⁰. Yaşanan olaylar üzerine Dâhiliye Nezareti, Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e ve Van Valisi Cevdet Bey'e birer şifreli yazı göndererek, Ermeni isyanlarına karşı yeni önlemler almalarını istemiştir⁵⁶¹. Ermeni komitelerinin Van'dan sonra en çok önem verdikleri şehir, yılın her mevsiminde ulaşım imkân veren ve sevkiyata elverişli durumdaki Van-Diyarbakır-İskenderun yolu üzerinde bulunan Bitlis olmuştur⁵⁶². Bitlis, Rusların Musul-Diyarbakır-Urfa istikametine girişeceği bir harekât için ele geçirilmesi ve elde bulundurulması gereken stratejik bir yerdir. Ruslar, bu bölgeyi ele geçirmeleri durumunda, 3'üncü Ordu ve Irak Cephesi'nde bulunan 6'ncı Ordu'nun arasına girerek karşılıklı yardımlaşmalarını da engelleme fırsatını elde etmeyi, diğer taraftan ise bu iki ordu arasına girmesi durumunda, her iki orduyu ayrı ayrı mağlup etme fırsatı yakalamayı amaçlamıştır⁵⁶³.

1915 yılının Nisan ayı sonlarına doğru Rus birlikleri, Türk savunma mevzilerini iki taraftan kuşatarak imha etmek ve Erzurum'u ele geçirmek maksadıyla Tortum ve Malazgirt bölgelerinden Erzurum istikametine doğru taarruza geçmiştir⁵⁶⁴. Kuzey kanatta cereyan eden Birinci Tortum (27 Nisan-12 Mayıs 1915) ve İkinci Tortum (10-12 Haziran 1915) Muharebeleri'nde 3'üncü Ordu başarılı bir savunma yapmıştır. Türklerin bu iki muharebede verdikleri toplam 3.000 kişilik zayıata karşılık Ruslar, 4500 kişi kaybetmiştir⁵⁶⁵. Buna karşın güneyde, Ermeni isyanlarından da faydalanan Ruslar, Malazgirt bölgesindeki taarruzlarıyla 11 ve 12 Mayıs'ta Malazgirt, Muradiye, Patnos ve Erciş'i işgal etmiştir⁵⁶⁶.

Başkomutanlık Vekâleti, 3'üncü Ordu bölgesindeki gelişmeler üzerine Rus kuvvetlerini Van bölgesi ve Murat havzasından geri atmak maksadıyla toplanmakta olan 1'inci ve 5'inci Kuvve-i Seferiyeler⁵⁶⁷ ile 36'ncı Piyade Tü-

⁵⁶⁰ Çakmak, a.g.e., s.89.

⁵⁶¹ BOA, DH. ŞFR, Dos. No:52, G. No:282.

⁵⁶² Nasir Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2002, s.11.

⁵⁶³ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.700.

⁵⁶⁴ Keskin vd., a.g.e., s.8.

⁵⁶⁵ Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s.102.

⁵⁶⁶ Kardaş, "Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri", a.g.m., s.232.

⁵⁶⁷ Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki günlerde Harbiye Nezareti'nce hazırlanmış olan harekât planlarında, Ruslarla bir savaş olduğu takdirde 13'ncü Kolordu'dan bazı kuvvetlerle takviye edilecek olan aşiret askerinin Azerbaycan'dan kuzeye doğru hareket etmeleri ve Fazıl Paşa komutasındaki İhtiyat Süvari Kolordusu'nun Karabağ taraflarına taarruz ederek Rusların gerisinde faaliyet göstermesi kararı alınmıştı. Ancak savaş başladıktan kısa bir zaman sonra aşiret

men'inden müteşekkil "Sağ Cenah Grubu Komutanlığı" oluşturulmasına karar vermiştir. Sağ Cenah Grup Komutanlığı'na da 7 Haziran 1915 tarihinde Albaylığa yeni terfi eden Halil (Kut) Bey'i⁵⁶⁸ atamıştır⁵⁶⁹.

Yarbay Halil Bey'e, İstanbul Merkez Komutanı iken mürettep bir tümen oluşturulacağı, kendisinin bu Tümen'in komutanı olacağı 3 Aralık 1914'te 1'inci Ordu Komutanlığı'ndan emredilmiştir. 5'inci Kuvve-i Seferiyeler olarak kurulan bu Tümen, Enver Paşa tarafından İran'da Ruslara karşı harekât yapmak için görevlendirilmiştir. 1'inci Kuvve-i Seferiye de aynı bölgede harekât yapmak için kurulmuştur. 5'inci Kuvve-i Seferiye birlikleri İstanbul'dan Erzurum'a intikaline başlamış, yaklaşık iki ay süren yürüyüşlerde hastalık, firar, ayaktan hastalık gibi nedenlerle zayıyatı 5.000 kişiye yaklaşmıştır. Bu nedenle kalan sağlam askerlerden oluşturulan Tümen'in Alayları, bölgedeki diğer birlikleri takviye etmiş veya değiştirmiştir. 9 Şubat 1915 tarihinde emredilen bölgeye yerleşen 5'inci Kuvve-i Seferiye'nin mevcudu, konaklama bölgesine henüz gelmemiş olan birliklerle 700 ikmal eri hariç 248 subay, 10.920 er, 6 maksim makineli tüfek ve 12 dağ topundan oluşmuştur. 5 Mart 1915 tarihinde mevcudu 253 subay, er ise 12.927'ye ulaşmıştır. Geriye kalan unsurlar Hasankale'de köylere yerleştirilmiştir. Yarbay Halil Bey, 21 Ocak 1915 tarihinde 1'inci Kuvve-i Seferiye Komutanı olarak görevlendirilmiştir⁵⁷⁰.

İran'da muharebeler devam ederken, Van'a Rusların ilerlemesi ve Ermenilerin ayaklanması üzerine, 3'üncü Ordu 1'inci Kuvve-i Seferiye Komutanlığı'na "Döküntü vermeden Van civarına gelmeniz arzu olunur." şeklinde emir

ve ihtiyat askerinin ilk silah patlaması ile beraber bir direnme göstermeden dağıldıkları görüldüğünden bu plan uygulanmamıştır. Bu amaçla da İstanbul'da toplanmış olan 1'nci ve 5'inci Kolordulardan mürettep tümenler teşkiline karar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5'inci Seferi Kuvvetler (52'inci Tümen)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.

⁵⁶⁸ Halil Kut, Korgeneral (1317-P.20): 1882 yılında İstanbul'da doğmuştur. Hafız Kâmil Bey'in oğludur. Enver Paşa'nın amcasıdır. Fatih Taşmektep, Beşiktaş Abbasağa ve Hamidiye mahalle mekteplerinden sonra, Beşiktaş Askerî Ortaokulu ve Kuleli Askerî Lisesi'ni bitirmiştir. 13 Mart 1899'da girdiği Harp Okulu'ndan 1902 yılında Teğmen, daha sonra devam ettiği Harp Akademisi'nden 11 Ocak 1905'te Yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 28 Mart 1911'de Kurmay olmuştur. Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşı'na katılmıştır. Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra 3'üncü Ordu emrinde görevlendirilmiştir. 16 Aralık 1914'te 5'inci Seferî Kuvvetler Komutanı, 21 Ocak 1915'te 1'inci Seferî Kuvvetler Komutanı, 7 Haziran 1915 tarihinde Sağ Cenah Grubu Komutanlığı görevini yürütmüştür. Eylül 1915'te 18'inci Kolordu Komutanı, 12 Ocak 1916'da Basra Vilayeti Vali Vekilliği ile Irak ve Havalisi Komutanlığı'na tayin edilmiştir. 16 Mart 1916'da vekâleten atandığı 6'ncı Ordu Komutanlığı'na 27 Nisan 1916'da asaleten atanmıştır. 30 Haziran 1918'den itibaren de Şark Orduları Grubu Komutanı olarak tayin edilmiştir. 18 Şubat 1920 tarihinde ordudan uzaklaştırılmıştır. 14 Temmuz 1923'te kendi isteği üzerine emekli olmuştur. 20 Ağustos 1957'de vefat etmiştir. Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III**, s.194-195.

⁵⁶⁹ Baykoç, a.g.e., s.15.

⁵⁷⁰ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.574-575.

vererek en kısa yoldan Van'a gelmesini emretmiştir⁵⁷¹. Ancak 1'inci Kuvve-i Seferiye Komutanlığı, arazi şartları ve iase güçlüğü nedeniyle Van'a istenilen zamanda ulaşamamış, önce Başkale'ye, sonra da dağ yolları üzerinden 20 Haziran 1915 tarihinde Bitlis civarına ulaşmıştır⁵⁷².

Van Valisi Cevdet Bey, Rusların iyice yaklaştığını haber alınca, 14 Mayıs 1915'te Yarbay Halil Bey ile iş birliği yapmak üzere Van'dan Başkale'ye gitmiştir. Ermeni çetelerin desteğiyle 6 Mayıs 1915'te Van'ı işgal eden Rus kuvvetleri civardaki yerleşim yerlerini işgale devam ederek 22 Mayıs 1915'te Başkale'ye girmiştir⁵⁷³. Ruslar, Eleşkirt ve Pasinler üzerinden Malazgirt'e doğru ilerlerken, Muş ve çevresinde bulunan Ermeniler de Müslüman köylelerini basıp katliam yapmıştır. 16 Mayıs 1915 tarihinde Osman Nuri (Koptagel) Bey⁵⁷⁴, Muş Müfrezesi'nden Kop bölgesine 2.500 askerle sevk edilerek ilerleyen Rusları o bölgede durdurmayı başarmıştır⁵⁷⁵. Bu işgaller üzerine 3'üncü Ordu Komutanlığı, 4 Haziran 1915'te Bitlis vilâyetine ve Van vilâyetine bir telgraf göndererek Van Gölü Cenup Müfrezesi ve aşiretlerden oluşturulan gönüllü müfrezelerin cephelere doğru hareket etmelerini emretmiştir. Böylece 3'üncü Ordu, Bitlis Seyyar Jandarma Bölükleri ve gönüllü aşiret birlikleri ile Bitlis-Duhan ve Van Gölü civarında savunma hatları oluşturmuştur⁵⁷⁶. Taarruzlarına devam eden Ruslar, 9 Haziran 1915 tarihinde Reşadiye'yi işgal ederken, Van Gölü'nün kuzeyinden ilerleyen diğer Rus birlikleri de Ahlât'ı işgal etmiştir.

Bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı İmparatorluğu Ermeni tebasıyla ilgili önemli bir adım atmıştır. Geçmiş dönemlerin "sadık milleti" olarak adlandırılan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla vatandaşı oldukları Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan ederek, Rusya'nın yanında yer almışlardır⁵⁷⁷. Ermeni çeteleri, Rus birliklerine casusluk yapmak, yer yer kılavuzluk etmek ve daha önemlisi Türk köylerine saldırmak ve Türk ordusunun ikmal

⁵⁷¹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.680.

⁵⁷² Guze, **a.g.e.**, s.57.; Baykoç, **a.g.e.**, s.16.

⁵⁷³ Ergün Öz Akçora, "Bitlis'te Rus Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kurtuluşu", **Askerî Tarih Bülteni**, ATASE Yayınları, Sayı 24, Şubat 1988, s.96.

⁵⁷⁴ Tümgeneral Osman Nuri Koptagel (1311-b.P.17): 1874 yılında Erzincan'da doğdu. 13 Mayıs 1892'de girdiği Harp Okulu'ndan 13 Mart 1895'te mezun oldu. Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra 4'üncü Ordu emrine atandı. Balkan Savaşı'nda görev aldı. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Çapakçur Müfreze Komutanlığı ve 7'nci Tümen Komutanlığı yaptı. 1919-1922 İstiklal Savaşı'na katıldı. 22 Kasım 1942'de Ankara'da vefat etti. Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C II**, s.23-24.

⁵⁷⁵ Çakmak, **a.g.e.**, s.89.; **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.692.

⁵⁷⁶ Kardaş, "Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri", **a.g.m.**, s.232.

⁵⁷⁷ Ahmet Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulanması", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 1, Cilt 7, 2005, s.77.

depolarına sabotaj düzenlemek gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Tüm bu yaşanan olaylar Osmanlı ordusunu zor duruma sokarken, devletin otoritesinin de kaybolmasına yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Ermenilerin bu hareketlerinden vazgeçirmek için yaptığı çabalardan sonuç alamayınca 27 Mayıs 1915 tarihinde “Geçici Zorunlu İskân Kanunu” çıkarmıştır. Böylece doğu vilayetlerinde ve cephe hattında Ermenilerin devlet karşıtı faaliyetlerine son verilmek istenmiştir. Söz konusu kanun gereğince doğu vilayetlerinde devletin güvenliğini tehlikeye atan kişiler geçici olarak başka yerlere sevk ve iskân edilmiştir⁵⁷⁸.

Sağ Cenah Grubu kurulduğu günden itibaren devam eden muharebeler süresince yaptığı taarruz, savunma ve geri çekilme harekâtlarında istenilen derecede etkili olamamıştır. Süvari birliklerinin yokluğu devamlı hissedilmiş, özellikle muhabere ve ulaştırma hizmetleri teşkilatı, nerdeyse hiçbir zaman istenildiği bir anda kurulamamış, kurulduğu vakitte ise durum değişmiş veya kurulan düzenden faydalanılamamıştır. Bunların yanında sorumlu olduğu cephelerin geniş olması, zaten az mevcutlu bulunan tümenlerin etkinliğini azalttığı gibi, birliklerin karşılıklı yardımlaşmasını da çoğunlukla imkânsızlaştırmıştır. Her kademedeki komutanlar, yeterli ihtiyat ayıramadıklarından birlikleri parça parça muharebeye sokmak durumunda kalmışlardır. Sağ Cenah Grubu bir ordu seviyesinde harekât sorumluluğu taşıdığı halde, karargâhı subay bakımından çok zayıf kalmıştır. Bu sebeplerle Sağ Cenah Grubu Komutanlığı, 19 Eylül 1915’te lağvedilmiştir. 1’inci Kuvve-i Seferiye 51’inci Piyade Tümen, 5’inci Kuvve-i Seferiye ise 52’nci Piyade Tümen adını alarak 18’inci Kolordu’yu oluşturmuş ve Irak Cephesi’ne gönderilmiştir⁵⁷⁹.

Van Gölü Cenup Müfrezesi Komutanlığı, Van Gölü güneyi arazisinin taşlılık olması, süvari harekâtına elverişsiz bulunması ve iase güçlükleri nedenleri ile emrinde olan iki süvari alayının kuruluşundan çıkarılması talebinde bulunmuştur. 3’üncü Ordu Komutanlığı, bu teklifi uygun bularak iki süvari alayını 2’nci Nizamiye Süvari Tümen’ine, Van Gölü Cenup Müfrezesi Komutanlığı da Teşkilat-ı Mahsusa⁵⁸⁰ Alay Komutanlığı’na bağlamıştır. Bundan sonra

⁵⁷⁸ Mehmet Törehan Serdar, **Bitlis Tarihinde Ermeniler Cilt 2**, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2018, s.15.; Demirel, **a.g.e.**, s.52.

⁵⁷⁹ **Kafkas Cephesi 3’üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.850-855.; Guze, **a.g.e.**, s.67.

⁵⁸⁰ Teşkilat-ı Mahsusa: Harbiye Nazırı Enver Paşa’ya bağlı olarak ve Padişah Mehmet Reşat’ın sonradan yayınlanmayan ve resmi olmayan bir fermanıyla kurulan yarı askeri gizli bir örgüttür. Kuruluş tarihi tam olarak saptanamamıştır. Örgüte ismini veren kişi ise Miralay Rasim Bey olmuştur. İlk başkanı Süleyman Askeri Bey’dir. Teşkilatın amacı genel olarak: İslam dünyasını ve Müslüman Türkleri bir bayrak altında toplamak, iç güvenliği sağlamak ve Osmanlı İmparatorluğu’nun daha fazla toprak kaybetmesini önlemek, çeşitli askeri harekâtlar yapmak olarak belirlenmiştir. Örgütün Harbiye Nezareti’nin gizli bütçesinden ve Alman Askeri Misyonu’nun İstanbul’a düzenli olarak gönderdiği altınlardan olmak üzere iki para kaynağı olmuştur. Örgüt

Müfreze'nin başka herhangi birlik ile takviye edilemeyeceğini de bildirmiştir. 8 Ekim 1915 tarihi itibarıyla Van Gölü Cenup Müfrezesi Komutanlığı'nın mevcudu, 1.700 piyade, 80 süvari ve iki dağ topu ile iki makineli tüfek olmuştur. Bu müfrezenin görevi, Van Gölü güneyindeki halkı Rus ve Ermeni istilasından korumak ve güneye ilerlemek isteyen Rus kuvvetlerini engellemek olarak belirlenmiştir⁵⁸¹.

Müfreze, 13 Ekim 1915 tarihinde Gevaş'da Rusların taarruzuna uğrayarak ağır zayıat vermiştir. Dir ve Bacırge Hudut Taburları, Bitlis-Hizan bölgesi istikametinde dağılmıştır. Bu olaylar üzerine Müfreze'nin yeniden teşkilatlandırılmasına ihtiyaç duyulmuştur. 10 Kasım 1915 tarihinde yeniden düzenlenen Müfreze'nin kuruluşu, 4 piyade taburundan oluşan Teşkiât-ı Mahsusa Yakup Cemil Bey'in⁵⁸² Alayı⁵⁸³, 24'üncü Nizamiye Süvari Alayı, bir makineli tüfek

bu amaçla Birinci Dünya Savaşı boyunca savaş ilanını duyurma, karşı casusluk, İngiliz istihbarat ve keşif kollarına karşı istihbarata karşı koyma, düzenli ordu birliklerine yardımcı olma veya onların yerini almak için çete savaşı gibi faaliyetlerde bulunmuştur. 1911- 1918 yılları arasında Orta Doğu, Orta Asya, Güney Asya, Kuzey ve Orta Afrika'da faaliyet göstermiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle varlığı sona ermiştir. Bkz. Philip Hendrick Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, (Çev. Tansel Demirel), Arba Araştırma Basım Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.9.; Gönül Güneş, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 85, Ankara, Mart 2013, s.101-130.

⁵⁸¹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.858-859.

⁵⁸² Yakup Cemil (?-1917): 1901 yılında Harbiye'yi bitirdikten Rumeli'de eşkiya ve komitacı takibi harekâtlarında bulunmuştur. İkinci Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Adana'ya gitmiştir. Daha sonra Trablusgarp'a geçerek Türk-İtalyan Savaşı'na katılmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa'ya girmiş, Kafkas Cephesi'nde görev almıştır. İstanbul'a dönüşünde Babü'l baskını yapan grupta yer almış ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı vurmuştur. Enver Paşa'ya karşı askeri müdahale hazırladığı gerekçesiyle tutuklanarak idam edilmiştir. Bkz. İlter, **a.g.e.**, s.65.

⁵⁸³ Van Gölü'nün güney bölgesinin savunması için oluşturulan Yakup Cemil Alayı, Başkomutanlık Vekâleti tarafından oluşturulmuştur. Askerî Ceza Kanunu, mahkûmları silâh taşımaktan mahrum etmişken, bu Alay tamamen hapisanelerden çıkarılan mahkûmlardan oluşturulmuştur. Bunun için bir de kanun yayınlanmıştır. Çorum'da teşkil olunan bu Alay'ın, 3'üncü Ordu'ya gönderilmemesini 3'üncü Ordu, Harbiye Nezareti'ne iletmış ancak sonuç alınamamıştır. Hapishaneden kurtulmak için her çeşit taahhüt altına girmiş olan mahkûmlar, serbest ve silâhlı olunca kendi sözlerinden, taahhütlerini yerine getirmemiştir. Birliğe katılıp yapmaya giderken yol boyunca firarlar artmaya başlamıştır. Yakup Cemil'in bu mahkûmlara karşı silâh kullanması bile hiç etki etmemiş ve mevcutları her gün azalmıştır. Herhangi bir şekilde ordudan askerlikle ilgisi kesilmiş subaylarda bu Alay'a verilmiştir. Yakup Cemil, Alay'ın kasasını bu askerlerin soyabileceğini düşünerek aldığı 10.000 altın lirayı da kemerlere doldurarak senetle subaylara vermiştir. Muhafazasına karşılık subayların hayatlarını bedel tutmuştur. Alay'ın erleri yoldan kaçarak gittikçe azalmıştır. Yakup Cemil, mahkûmlarının kaçtığını duyurmak için, düzenli orduya katılmak amacıyla gelmekte olan asker kafilelerini kendi Alay'ına karıştırmaya başlamıştır. Askerlik şubelerinden, talimgâhlardan yola çıkarılan erler, bu alayın kaçaklarının yerini doldurmuştur. Fakat bu erleri birliklere gönderen kurumların, bu askerlerin miktarını orduya bildireceğini Yakup Cemil önemsememiştir. Yakup Cemil, Erzurum'a ulaştığında, 3'üncü Ordu Komutanı bu olayları kendisine anlatmış ve onu uyarmıştır. Fakat kendisini Ordu Komutanı'ndan daha büyük gören Yakup Cemil, yolda aldığı erleri de iade etmemiştir.

takımı, dört çabuk ateşli dağ topu ve iki adi ateşli dağ topu şeklinde olmuştur⁵⁸⁴.

Kafkas Cephesi'nde kasım-aralık aylarının ortasına kadar diğer bölgele-
rin aksine Van Gölü Cenup Müfrezesi bölgesinde yaşanan muharebeler ve
Rusların tacizleri hiç kesilmemiştir. Bu durum Başkomutanlık Vekâleti'nce,
Rusların 3'üncü ve 6'ncı Ordu bölgesi arasına girmek ve Irak'ta bozgun
hâlinde çekilen İngiliz kuvvetlerini takip eden 6'ncı Ordu'nun baskısını azalt-
mak maksadıyla yapıldığı şeklinde yorumlanmıştır⁵⁸⁵.

Yaşanan çatışmalar dolayısıyla Van Gölü Cenup Müfrezesi'nin muharip
mevcudu 600'e düşmüş ve dağ topu mühimmatı çok azalmıştır. Müfreze Ko-
mutanı Yakup Cemil Bey, Kuskunkıran hattında savunmada kalmak maks-
adında olduğunu belirterek 3'üncü Ordu'dan yardım istemiştir. Bir taraftan da
Van Gölü ve civarında kış bütün şiddeti ile devam ettiğinden birliklerin dona-
tım ve giyecek yetersizliği iyice hissedilmeye başlamıştır. Bölgede bu zamana
kadar pek donduğu görülmeyen Van Gölü'nün, Karmuç civarında, kıyılarda
1-2 km kadar don olayı gözlemlenmiştir⁵⁸⁶.

Müfreze'nin bulunduğu cepheye Rus taarruzları devam etmiş, birliklerin
iaşe ve barınma koşulları gün geçtikçe kötüleşmiştir. Bu durum üzerine Müf-
reze Komutanı olarak Yakup Cemil Bey yerine Muş Talimğâh Tabur Komu-
tanı Yarbay Ali (Çetinkaya) Bey⁵⁸⁷, Van Gölü Güney Müfrezesi Komutan-
lığı'na atanmıştır. Yarbay Ali Bey ile beraber 835 ikmal eri de Muş'tan ikmal
işleri için takviyeye gelmiştir. 5 Aralık 1915'te ise ilave olarak Kuskunkıran

Ordu Komutanlığı Yakup Cemil'i uzaklaştırmak için onu Van Gölü'nün güneyine göndermiş-
tir. Bkz. İter, a.g.e., s.62-63.

⁵⁸⁴ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.865.

⁵⁸⁵ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.866.

⁵⁸⁶ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, s.868.

⁵⁸⁷ Albay Ali Çetinkaya (1314-P.345): 1877 yılında Afyon'da doğmuştur. 1892 yılında Afyon
Mülkiye Ortaokulu'nu bitirmiştir. Aynı yıl Bursa Askerî Lisesi'ne girmiş ve bu okulu bitirdik-
ten sonra 13 Mart 1896'da girdiği Harp Okulu'ndan 25 Aralık 1898'de Teğmen rütbesiyle me-
zun olmuştur. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na
katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Irak ve havalisindeki muharebelere katılmıştır. Daha
sonra Van Gölü Güney Müfrezesi Komutanı olarak Bitlis'in savunmasında ve düşmandan geri
alınmasında etkili olmuştur. 13 Kasım 1916'da 35'inci Alay Komutanı, 23 Şubat 1918'de Tü-
men Komutanı yetkisiyle Takip Müfrezesi Komutanı, 8 Ağustos 1918'de Üsküdar Bölge Müf-
reze Komutanı olarak görev yapmıştır. 31 Mart 1919'da 17'nci Kolordu emrine atanmıştır.
Mondros Mütarekesi'nden sonra Ayvalık bölgesindeki 172'nci Alay Komutanlığı'na tayin edil-
miştir. 15 Mayıs 1919'da Yunanların İzmir'e girmesinden sonra Ayvalık'a gelen kuvvetlere
karşı koyarak milis mücadelesinin ilk cephesini açmış, 29 Mayıs 1919 günü Ayvalık'ta Yunan
işgaline karşı Türk ordusunun ilk kurşununu atan kişi olmuştur. 21 Şubat 1949'da vefat etmiştir.
Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Bi-
yografileri C II**, s.596-599.

bölgesine 137 atlıdan ibaret ihtiyat süvari tugayı görevlendirilmiştir. Bu gelişmelerle Müfrezeler'i yeniden teşkilâtlandırmak gereği duyulmuştur. Yakup Cemil Bey'in Teşkiât-ı Mahsusa Alayı üç taburlu olarak 2'nci İhtiyat Alayı adını almıştır. Dir, Bacirge⁵⁸⁸ Hudut Taburları ile Van Seyyar Jandarma Taburu da 3'üncü İhtiyat Alayı'nı teşkil etmiştir.

Ruslar, 1915 senesinin sonundan itibaren Kafkas Cephesi'nin güneyinde birliklerini toplayıp Irak Cephesi'nin kuzeyinde İngilizlerle birleşmeyi, işgal ettiği bölgelerde ise savunma pozisyonunda kalmayı hedeflemiştir. Bu maksatla Rus yönetimi, Van Gölü bölgesindeki Türk ve Kürtleri mağlup etmek ve ayaklanan Ermenilere de yardım edecek şekilde tedbirler olarak taarruzlarını artırmıştır⁵⁸⁹. 1915 yılı sonunda 3'üncü Ordu, güneyde oldukça büyük bir araziyi kaybederek Van Gölü'nün batısına, yani Ahlât-Azap-Tortum hattına çekilmiş, 64.000 kişilik kuvvetiyle 300 km'lik bir cepheyi savunmak zorunda kalmış, Rus birlikleri de takviye olarak birliklerinin mevcudunu yaklaşık 700.000 kişiye çıkarmıştır⁵⁹⁰.

1916 Ocak ayında Van Gölü'nden Murat Havzası'na kadar olan bölgedeki birlikler ve kuruluşları şu şekilde olmuştur: Van Gölü güneyinde Van Gölü Güney Müfrezesi, beş piyade taburu (üç taburlu 2'nci İhtiyat Piyade Alayı ile Dir ve Bacirge Hudut Taburları), bir süvari bölüğü ve altı top. Van Gölü ile Murat nehri arasındaki bölgede, Mürsel Bey komutasında altı süvari alayından kurulu 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni ve 36'ncı Piyade Tümeni (iki taburlu 106'ncı Piyade Alayı, Mürettep Hudut ve Van Jandarma Taburu) ve 12 top⁵⁹¹.

Kığı'dan Reşadiye'ye kadar olan cephede: Rusların 4'üncü Kolordu'suna bağlı 2'nci Avcı Kazak Süvari Tümeni, 1'inci Piyade Tugayı, iki atlı piyade hudut alayı ile bir batarya, iki Drojin ve iki Ermeni taburuyla bir istihkâm taburu konuşlanmıştır⁵⁹². Rus kuvvetleri iki grup hâlinde Murat Nehri'nin kuzey ve güney istikametlerinden taarruza geçmiş ve 25 Ocak 1916'da Hınıs'ı ele geçirmiştir. Hınıs'tan çekilen birlikler Gümgüm'ün⁵⁹³ kuzeyinde savunma hattı oluşturmaya başlamıştır⁵⁹⁴.

2'nci Nizamiye Süvari Tümeni, Muş'u elde bulundurmak maksadıyla Van Gölü-Nazik Gölü arasında mürettep hudut taburu ve bir süvari müfrezesi

⁵⁸⁸ Günümüzdeki ismi Esendere. Hakkâri ili Yüksekova ilçesinin bir köyü. Bkz. Sezen, a.g.e., s.257.

⁵⁸⁹ Tekir, a.g.t., s.368.

⁵⁹⁰ Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s.102.

⁵⁹¹ *Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II*, s.70.

⁵⁹² *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.40.

⁵⁹³ Günümüzdeki Muş ili Varto ilçesi. Bkz. Sezen, a.g.e., s.311.

⁵⁹⁴ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.40.

ile iki dağ topunu, Nazik Gölü ile Murat Nehri arasında da 800 mevcutlu Musa Bey gönüllüleri ile üç dağ topunu bırakarak 29 Ocak 1916'da Tatvan'dan Karaköy'e hareket etmiştir. Muş bölgesinde bırakılan bu birlikler, Murat Cenup Mıntıka Komutanı Osman Nuri Bey'in emrine girmiştir. Van Gölü Cenup Müfrezesi de Van Gölü kuzeyinden gelebilecek Rus taarruzlarını karşılamak üzere Dir ve Bacirge Hudut Taburlarını Karmuç'a göndermiştir. 3'üncü Ordu Komutanlığı, 23 Ocak 1916 tarihinde Rusların Muş-Çapakçur istikametinde ilerlemesine yönelik olarak da bu istikametin 36'ncı Piyade Tümeni ile kapatılmasını emretmiştir⁵⁹⁵.

30 Ocak 1916 tarihinde Van Gölü ile Murat Nehri arasında "Murat Cenup Mıntıka Komutanlığı" oluşturulmuştur. Komutanlığına, Muş Talimgâh Komutanı Yarbay Osman Bey atanmıştır. Yarbay Osman Bey, 30 Ocak 1916'da Muş'tan hareketle 2 Şubat 1916'da Liz'e⁵⁹⁶ gelmiş ve birliklerini Van Gölü-Kop-Murat nehri hattında tertiplendirmiştir. Emrindeki kuvveti 351 muharip mevcutlu Mürettep Hudut Taburu, 194 muharip mevcutlu Dir Hudut Taburu, 750 muharip mevcutlu Muş Talimgâh Taburu, Hacı Musa Bey gönüllüleri ile beş dağ topundan oluşmuştur. Yarbay Osman Bey, tertiplenen bölgelerin elde bulundurulamaması durumunda ise Van Gölü Güney Müfrezesi Bitlis istikametinde çekilerek Bitlis'i, Murat Cenup Mıntıka Komutanlığı kuvvetleri ise Muş istikametinde çekilerek Muş'u savunmasını birliklerine emretmiştir⁵⁹⁷.

⁵⁹⁵ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.74.

⁵⁹⁶ Muş-Bulanık'a bağlı bucak. Bugünkü adı Erentepe. Bkz. Sezen, **a.g.e.**, s.515.

⁵⁹⁷ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.74.

Görsel: 1916 Ocak Ayında Kafkas Cephesi Güneyinde Tarafların Durumu⁵⁹⁸

Başkomutanlık Vekâleti, Şubat ayının başında Rusların Van Gölü güney veya kuzeyinden Bitlis ve Muş istikametinde ilerlemesi ihtimaline karşılık ise 4'üncü Ordu'dan, takviyeli 13'üncü Piyade Alayı'nın Resulayn-Mardin-Bismil yolu ile Bitlis'e gönderilmesini ve emir verilinceye kadar Bitlis'te ihtiyatta kalmasını emretmiştir⁵⁹⁹. 13'üncü Alay ise o tarihlerde henüz trenle Konya Ereğli-Mamure arasında intikal hâlinindedir⁶⁰⁰.

⁵⁹⁸ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-3.

⁵⁹⁹ Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s.75.

⁶⁰⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-1.

36'ncı Piyade Tümeni ile 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni, 5 Şubat 1916'da Ağgelin bölgesinde toplanmakta iken, Murat Cenup Mıntıka Komutanı Osman Bey, toplanan bu kuvvetlerin yan ve gerisini emniyete almak için, emrindeki milis ve gönüllü kuvvetlerini Murat Nehri batısına göndermiştir⁶⁰¹.

11 Şubat 1916 tarihinde Ruslar, Bitlis Köprüyolu bölgesinde bulunan milis ve gönüllülere taarruz ederek bozguna uğratmıştır. Milis ve gönüllülerin çoğu dağılmıştır. Aynı anda bir saldırı da Murat Nehri'nin hemen doğusundan, Osman Bey kuvvetlerine karşı yapılmıştır. Yaşanan gelişmeler üzerine Rusların, Murat Cenup Mıntıkası ile 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni arasına girme tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bu durumu engellemek için Osman Bey, 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni ile birleşmek üzere harekete geçeceğini bildirmişse de 3'üncü Ordu Komutanı Osman Bey'e, evvelce bildirilen Muş ve Bitlis istikametlerini kapama görevine devam etmesini emretmiştir.

3'üncü Ordu Komutanlığı, cephesi sakin durumda olan Van Gölü Cenup Müfrezesi'ni güneyden yapılacak bir Rus taarruzuna karşı uyarmıştır. Murat Cenup Mıntıkası kuvvetleri ile irtibatı kesilebileceğine dikkat çekerek, bu ihtimale karşı Rusları gözetlemek üzere bulunduğu mevzide zayıf kuvvet bırakılmasını, büyük kısmı ile 12 Şubat 1916 gecesi Rahova Boğazı'na çekilmesini, boğazın tahkim ve işgal edilmesini emretmiştir⁶⁰². 3'üncü Ordu Komutanı Mirliya Mahmut Kâmil Paşa⁶⁰³, 4 Şubat 1916 tarihinde 3'üncü Ordu ile karşısındaki Rus-Kafkas ordusunun kuvvetlerini mukayeseli bir şekilde değerlendirmesini yaparak, 3'üncü Ordu'nun takviyesinin gerekli olduğunu Başkomutanlık Vekâleti'ne bir raporla iletmiştir.

⁶⁰¹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.77.

⁶⁰² **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.77.

⁶⁰³ Mahmut Kâmil Paşa (P-1315-8): 1880 yılında Halep'de doğmuştur. 4 Mart 1897'de girdiği Harp Okulu'ndan 1899 yılında teğmen olarak, Harp Akademisi'nden 15 Aralık 1902'de kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 2 Mart 1915-23 Şubat 1916 tarihlerinde Doğu Cephesi'nde 3'üncü Ordu Komutanlığı görevinde bulunmuş, Ruslarla yapılan Azap Muharebeleri'ni yerine vekil olarak bıraktığı 11'nci Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa, Erzurum Muharebeleri'ni ise bizzat kendi yönetmiştir. 20 Şubat 1916'da görevden affını istemiş, bu müracaatı kabul edilerek yerini Trakya'daki 2'nci Ordu Komutanı Vehip Paşa tayin edilmiştir. Kendisi 19 Haziran 1916 tarihinde Harbiye Nezareti Müsteşarlığı'na getirilmiştir. 21 Haziran 1922 tarihinde emekliye ayrılmıştır. Bkz. Görgülü, **Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar**, s.57.; **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III**, s.11-12.

Tablo: 4 Şubat 1916'da Rus Kuvvetleri

S.No	Birlik	Piyade Taburu	Süvari Alayı	Top	Açıklamalar
1	Van Cenup Müfrezesi karşısında	2	1	4-8	Geri bölgelerdeki Rus kuvvetleri hakkında ise herhangi bir bilgi elde edilememiştir.
2	Murat Cenup mıntıkası karşısında	1	1	2	

Bu raporunda başka teklifleri de olmuştur. Özellikle Rusların Van Gölü bölgesinden Bitlis ve Siirt istikametinden veya daha güneyden Musul istikametinden taarruzla ilerlemesi hâlinde 3'üncü Ordu ile 6'ncı Ordu'nun irtibatlarının kesilmemesi için bu bölgeye bir piyade tümeninin gönderilmesinin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Takviye kuvvetler gönderilmediği takdirde, mevcut kuvvetlerle Rusların harekâtının önlenmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Başkomutanlık Vekâleti ise 6 Şubat 1916 tarihinde Karadeniz'de Rus donanmasının hâkimiyeti ve yeterli deniz ulaştırma araçlarının bulunmaması nedeniyle Rusların deniz yolu ile takviye birlik gönderemeyeceğini ifade etmiştir. Van Gölü kuzey ve güneyinden veya Bitlis ve Siirt üzerinden 6'ncı Ordu mevzilerini tehlikeye sokacak bir Rus hareketinin ise bölgede bulunan yolların büyük bir harekâta imkân vermediğini belirterek böyle bir ihtimalin beklenmediğini, zaten bu yönde yeterli önlemlerin de alındığını belirterek yardım talebine olumsuz cevap vermiştir. 3'üncü Ordu Komutanı ise, Hınıs civarındaki 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni ile Muş civarındaki Osman Bey'e, Van Gölü güneyindeki Ali Bey Müfrezelerinin Muş ve Bitlis bölgesini korumaya yeterli olmadığını bildirmiştir. 3'üncü Ordu'nun ise bulunduğu durum itibarıyla Van Gölü güney bölgesini takviye edemeyeceğini, Muş ve Bitlis bölgesinden Musul istikametinde bir Rus taarruzuna karşılık arazi ve mevsim şartlarının engel teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir⁶⁰⁴.

11 Şubat 1916 tarihinde Ruslar, yaklaşık bir aylık hazırlık sonucunda cephenin orta bölgesinden Köprüköy-Erzurum yönünde taarruza geçmiştir. Rusların Erzurum taarruzları başlayınca Rus 4'üncü Kolordu'su da Muş ve Bitlis'in işgal edilmesi görevini almıştır⁶⁰⁵. 3'üncü Ordu'nun henüz takviye alamadığını bilen Ruslar, Türk cephesini yarmayı ve Erzurum'u ele geçirmeyi hedeflemiştir⁶⁰⁶. 12 Şubat 1916 tarihinde Murat Cenup Müfrezesi, altı tabur piyade ve bir alay süvari ile dört top ve iki makineli tüfek kadar kuvveti olan Rus birliğinin Murat Nehri güney ve kuzeyinden taarruzuna uğramış, 3'üncü

⁶⁰⁴ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.82-83.

⁶⁰⁵ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.25.

⁶⁰⁶ Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s.102.; Çakmak, **a.g.e.**, s.121.

Ordu'dan verilen emir gereğince de Muş istikametini kapamak üzere geri çekilmeye başlamıştır. Muharebelerin aynı şiddetle Ruslar lehine ilerlemesi sonucunda, 14 Şubat 1916 tarihinde 3'üncü Ordu Komutanlığı'ndan yeni bir emir verilmiştir. Bu emirle, Muş'a çekilmekte olan Murat Cenup Müfrezesi Komutanı Osman Bey'den 1.000-1.200 kişilik bir kuvvetle Muş'a giderek Genç-Çapakçur istikametini kapamak üzere gerekli tedbirleri alması, diğer kuvvetlerini de Van Gölü Güney Müfreze Komutanı Yarbay Ali Bey'in emrine vermesi, Van Gölü Güney Müfrezesi'nin de Bitlis istikametini kapatması bildirilmiştir⁶⁰⁷. Ruslar gün gün taarruzlarıyla ilerlemiş, Türk ordusu adım adım geri çekilmiştir. Rusların harekâtlarında genellikle uyguladıkları taktik, önce büyük tepeleri elde etmek ve müteakip bölgeye yayılmak şeklinde olmuştur. Ruslar bu planın uygulanması için Çilligöl Dağı'nın kuzey bölgesindeki dağlık bölgeyi seçmiştir⁶⁰⁸. Uzun ve şiddetli muharebelerden sonra 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum işgal edilmiştir⁶⁰⁹. 3'üncü Ordu, devam eden muharebelerde mevcudunun çoğunu kaybetmiştir. Piyade Alaylarının 3.617 olan sefer mevcutları 200'e kadar düşmüştür⁶¹⁰.

15 Şubat 1916 günü Van Gölü Güney Müfrezesi'nin Karmuç'taki taburu ile Murat Cenup Müfrezesi, Rahova Boğazı istikametinde çekilmeye başlamıştır. 16 Şubat 1916 tarihinde Van Gölü Cenup Müfrezesi ile Bitlis bölgesindeki birlikler, Bitlis Boğazı kuzey girişinde, Başhan mevkinde toplanmaya başlamıştır. Muş'ta bulunan birlikler Muş'u tahliye etmiş, Bitlis ile Muş arasındaki bölge boş bırakılmıştır. Hınıs istikametinden güneye doğru gelen Rus kuvvetlerine karşı Çapakçur istikametini kapatmak maksadıyla Muş Seyyar Jandarma Taburu ile 100 jandarma eri, 150 talimgâh eri ve 500 milisten oluşan "Çapakçur Müfrezesi" adıyla bir müfreze oluşturulmuştur. 19 Şubat 1916 tarihinde Diyarbakır bölgesinden Genç ve Çapakçur Müfrezelerine katılmak üzere birkaç bin gönüllü milisin kaydının yapıldığını ve bir iki güne kadar gönderileceği Diyarbakır Vali Vekili Bedrettin Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁶¹¹. Bitlis Vali Vekili Memduh Bey tarafından Diyarbakır ve Mamuratülaziz vilayetlerinden 2.000 gönüllünün Çapakçur bölgesine geldiği 24 Şubat 1916 Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir⁶¹². Van'ın işgali sırasında Diyarbakır bölgesine firar etmiş veya yaralanarak Diyarbakır'a sevk edilen jandarma askerlerinden iyileşenlerin de Diyarbakır bölgesinde geçici olarak

⁶⁰⁷ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.109-101.

⁶⁰⁸ Çakmak, **a.g.e.**, s.116.

⁶⁰⁹ Feridun, **a.g.e.**, s.191.

⁶¹⁰ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.104.

⁶¹¹ BOA, DH. ŞFR., 510-9.

⁶¹² BOA, DH. ŞFR., 510-103.

görevlendirmeleri, Van Valisi Cevat Bey tarafından Diyarbakır Valiliği'ne bildirilmiştir⁶¹³.

Muş Seyyar Jandarma Taburu Boğlan Gediği'ni, gönüllü milisler Çapakçur Boğazı'nı, geri kalan kuvvet de Suluk Köprüsü'nü kapatmak üzere tertiplenmiştir⁶¹⁴. Bitlis Vali Vekili Memduh Bey, 15 Şubat 1916 tarihinde Muş'un tahliye edildiğini, ilave Rus birliklerinin gelmediğini ve kıt'aların Rahova Boğazı istikametinde çekilmekte olduğunu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir⁶¹⁵.

18 Şubat 1916 tarihinde Van Gölü Cenup Müfrezesi cephesinde herhangi bir Rus taarruzu olmamış, bir kısmı Ermeni olan 500 Rus atlısı Muş'u işgal etmiştir. Muş Seyyar Jandarma Taburu, Boğlan Gediği doğusunda Ziyaret köyüne çekilmiştir. Çapakçur Müfrezesi'ndeki milislerde birliğinden ayrılarak köylerine dönmüştür⁶¹⁶. İntikal hâlinde olan 13'üncü Piyade Alayı'nın ilk kafilesini oluşturan 1.200 mevcutlu bir piyade taburu ile bir makineli tüfek bölüğü ve bir dağ bataryası 18-19 Şubat 1916 gecesi Mardin'e ulaşmıştır.

20 Şubat 1916 tarihinde Ruslar, iki piyade alayı ve iki süvari alayı kadar kuvvetle Van Gölü Güney Müfrezesi'nin Tatvan'daki birliklerine, bir piyade alayı ve bir süvari alayı kadar kuvvetle de Muş'tan Rahova Boğazı istikametinde taarruza geçmiştir⁶¹⁷. Ruslar bir gün süren bu taarruzlarla Rahova Boğazı'na kadar ilerlemiş, Ahlât işgal edilmiş, Başhan bölgesindeki Van Gölü Güney Müfrezesi ise Rus taarruzlarına karşı koyarak 21 Şubat 1916 tarihinde Rusları geri çekilmek zorunda bırakmıştır⁶¹⁸.

3'üncü Ordu Komutanı Başkomutanlık Vekâleti'ne, Van Gölü güneyi, Muş ve Hınıs bölgesinde Rus kuvvetlerinin miktarının en az üç piyade alayı, üç Ermeni taburu ile altı alay kadar süvarisinin bulunduğunu bildiren bir rapor göndermiştir. Raporunda, bu kadar kuvvetli bir birliğin Bitlis'e taarruzu hâlinde, Van Gölü Güney Müfrezesi ile intikal hâlinde olan 13'üncü Piyade Alayı'nın bu taarruzu durduramayacağını ifade etmiştir. Harput yönüne ilerlemeleri hâlinde ise bu bölgede savunma yapan hiçbir birliğin bulunmaması nedeni ile Bitlis, Harput ve Diyarbakır bölgesinin muhafazası için ilave üç piyade alayına ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir. Bir taraftan da bölgede tedbirlerin artırılmasını birliklerine emretmiştir. Diyarbakır ve Harput Valiliklerine, Rusların Diyarbakır yönünde yapacağı bir taarruza karşılık birlik takviye

⁶¹³ BOA, DH. ŞFR., 511-512.

⁶¹⁴ Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s.115.

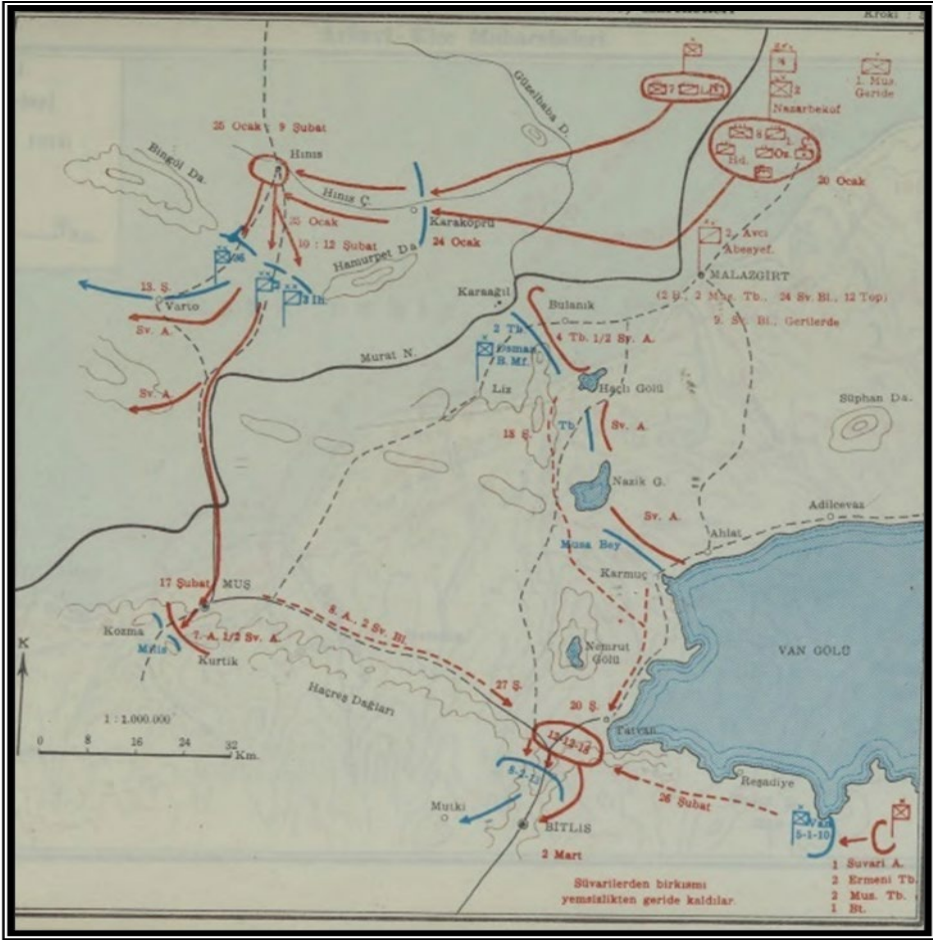
⁶¹⁵ BOA, DH. ŞFR., 509-81.

⁶¹⁶ Fahri Çeliker, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 8, Cilt 3, 1987, s.384.; Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s.121.

⁶¹⁷ BOA, DH. ŞFR., 510-26.; BOA, DH. ŞFR., 510-60.

⁶¹⁸ İlter, a.g.e., s.88.; Feridun, a.g.e., s.197.

edilmesinin mümkün olmadığını belirterek bölge halkından gönüllü toplanmasını ve teşkilatlandırılmasını istemiştir. Başkomutanlık Vekâleti, 3'üncü Ordu Komutanı'nın da acil takviye isteğine karşılık vermiştir. Daha önce Bağdat'a gönderilmek üzere yola çıkarılan ve Halep'te intikal hâlinde bulunan 5'inci Piyade Tümeni'nin görev yeri değiştirilerek, birliğin 28 Şubat 1916 tarihinde Resulayn'da toplanmasını ve Başkomutanlık emrinde olduklarını bildirmiştir⁶¹⁹.

Görsel: 20 Ocak-2 Mart 1916 Tarihleri Arasında Murat Havzası'ndaki Hareketler⁶²⁰

⁶¹⁹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.127-128.

⁶²⁰ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, Kroki 5-A.

23 Şubat 1916 tarihinde 3'üncü Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa, Başkomutanlık Vekâleti'ne bir telgraf çekerek vazifesinden affını istemiş, yerine Trakya'da bulunan 2'nci Ordu Komutanı Vehip Paşa, 2'nci Ordu Komutanlığı'na da Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa⁶²¹ atanmıştır⁶²².

Erzincan Valisi Tahsin Bey, 23 Şubat 1916 tarihinde bölgede edindiği bilgileri ve yaşanan elim olaylara tedbir alınması için durumu Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e telgrafla bildirmiştir. Rusların bölgeyi işgalleri devam ettikçe işgalden kaçan muhacir sayıları artarak devam ettiğini, bunlarda kolera ve tifüs hastalıklarının görülmeye başlandığını, Ermenilerin çeteler oluşturarak Bitlis ve Muş bölgesinde saldırılarını artırdığını, bunların yanında Kızılbaş Kürtlerinin de ellişer kişilik çeteler oluşturarak yollarda zabitan ve muhacirlere saldırdığını ve katliam yaptığını belirtmiştir. Bunların yakalanması için 3'üncü Ordu Komutanlığı'na süvari birlikleri görevlendirildiğini, muhacirlerin hayvanlarının %80'inin telef olduğunu ve Erzincan ovasının hayvan leşleriyle dolduğunu ifade etmiştir. Doğu bölgesindeki bu durumu devletin tam olarak bilmediğini, bu sefaletin devam etmesi hâlinde yaşanan bu durumun ordu meselesinden çok devlet meselesi olacağını, Rus işgallerinin bir an önce durdurulması gerektiğini aktarmıştır⁶²³. Bu esnada bölgede Ermeni mezalimi ve Rus işgallerinden dolayı Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri ve çevresinden yaklaşık kaydı yapılmayan 50.000 kişi mülteci durumuna düşerek Diyarbakır'a sığınmıştır⁶²⁴. Yollarda çok sayıda toplu olarak öldürülen muhacirler görülmüştür⁶²⁵.

Mustafa Kemal Paşa'ya, Bitlis'te bulunan birlikleri denetlediği sırada, sonradan emir alan veya birliğinden herhangi bir sebeple geride kalan subayların kıt'alarına katılmak için münferit veya küçük gruplar halinde giderken Kürt çetelerin subayların değerli eşyalarını ve paralarını soyduklarının bilgisi verilmiştir. Bu olay üzerine Süvari Bölük Komutanı'nın emir komutasında bir manga asker, Ziyaret mevkine yakınındaki Koh köyüne gönderilmiş ve burada

⁶²¹ Mareşal Ahmet İzzet Furgaç (1300-Sv.1): 1877 yılında Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi'ne, 1878 yılında Manastır Askerî İdadisi'ne girmiştir. 1881 yılında girdiği Harp Okulu'ndan, 1884 yılında teğmen olarak, Harp Akademisi'nden de 29 Haziran 1887'de kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 31 Ağustos 1908-18 Mayıs 1909 tarihleri arasında Genelkurmay Başkanı olarak görev yapmıştır. Yunan Savaşı, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın ölümü üzerine Harbiye Nazırlığı'na getirilmiştir. Kafkas Cephesi'nde 2'nci Ordu ve Kafkas Ordular Grup Komutanlığı yapmıştır. 15 Haziran 1913'te Başkomutan Vekilliği uhdesinde kalmak üzere Harbiye Nazırı olarak atanmıştır. 3 Ocak 1914'te görevinden istifa etmiştir. Geniş bilgi için Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I**, s.13-14.

⁶²² Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.24.

⁶²³ BOA, DH. ŞFR., 511-126.

⁶²⁴ BOA, DH. ŞFR., 538-25.

⁶²⁵ Maslofski, **a.g.e.**, s.382.

yakalanan kişilerin üzerinde, bu subayların çizme ve yelekleri tespit edilmiştir. Bu eşyalar delil kabul edilerek olay Başkomutanlık Vekâleti'ne bildirilmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle hemen bir harp divanı kurulmuştur. Bu olaya karıştığı tespit edilen 14 kişinin, cephe gerisinde asayiş bozma ve hırsızlık gibi işlediği suçları sabit görülerek idamları karar verilmiş ve kurşuna dizilmek suretiyle infaz edilmiştir. Bu olayın çevrede tesiri büyük olmuş ve asayiş bozan böyle bir olay 16'ncı Kolordu bölgesinde bir daha yaşanmamıştır⁶²⁶.

Bitlis Vali Vekili Memduh Bey, Muş ve Van istikametlerinden gelen Rus taarruzlarına karşı birliklerin üç günden beri savaş halinde olduğunu, gönüllülerin de köylerine çekildiğini ifade etmiştir. Van Gölü Güney Müfrezesi, 28 Şubat 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne Karargâhı'nı Bitlis'e nakil edeceğini, Güzeldere tarafına giden Rusların durdurulamadıkları takdirde Bitlis'te vilayet namına bir mektupçu bırakarak haberleşme faaliyetlerini Garzan'dan yapacağını bildirmiştir⁶²⁷.

Bölgede, 3'üncü Ordu birliklerinin geri çekilmelerinin düzenli yapılamaması ve kış şartları nedeniyle karışmış olan birliklerin yeniden teşkilatlandırılması, düzenlenmesi ve dağılan gönüllülerinin toplanması yönünde faaliyetler yapılmaya başlanmıştır. Harekât bölgesi gerisinde işgalden ve Ermeni mezaliminden kaçan muhacir kabileleri ile dolan yolların, birliklerin geri çekilme esnasında kullanılabilmesi için boşaltılması ve firar edenlerin kolay yakalanması için gerekli tedbirler alınmıştır⁶²⁸. 1 Mart 1916 tarihi itibarıyla Van Gölü güneyi ile Murat Nehri arasında bulunan birliklerin kuruluşu şu şekilde olmuştur:

Van Gölü Güney Müfrezesi, gönüllü milislerden oluşan 3 Taburlu İhtiyat, 2'nci Piyade Alayı, Siirt ve Muş Seyyar Jandarma Taburları ve Mamuretülaziz Jandarma Bölüğü, Talimgâh Taburu, Mürettep Hudut Taburu, Atlı Jandarma Bölüğü, 4'üncü Süvari Topçu Taburu'ndan 4'üncü Batarya, 18'inci Topçu Alayı'ndan bir dağ top takımı, 3'üncü Topçu Alayı'ndan bir dağ bataryası, 13'üncü Topçu Alayı'ndan 6 toplu koşulu mantelli bir batarya, bir adı ateşli kurup sahra top takımı ve bir miktar gönüllü olmak üzere, toplam 2.000 muharip ile 18 toptan oluşturulmuştur. Birlikler Bitlis'in 10 km kadar kuzeyinde, Rahova Boğazı mevkinde konuşlanmıştır.

⁶²⁶ Tezer, a.g.e., s.39.

⁶²⁷ BOA, DH. ŞFR., 511-47.

⁶²⁸ Halis Çapak, "Birinci Dünya Savaşı'nda: Çapakçur-Oğnut Savaşları", **Bingöl Araştırma Dergisi**, Sayı 1, Cilt 1, Eylül 2014, s.44.; **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.128.

Çapakçur Müfrezesi, 830 kişisi silahlı, diğerleri ise henüz silâhlandırılmakta olan toplam 2.000 kadar gönüllü milislerden oluşmaktadır. Elazığ ve Bitlis'ten jandarmalarla takviye edilmekte olan bu müfrezeye ikisi Harput'tan, ikisi Oğnut Müfrezesi'nden dört dağ topu gelmektedir. İntikal hâlinde olan 13'üncü Piyade Alayı'ndan bir tabur Mardin'den Harput istikametine yürüyüş hâlinindedir. Müfreme, Kozma ve Boğlan Gedikleri ile Çapakçur Boğazı'nı kapatmaya devam etmektedir.

Oğnut Müfrezesi, 106'ncı Piyade Alayı, 1'nci Tabur ile Bacirge Hudut Taburu'ndan ve bir dağ top takımından oluşan toplam 160 muharip mevcudu olan bu müfreme Tokluyan⁶²⁹ mevkindedir⁶³⁰.

16'nci Kolordu Komutanlığı'na verilecek sorumluluk alanı yukarıda görüldüğü gibi çoğu gönüllü milislerden oluşan birkaç müfreme tarafından savunulmuştur. 3'üncü Ordu Bitlis'ten Murat Nehri'ne kadar olan bölgeyi müfrezelerle çok zayıf bir şekilde tutmuştur. Bu durumun Rusların Bitlis ve Muş üzerinden, Toros Dağları'nı aşarak Diyarbakır'a ilerleme istikametini kolaylaştırarak tehlikeli bir vaziyete soktuğu söylenebilir (Y.N).

Van Gölü güneyi ile Murat Nehri arasında bulunan birliklerin karşısında Rus 4'üncü Kafkas Kolordu'su yer almaktadır. Karargâhı Varto'da bulunmaktadır. 4'üncü Rus Kolordu'suna bağlı 2'nci Avcı Tümeni Bitlis Boğazı kuzeyinde, 66'ncı İhtiyat Piyade Tümeni Hınıs civarında, 28'inci Kazak Süvari Tümeni ise Boğlan ve Oğnut Müfrezelerinin karşısında bulunmaktadır. 20 Şubat 1916 tarihinden itibaren toplam kuvveti 8 piyade taburu, 2 süvari bölüğü, 18 toptan ibaret olan Van Gölü Güney Müfrezesi, Rus 4'üncü Kafkas Kolordusu'nun taarruzlarına uğramıştır⁶³¹. Rus birliklerinin toplam kuvveti ise 12 piyade taburu, 12 süvari bölüğü, 18 toptan oluşmuştur. Bu taarruzlarda Ruslar birkaç istikametten birden saldırıya geçmiş ve Tatvan'ı işgal etmişlerdir⁶³².

Van Gölü Güney Müfrezesi Komutanı Yarbay Ali Bey, bölgenin elden çıkmasını önlemek ve stratejik bir nokta olan Bitlis Boğazı'nı elde bulundurmamak maksadıyla, önce Rahova Boğazı'ndan Bitlis Boğazı'na, müteakiben de Bitlis ile Papşen⁶³³ arasına çekilmiştir. Bölgeye takviye olarak gelen 13'üncü Piyade Alayı, 2 Mart 1916 akşamı Bitlis'in 20 km kadar güneyindeki Duhan⁶³⁴

⁶²⁹ Bingöl-Karlıova ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı Toklular. Bkz. Sezen, a.g.e., s.757.

⁶³⁰ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.143.

⁶³¹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.208.

⁶³² Mehmet Törehan Serdar, **İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)**, 2. Baskı, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis, 2019, s.74.

⁶³³ Bitlis'in Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yumurtatepe. Bkz. **Cumhuriyetin 50. Yılında Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.261.

⁶³⁴ Bitlis'in Merkez ilçesine bağlı bucak merkezi. Bugünkü adı Sarıkonak. Bkz. **Cumhuriyetin 50. Yılında Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.256.

bölgesine gelmiştir⁶³⁵. Bitlis Boğazı'nın önemi nedeni ile 3'üncü Ordu Komutanı, 13'üncü Piyade Alay Komutanı'na "Bitlis boğazını tek bir er kalıncaya kadar kapamakla görevli olduklarını" bildirmiştir⁶³⁶.

2.5.2. Bitlis'in Ruslar Tarafından İşgal Edilmesi ve Nedenleri

Rus birlikleri, 2 Mart 1916 tarihinde Van Gölü'nün kıyılarından üç farklı istikametten Bitlis üzerine taarruza geçmiştir. Karşılaştığı direnişlerle iki istikamette ilerlemek zorunda kalan Rus-Ermeni birlikleri, Rahova Boğazı'nda 2.000 kişilik Van Gölü Güney Müfrezesi'nin savunmasıyla karşılaşmış ve sayıca üstün olan Ruslar, 3 Mart 1916 tarihinde bir gece baskınıyla Bitlis'i işgal etmiştir⁶³⁷. Müfreme, bu işgal karşısında Mutki istikametinde dağılmıştır. Ruslar ve Ermeniler, Bitlis'i henüz terk etmeyen halkın üzerine ateş ederek insanları öldürmüş ve şehri yakmış, halkın çok azı kaçarak canlarını kurtarabilmiştir. İşgalden kurtulan Bitlis halkı, ağır kış şartlarında göç etmeye mecbur kalmıştır. Erkeklerin çoğu savaşta yaşamını yitirmiş, kadınlar bazen yollarda açlık ve sefalet yüzünden vefat etmiş, bazıları da soğuktan çocuklarını kaybetmiştir. Bitlis'ten Duhan'a kadar olan bölgeye sonradan gelen 16'ncı Kolordu Komutanlığı birlikleri de çok sayıda donarak ölmüş çocuk cesedi görmüştür⁶³⁸.

2 Mart 1916 tarihinde gece başlayan Rus taarruzlarıyla Bitlis'in işgal edilmesinde Van Gölü Güney Müfrezesi'nin, gerekli tedbirler almadığı ve askerler Rus baskınına uykuda yakalandığı için Rusların çok kolay Bitlis'e girdiği, Genelkurmay yayınları dâhil birçok yazılı kaynakta belirtilmektedir⁶³⁹. 16'ncı Kolordu Komutanlığı, Bitlis'in işgal edilmesinin nedenlerinin bildirilmesine dair Van Gölü Güney Müfrezesi'ne ve 5'inci Tümen Komutanlığı'na bir emir göndermiştir. Konu ile ilgili kaynaklarda yazılı olanlardan ziyade, Müfreme Komutanı Kaymakam Ali Bey tarafından Bitlis'in işgal edilmesinin nedenlerini anlatan 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na sunduğu rapor çok farklıdır. Raporunda belirttiği hususlar ana hatlarıyla şu şekildedir:

⁶³⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-19.

⁶³⁶ Suat Özdağ, **Millî Mücadele Döneminde Bitlis**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Elazığ, 2021, s.41.; **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.209.; İlter, **a.g.e.**, s.96.

⁶³⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-17.; Feridun, **a.g.e.**, s.201.; Fahri Belen, Rahova Boğazı'ndaki mevcudun Muş'tan gelen müfremenin katılımıyla 3.000 kişi olduğunu belirtmektedir. Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.26.

⁶³⁸ Adem Ölmez, "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi", **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2014, s.16.; Serdar, **İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)**, s.78.; Koca, **a.g.m.**, s.347.; Özdağ, **a.g.t.**, s.41.

⁶³⁹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.209.; Serdar, **İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)**, s.81.; Maslofski, **a.g.e.**, s.378.

- 1 Mart 1916 tarihinde Yakup Cemil Bey'in 2'nci İhtiyat Alayı'ndan iki bölüğün ileri karakol olarak görevlendirilmesine rağmen emrin hilaflında hareket ettiği, bir bölük ileri karakol hattına konularak ileri hattın zayıf bırakıldığı ve bu nedenlerle 2 Mart 1916 gecesi Rusların baskınının kolay olduğu,
- Bu Alay'ın, sabıkası bozuk Anadolu hapisanelerinden alınan ve bir miktarda gönüllü milislerle takviye edilerek 1.000 kişi olarak Kafkasya bölgesinde gayri nizami harp yapmak üzere kurulduğu, Alay Komutanı olarak Yakup Cemil Bey'in görevlendirildiği, Alay personelinin herhangi bir eğitim görmediği gibi subayları da daha önce askerliğini yapmış onbaşı çavuşlar ile Balkan Savaşı'ndan sonra askerlikten atılan ve iade-i rütbe verilmek istenilen subaylardan oluşturulduğu,
- Alay'ın 3'üncü Ordu bölgesine geldiği ve Kafkasya'ya geçemeyerek müfreze emrine görevlendirildiği; Kaymakam Ali Bey'in emrine verilmeden daha önce yaptığı birkaç muharebe sonrasında da firar ve hastalık gibi nedenlerle mevcudunun çok eksildiği, enkazı kalan alayın yarısı 900 kişi ve hasta olarak Aralık 1915 tarihinde Müfreze emrine verildiği,
- Van Cenup Müfrezesi'nin kuvveti en başta bu alay olmak üzere hâkim bir bölgede konuşlandığı, sonra hudut taburlarıyla 2 adet seri ve 2 adi cebel bataryası ve 60 mevcutlu Van Seyyar Jandarma Süvari Bölüğü'nün, Müfreze'nin emrine verildiği,
- Müfreze bu kuvvetle aralık ayı ortasından itibaren Van Gölü'nün güneyinde Pili Dağı'nın güneydoğusunda Leylekan ve Havanis Boğazı'nın Kuskunkıran ve Yayadin geçitlerinde Van ve Bitlis istikametini kapatmak maksadıyla direkt 3'üncü Ordu'ya bağlı olarak görevlendirildiği,
- Ocak 1916 tarihinde Rusların, Bitlis bölgesi hariç olmak üzere tüm birliklere taarruz ettiği, bunun üzerine Müfreze'ye ilave olunan 2 hudut taburuyla 1 topçu bataryasının başka bölgeye gönderildiği, Müfreze'nin İhtiyat Alay'ı ile 2 seri ve 4 adi cebel topundan ibaret kaldığı,
- 14 Şubat 1916 tarihinde Ruslar, Muş ve Bitlis arasına girerek Bitlis'e ilerlemekte olduğundan Van Cenup Müfrezesi bulunduğu hatta küçük bir müfreze birlik bırakarak Bitlis'in Rahova Boğazı'na çekilmesinin 3'üncü Ordu Komutanlığı'ndan emredildiğini,
- Söz konusu hatta yalnız süvari bölüğü bırakılarak Rahova Boğazı'na çekildiğini, bu arada Ahlât'ın batısında Karmuç köyünde bir hudut taburu ile 2 adi cebelden mürettep bir kuvvet daha bulunduğunu, bu birliğin emir komutası da Van Cenup Müfrezesi'ne verildiğini, 17 Şubat 1916 tarihinde bu müfreze üstün Rus kuvvetleri karşısında kaldığından, bu birliği dâhi Rahova Boğazı'na çektiğini,

- Bitlis ile Muş arasında Kotni köyünde bulunan Muş Talimgâh Tabur Komutanı Kaymakam Osman Bey'in, birliği ile beraber Bitlis'e müfrezeye katılmak ve Van Cenup Müfrezesi'nin emrine girmesi yönünde emir almış olduğundan bu birliğin dâhi yolda birçok askeri firar etmiş olarak Rahova Boğazı'na gelebildiğini,
- Daha önce Karmuç'ta olan Nizamiye Süvari Tümen'inin 4 seri hamra topu ile Bitlis'e iade edilmiş olan mantıllı sahra bataryası da Müfreze'nin emrine verildiğini, bu kuvvetler içerisinde tam ve teçhizatı yerinde olan sadece 2 hudut taburunun bulunduğunu ifade etmiştir. Emrine verilen seyyar jandarma taburlarının dahi yeni kurulmakta ve az mevcutla Müfreze'ye dâhil olduğunu⁶⁴⁰,
- Rahova Boğazı'na birliğiyle beraber geri çekilmesiyle bölgenin tahkimatına başladığını, bir seyyar taburu Güzeldere istikametini kapatmak üzere Kotni köyüne, Bitlis Seyyar Jandarma Tabur'unu ise Por köyüne gönderdiğini,
- 20 Şubat 1916 tarihinde, Tatvan istikametinden Rusların 1 süvari alayı, 1 piyade alayı ve 2 toptan oluşan kuvvette bir birliğin tespit edildiğini, temasın sağlandığını ve 21 Şubat 1916 tarihinde Rusların bu bölgelerden taarruza geçtiğini, Rusların yaptığı bu cephe taarruzlarına karşı başarıyla savunma yaparak onların geri püskürtüldüğünü,
- Nemrut Dağı eteklerinden Muş-Bitlis yolu istikametinde dağılan Rusların bir tabur kadar kuvvetine de büyük miktarda zaiyat verdiklerini ifade etmiştir. 22 Şubat 1916 tarihinde ise taarruz eden Rusların savunmaya geçtiklerini ve 27 Şubat 1916 tarihine kadar Nemrut Dağı eteklerinde tahkimat yaptıklarını,
- Çapakçur ve diğer yakın müfrezeler karşısında Rusların harekâtının durduğunu, birliklerini kendi merkezlerine kaydırdıklarını, 27 Şubat 1916 tarihinde Ruslar büyük bir kuvveti ile Güzeldere'yi savunan seyyar jandarma taburunu geri çekilmeye mecbur ettiği gibi Güzeldere'den Ant ve Por köyleri yolunu takiben Por'da bulunan diğer Bitlis Seyyar Jandarma Taburu'na taarruz ettiklerini, bu taburu geri püskürtemediklerini, ancak çok zaiyat verdiklerini, kendi Müfreze'sinde ise bu gece muharebe zayıyatı hariç 110 askerin soğuktan donarak vefat ettiğini, mevcudun 60 kişiye düştüğünü,
- Hava şartları çok kötü olduğunu aktaran Kaymakam Ali Bey, diğer birliklerde de birçok askerin donarak öldüğünü, 27 Şubat 1916 tarihinde Ruslar Mutki eteklerinde ve Kotni civarında Hacı Musa Bey milislerine taarruz ederek Muş istikametinde ilerlediğini ve temasın gerçekleştiğini,

⁶⁴⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-17.

- Hacı Musa Bey gönüllülerinin bir tümen gücünde olduklarını, Güzel-dere'de dağılan Seyyar Jandarma Taburu tamamen dağılmış olduğundan bu istikametten Rusların Simek nahiyesini işgal edip, İnep hattını geçerek Bitlis–Duhan yolunda ilerlediklerini, bunun üzerine 27-28 Şubat 1916 tarihinde Por Deresi'ni ve Muş yolundan Bitlis'in batısına düşen Nist⁶⁴¹ Deresi'nin büyük bölümünü elde bulundurarak bütün birliklerimiz Por Deresi'nin batısına ve Papşen köyünün kuzey yamacına toplamak ve tekrar taarruz etmek üzere geri çektiğini,
- Rusların 28 Şubat 1916 günü akşama doğru Müfreze'nin geri çekildiğini fark ettiğini, şartları uygun olmadığı hâlde taarruza geçtiklerini, 29 Şubat 1916 tarihinde ise gün ağarmasıyla beraber bütün kuvvetiyle taarruzuna devam ettiklerini ve başarılı olduklarını, ancak bu taarruzda Rusların zayıflığının çok olduğunu,
- 29 Şubat 1916 tarihinde 2 bölük ve 1 top ile beraber Şeyh Şerafettin gönüllülerini de Simek nahiyesinden ilerleyen Rus birliklerine karşı İnep hattında taarruz etmek üzere görevlendirdiğini,
- 1 ve 2 Mart 1916 tarihlerinde Rusların taarruzlarının yavaşladığını, 3 Mart 1916 tarihinde ise durma noktasına geldiğini, küçük bir birlikle baskın yaparak Bitlis'e girdiklerini, Rusların baskın müfrezesinin arkasında da ihtiyat kuvvetlerinin bulunmadığını,
- 3'üncü Ordu'nun sağ kanadında yegâne olarak bölgeyi muhafaza ve müdafaa ile görevli olan Van Cenup Müfrezesi'nin Rusların taarruzlarını engellediğini, vazifesini bilmeyen ve yapmayan bir ileri karakol bölüğünün korkaklığı yüzünden baskını önleyemediklerini,
- Müfreze emrinden anlaşılabileceği üzere her tepeye 30 kişi görevlendirilmesine rağmen Müfreze'nin ilk silah patlamasıyla dağıldığını ve 10 dakika bile savunma yapamadığından ihtiyat kuvvetlerinin takviyesine bile imkân vermediğini⁶⁴²,
- Rusların kışlaya iyice yaklaştığında ihtiyat kuvvetleriyle yapılan hamlelerin başarılı olduğunu, ancak askerin çok panik yaşadığını ve herkesin ayrı bir istikamete çekilmek mecburiyetinde kaldığını, baskın savunma hattının merkezine yapıldığından en kuvvetli topçu birliği, kasabada bulunan ağırlıklar ve dağınık askerlerin esir düştüğünü,
- Günün ağarması ile yapılacak bir şey kalmadığından dağılan askerlerden topladıkları ile çaresiz olarak Mutki istikametinde çekildiğini, bu istikametten Ziyaret'e gelerek Müfreze'nin tekrar toplanmaya başladığını,

⁶⁴¹ Bitlis'in Güroymak ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yazıkonak. Bkz. *Cumhuriyetin 50. Yılında Cumhuriyetin 50. Yılında Bitlis 1973 İl Yılı*, s.253.

⁶⁴² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-18.

- 13'üncü Piyade Alayı'nın Resulayn'dan 16 Şubat 1916 tarihinde hareket ettiğini ve 2 Mart 1916 tarihinde Duhan'a gelebildiğini, bu Alay'ın gerek vilayetten gerekse kendisi tarafından bir an evvel bölgeye yetişmesi gerektiği yönündeki tekliflerinin kabul edilip iki gün önce gelebilmiş olsaydı, daha iyi tedbir ve tertibat alınmasını sağlamış olacak ve Rusları karşı taarruzla geriye püskürtebileceğini belirtmiştir⁶⁴³.

Bitlis'in işgal edilmesiyle ilgili olarak 5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey ise o sırada Duhan'da bulunduğunu, bu işgale sebebiyet verenler hakkında tahkikat yapılması hususunda şimdiye kadar hiçbir makamdan emir verilmediğinden herhangi bir soruşturma yapmadığını belirterek genel olarak düşüncelerini şu şekilde aktarmıştır⁶⁴⁴:

- Yakup Cemil Bey'in Alayı'nın özellikle subayları cinayetle mahkûm edilen, ordudan atılmış subaylar ve hapishane gardiyanları ile askerlik hizmetini yerine getirirken başarılı olan çavuş ve onbaşılardan oluşturulduğunu, bunların Van Cenup Müfrezesi'ne görevlendirilip sevkleri başladığında idari ve iâşe başta olmak üzere tüm faaliyetlerde ayrıcalığa alıştıklarından ufak bir sıkıştırma, disipline etme veya uyarıldıklarında sorun çıkardıklarını,
- Bitlis'e çekildikten sonra Rusların taarruza başladıklarında herhangi bir savunmaya maruz kalmadan Bitlis'i işgal ettiklerini, bu Müfreze'nin Bitlis ile Bitlis'e çok yakın tepelikleri savunduğunu, Rusların taarruzu esnasında gerekli tedbirleri almadıklarını, düzensiz ve tertibatsız bulunduklarını ve birliklerin komutanlarının ciddi tedbirlerini almadan binalarda istirahat çekildiğini,
- Rusların birliklerin bu tembellik ve ciddiyetsizliğinden istifade ile Duhan ve Bitlis Boğazı çevresinden şehrin içinde olan Bitlis Çayı Köprüsü'nü dahi ele geçirdiğini, 3 Mart 1916 tarihi gecesi bu durum bilindiği halde her komutanın istirahatine devam ettiğini,
- Bu durumu gören askerlerde galip gelinemeyeceğini anladığından dağıldıklarını ve Rusların şehri kolayca işgal ettiğini,
- Rusların uykuda bulunan birliklerin komutanları ile vilayet-i erkân memurlarını ve Müfreze'nin bir kısmını Duhan üzerinden kovaladığını, bir kısmının da Mutki Dağları'ndan kaçtıklarını, Rusların şehri terk eden halk ve askerleri Duhan'a kadar takip ederek yakaladıklarını ve öldürdüklerini,

⁶⁴³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-19.

⁶⁴⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-20.

- Dağlar üzerinden firar eden halkın hem açlıktan hem de dağlarda eşkıyalık yapan Kürtlere yakalandığında ise kurşunlanarak yaşamlarını yitirdiğini belirtmiştir.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın bölgeye görevlendirilmesinin gerekçelerinden biri olan Bitlis'in işgal edilmesinin nedenlerini birliklerden gelen raporlar ve yazılı kaynaklarla beraber değerlendirdiğimizde:

- Van Cenup Müfrez Komutanı Kaymakam Ali Bey'in Yakup Cemil Bey'e ileri hatlara iki bölük kuvvetinde ileri karakol çıkarılması yönünde emir vermesine rağmen tek bölük çıkartarak ileri hatların zayıf tutulması, bu durumun işgalde en önemli etken olması,
- İhtiyat Alayı'nın kış şartlarında muharebe eğitimleri dâhil eğitim eksiklikleri ve disiplin zafiyeti,
- Türk ordusunun muharip sayısının Rus birliklerinin muharip sayısına göre sayıca çok az olması, bu muhariplerin çoğunun gönüllü milislerden oluşması ve eğitim seviyelerinin zayıf olması, geceleyin birliklerin tedbir almadan istirahat geçmeleri,
- 13'üncü Piyade Alayı'nın Rus taarruzlarının bölgede arttığı ve bir an önce gelmesi gerektiğinin iletilmesine rağmen gecikmesi⁶⁴⁵,
- Rus taarruzlarının 20 Şubat 1916 tarihinden itibaren devam etmesi, 1 Mart 1916 tarihinden itibaren de farklı istikametlerden daha kuvvetlenerek taarruzların şiddetini artırması ve Türk ordusunun bu hususu değerlendirmede yetersiz kalması, emniyet tedbirlerinin artırılmadığı gibi zamanında da alınmamasının Bitlis'in işgal edilmesine neden olduğu ifade edilebilir (Y.N).

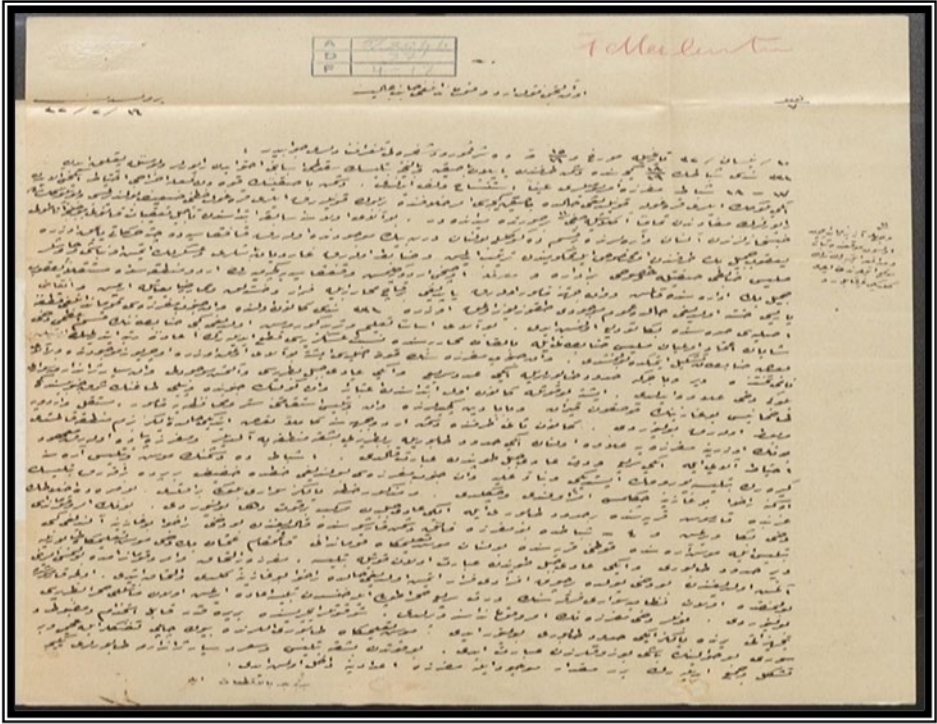
Bu muharebelerde Rusların Türklerden ele geçirdiği top sayısı konusunda da kaynaklarda farklı miktarlar belirtilmektedir. Rus General Maslofski, Rusların eline geçen topların sayısını 14 olarak belirtmiş ve bunların bazılarının çok eski olduğunu, Bitlis'in işgalinin çok kolay yapıldığını ve yaralıları dâhil toplam zayıatın 24 kişi olduğunu ifade etmiştir⁶⁴⁶. W.E.D. Allen ve Paul Muratoff ise bu muharebelerde Rusların 20 top ele geçirdiğini aktarmıştır⁶⁴⁷. Ancak muharebelerin başlangıcında müfrezenin elindeki top miktarı 18'dir. Muharebelerden sonra Albay Refet Bey raporunda Bitlis Muharebeleri'nden

⁶⁴⁵ 13'üncü Piyade Alay Komutanı önceden ikaz edilmiş olmasına rağmen günde yaklaşık 20 km kadar yürüyüş yapmış ve 6 Mart 1916 tarihinde Bitlis Narlıdere'ye ulaşmıştır. **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-1.; **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.209.

⁶⁴⁶ Maslofski, **a.g.e.**, s.378.

⁶⁴⁷ Allen vd., **a.g.e.**, s.341.

sonra müfrezede iki top kaldığını aktarmıştır⁶⁴⁸. Yapılan değerlendirmede Bitlis'in işgalinden sonra Rusların eline geçen topun 16 adet olduğu sonucuna varılmıştır.

Görsel: Kaymakam Ali Bey'in Raporu'nun İlk Sayfası⁶⁴⁹

⁶⁴⁸ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.47.

⁶⁴⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-17.

2.5.3. 04-27 Mart 1916 Tarihleri Arasında Harekât Bölgesinin Durumu

04 Mart 1916 tarihi itibarıyla Ruslar, Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını işgal etmiş, Trabzon'u da alarak Tirebolu-Kemah-Kığı-Muş-Bitlis hattına kadar ilerlemiştir⁶⁵¹. 4'üncü Rus Kolordu'su Bitlis ve Muş'u işgal ettiğinden ve bölgede stratejik noktaları ele geçirdiğinden Diyarbakır istikametinde ilerleyebilirdi. Fakat Erzurum bölgesinde taarruzların durması, yapılan muharebelerde zayıflarının çok olması ve hava şartlarının kötü olmasından dolayı Muş ve Bitlis'in güney bölgelerinde tahkimat yaparak mevzilere yerleştikleri, durumlarını muhafaza etmeyi amaçladıkları söylenebilir (Y.N).

3'üncü Ordu Komutanlığı, bu işgalden sonra Diyarbakır istikametinin önünü kapatmak ve dağılan birliklerini yeniden toparlamak maksadıyla bir dizi önlemler almaya çalışmıştır. 3 Mart 1916 tarihinde Suriye'ye gitmek üzere intikal hâlinde olan 5'inci Tümen'e, Bitlis'i geri almak maksadıyla Bitlis'e gelerek buradaki birliklerin emir ve komutasını ele almasını emretmiştir. 5'inci Tümen ise, İstanbul'dan 1.100 kişi olarak intikale başlayan, yetersiz beslenme, uygun olmayan şartlarda barınma ve ilgisizlikler nedeniyle bir ay içinde mevcutları ortalama 600'e düşmüş piyade taburlarıyla istikametini Bitlis'e doğru çevirmiştir. Bu esnada, 3 Mart 1916 tarihi itibarıyla Bitlis'in işgal edilmesi esnasında dağılan Van Gölü Güney Müfrezesi de Ziyaret'te toplanmaya başlamıştır. Çapakçur Müfrezesi ise yapılabilecek Rus taarruzlarına karşı belirli bir düzene girmeye başlamıştır. Yarıbay Osman Nuri Bey, Çapakçur Müfreme Komutanı olarak tayin edilmiştir. Çapakçur Müfrezesi, Muş-Kulp yolu üzerindeki Kozma Dağı'nda bulunan Kozma Gediği ile Kulp istikametini, Muş Ovası'ndan Murat Vadisi'ni takiben Çapakçur'a giden Oruh Boğazı ile Çapakçur istikametini, Muş-Boğlan yolu üzerinde bulunan Boğlan Gediği ile de Çapakçur istikametini kapatmakla görevlendirilmiştir. Oğnut Müfrezesine ise, Oğnut üzerinden Göneksuyu Vadisi'ni takiben Çapakçur'a açılan istikameti Tokliyan bölgesinde kapatması emredilmiştir⁶⁵². 04 Mart 1916 tarihinde Muş istikametine sevk edilen keşif kolları Muş'a iki saat mesafedeki köylere kadar gitmiş, herhangi bir Rus birliğine rastlamamıştır. Dolayısıyla 04 Mart 1916 tarihinde Çapakçur Müfrezesi cephesi sükûnet hâlinde olduğu anlaşılmaktadır⁶⁵³.

Erzurum, ardından Muş ve Bitlis'in işgal edilmesi üzerine bu bölgelerin takviye edilmesine karar veren Başkomutanlık Vekâleti, 10 Mart 1916 tari-

⁶⁵¹ Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s.27.; Temuçin Faik Ertan, **Başlangıçtan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, 6. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2018, s.61.

⁶⁵² **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.210.

⁶⁵³ BOA, DH. ŞFR., 511-127.

hinde 16'ncı Kolordu Komutanı Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'i ve karargâhını Kafkas Cephesi'ne görevlendirmişti. Başkomutanlık Vekâleti aynı emirle 3'üncü Ordu Komutanlığı'na 16'ncı Kolordu'nun emrine girecek birlikleri belirleyip bildirilmesini emretmiştir. 3'üncü Ordu Komutanlığı da, 16'ncı Kolordu'nun emrine 5'inci Tümen'in, Van Gülü Cenup Müfrezesi'nin ve Çapakçur Müfrezesi'nin gireceğini Diyarbakır'a intikal hâlinde olan Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'e bildirmiş ve karargâhını Silvan'a konuşlandırabileceğini belirtmiştir⁶⁵⁴. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın görevinin 2'nci Ordu'nun yığınağını emniyete almak ve genel taarruz için kritik arazi kesimlerini elde bulundurarak genel taarruza hazırlanmak ve bu taarruza sağ katta kuşatıcı bir şekilde görev yapmak olduğu da ifade edilmiştir⁶⁵⁵.

13 Mart 1916 tarihinde 3'üncü Ordu Komutanlığı, 5'inci Tümen'e, Dicle Vadisi'ni Rusların yakın ve uzak etkisinden korumak maksadı ile Bitlis Boğazı'nı ele geçirerek buraya hâkim olmasını ve boğazın ileriden ve kuzey yamaçlardan savunulmasını ve bu konu hakkındaki düşüncelerini bildirmesini emretmiştir⁶⁵⁶.

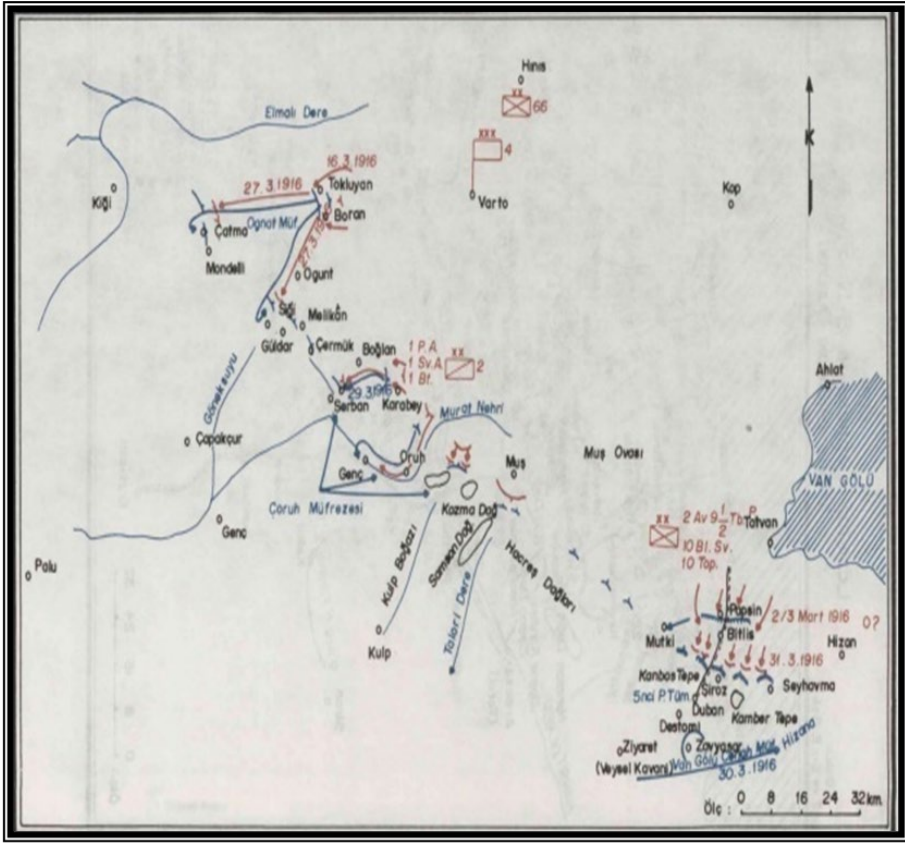
5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey, Tümen'e katılan milislerle Bitlis Boğazı'na cepheden taarruz etmeyi, Bitlis'in iki yanından kuşatıcı bir taarruz tasarladığını, Zeviyesor'da beş günlük erzak depolandıktan sonra taarruza geçeceğini, 3'üncü Ordu Komutanı'na ve intikal hâlinde Diyarbakır'a gelen 16'nci Kolordu Komutanı Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'e bildirmiştir. 3'üncü Ordu Komutanı, Albay Refet Bey'in bu kararını uygun bulmuş ancak Tümen'in alaylarının teker teker mağlûp edilmemesi için gerekli tedbir ve terhiplerin alınması hususuna dikkat edilmesini istemiştir⁶⁵⁷.

⁶⁵⁴ “5'inci Tümen Birliklerinin 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Emrine Girdiğine Dair 3'üncü Ordu Komutanlığı tarafından Verilen 22 Mart 1916 Tarihli Emir”, **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 140, s.9

⁶⁵⁵ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1.; **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.212.

⁶⁵⁶ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-12a.

⁶⁵⁷ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.212.; “Haleb'de Bulunan 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın, 5'inci Tümen Komutanlığı'nın Bitlis Yönünde Taarruzu Üzerine Resulayn'a Hareketini Bildiren 21 Mart 1916 Tarihli Harp Raporu”, **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 140, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017, s.9.

Görsel: Murat Havzasında 15 Mart 1916'da Tarafların Durumu⁶⁵⁸

16 Mart 1916 tarihi itibariyle Bitlis Boğazı'na karşı Rus ileri hareketi yaşırlarken, Murat Vadisi'nde Boğlan Gediği'nde bulunan Oğnut Müfrezesi'ne, 18 Mart 1916 tarihinde Çapakçur Müfrezesi'ne, Kozma Gediği ile Oruh Boğazı'na doğru taarruza başlamıştır. Bu tarihte taarruza uğrayan Oğnut Müfrezesi, Boğlan ve Tokliyan'a çekilmek zorunda kalmıştır⁶⁵⁹. Rusların bu taarruzlarından Boğlan Gediği'ni ele geçirmek ve daha gerilere sarmak amacıyla olduğu anlaşılmaktadır.

5'inci Tümen Komutanı, 20 Mart 1916 tarihlerinde Rusların bulunduğu mevkiileri, birliklerinin durumunu ve Bitlis'e taarruz etme kapasitesi ile ilgili bilgileri 3'üncü Ordu ve 16'ncı Kolordu'ya bir raporla bildirmiştir. Raporunda:

⁶⁵⁸ Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, Kroki-30.

⁶⁵⁹ Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s.211.

- Tümen'in iki alayıyla Zaviyesor ve Kasrik hattında olduğunu, vaziyetlerinde bir değişiklik olmadığını, keşif kollarının ise Hürmüz ve Şetek istikametlerinde düşmanla temas hâlinde olduğunu,
- 19 Mart 1916 tarihinde yapılan muharebelerde ise Ölek ve Hürmüz bölgelerinde 50 Rus askerlerinin yaralı veya ölü olarak ele geçirildiğini, yaralı Türk askerlerinin de bulunduğunu,
- Rusların büyük kuvvetinin Kerp ve Hürmüz kuzey sırtlarında ve Sürüm-Koltik hattında tahkimat yaptığını,
- Ziyaret'te bulunan iaşe malzemelerinin hava şartlarının çok kötü olması ve bölgenin arazi yapısının ulaşım imkânlarını güçleştirmesine rağmen Zaviyesor ve Destumi'ye 23 Mart 1916 tarihine kadar getirilmesi durumunda Tümen'in bütün unsurlarıyla Bitlis'e hareket edeceğini,
- Birliklerinin iaşesini kendi imkânlarıyla; hayvan ve müfrezeler yardımıyla yerine getirmeye çalışmakta olduğunu, tümene katılacağı bildirilen erzak ve cephane kollarının henüz gelmediğini bildirmiştir⁶⁶⁰.

Albay Refet Bey, önceki raporundan bir gün sonra 21 Mart 1916 tarihindeki 16'ncı Kolordu'ya iaşe ve düşman durumu ile ilgili gönderdiği raporunda ise:

- Keşif kollarıyla Ruslarla her gün temas sağlandığını,
- Tümen'in ileri hareketi için geçilmesi gereken akarsuların, yağın yağmur ve kar yağışlarından dolayı geçilmesinin zor bir hâle geldiğini,
- Tümen'in iaşesinin sağlanmasında nakliye hayvanların yetersizliğinin yanında özellikle Bitlis vilâyetinde erzak maddelerinin bulunamaması ve Diyarbakır vilâyetinin ise erzak tedarikinde gereken gayret ve önemi göstermemesinin, Tümen'in muharebe gücünü, serbest imkân ve kabiliyetini azalttığı⁶⁶¹,
- Tümen'in emrine girecek olan İstihkâm⁶⁶² Bölüğü'nün Tümen'e katılmadığını,

⁶⁶⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-23a.

⁶⁶¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-26a.

⁶⁶² İstihkâm birlikleri, muharip sınıfların yaptıkları muharebeleri kolaylaştıran bir birliktir. Köprücülük, lâğımcılık, tahkimat görevleri arasındadır. Piyadenin taarruzlara katılarak düşman tarafından kurulan her türlü engellerin kaldırılması yok edilmesi, kaldırılamayan engellerden muharip birliklerin geçmelerinin sağlanması, düşmanın tahrip ettiği köprü ve her çeşit sınaî inşaatı tamiri veya yeniden yapılması gibi faaliyetleri icra ederler. Savunma muharebelerinde düşmanın ilerlemesini geciktirecek engelleri meydana getirmek, gereken yerlerde tahkimat faaliyetlerinde bulunmak, düşmanın istifade etmesi olası olan geçit ve köprüleri tahrip etmek başlıca görevleridir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920)**, s.141.

- 20 Mart 1916 tarihine kadar beş günlük erzakın Ziyaret'te toplanması sağlanabildiyse de bu erzakın iki gün zarfında Zaviyesor ve Destumi'ye nakledebilmesiyle beraber harekâta başlayacağını bildirmiştir⁶⁶³. Bu rapor üzerine Halep'de intikal halinde bulunan Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, buradaki temaslarını kısa keserek Mardin'e doğru hareket etmiştir⁶⁶⁴.

Hava şartlarının çok kötü olması, arazinin yapısının askeri hareketlere olumsuz tesiri ve iaşe yetersizliği nedeniyle Tümen'in ileri hareketinin Albay Refet Bey'in planladığı gibi gitmediği görülmektedir. Vilayet merkezlerinde bile yeteri kadar tedarik edecek erzağın olmamasının yanı sıra Rus işgali ve Ermenilerin isyan ve zulümlerinin eklenmesiyle yaşanan sıkıntılar daha da artmıştır. Albay Refet Bey'in 16 Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği 22 Mart 1916 tarihli raporu içinde bulundukları zor durumu açık bir şekilde göstermektedir. Raporunda:

- Bitlis ve Muş civarında bulunan Rus kuvvetinin iki alaydan oluştuğunu değerlendirdiğini,
- Muş ve civarında da iki zayıf tabur ve miktarını tam tahmin edemediğimiz süvarisi ve çetelerinin olduğunu, bunların karşısında ise Mutki Aşireti ile Musa Bey gönüllülerinin bulunduğunu,
- Ermeni çetelerinin Güzeldere ve İskanbo bölgesinde olduğunu, karşılarında ise 14'üncü Alay'ın bir müfrezesi ile seyyar jandarmalar ve gönüllülerin bulunduğunu,
- İaşe konusunda çok sıkıntı yaşandığını, Tümen'in ihtiyaç duyduğu erzakın Diyarbakır ve Bitlis vilâyetlerince temin edileceğini, ancak Mardin sancağı hariç bu konuda yardımcı olunmadığından her yola başvurarak ancak dört günlük erzak toplanabildiğini⁶⁶⁵,
- Bitlis vilâyeti erzakın nakliye ile ulaştırılması konusunda yardımcı olmaktan 21 Mart 1916 tarihinde vazgeçtiğini bildirdiğinden Ziyaret'te bulunan erzakın Zaviyesor'a ve Destumi'ye taşınmadığını, bundan dolayı ayın onunda harekât zaruri olarak 23 Mart 1916 tarihinde başlayamayacağını,
- Duhan Boğazı'nı, Hürmüz üzerinden ve yandan geçmek mecburiyeti olmakla beraber ve özellikle Hürmüz civarındaki yaylaların 1,5 m kar

⁶⁶³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-27.

⁶⁶⁴ "16'ncı Kolordu Komutanlığı İle 5'inci Tümen Komutanlığı Arasında Yapılan 21 Mart 1916 Tarihli Yazışmalar", *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 140, s.6.

⁶⁶⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1-18a.; İzzetin Bey, günlüğüne Mardin ile ilgili "Ziyaretteki 5. Fırka erzakı hep buradan verilmiş ve vesaiti nakliyesiyle naklonulmaktadır." notunu düşmüştür. Bkz. Çalışlar, a.g.e., s.195.

kaplı olduğundan bu bölgelerden yürüyerek geçmenin piyade için çok zor olduğunu bildirmiştir⁶⁶⁶.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 22 Mart 1916 tarihinde bu rapordan Tümen'in karşısında bulunan Rus kuvvetleri hakkında tam bilgi edinilemediğini, bu konuda daha ayrıntılı bir araştırma yaparak bilgi verilmesini Albay Refet Bey'den istemiştir. Albay Refet Bey, 24 Mart 1916 tarihli cevabında Bitlis civarındaki Rus birliklerinin iki piyade alayı ve bir süvari alayı ile bir topçu alayından oluştuğunu, Muş civarında da aynı kuvvette birliklerin bulunduğu değerlendirmesi yapmıştır⁶⁶⁷.

22 Mart 1916 tarihinde 16'nci Kolordu, 5'inci Tümen'e, katılacak olan erzak ve cephane kollarının nerede olduğunu ve kaç kolun katıldığının bildirilmesini, Tümen'e ait Resulayn ve Bitlis'te bulunan erzakının menzillere teslim edilmeyerek müteakiben Tümen'e katılacak kollar ile taşınmasını emretmiştir⁶⁶⁸. 5'inci Tümen, 24 Mart 1916 tarihinde verdiği cevabi yazıda, Pozantı nakliye mekkâre 2'nci kollar namıyla 2 kolun Resulayn'a geldiğini, nereye mensup olduklarını ve ne yapacaklarını bilmediklerinden orada kaldığının tespit edildiğini ifade etmiştir. Bu kollara emir verildiğini ve Tümen'in bulunduğu bölgeye intikale başladığını, Tümen'e muhtelif mahallerden gelen ve katılım yapan çıplak zabıtsız hayvanların olduğunu ve bekletildiğini, bundan sonra Tümen'e ulaşmış olan kıt'aların kollarının Tümen'e katılışlarına kadar yapacakları vazifeleri hakkında 16'nci Kolordu'dan talimat beklediklerini belirtmiştir. Tümen'e katılacak telgraf takımının da İstanbul'dan hareket etmediğini ve onun dahi henüz gelmediğini aktarmıştır⁶⁶⁹. 25 Mart 1916 tarihinde 16'nci Kolordu, Halep Menzil Müfettişliği'ne 5'inci Tümen'in erzak nakliyatının çok önemli olduğunu, Tümen'in henüz gönderilmeyen kolların en seri şekilde Mardin üzerinden 5'inci Tümen'e katılmalarının sağlanması gerektiğini bildirmiştir⁶⁷⁰.

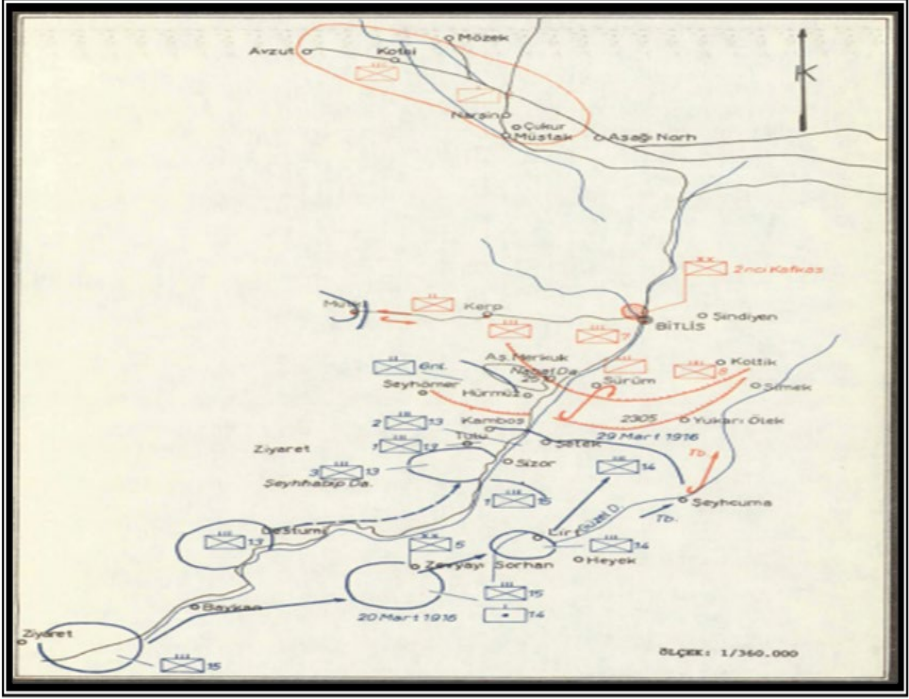
⁶⁶⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1-19.

⁶⁶⁷ "Düşman Durumu Hakkında 16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 5'inci Tümen Komutanlığı'na Verilen 22 Mart 1916 Tarihli Emir", *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 140, s.15-16.

⁶⁶⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2.

⁶⁶⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3.

⁶⁷⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3-1.

Görsel: 21- 29 Mart 1916 Tarihleri Arasında 5'inci Tümen'in Durumu⁶⁷¹

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 25 Mart 1916 tarihinde Mardin'den 5'inci Tümen'e çektiği telgraflarla Siirt, Bitlis-Hizan bölgesindeki Rus kuvvetlerinin miktarını ve Van Cenup Müfrezesi'nin üç taburlu bir alay şeklinde yeniden teşkilatlandırdığımızda hangi birliklerden oluşabileceğini sormuştur. Mardin-Hasankeyf - Zok⁶⁷² - Ziyaret hattını ikmal yolu yapma, bu hat üzerinde ambarlar kurma, nakliye aracı ihtiyacı gibi lojistik faaliyetlere dair emirler vermiş ve bu hususlarla ilgili düşüncelerin bildirilmesini istemiştir. Menzil hattı kurulana kadar bir hafta içinde Kolordu'dan ve mahalli memurlardan heyetler oluşturulacağını, bu heyetlerin Ziyaret, Zok ve Hasankeyf ambarlarında bulunacak şekilde Tümen'e direkt bağlı olarak çalışacağını bildirmiştir. Tümen'in erzak ve cephane kolları oluşturuluncaya kadar hâlihazırdaki nakliye hayvanları yeterli gelmediğinde, ne kadar nakliye hayvanına ihtiyaç duyulduğunun bildirilmesini emretmiştir⁶⁷³. 5'inci Tümen'in ileri hareketinin kolaylaştırılması ve Ruslara karşı taarruz hareketinin yapılabilmesi maksadıyla şim-

⁶⁷¹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, Kroki-5.

⁶⁷² Bugünkü adı Yanarsu. Siirt'in Kurtalan ilçesine bağlı bir bucak. Bkz. Sezen, **a.g.e.**, s.801.

⁶⁷³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1-27a.

dilik ihtiyaç duyduğu 600 katırın alınabilmesi için Diyarbakır Osmanlı Bankası'na hemen 6.000 liranın gönderilmesini, Bitlis Vali Vekili Memduh Bey ve Albay Refet Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'nden istenmiştir⁶⁷⁴. Dâhiliye Nezareti'nce Diyarbakır Osmanlı Bankası'na 6.000 lira gönderilmiştir⁶⁷⁵.

25 Mart 1916 tarihinde Albay Refet Bey, 16'nci Kolordu'ya cevaben bir rapor yazmıştır. Raporda, Hizan'da bir tabur kadar Rus kuvvetinin görüldüğünü, Van Güney Müfrezesi'nin Bitlis'in işgalinden sonra dağıldığını bildirmiştir. Milislerden şimdiye kadar 51 subay, 1.000 er, 620 tüfek, 158 hayvan ve iki adet seri sahra topunun toplandığını, bu müfrezenin bir tabur hâlinde teşkil edileceğini ve hemen Hizan istikametinde gönderileceğini, fazla subaylarında Tümen birliklerine dağıtılacağını ifade etmiştir⁶⁷⁶.

22 Mart 1916 tarihinde Çapakçur Müfrezesi ise durumu hakkında 16'nci Kolordu'ya genel hatlarıyla şu şekilde rapor vermiştir: Kozma Gediği doğusunda, Samson Dağları ile Oğnut Müfrezesi arasındaki gedik ve boğazları kapamakla görevli Yarbay Osman Bey komutasındaki, 3.400 mevcutlu Çapakçur Müfrezesi bulunmaktadır. Bu müfrezeden 600 Silvan gönüllüsü Kozma Gediği'ni, 200 Genç ve Ardaşin⁶⁷⁷ milisleri Oruh Boğazı'nı, dört top ile desteklenen 230 mevcutlu Talimgâh Taburu ile 400 mevcutlu Muş Seyyar Jandarma Taburu ve 500 mevcutlu 13'üncü Piyade Alayı'nın 3'ncü Taburu Boğlan Gediği'ni savunmaktadır. Siği'de⁶⁷⁸ Çapakçur Müfrezesi'nden 100 kişilik Çapakçur milislerinden kuvvet bulunmaktadır. 18-22 Mart 1916 tarihinde Rusların taarruzlarında gönüllü milislerin birçoğunun kaçtığını bildirmiştir⁶⁷⁹.

Ruslar, Çapakçur Müfrezesi cephesine 27 Mart 1916'de şiddetli taarruzlar yapmıştır. Bir topçu bataryası ile desteklenen bir piyade ve bir süvari alayı ile Boğlan Gediği'ne yapılan taarruzların sonunda müfrezenin milis ve gönüllüleri 29 Mart 1916 akşamına doğru geri çekilerek dağılmıştır. Talimgâh ve seyyar jandarma taburlarında çoğunluğu oluşturan Kürtler de kaçtığından, tümü ile esir olmamak için müfreze zorunlu olarak Serban⁶⁸⁰-Çermik- Melikân hattına çekilmiştir. Boğlan Müfrezesi'nin çekilmesi ile Oruh Müfrezesi

⁶⁷⁴ BOA, DH.ŞFR., 512-109.

⁶⁷⁵ BOA, DH.İ.U.M., 4-29.

⁶⁷⁶ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.47.; **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.213.

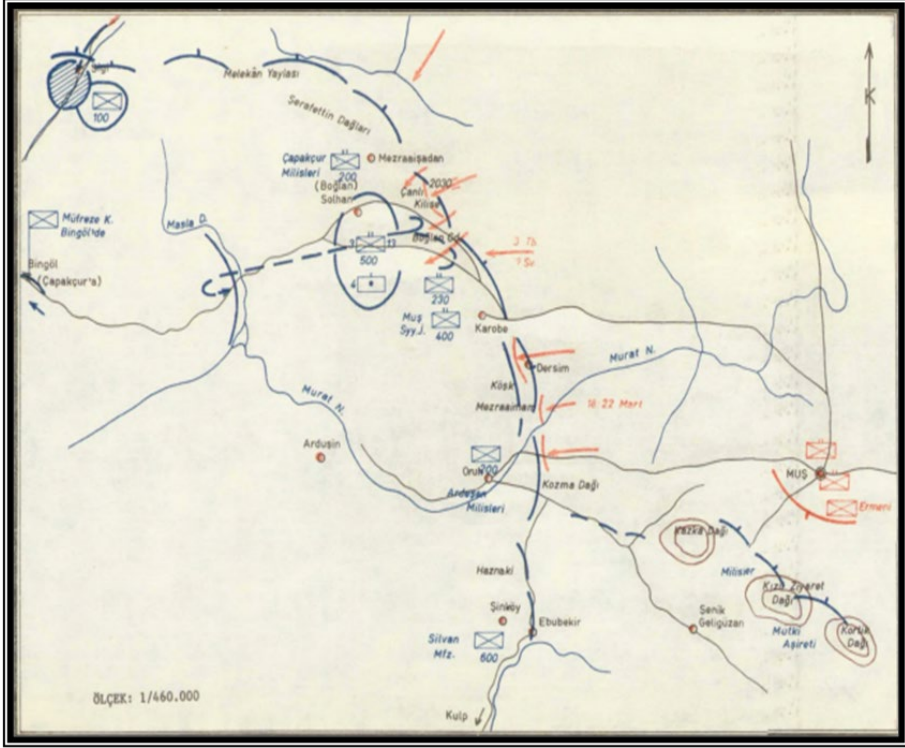
⁶⁷⁷ Bugünkü adı Bingöl ili Solhan ilçesine bağlı Yenibaşak köyü. Bkz. Sezen, a.g.e., s.45.

⁶⁷⁸ Bugünkü adı Bingöl ili merkez ilçesine bağlı Çobantaşı köyüdür. Bkz. **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 140, s.52.

⁶⁷⁹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.46.; **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.213.

⁶⁸⁰ Bingöl'ün Solhan ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Dilektepe. Bkz. **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 140, s.29.

tehlikeli duruma düşeceğinden, Oruh Müfrezesi Genç'e, Oğnut Müfrezesi de ikiye bölünerek bir kısmı ile Sigi'ye bir kısmı ile de Çatma'ya çekilmiştir⁶⁸¹.

Görsel: Çapakçur Müfrezesi'nin 21-29 Mart 1916 Tarihleri Arasındaki Durumu⁶⁸²

2.6. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Kafkas Cephesi'nde Yeniden Teşkilatlandırılması

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, Diyarbakır'a intikalini tamamlayan Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'e, Kolordu Karargâhı'nı Diyarbakır veya Silvan'a konuşlandırabileceğini bildirmesi üzerine Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, ilk önce Kolordu'nun ikmal işlerini bir düzene sokmak ve birliklerinin eksikliklerini gidermek için Karargâhı'nı Diyarbakır'a konuşlandırmıştır⁶⁸³. Göreve başladığında sorumluluğuna verilen Bitlis-Muş-Çapakçur bölgesindeki personel ve silah miktarı: 13.741 er, 9.297 tüfek, 7 ağır makineli

⁶⁸¹ Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s.213.

⁶⁸² Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-6.

⁶⁸³ Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, s.212.

tüfek ve 19 toptur⁶⁸⁴. 3'üncü Ordu Komutanlığı'nın 22 Mart 1916 tarihli emriyle 5'inci Tümen'e bağlı birlikler ve Çapakçur Müfrezesi 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bağlanmıştır⁶⁸⁵. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 3'üncü Ordu Komutanlığı'na bağlı olarak Kafkas Cephesi'nde kuruluşu ve müteakiben emrine giren birlikler şu şekilde olmuştur⁶⁸⁶:

5'nci Tümen: Tümen Komutanı Albay Refet Bey'dir. Birlikleri ise her biri dörder taburdan oluşan 13'üncü, 14'üncü ve 15'inci Piyade Alayları⁶⁸⁷, iki topçu taburu (sahra ve dağ toptarından oluşturulmuş), üç makineli tüfek bölüğü, bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir telgraf takımı, bir sıhhiye bölüğü, bir seyyar hastane, ekmekçi takımı ve nakliye kolları, Mutki Aşireti ve Musa Bey gönüllülerinden oluşmaktadır.

8'inci Tümen: Tümen Komutanı Albay Nuri (Conker) Bey'dir⁶⁸⁸. Birlikleri ise her biri üç taburlu 17'nci, 23'üncü ve 24'üncü Piyade Alayları, üç makineli tüfek bölüğü⁶⁸⁹, 2 topçu taburu (sahra ve dağ toptarından oluşturulmuş), bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir telgraf takımı, bir sıhhiye bölüğü, bir seyyar hastane, ekmekçi takımı ve nakliye kollarından oluşmaktadır. 16'nci Kolordu'ya direkt olarak bağlı süvari bölüğü, telgraf takımı, seyyar hastane, ekmekçi takımı ve amele taburları⁶⁹⁰ bulunmaktadır.

⁶⁸⁴ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.47.

⁶⁸⁵ "5'inci Tümen Birliklerinin 16'nci Kolordu Komutanlığı Emrine Girdiğine Dair 3'üncü Ordu Komutanlığı Tarafından Verilen 22 Mart 1916 Tarihli Emir", **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 140, s.11.

⁶⁸⁶ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3, 3-3, Dos. 86, Fih 2-2a.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.46.; **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.212-213.

⁶⁸⁷ 4'üncü taburları 15 Mayıs 1916 tarihinde 13'üncü Tümen'den takviye maksadıyla gelmiştir.

⁶⁸⁸ Albay Mehmet Nuri Conker (1318-P.15): 1882 yılında Selanik'te doğmuştur. 14 Mart 1902 tarihinde girdiği Harp Okulu'ndan 6 Aralık 1902 tarihinde mezun olmuştur. Harp Okulu'ndan teğmen rütbesiyle mezun olduktan sonra 34'üncü Alay 3'üncü Tabur 2'nci Bölük Komutanı olarak göreve başlamıştır. Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na katılmıştır. 5 Eylül 1915 tarihinde 8'inci Tümen Komutanı olarak atanmış ve Kafkas Cephesi'nde Mustafa Kemal Paşa ile beraber görev yapmıştır. 4 Temmuz 1927 tarihinde emekliye ayrılmıştır. 3 Mart 1939 yılında vefat etmiştir. Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademede Komutanların Biyografileri C III**, s.253-255.

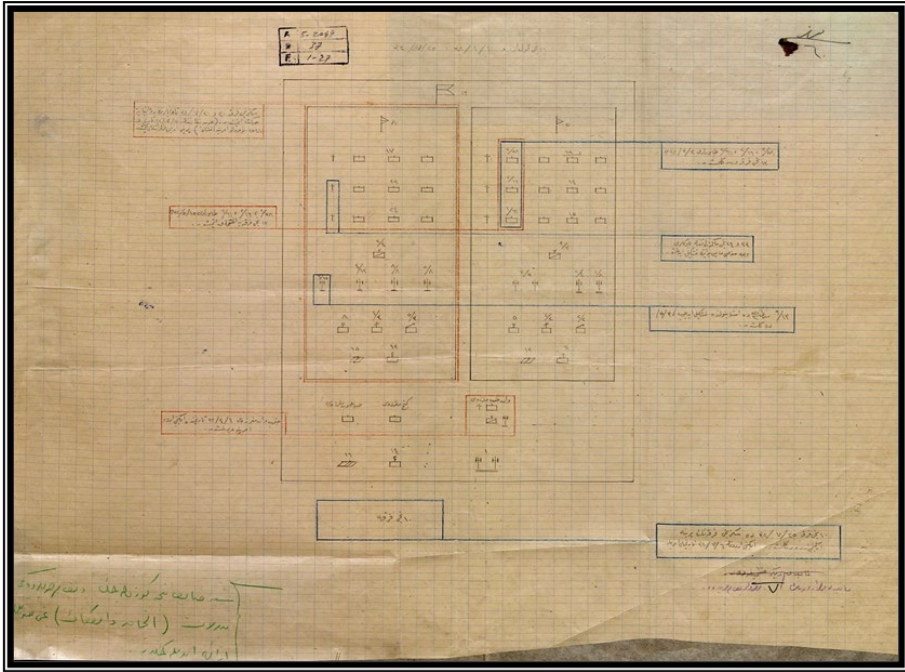
⁶⁸⁹ 23 ve 24'üncü Alay'ın makineli tüfek bölükleri 14 Mayıs 1916 tarihinde teşkil edilmiştir.

⁶⁹⁰ Kol emeğine dayanan, ağır fiziksel işler için oluşturulan ve geri hizmetlerde kullanılan birimler olan amele taburları, Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü olup Osmanlı ordusunda muharip olarak görev yapacak fiziksel yeterlilikte olmayanlar, güvenilir olarak görülmemeyen gayrimüslimler, hapisshanedan salıverilen Müslüman mahkûmlar ve ilaveten yakalanan firarilerden oluşturulmuştur. Hamal bölükleri olarak da anılan amele taburları, kara ve demiryollarının genişletilmesi, tamaratı ve yapımı, nakliye ve ziraat işleri gibi faaliyetleri yerine getirmiştir. Bkz. Cengiz Mutlu, **Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları (1914-1918)**, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.; Beşikçi, a.g.e., s.145-149.

Van Gölü Güney Müfrezesi⁶⁹¹: Müfreze Komutanı Yarbay Ali Bey'dir. Mürettep İhtiyat Alayı, Mürettep Hudut Taburu, Dir⁶⁹² Hudut Taburu, bir süvari bölüğü, sahra ve dağ topları müfrezeyi oluşturmaktadır. Çapakçur Müfrezesi: Müfreze Komutanı Yarbay Osman Nuri Bey'dir. Muş Seyyar Jandarma Taburu, Diyarbakır Sabit Jandarma Bölüğü, Talimgâh Taburu, Silvan Müfrezesi, Ardeşin Milisleri, Çapakçur Milisleri, Sason Müfrezesi, Genç Müfrezesi, Oğnut Müfrezesi ve bir dağ topu takımından oluşmaktadır.

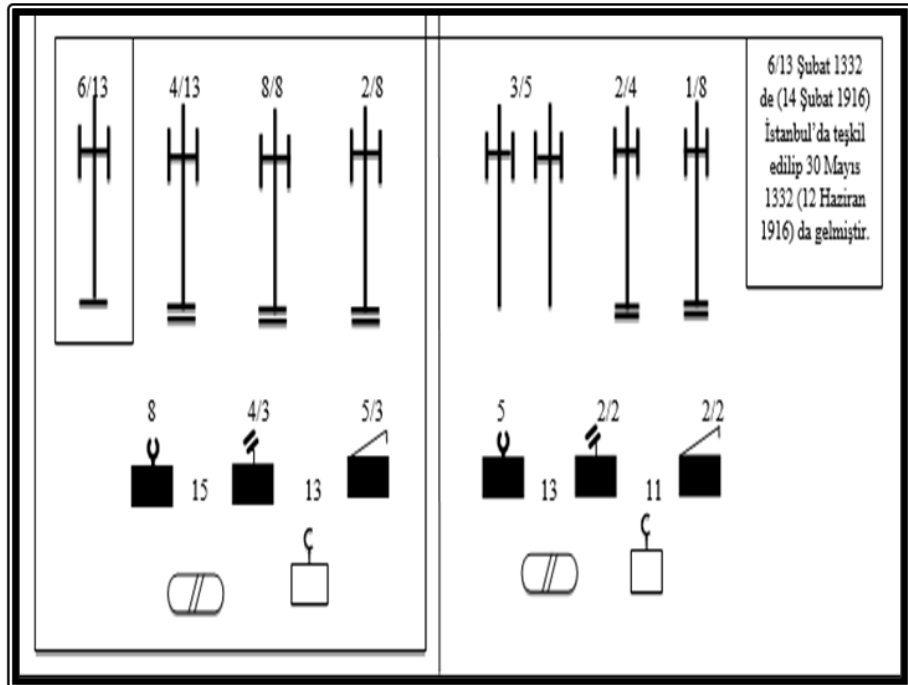
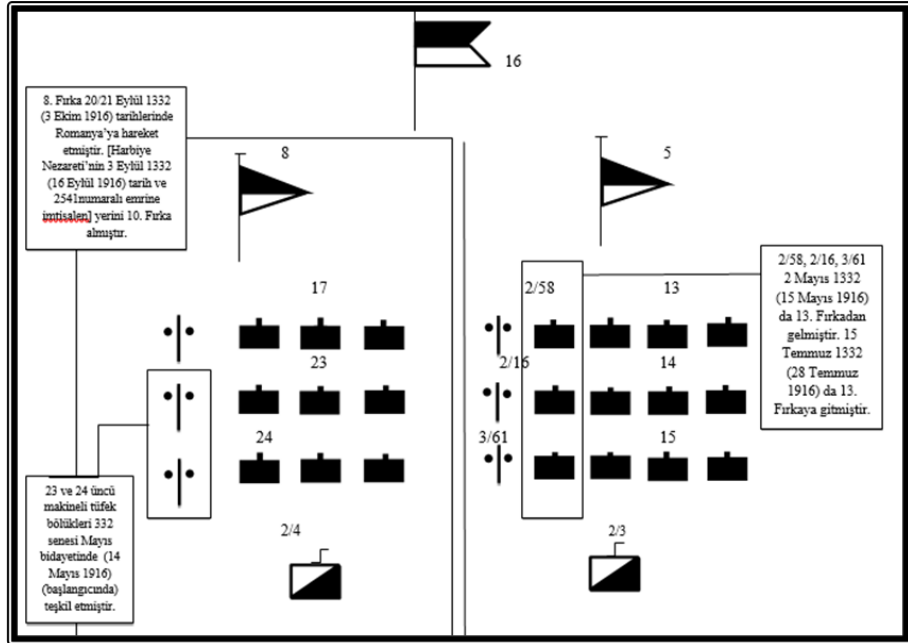
⁶⁹¹ 14 Temmuz 1915 tarihinde Bacirge Taburlarının birleştirilmesinden 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21'inci hudut bölükleri olarak teşkilatlandırılmıştır. 14 Ağustos 1915 tarihinde Teşkilat-ı Mahsusa 18'inci Alay'dan 2 top, 2'nci Nizamiye Süvari Tümen'inden 24'üncü Süvari Alayı ve 1 Müstakil Aşiret Süvari Livasıyla 18'inci Alay'dan 2 seri cebel ve 2 seri makineli tüfeğinden yeniden teşkilatlandırılmış ve Van Cenup Müfrezesi adıyla Dir Taburları da dâhil edilerek 36'ncı Tümen'e bağlanmıştır. 15 Şubat 1916 tarihinde ise Van Cenup Müfrezesi Rahova Boğazı'nda konuşlandırılmıştır. Birlikleri: Teşkilatı Mahsusa Alayı ve Dir Hudut Taburu, Mürettep Hudut Taburu, Muş Talimgâh Taburu, Siirt ve Bitlis Seyyar Jandarma Taburları ile Muş Seyyar Jandarma Taburu'ndan 2 bölük, El Aziz Seyyar Jandarma Bölüğü, Van Seyyar Jandarma Tümen'inden mürettep 1 süvari bölüğü, 18'inci Alaydan 2 seri cebel, 36'ncı Alay'dan 4 seri cebel, 37'nci Alaydan 4 seri cebel, 13'üncü Alay'dan 6 mantıllı top, Nizamiye Süvari Tümen'inden 4 seri sahra süvari topu olacak şekilde oluşmuştur. Bitlis'in Ruslar tarafından işgal edilmesine müteakip Bitlis, Siirt Jandarma Taburları Van Cenup Müfrezesi'nden ayrılmış ve kalan kuvvetlerle yaklaşık bir tabur halinde teşekkül etmiştir. **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-2a.

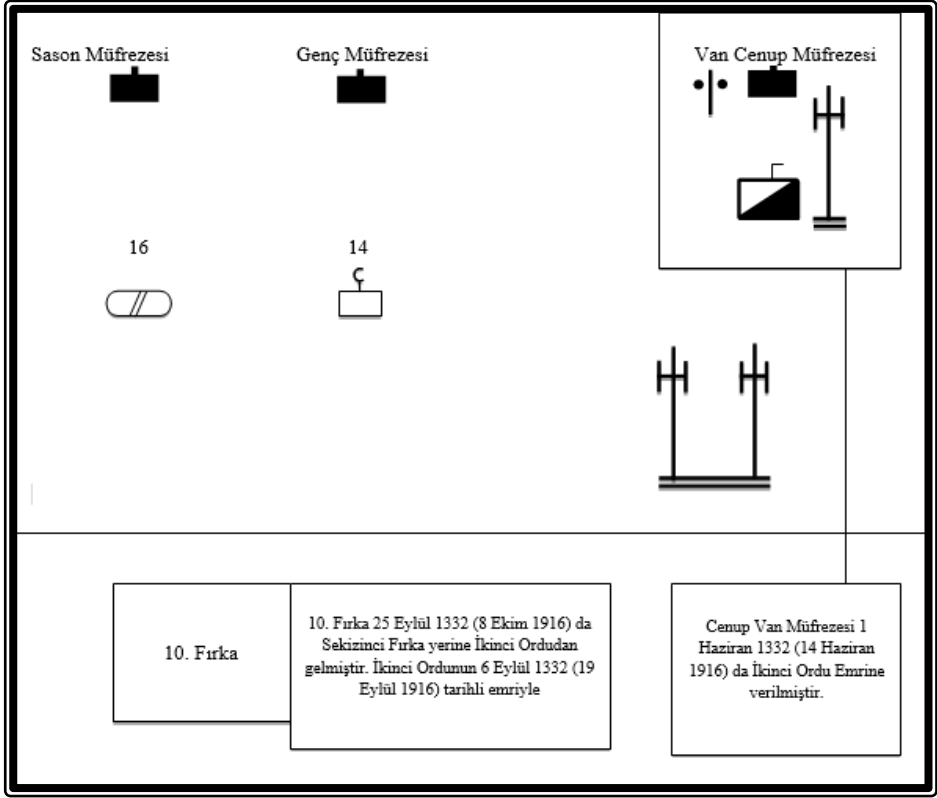
⁶⁹² Günümüzdeki adı Van ili Başkale ilçesine bağlı Albayrak köyü. Bkz. Sezen, **a.g.e.**, s.31.

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 14 Mart 1916 Tarihindeki Kuruluşu⁶⁹³

⁶⁹³ ATASE Arşivi, BDH Kls.4449, Dos. 86, Fih. 2-6.

Görsel: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 14 Mart 1916 Tarihindeki Kuruluş Belge Transkripsiyonu

2.7. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Gönüllü Müfrezeler Oluşturma Çalışmaları

16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Kafkas Cephesi'ne intikalini tamamlayıp ilk kurulduğu tarihlerde düzenli birliği sadece 5'inci Tümen'den ibarettir. Emrine girecek diğer birlikler ise intikal hâlinindedir. Bölgede Rus ilerleyişi devam ettiğinden, Rusları durdurmak ve oyalama muharebeleri yapmak maksadıyla adı değişik kaynaklarda gönüllüler, milisler, gönüllü müfrezeler gibi isimlerle anılan ve bölgedeki aşiretlerden oluşan milis birlikler oluşturulmuştur. 16'nci Kolordu'nun bölgeye gelip Kafkas Cephesi'nin güney muntikasının sorumluluğunu almasıyla bölgedeki Van Cənup, Çapakçur, Solhan, Kulp, Şin,

Hizan, Sason, Silvan, Mutki, Palu, Genç Müfrezeleri 16'ncı Kolordu'nun emrinde görev yapmıştır⁶⁹⁴.

Aşiret mensuplarından oluşturulan bu müfreze teşkilatı veya askeri organizasyonların başlangıcı II. Abdülhamit dönemine (1876-1909) dayanmaktadır. Aşiretlerin insan gücünden faydalanılarak bölgenin savunulması ve bu kapsamda “Hamidiye Hafif Süvari Alayları” oluşturulması olarak bilinen projeyle 1890 yılların başından itibaren aşiretlerden askeri birlikler meydana getirilmiştir⁶⁹⁵. Çoğunlukla devletin sadık gördüğü seçilmiş Kürt aşiretlerden oluşturulan bu birliklerde görev almak gönüllük esasına dayandırılmıştır. Bu alaylardan Van'da 18, Bitlis'te 6, Malazgirt'te 2, Kop'ta 1, Gümgüm'de 3 alay görev yapmıştır⁶⁹⁶. Bu alaylar Hasenanlı, Cibranlı ve Halaç Aşiretlerine aittir⁶⁹⁷. 1910 yılında yapılan değişiklikle bu aşiret güçlerinin adındaki Hamidiye ifadesi kaldırılmış ve “Aşiret Süvari Alayları” olarak isimlendirilmiştir⁶⁹⁸.

II. Meşrutiyet döneminden sonra yeniden düzenlenen bu alaylar işlevlerini kaybetmiş gibi görünse de Birinci Dünya Savaşı'na girildiğinde bu teşkilatın bir benzeri olarak karşımıza gönüllü müfrezeler ismiyle çıkmıştır⁶⁹⁹. Kafkas Cephesi'nde aşiret gönüllerinin sayısı tam tespit edilememektedir. Bazı kaynaklarda bu sayının 20.000-50.000 arasında olduğu belirtilmektedir⁷⁰⁰. Ancak 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nda gönüllü müfrezelerin mevcudu 9 Temmuz 1916 tarihinde 4.196 kişi, 13 Kasım 1916 tarihinde 5.680 kişi olarak tespit edilmiştir⁷⁰¹.

Osmanlı ordusu, gönüllü müfrezeleri ordunun emir komuta zinciri içerisine dâhil etmiş, doğrudan nizami birlik komutanlarına bağlamıştır. Harekâtın

⁶⁹⁴ Mehmet Evsile “Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Prof.Dr. Süleyman Arslan Özel Sayısı**, Sayı 36, Cilt XII, Kasım 1996, s.912.

⁶⁹⁵ Hamidiye Süvari Alaylarından ordu adına hareket eden bir askeri güç olmanın yanında devletle Kürtler arasında özel bir bağ kurmayı hedefleyerek geniş bir sosyo-politik denge kurulması arzu edilmiştir. Bu alayların devletin Müslüman köklerine daha sıkı bağlanarak Ermenilere karşı kullanılabilmesi de amaçlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Bayram Kodaman, “Hamidiye Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Aşiretleri)”, **İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 32, Mart 1979, s.439.

⁶⁹⁶ Serdar, **Bitlis Tarihinde Ermeniler Cilt 1**, s.211.

⁶⁹⁷ Mayewski, **Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, (Tercüme: Azmi Süslü), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, No:6, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986, s.204.

⁶⁹⁸ Beşikçi, **a.g.e.**, s.196-197.

⁶⁹⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı ve ATASE Arşivinde yapılan araştırmada Kafkas Cephesi'nde gönüllü müfrezelerin kuruluşu veya teşkiline yönelik bir belge tespit edilememiştir.

⁷⁰⁰ Beşikçi, **a.g.e.**, s.198.

⁷⁰¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-3, 3-4.

gidişatına göre gerek cephede gerekse cephe gerisinde görevlendirmiştir⁷⁰². Bu gönüllü müfrezelerin personeli bir askeri birliğe veya başka bir gönüllü müfrezeyle görevlendirilmemiştir. Bu sayede gönüllü müfrezeler üzerinde kontrol tesis etmek kolaylaşmıştır. Orduya katılacak yaşta olmayan veya yaşı büyük olanları bu kurulan teşkilat ile ordu bünyesine katmak mümkün olmuştur⁷⁰³. Bir aşiretin gönüllüleri genellikle o aşiretin reisi etrafında toplanmış ve aşiret reisi gönüllü birliğinde komutanı olmuştur. Böylece o gönüllü müfrezenin kendi içindeki emir komutası da oluşmuştur. Bu durum karşısında Osmanlı ordusu disiplini sağlamaya çok fazla çaba harcamamış, aşiretin diğer birliklerle karışmayarak kendi içinde kalması da gönüllü olan aşiret mensuplarının dağılmaması ve moralini yüksek tutması açısından olumlu olmuştur⁷⁰⁴. Bu kurulan gönüllü müfrezeler düzenli ordunun yanında aktif rol almış ve bölgenin işgalden kurtarılmasında önemli görevler üstlenmiştir⁷⁰⁵.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, Diyarbakır'da Karargâhı'nı konuşlandırdığı sırada 31 Mart 1916 tarihinde Başkomutanlık Vekâleti'ne, aslında tüm ülke genelini de ilgilendiren bir teklifte bulunmuş ve uygulamaya geçmek için müsaade istemiştir⁷⁰⁶. Teklifinde, bölgede bir milis teşkilatı kurmanın mümkün olduğunu, yapılacak teşkilatlardan savaş müddetince faydalanılabileceğini belirtmiştir. Ancak bu teşkilatın elverişli olarak kullanılması içinde Trablusgarp Savaşı'nda Derne'de uyguladığı usulün aynısının uygulanması gerektiğinin altını çizmiştir. Silahları ve mühimmatı kendilerinden olmak üzere her askere yemek ve aylık olarak bir lira (altın para) ve belki yarım lira ve reislerine de derecelerine göre beş, on lira vermek suretiyle kurulacak milis kuvvetlerinin devlete sadık olarak hizmet edeceklerini ifade etmiştir. Bu sayede halkta bulunan silahların ortaya çıkarılabileceği gibi yakalanmaları zor olan çok sayıda firari ile askerlik çağı gelip de birliklerine katılmayan yükümlülerin kendilerinden istifade edilebileceğini belirtmiştir. İzin verildiği takdirde milis birlik oluşturma ve emrindeki aşiret müfrezelerinin gönüllü sayısını artırılması faaliyetlerine başlayacağını vurgulamıştır⁷⁰⁷.

Bu teklifinde Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in Trablusgarp Savaşı'nda bölgedeki Arap halkından birlikler oluşturarak⁷⁰⁸ nizami birlikleri

⁷⁰² Evsile, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", **a.g.m.**, s.926.

⁷⁰³ Guze, **a.g.e.**, s.9.

⁷⁰⁴ Beşikçi, **a.g.e.**, s.200.

⁷⁰⁵ Ergün Öz Akçora- Mehmet Kaya, "Bingöl ve Bitlis'in Birinci Dünya Harbi'ndeki Yeri ve Önemi", **Bingöl Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, Temmuz 2015, s.17.

⁷⁰⁶ Erikan, **a.g.e.**, s.164.

⁷⁰⁷ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-14, Fih. 1-12.

⁷⁰⁸ Mahmut Şevket Paşa tarafından Trablusgarb Komutanlığı'na gönderilen 2 Kasım 1911 tarihli bir telgrafta, Mustafa Kemal Paşa'nın bazı şeyhleri ve Sünusileri teşkilatlandıracağı, böl-

olan İtalyanlara karşı uyguladığı savaş stratejisini şimdide bölgede Kürt milis kuvvetleri kurarak Ruslara karşı uygulamak istediği anlaşılmaktadır. Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey'in, aşiretlerin bu kadar yoğun olduğu bir bölgede gönüllü toplanması konusunda detaylı gözlemler yaptığı ve önerilerini hem Başkomutanlık Vekâleti'ne, hem de mülki idarecilere sunduğu, onun gönüllü birliklere çok önem verdiği ve nizami kuvvetlerinin yanında bir tamamlayıcı ve yardımcı unsur olarak gördüğü ifade edilebilir (Y.N).

9 Nisan 1916 tarihinde, Genç Mebusu Mehmet Bey'e gönderdiği bir telgrafta aşiret gönüllülerinden vatanseverler olarak bahsetmiş ve gönüllü olacaklara her türlü kolaylığı göstereceğini ifade etmiştir⁷⁰⁹. Gönüllü milis olabilmek için de her gönüllü adayın başvurusu kabul görmemiştir. İzzettin Bey, günlüğüne 10 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'da iki kişinin gönüllü milis toplayıp harbe iştirak etmek için Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye geldiğini kaydetmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın bu kişilere, yükümlü olmayan ve eğitilmiş olanların gönüllü milis olabileceğini, yükümlü olanların kışlalara katılması gerektiğini sert bir ifade ile belirttiğini, Diyarbakır eşrafının bu durumdan memnun olmadığını da aktarmıştır⁷¹⁰.

Mustafa Kemal Paşa, milis birlikler oluşturulmasında suiistimallerin önüne geçmeyi de hedeflemiştir. Osmanlı İmparatorluğu da devlete sadakâtinden şüphelendiği aşiretleri tespit ederek vilayetleri zaman zaman uyarmıştır. Örneğin, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Diyarbakır Valiliğine çekilen bir telgrafta Bedirhan ailesine güvenilemeyeceğini, toplayacağı gönüllü milislerden de istifade edilmemesi gerektiğini bildirmiştir⁷¹¹. Bedirhan Aşireti'nin liderlerinden Abdürezzak Bedirhan ve Kâmil Bedirhan, Rus ve Ermenilerin bölgeyi işgal sürecinde Kürt aşiretlerinin devletten yana tavır almamaları için çaba sarf etmiştir⁷¹².

Mustafa Kemal Paşa, 16'ncı Kolordu Komutanı olarak görev yaptığı dönem boyunca bölge halkı ile sıcak ilişkiler ve Kürt aşiretleri ile kurduğu dostluklar sayesinde onları teşkilatlandırmış ve bu milis güçleri verimli şekilde kullanmıştır. Diyarbakır Hazro'dan Hatip ve Mehmet Beyler, Silvan'dan Sadık Bey ve Ali Ağa ile aşiretlerin önde gelenleriyle görüşmüştür⁷¹³. Mustafa

geden büyük bir kuvvet oluşturarak Bingazi veya Trablusgarb'a sevk edeceği bildirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İsrail Kurtcephe "Trablusgarb'ın İtalyanlarca İşgali Mustafa Kemal ve Arkadaşlarının Direnişe Katılmaları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Atatürk Yolu**, Sayı 6, Cilt 2, Yıl 3, Kasım 1990, s.372.; Kutay, a.g.e., s.112-152.

⁷⁰⁹ Beşikçi, a.g.e., s.204.

⁷¹⁰ Çalışlar, a.g.e., s.200.

⁷¹¹ BOA, DH. ŞFR., 53-344.

⁷¹² Sinan Hakan, **Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s.21.

⁷¹³ Çalışlar, **Mustafa Kemal Atatürk Mücadelesi ve Özel Hayatı**, s.205-206

Kemal Paşa, Silvan'da bulunduğu süre içinde Hazrolu Mehmet Budak Bey'e ait evde kalmıştır. Karargâh'ını, Sadık Üstün Bey'in evine yerleştirmiştir⁷¹⁴. Milli Mücadele Döneminde ve müteakip zamanlarda Sadık ve Mehmet Beylere mektup ve telgraf göndermiştir. Yazılarında vatansever ve kahraman arkadaşları olduğunu vurgulayarak seferberlik ilanından beri bu bölgelerde askeri birliklere hizmetleri ve gayretlerinin Kolordu Komutanlığı'nca takdir gördüğünü, diğer esnafı ve ahaliye öncülük ederek birlikteliği sağladığını belirterek, teşekkür etmiştir⁷¹⁵. Hazrolu Seyfettin Budak, Mustafa Kemal Paşa ile ilgili hatırasını şu cümlelerle aktarmıştır⁷¹⁶:

“Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu Komutanı olarak Silvan'a geldiği günden itibaren onu meşgul eden önemli işlerden biri de ordunun erzak ve iâşe durumu idi. Paşa ailemizden en çok Mehmet Bey'le muhabere eder, Hazro'ya geldikçe ona misafir olurdu. Bir gün yine karargâh subaylarıyla birlikte Hazro'ya geldi ve Mehmet (Budak) Bey'e misafir oldu. O gün, öğle yemeğinde çok çeşitli ve nefis yemeklerle ağırlanan Paşa, sofraya davet edildiği zaman “asker cephede aç iken ben bu nefis yemekleri yiyemem” diyerek sofraya oturmaz. Mehmet Bey hemen ortaya atılır Paşam, askerin bir aylık ekmek ihtiyacı teminini üzerime alıyorum, siz yeter ki bizi bu şereften mahrum etmeyin” deyince hep birlikte yemeğe oturdular. Hemen o gün Mehmet Bey sekiz yüz kile⁷¹⁷, Hatip Bey dört yüz kile, durumu müsait olan halktan da beş yüz kile buğday toplanarak Levazım Müdürü Şevki Bey'in emrine verildi. Mehmet ve Hatip Beyler bölgeyi dolaşarak kolordunun ekmek ihtiyacının bir aylığını temin ettiler.”

Kulp'lu Hacı Süleyman Uğur ise milis kuvvetlerle ilgili şu bilgileri aktarmıştır⁷¹⁸:

“Rusların ilerlemek istedikleri üç yol vardı: Bitlis yolu, Kulp yolu ve Çapakçur (Bingöl) yolu. Bunların en önemlisi Kulp yolu idi. Buradan geçerlerse Diyarbakır'a varırlardı. Kordik Rusların, Kozma Dağı bizim kuvvetlerin elinde idi. Şin Yaylası'nda Mustafa Kemal Paşa ve

⁷¹⁴ Mekki Uludağ, **I. Dünya Savaşı'nda Silvan**, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2011, s.49.

⁷¹⁵ Şevket Beysanoğlu, “Atatürk'e İlişkin Belgeler-Bilgiler”, **Atatürk Yılında Diyarbakır, Kara Amid Dergisi**, Sayı 15, Diyarbakır, 1982, s.59-65.

⁷¹⁶ Şevket Beysanoğlu, “Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 5, Mart 1986, Ankara, s.496.

⁷¹⁷ Bir kile, yaklaşık 12.5 kg'dır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Cengiz Kallek, “Kile”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 25. Cilt, Ankara, 2022, s.567.

⁷¹⁸ Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar**, 2. Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1990, s.790.

arkadaşları toplandılar. Rusları vadi içine çekmek için geri çekilmeyi planladılar. Ruslar, Pomak'a gelmeden ateş edilmemesine, böylece tamamen pusuya düşmelerinin sağlanmasına karar verdiler. Yedi aşiret Rus kuvvetlerine karşı cephe aldı. 14 yaşından yukarı herkes silah altına alındı. Aşiretin, daha doğrusu milis kuvvetlerinin başında, Konuklu Şeyh Muhammed Emin bulunuyordu. 8'inci Fırka ile Kulplular ve milis kuvvetleri, Ruslara karşı kahramanca çarpıştılar ve Rusları yendiler."

Mustafa Kemal Paşa ile kurulan bu yakın ilişkilere yöre halkından tanıklık edenler olmuştur. 1981 yılında 75 yaşında olan Silvanlı Fatma Nine ile yapılan bir mülakattan şu bilgiler edinilmiştir: "Mustafa Kemal Paşa Silvan'a geldiği zaman ben 10-12 yaşlarındaydım. Paşa'nın çadırı Sadık Bey'in konaklarının önünde idi. Paşa ile Sadık Bey kan kardeşi olmuşlardı. (...) Paşa çadırından çıktığı zaman bizleri okşar, şeker verir, fakirlere elbise dağıtırdı."⁷¹⁹ Budak ailesinden Ali Şan Bey ise "yakın bölgede bulunan 43 köyden birliklere zaman zaman yiyecek toplanarak verilmiş, her birlik doyurulmuş ve yardım edilmiştir." ifadeleriyle hatırasını aktarmıştır⁷²⁰.

Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır'a gelir gelmez ilk işi asker eksiğini ve yiyecek sıkıntısını çözmek olmuştur. Erzak eksiğinin bir kısmını Diyarbakır, Hazro ve Silvan'dan sağlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Kolordu sorumluluk alanında yaptığı gezilerinde Kürt Teali Cemiyeti üyelerine ziyaretlerde bulunduğu, bağımsız kürdistan fikrinin İngilizler tarafından Ermeniler lehine kullanılan bir plan olduğunu anlatarak düşmana karşı birlik ve beraberliği sağlamaya çalışmıştır⁷²¹.

Ordunun insan gücü ihtiyacının karşılanması için gönüllü müfrezeler oluşturulmasında çoğunlukla din kardeşliği vurgusu üzerinden "kafir" düşmana karşı birlikte karşı koyma vurgusu dile getirilmiştir. Bu savunmacı dini söylem, savaş boyunca devamlılığı ve geçerliliği olan tek söylem olmuştur. Bitlis'in birkaç km kuzeyinde yer alan Yumurtatepe köyünde gönüllü milis olan Abdülbaki Elhatmış, Atatürk'ü gördüğünü, Atatürk'ün köyden geçerek Duap Yaylası'na çıktığını, kendisinin o günlerde milis olarak savaştığını, Atatürk'ün kendilerine "Bunlar Hristiyanlar, biz ise Müslüman'ız. Bunlar sizin namusunuzu paymal edecekler korkmayın", dediğini ve bu sözün aklından çıkmadığını aktarmıştır.

⁷¹⁹ Ayşe Begül, "Mustafa Kemal Paşa Silvan'da İken", **Kara Amid Dergisi**, Sayı 15, s.49.

⁷²⁰ Ali Sarısu, "Silvan ve Hazro'da Derlenmiş Anılar, Belgeler", **Kara Amid Dergisi**, Sayı 15, s.55.

⁷²¹ Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Harbi'nde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915-5 Mart 1917)", **a.g.m.**, s.33.

O dönemde Norşen⁷²² Şeyhlerinden Hazret'in Duap'ta komutan olduğunu ve kendilerine, "Kim bir kâfir öldürürse, silahını kılıcını ve neyi varsa alıp getirirse, o kimse ile cennete gideceğimi vaat ediyorum" dediğini, Mutki gönüllülerinden olan Ümran Demir'in bir kâfiri öldürüp malzemesini getirdiğini ve bu malzemeleri Atatürk'e gönderdiklerini, Atatürk'ün de onlara bir sandık mermi gönderdiğini belirtmiştir⁷²³.

İ. Hakkı Sunata ise günlüğüne cephede gönüllü milislerden tabur komutanlığı yapan iki kişi ve yavere nereden geldiklerini sorduğunda, "Çapakçur'un gerisinde Genç taraflarında oturdıklarını, gazaya iştirak için gönüllü geldiklerini ve bunu dinî bir vazife bilerek bu şereften mahrum kalmak istemediklerini" söylediklerini aktarmıştır⁷²⁴. Aşiretlerden gönüllü toplama faaliyetlerine bir bütün olarak bakıldığında en etkili söylemin İslam dini, din kardeşliğinin olduğu söylenebilir (Y.N).

Osmanlı İmparatorluğu, gönüllü birlikler kuran aşiret mensuplarının ailelerini de seferberlik kapsamı içine alarak savaşta ölen aşiret mensuplarını resmi olarak şehit saymış ve tıpkı diğer şehit olan askerler gibi onların ailesine aylık maaş tahsis etmiştir⁷²⁵. 4 Ekim 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Elazığ Vilayetine çekilen bir telgrafta, harbin başlamasından beri 3'üncü Ordu ve müteakiben 16'ncı Kolordu bölgesinde muharebelerde yaptığı fedakârlık ve şimendifer hatlarının korunmasında üstün gayret gösteren Cibranlı Aşireti mensuplarının başka bölgelere sevk edilmeyerek bölgelerinde iskânlarının sağlanmaya devam edilmesini istemiştir⁷²⁶. Gönüllü milis birlik oluşturan aşiret reislerine ya da önde gelenlerine madalya veya nişan tevcih etmek de yaygın olarak yapılmıştır⁷²⁷.

2.8. Gönüllü Müfrezelerin Komutanları

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın sorumluluk alanında dinî nüfuzlarını kullanarak, bulundukları bölgelerde etkili olan ve devletin yanında yer alan ve kayıtlarda oldukça az yer verilen aşiretler bulunmaktadır⁷²⁸. Bu aşiretlerin oluşturdukları milis ve gönüllü birliklerin Ruslarla mücadelede önemli katkıları olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Kolordu Komutanlığı döneminde bölgede

⁷²² Günümüzde Bitlis'in Güroymak ilçesi. Bkz. **Cumhuriyetin 50. Yılında Cumhuriyetin 50. Yılında Bitlis 1973 İl Yılığ**, s.256.

⁷²³ Zülfiyar, **a.g.e.**, s.98.

⁷²⁴ Sunata, **a.g.e.**, s.411.

⁷²⁵ "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesi Belge No: 37", **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 117, Ocak 2004, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004, s.111.

⁷²⁶ **BOA**, DH. ŞFR., 80-188.

⁷²⁷ Beşikçi, **a.g.e.**, s.202.

⁷²⁸ Abdülaziz Kardaş, "Atatürk'ün Yerel Otoritelerle İlişkilerine Bir Örnek: Bitlisli Küfrevîzâde Abdülbâki Efendi", **TURKISH STUDIES**, vol.10, no.9, pp.247-262, 2015, s.247.

bulunan aşiret reisleri ve ileri gelen din adamlarıyla dostluklar kurmuş ve Kürtleri yakından tanıma fırsatı bulmuştur⁷²⁹. Bu minvalde yöredeki halkın birlikteliğinin sağlanması ve aşiretlerin düşmanla mücadeleye başlamalarında öncülük eden şeyhlerden biri Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi olmuştur⁷³⁰. Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi, bölgede bölücülük yapan ve isyan çıkaranların karşısında durmuş, halkın tahrik ve provokasyonlara karşı uyanık kalmasını sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde yöredeki bazı aşiretlerin devlet aleyhindeki faaliyetlerini engellemek ve onların devlete sadık kalmalarını sağlamak amacıyla Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi'yi görevlendirmiştir⁷³¹. Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi'nin telkin ve öğütleri aşiretler üzerinde büyük etkisi görülmüştür. Bu hizmetlerinden dolayı çıkarılan bir irade-i seniyye ile 6 Ağustos 1917'de Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi'ye dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir⁷³². Mustafa Kemal Paşa, 18 Kasım 1916 tarihinde 5'inci Tümen birliklerini denetlemek maksadıyla Bitlis ve civarına gittiğinde Küfrevî Dergâhı'nı ziyaret etmiştir⁷³³. Bu ziyaretini hatıra defterine şu cümlelerle aktarmıştır⁷³⁴:

“Öğleden evvel saat 10'da el-Şeyhuttanî el-Halidî Mehmed Efendi el-Nakşibendî-i Küfrevînin Kızılmescit Mahalindeki türbesini ziyaret ettim. Küçük bir türbe şeyhin merkadi ve yanında biraderzâdesi olduğunu türbedarın ifade ettiği bir zatın merkadi vardır. Şeyhin merkadinin örtüsü sırma işlemeli, yakut, elmas gibi taşlarla müzeyyen diğer merkad dahi sırmalı işlemeli örtülüdür.”

Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi'nin annesi Fatma Hanım bu ziyaretten memnun olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'ya; “Allah seni padişah etsin” diyerek dua etmiştir⁷³⁵. Mustafa Kemal Paşa'nın ilerleyen dönemde Cumhurbaşkanlığı olması üzerine bu dua Küfrevî ailesinin fertleri tarafından gururla anılmaktadır⁷³⁶. Mustafa Kemal Paşa'nın Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi'ye

⁷²⁹ Hakan, a.g.e., s.25.

⁷³⁰ Serdar, *İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)*, s.254.

⁷³¹ Kardaş, “Atatürk'ün Yerel Otoritelerle İlişkilerine Bir Örnek: Bitlisli Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi”, a.g.m., s.254.

⁷³² BOA, İ.DUİT, D. No:61, G. No:33.

⁷³³ Çalışlar, a.g.e., s.254.

⁷³⁴ Tezer, a.g.e., s.72.

⁷³⁵ Serdar, *İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)*, s.255.

⁷³⁶ İlhami Nalbantoğlu, *Kasım Küfrevî'nin Ardından*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s.14.

gönderdiği ve aralarındaki dostluğu gösteren beş adet mektup bulunmaktadır⁷³⁷. Mustafa Kemal Paşa'nın bu mektupları, Kolordu Komutanı olduğu dönemde Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi ile iyi ilişkiler kurduğunu ve bu ilişkilerin Millî Mücadele Dönemi ve sonrasına da yansıdığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bitlis'in işgali sırasında Ruslara karşı mücadelede büyük yarar sağlayanlardan biri de ismi Mutki Aşiret Reisi olarak bilinen Mutki Milis Alayı Komutanı Hacı Musa Bey'dir. Hacı Musa Bey, Mutki'nin ileri gelenlerini ve bölge halkını da oluşturduğu gönüllü birliğine katmış ve bu şekilde alay seviyesinde bir birlik meydana getirmiştir. Gönüllülerden oluşan bu alay dört tabur kadar mevcuttur⁷³⁸. Bitlis'in işgalinden sonra, Bitlis ile Muş arasındaki Kambos Dağları'nın kuzeyi 5'inci Tümen'in emir komutasında gönüllü müfrezeler tarafından savunulmuştur. Bitlis Boğazı'nın batısında ise Mutki bölgesinde Hacı Musa Bey gönüllüleri yer almıştır. Özellikle Doğu Anadolu'da Rusların kışkırtmalarıyla çıkan Ermeni isyanlarının bastırılmasında ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni-Rus birliklerine karşı önemli görevler yapmıştır⁷³⁹. Bitlis'in Rus işgalinden kurtarılmasından sonra Hacı Musa Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın görüşmeleri devam etmiştir. Atatürk'ün Hatıra Defteri'nde 15 Kasım 1916 tarihinde yapılan bir görüşmeye dair şu bilgiler yer almıştır:

*“Hacı Musa Bey'in biraderi Nuh Bey geldi. Ailelerinin Garzan civarında iyi yerleştirilmemiş ve hüsn-i iase edilmemekte bulunmuş olduklarından ve zabitan gibi maaş verilmesinden bahsediyordu. Musa Bey'in kendisinin gelmesine talikan bu hususatta Nuh Beyle uzun görüşmeğe lüzum görmedim.”*⁷⁴⁰

19 Kasım 1916 tarihinde ise “Hacı Musa Bey veda için geldi. 50 lira verdim. Teşrinievvelden itibaren maaş verilmesini de emrettim.” şeklindedir⁷⁴¹. Bu bilgiler Hacı Musa Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın güvenini kazandığını göstermektedir. Millî Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa, Hacı Musa Bey'e hitaben hem Erzurum Kongresi'ne hem de Sivas Kongresi'ne çağırarak için mektup yazmıştır. Erzurum Kongresi'ne çağırarak için yazdığı davet mektubunda Mutki bölgesinde yaptığı faaliyetlerin ve Bitlis ile Muş'un Rus

⁷³⁷ Mehmet Törehan Serdar, **Rüyalar Şehri Bitlis**, Bitlis Valiliği, Hamle Yayınları, İstanbul, 2000, s.165.; Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği mektuplardan 13 Ağustos 1919 ve 24 Ağustos 2020 tarihli mektup Ek-7'de sunulmuştur.

⁷³⁸ Evsile, “Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri”, **a.g.m.**, s.924.

⁷³⁹ Abdülaziz Kardaş, “XX. Yüzyılın Başında Bitlis'te Bir Aşiret Reisi: Hacı Musa Bey”, **Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 19, Aralık 2018, s.45.

⁷⁴⁰ Tezer, **a.g.e.**, s.71.

⁷⁴¹ Tezer, **a.g.e.**, s.72.

işgalinden kurtarılmasının da orduya yaptığı yardımların kıymetinin her zaman takdir ve şükranla anıldığını ifade etmiştir⁷⁴². Erzurum’da toplanan kongreye çağrılan Hacı Musa Bey ise kendisine düşman olan aşiretlerin zarar vermelerinden çekindiğini belirterek bu kongreye katılmamıştır. Erzurum Kongresi’ne katılmadığı halde Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmiştir⁷⁴³.

Mustafa Kemal Paşa ile Hacı Musa Bey arasındaki görüşmeler müteakip dönemlerde de devam etmiştir. Hacı Musa Bey, 20 Kasım 1919’da Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği bir telgrafda: “Ara sıra icra edilmekte olan haberleşmeler telgrafhanelerce ücret istenilmekteyse vatan ve milletle alakalı mesele olduğundan ücretsiz olarak lazım geleceğinden ne yapılmak icap edeceğinin bildirilmesi rica olunur” demiştir⁷⁴⁴. Mustafa Kemal Paşa ise bu soruya:

“Verilen malumata teşekkür arz olunur. Kürt asil kavminin mukaddes hilafet makamına dini bağlılığı ve Türk kardeşleriyle ayrılmaz bir yiğitlik kitlesi teşkil eylediği bütün dünyaca malumdur. İstanbul da vicdan yerine düşman parası tanıyan bazı alçak şahısların, Kürtlük namına ayrılıkçı vaki olan beyanat ve haber yaymalarının aşiret reisleri ve Kürt beyleri tarafından Dersaadet Matbuatı vasıtasıyla tekzip ve lanetlenmesi siyasete pek uygun olup Heyeti Temsiliye üyelerinden olan zat-ı âlilerinin ve milli teşkilat şubelerinin aralarındaki resmi haberleşmeleri ücrete tabi değildir.” şeklinde cevap vermiştir.

Hacı Musa Bey, hem Birinci Dünya Savaşı döneminde hem de Milli Mücadele Döneminde devletin yanında olmuş ve önemli görevler yapmıştır.

Rus saldırıları ve Ermeni mezalimine karşı bölgede en çok fayda sağlayan gönüllü müfreze komutanlarından biri de halk arasında “Hazret” diye bilinen İslam âlimi Şeyh Muhammed Diyaüddin Bey’dir. Barış zamanında medresede yeğeni Şeyh Masum ve dergâhından Şeyh Muhammed Alaaddin Bey ile beraber öğrenci yetiştirmiş, savaş zamanında ise bölgede topladıkları gönüllüler ile öğrencilerinden oluşturdukları birliklerin başında komutanlık yapmıştır⁷⁴⁵. Oluşturduğu gönüllü birlikleriyle Ruslara karşı ilk karşı direnişi Hacı Musa Bey ile birlikte Bitlis işgalinden önce Muş Bulanık bölgesinde Bilican mevzilerinde olmuştur. Araziyi iyi bilen bu müfrezeler, Ruslara ağır kayıplar verdirmişti⁷⁴⁶. Bitlis’in işgal edilmesinden itibaren 16’ncı Kolordu Komutanlığı

⁷⁴² Nutuk, Cilt III, MEB Basımevi, İstanbul, 1973, Vesika 47, s.937-939.

⁷⁴³ Kardaş, “XX. Yüzyılın Başında Bitlis’te Bir Aşiret Reisi: Hacı Musa Bey”, a.g.m., s.45.; Serdar, *İstiklal’e Açılan İlk Kapı Bitlis*, s.245.

⁷⁴⁴ Atatürk’ün Özel Arşivinden Seçmeler IV, Ankara, 1996, s.167-168.

⁷⁴⁵ Abdülaziz Kardaş, *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşunda Bitlis ve Çevresinde İz Bırakanlar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.85.

⁷⁴⁶ Serdar, *İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)*, s.239.

emrinde bölgede başta Rahova Ovası olmak üzere geniş savunma hatları oluşturarak Rus birliklerinin geçiş yollarını tıkamıştır⁷⁴⁷. Ele geçirilen bir top mermisinin patlamasıyla Şeyh Muhammed Diyaüddin Bey'in sağ kolu büyük hasar görmüş, kangren tehlikesine karşı Bitlis Askerî Hastanesinde yapılan ameliyatla kolu omuz hizasından kesilmiştir. Kendisi, hizmetlerine ve vatan savunmasındaki başarılarına karşılık madalya ile ödüllendirilmiş ve kendisine takma kol gönderilmiştir⁷⁴⁸.

Mustafa Kemal Paşa, 16 Kasım 1916 tarihinde Bitlis Askerî Hastanesini ziyaret etmiş, hasta ve yaralılarla görüşmüştür⁷⁴⁹. Bu esnada Bitlis'in savunmasında büyük rol oynayan Şeyh Ziyaüddin Efendi'yi de ziyaret etmiştir. Bu görüşmeyi hatıra defterine “Şeyh Hazret ki bir kolunu kesmişler, onunla görüştüm.” ifadeleriyle not etmiştir⁷⁵⁰. Şeyh Ziyaüddin Bey'in Milli Mücadele Döneminde de bölgede çalışmaları devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa tarafından bir mektupla Erzurum Kongresi'ne davet edilmiştir⁷⁵¹.

Hacı Musa Bey ve Şeyh Hazret aileleriyle Mustafa Kemal Paşa arasında kuvvetli bağlar kurulmuştur. Onun emirleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılamasalar da Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermişlerdir. Bu iki ailenin fertleriyle ilmi ziyaret kapsamında bir araya gelen Hamza Zülfikar, Şeyh Masum'un oğlu Nurettin Bey ile de görüşmüştür. Nurettin Bey, Şeyh Hazret gönüllerinin 1.000 kişi kadar olduğunu, Bitlis, Muş ve Van'ın işgalden kurtarılmasında görev aldıklarını ve sürekli hareket hâlinde olduğunu aktarmıştır. Bunların İslam dininin verdiği çok kuvvetli maneviyata sahip olduğunu ve esas toplanma yerlerinin Duap Yaylası olduğunu belirtmiştir⁷⁵².

Çapakçur Müfrezesi'ne bağlı olarak Solhan aşireti milisleri de Murat Suyu-Melikhan köyü bölgesini müdafaa etmiştir. Bu milisler, Ardeşen köyünden Mahmut Bey'in milis alayına bağlı olarak görev yapmıştır. 22 Ağustos 1987 tarihinde Tarihçi Mehmet Evsile yaptığı bir araştırmada, Bingöl-Solhan karayolu üzerinde bulunan Şeref Meydanında Solhan aşireti milis kuvvetleri komutanlarından Üsteğmen İbrahim (Çelik) Bey'in oğlu Ahmet Çelik ve İbrahim Bey'in kardeşi Mustafa (Çelik) Bey'in oğlu ile görüşmüştür. Dinlediği hatıraları şu şekilde aktarmıştır: Solhan aşireti milislerinin Rus işgalinin yaşadığı sıralarda 40 kişi civarında olduğunu, bölgedeki halkın desteğiyle gö-

⁷⁴⁷ Serdar, **Bitlis Tarihinde Ermeniler** Cilt 2, s. 200.

⁷⁴⁸ Serdar, **İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)**, s.242.

⁷⁴⁹ Çalışlar, **a.g.e.**, s.254.

⁷⁵⁰ Tezer, **a.g.e.**, s.71.

⁷⁵¹ **Nutuk**, Cilt III, Vesika 52, s.942-943. Mektup Ek-9'da sunulmuştur.

⁷⁵² Zülfikar, **a.g.e.**, s.99.

nüllerin sayısının gün geçtikçe arttığını belirtmiştir. Mevcudun artması Solhan'da her ailede on beş yaşında bir erkek bırakılarak ailedeki diğer erkeklerin milis alaylarına katılmalarıyla sağlanmıştır. 16'ncı Kolordu birliklerinin bölgeye geldiği sırada sayılarının 600 kişi olduğunu ifade etmiştir⁷⁵³.

Mustafa Kemal Paşa, halk ile bütünleşirken yoksul ve öksüz olanlara da özel ilgi göstermiş, Bitlis ve Silvan'dan birçok kimsesizi de evlatlık edinmiştir⁷⁵⁴. Yoksulların yiyecek ihtiyacını birliklerin imkânlarından karşıladığı zamanlar olmuştur⁷⁵⁵. Halkla hep iç içe olmuş ve onların desteğini kazanmıştır. Bölgede devlet yanlısı olmayan Kürt ve Ermeni grupların varlığını da tehdit olarak gördüğünden, halkı dikkatli olmaları konusunda uyarmıştır. Hem Silvan'da hem de Bitlis'te görüştüğü ailelerden destek alan Mustafa Kemal Paşa, birliklerinin asker eksikliğini gönüllülerden takviye birlikler oluşturarak bir miktar giderebilmiştir. Ayrıca bölgenin sert hava koşullarına ve arazi yapısına aşina olan gönüllüler, sahip oldukları eğitim becerileriyle de gerilla tarzı saldırılarda yaparak askeri operasyonlara zaman zaman katkı sağlamışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nda hem cephede hem cephe gerisinde Mustafa Kemal Paşa ile beraber üzerine düşen her türlü görevi yapmaya çalışan aşiret mensupları ve bölge halkı, Milli Mücadele Döneminde de ortaya çıkan Müdafai Hukuk gibi yararlı cemiyetlerde de görev almışlardır. İlber Ortaylı, Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi'ndeki Kolordu Komutanlığı'nın ona kazandırdıklarını ve bu konulardaki düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmiştir⁷⁵⁶:

“Doğu Anadolu'daki tecrübeleri onun askerlik hayatının aslında en parlak safhalarından birini teşkil etmektedir. Çünkü harbin zor zamanlarında ve genel yenilgide önemli başarılar kazandı ve yerli halkı tanıdı. İstiklal Savaşı bittikten sonra İzmit'teki basın toplantısında demeci ve Doğulular üzerine söylediklerinde bu izleri görmek mümkündür. Gerek askerin yönetimi gerekse ilk defa karşı karşıya geldiği Rus ordusu ve bilhassa “askeri” hakkında orada fikir edindiği anlaşılıyor. Bu gelecekte dış politikayı da tayin edecek bir olaydır.”

⁷⁵³ Evsile, “Birinci Dünya Harbi'nde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915-5 Mart 1917)”, **a.g.m.**, s.33.; Büyüktolu vd., **a.g.m.**, s.416.

⁷⁵⁴ **Cumhuriyet'in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yılığ**, s.95.

⁷⁵⁵ Zülfikar, **a.g.e.**, s.103.

⁷⁵⁶ İlber Ortaylı, **Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.132-133.

2.9. Mustafa Kemal Paşa'nın Terfisi, Diyarbakır Faaliyetleri ve Birliklerini Denetlemesi

2.9.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Terfisi ve Diyarbakır Faaliyetleri

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 27 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır'a gelmesine müteakiben eski, ortasında geniş avlusu bulunan bir evde faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır. Burada birliklerinden ve üst komutanlıklardan gelen birçok telgrafı incelemiştir⁷⁵⁷. Kolordu'nun sorumluluk alanını birliklerine paylaştırmak ve birlikler arasındaki ara hatları belirlemek, lojistik faaliyetleri bir düzene koymak ve Bitlis'te 5'inci Tümen'in yapacağı taarruzu kolaylaştırmak maksadıyla birkaç gün Diyarbakır'da kalmıştır⁷⁵⁸.

Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 26 Mart 1916 tarihinde rütbesinin Mirlivalığa yükseltildiğine dair bir şifreli telgraf almış⁷⁵⁹, 1 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'da bulunduğu sırada ise yayınlanan irade-i seniyye⁷⁶⁰ ile bir sene kıdem zammı verilmesiyle terfisi yürürlüğe girmiştir⁷⁶¹. Böylece Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, artık Mustafa Kemal Paşa olarak anılmaya başlamıştır.

16'ncı Kolordu'nun bir uçtan bir uca kadar 300 km mesafesi olan sorumluluk alanında birlikler, at veya katır üzerinde yaklaşık 38 günde denetlenebilmiştir. Bu coğrafyada, birliklerin ve gönüllü müfrezelerin birbirleriyle haberleşmesi ile erzak ikmalinin yapılmasında çok zorluk çekilmiştir. Bunların yanında arazinin engebeli ve dağlık oluşu, yolların ulaşımaya yeterince imkân vermemesi lojistik faaliyetleri iyice aksatmıştır⁷⁶². Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa'nın öncelikle ilgilendiği işlerden biri menzil teşkilatının bir an önce kurulmasına yönelik olmuştur. 28-29 Mart 1916 tarihlerinde Diyarbakır Valisi ile görüşmeler yapmış, Resulayn ve Mardin bölgelerinden tedarik edilecek erzak miktarlarını belirlemiştir⁷⁶³. Diyarbakır Vali Vekili Bedri Bey, 29 Mart 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne telgraf çekerek Bitlis, Kulp ve Çapakçur cephelerindeki askerlerin ve bölgeye gelmek üzere yolda olan askerlerin iâşelerinin sağlanabilmesi için koyun, pirinç, yağ, bulgur ve benzeri gıda maddelerinin ihracatını yasaklamıştır⁷⁶⁴.

⁷⁵⁷ Çalışlar, **a.g.e.**, s.197.

⁷⁵⁸ Erikan, **a.g.e.**, s.163.

⁷⁵⁹ Tezer, **a.g.e.**, s.37.

⁷⁶⁰ **Atatürk ile Arşiv Belgeleri (1911-1921 yılları arasında ait 106 Belge)**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1982, s.11. Bu eserde orijinal hâline yer verilmiştir.

⁷⁶¹ **BOA**, BEO, 4406- 330440.

⁷⁶² Güner, **a.g.e.**, s.78.

⁷⁶³ Çalışlar, **a.g.e.**, s.197.

⁷⁶⁴ **BOA**, DH. ŞFR., 515-27.

2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 06 Nisan 1916 tarihinde birliklerin iâşesi için gerekli erzakın taşınabilmesi için 20.000 deve veya eşdeğer yük hayvanına ihtiyaç olduğunu, derhal araştırılmasına ve tedarikine başlanmasını, bu ihtiyacın ne sürede ve ne kadarının tedarik edilebileceğinin tüm ayrıntılarıyla bildirilmesini 16'ncı Kolordu Komutanlığı'ndan istemiştir. Yaklaşık 13 gündür Diyarbakır'da çalışmalar yapan Mustafa Kemal Paşa, 10 Nisan 1916 tarihinde 2'nci Ordu'ya hayvan ihtiyacının karşılanması hakkındaki talebini iletmış ve bölgedeki durumu rapor etmiştir. Raporunda, Diyarbakır'daki toplam 9.101 kayıtlı hayvandan 800 deve, 2.000 katır ve beygir, 500 manda ve öküzün bedelinin nakden verilerek satın alınmaya başlandığını ve iki ay içinde tamamlanacağını bildirmiştir. Siverek ve Mardin bölgesinde ise araştırmaları neticesinde aşiretlere ait 5.000 devenin olduğunu, buralara eşraftan nüfuzlu kimseler ile mubayaa memurlarının görevlendirilmesi neticesinde bir buçuk ay içerisinde bunların tedarik edilebileceğini ifade etmiştir. İhtiyaç duyulan 20.000 devenin ise bu bölgelerden satın alınmasının mümkün olmadığını, bunlar için Zor, Urfa livalarıyla Musul, Halep ve hatta Bağdat vilâyetlerine derhal satın alma memurlarının gönderilmesinin gerektiğine dikkat çekmiştir⁷⁶⁵. Bitlis vilayetinden 5'inci Tümen'in ihtiyacı için 600 hayvan tedarik edilmeye başlandığını, bu bölgeden başka hayvan alınamayacağını, Urfa livasından ise muhtelif 900 hayvan satın alınabileceğini belirtmiştir⁷⁶⁶. Bu livada muhtelif 630 hayvan ve 60 arabanın Şam Menzil Teşkilatı namına işletilmekte olduğunu ancak bu livadan daha fazla miktarda hayvan satın alınabileceği değerlendirildiğinden tahkikat yapılmaya devam ettiğini bildirmiştir⁷⁶⁷.

Mustafa Kemal Paşa, erzak tedarikinin sağlanması ve ulaştırma hizmetleri için hayvan ihtiyacının karşılanmasından başka ilgilendiği diğer önemli faaliyetler şunlar olmuştur:

- Diyarbakır bölgesinde bulunan hastanelerin durumunun ortaya çıkarılması ve kolordu seyyar hastanesinin kurulması⁷⁶⁸,
- Kolordu Karargâhı'nın yerleşeceği Silvan'a kadar uzanan muhabere hatlarının çekilmesi ve telgraf çizgisinin onarımı,
- 5'inci Tümen'in asker ihtiyacının ve kışlık elbise ile teçhizatın eksikliklerinin tamamlanması, bir aydan fazla süredir yolculukta olan askerlerde görülen tifo ve dizanteri hastalıklarının giderilmesi için ilaç ihtiyacının giderilmesi⁷⁶⁹,
- Top ve piyade tüfeği eksiklerinin karşılanması⁷⁷⁰,

⁷⁶⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-15, Fih. 1-14.

⁷⁶⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 7a.

⁷⁶⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-8.

⁷⁶⁸ Çalışlar, a.g.e., s.199.

⁷⁶⁹ Kinross, a.g.e., s.129.

⁷⁷⁰ Bay, a.g.e., s.148.

- 8'inci Tümen'in Muş'un güney tarafında yerleşeceği bölgenin belirlenmesi,
- Kolordu'nun sorumluluk alanındaki yolların bakım onarımı ve menzil teşkilatında görev yapmak üzere 2'nci Ordu Komutanlığı'nda yeni kurulan iki amele taburunun bölgeye getirilmesi gibi konulardır⁷⁷¹.

Mustafa Kemal Paşa, 27 Mart 1916 tarihinde 1 numaralı Kolordu emrini, Diyarbakır'dan Bitlis'in Ruslardan geri alınması için hazırlık yapan, 5'inci Tümen'e ve Çapakçur Müfrezesi'ne göndermiştir. Emrinde:

- Rusların Bitlis civarında iki piyade alayı ve bir süvari alayı, Çanlıkilise-Ziyaret-Kızılağaç hattında ise bir piyade alayı ile dört süvari bölüğünün bulunduğunu, bu kuvvetlerin Ermeni gönüllüleriyle de takviye edilmiş olduğunu,
- 5'inci Tümen'in, taarruz hazırlıklarını tamamlayıncaya kadar Bühtan Vadisi ile Bitlis Boğazı arasındaki bölgeyi tahkim ederek korumakla ve özellikle Bitlis Boğazı'nın muhafaza etmekle görevli olduğunu⁷⁷², bununla beraber Muş Ovası'ndan ve Kortik Dağı'nın doğusundan Sason bölgesine inen istikametleri de sürekli gözetim altında tutacağını,
- Çapakçur Müfrezesi'nin ise Sason ile Göynük Vadisi arasında bölgeyi koruyacağını ve Kozma-Oruh-Boğlan hattının muhafazasına öncelikle önem vereceğini, Oğnut Müfrezesinin de bölgedeki harekâtı sürekli takip edeceğini bildirmiştir⁷⁷³.

Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'da olduğu sıralarda cephelerde muharebeler devam etmiştir. 27 Mart 1916 sabahında Rusların Murat köyünden, Güzeldere ve Bitlis Boğazı üzerinden yaptığı taarruz Türk birlikleri tarafından durdurulmuştur. Murat Nehri kuzeyinde, teşkilatında topçu birliği de bulunan bir alay kadar Rus kuvveti Çanlıkilise istikametinde taarruza başlamıştır. Bu bölgedeki Türk birliklerinin savunması karşısında Ruslar, taarruz istikametini daha güneye Buğlan Gediği-Karabey doğrultusuna yöneltmiştir. Aldığı takviye kuvvetiyle de Çanlıkilise'ye karşı tekrar taarruza geçerek, akşama doğru 2.030 rakımlı tepeyi ele geçirerek Oğnut Müfrezesi'ne taarruz etmiştir. Yaptığı gece baskını sonunda Oğnut Müfrezesi de Sığı'ya çekilmek zorunda kalmıştır. Buğlan Gediği'ndeki Türk kuvvetlerinin bir kısmı dağılmış, bir kısmı

⁷⁷¹ Erikan, a.g.e., s.163-164.

⁷⁷² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-13, Fih. 1-6a.

⁷⁷³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-13, Fih. 1-7.

da Masalla Deresi'ne çekilmiştir⁷⁷⁴. Bu muharebelerde gönüllü milislerden firar edenlerin çok olması birliklerin geri çekilmesine neden olmuştur⁷⁷⁵.

Rusların bu saldırıları sonucunda Oğnut bölgesinde bulunan birliklerin geri çekildiği, yaralı ve kayıpların olduğu ancak sayısının tespit edilemediği, Genç ve Çapakçur mntıkasıyla muharebenin kesildiği, 29 Mart 1916 tarihinde Bitlis Vali Vekili Memduh Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁷⁷⁶. Bu muharebelerde tarafların zayıyatı oldukça çok olmuştur⁷⁷⁷.

27-28 Mart 1916 tarihlerinde cereyan eden Oğnut ve Buğlan Muharebeleri'nin sonucu şu şekilde olmuştur: Oğnut'a gece baskını yapan Ruslar, Oğnut'u işgal ettikten sonra taarruzunu devam ettirmedeğinden, 28 Mart 1916 tarihinde Buğlan Müfrezesi iki gün savunma yapmıştır. Eğer Oğnut'u baskınla ele geçiren Ruslar, Sigi istikametine taarruza devam etmiş olsaydı, Buğlan Müfrezesi'ni daha evvel çekilmeye mecbur edebilirdi. Buğlan Gediği'nde başarı kazanan Ruslar, Oğnut'u işgal eden Ruslar gibi takip harekâtı yapmamıştır. Bu hareketiyle Rusların maksadının Muş Ovası'na hâkim olan Kırmât Geçit'lerini ele geçirmek olduğu anlaşılmıştır. Bu sayede Buğlan'dan çekilen müfrezenin Masalla Deresi gerisinde toplanmasına ve yeniden teşkilatlanmasına imkân bulunmuş, burada bir savunma mevzi oluşturulmuş ve Çapakçur istikametinin de muhafazası sağlanmıştır⁷⁷⁸.

5'inci Tümen, planlanan taarruzunu icra etmek maksadıyla kademe kademe Bitlis istikametinde ilerlerken 13'üncü Alay, Duhan Boğazı'nın doğu ve batısında savunmaya devam etmiştir. 14'üncü Alay sağ kanadıyla Şeyhcuma, sol kanadıyla Şizor kuzeyinde Şatek civarında mevzilenmiştir. 15'inci Alay ve bir dağ bataryası 29 Mart 1916 tarihinde Zaviyesor'a gelmiştir. Bu sırada birlikler arasında haberleşme araçlarının yetersizliği nedeniyle zamanında bilgi alınmadığı gibi, iletilmesi gereken haberler de geç veya eksik bildirilmiştir⁷⁷⁹. Hava şartlarının olağanüstü kötü olması ve bölgenin arazi yapısının zorluğundan, Tümen'in ileri doğru hareketi plânlanan şekilde olmamıştır. 30 Mart 1916 tarihine kadar 5'inci Tümen, Bitlis'in 16 km kadar güneyine Güzeldere-Şeyhcuma-Kambos Dağı hattına kadar gelebilmiştir⁷⁸⁰. 31 Mart 1916

⁷⁷⁴ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.213.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.48.

⁷⁷⁵ "Birliklerinin Durumu Hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığı'na Verilen 30 Mart 1916 Tarihli Rapor", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.29.

⁷⁷⁶ **BOA**, DH. ŞFR., 515-23.

⁷⁷⁷ Çalışlar, **a.g.e.**, s.198.

⁷⁷⁸ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.49.

⁷⁷⁹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.48.

⁷⁸⁰ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.213.

tarihi itibariyle 16'ıncı Kolordu'nun vaziyeti ve karşısındaki Rus birliklerinin durumu aşağıdaki krokide verilmiştir⁷⁸¹.

30 Mart 1916 tarihi itibariyle Bitlis istikametinde ilerleyen 5'inci Tümen, biraz daha mesafe kat etmiştir. 13'üncü Alay'ın bir taburu Duhan Boğazı'nın doğusunda ve Mutki'ye karşı Akab Dağı'nın bir km güneyindeki Kambos Dağı'nda, diğer taburu ise Havinis⁷⁸² ile Sizer⁷⁸³ arasındaki Kember tarafında bulunmaktadır. İhtiyat olarak görevlendirilen tabur da Kambos Boğazı'nın iki km güneyindeki Tınar⁷⁸⁴ köyünde konuşlanmıştır. 14'üncü Alay'ın sağ taraftaki taburuyla Şeyhcuma, diğer taburuyla sol tarafta Sizer ile Kember Dağı'nın en yüksek tepelerinde ve diğer bir taburu da öncüleri Havinis'in kuzeydoğusunda gerisi de Havinis'in doğusunda ve sağ taraftaki tabura bir saat kadar yakın mesafeye yerleştirilmiştir.

⁷⁸¹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.50.

⁷⁸² Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Esenburun. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.256.

⁷⁸³ Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Döşkaya. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.256.

⁷⁸⁴ Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı Döşkaya köyünün güneybatısında yer alır. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.256.

Mutki'de bulunan gönüllü müfrezeler Rusların taarruzlarını geri püskürtmüştür⁷⁸⁸. Bu raporlara göre Rusların bu bölgede birliklerini artırdığı, hava şartlarının da harekâtı olumsuz yönde etkileyerek 5'inci Tümen birliklerinin yürüyüş hızını düşürdüğü görülmektedir. Ruslarında 5'inci Tümen'in yürüyüş istikametlerinde taarruz veya oyalama hareketleriyle Bitlis'in güneyinde faaliyet hâlinde olduğu anlaşılmaktadır.

3 Nisan 1916 tarihi itibarıyla 5'inci Tümen'in vaziyeti şu şekilde olmuştur: 14'üncü Alay'ın bir taburu Şeyhuma'nın doğusunda ve her tarafa hâkim bir tepe üzerindedir. Diğer iki taburu ile Ölek'in güneyinde ve Sızor'a doğru uzanan sırtlar üzerindedir. 4'üncü Taburu ile Alay Karargâhı Leylekan'da⁷⁸⁹dır. 13'üncü Alay'ın 3'üncü Taburu, Çapakçur Müfrezesi'ni takviyeye gönderildiğinden 13'üncü Alay üç taburlu olarak görevine devam etmektedir. Bir taburu ile Duhan Nehri'nin güneyinde ve Şetek sırtlarının güneyinde Kember Dağı üzerinde 14'üncü Alay'ın sol kanadı ile irtibat hâlinindedir. Her iki tabur arasında postalarla irtibat sağlanmaktadır. Diğer taburuyla da Hazrini Dağı'ndadır. 3'üncü Taburu ile Alay Karargâhı beraber Kambos Boğazı'nda ve sol tarafındaki tabura üç km ve iki buçuk saat mesafede bulunmaktadır.

15'inci Alay dört taburludur. Bir taburuyla Hizan-Şetek-Sap⁷⁹⁰ hattında ve Şeyhuma'ya bir buçuk saat mesafededir. Bu bölgede arazi müsait ve yollar iyi durumdadır. Diğer taburu istihkâm müfrezesiyle beraber Lirt ve Hersut⁷⁹¹, Güzeldere üzerinde bulunmaktadır⁷⁹². Bitlis Boğazı ve Bühtan Vadisi arasındaki 5'inci Tümen'in yürüyüş istikametleri arasındaki Rus birliklerinin kuvveti takviye edilmiş iki piyade alayı kadar olduğu değerlendirilerek Mustafa Kemal Paşa tarafından 2'nci Ordu'ya bildirilmiştir⁷⁹³.

6 Nisan 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Rusların Ermeni çetelerle beraber Mutki, Sason ve Oğnut bölgelerinde faaliyetlerini artırmasından dolayı Kolordu'nun sorumluluk bölgesinde bulunan milis kuvvetlerine bir emir göndermiştir⁷⁹⁴. Ayrıca bu kuvvetlerin faaliyetlerini bir düzene sokmak ve düzenli birlikler ile müşterek hareket ettirerek emir komuta birliğini sağlamayı

⁷⁸⁸ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.52.

⁷⁸⁹ Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Uçankuş. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.256.

⁷⁹⁰ Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Dikme. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.256.

⁷⁹¹ Bitlis'in Merkez ilçesi Sarıkonak bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kınalı. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı**, s.256.

⁷⁹² "5'inci Tümen Komutanlığı Tarafından 16'nci Kolordu Komutanlığı'na Verilen 30 Mart 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.40.

⁷⁹³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-14, Fih. 1-10, 1-11.

⁷⁹⁴ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.54.

amaçlamıştır. Bölgede yapılan harekâta, mülki amirlerin tüm imkân ve kabiliyetlerini seferber etmesini, birlikleri ve gönüllü milisleri desteklemesini istemiştir. Bu hususlar gönderdiği emrinden anlaşılmaktadır. Emirde, Mutki bölgesindeki Hacı Musa Bey'in emir komutasında olan milislerin, Kerp-Bitlis istikameti ile Tatvan'ın batı istikametinde ilerlemeye çalışmasını, Rus ve Ermeni çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri savunmalarını emretmiştir. Hacı Musa Bey'in 5'inci Tümen'in Duhan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız olarak irtibatta bulunmasını ve Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılmasını istemiştir. Bitlis ve Muş Ovalarının korunması için her fırsattan yararlanılmasını emretmiş ve Rusların buralara sarkmasının önlenmesinin önemini vurgulamıştır.

Sason bölgesinde bulunan milis ve gönüllülerin ise Mahbuban ve Tabuk üzerinden Sason'a gelen istikametleri korumasını, ayrıca Rus çetelerini geri atmasını ve Bitlis-Muş ulaştırma hattı üzerine doğru ilerleyerek, düşmanı taciz etmeye çalışmalarını emretmiştir. Sason Askerlik Şube Başkanı'nın müfrezelerin harekâtını düzenlemek ve maksada göre sevk ve idare etmek hususunda emir ve talimat vermeye, Sason bölgesinin korunması hususunda gereken askerî tedbirleri almakla yetkili olduğunu bildirmiştir. Mutki ve Sason bölgele-
rindeki müfrezelerin 5'inci Tümen Komutanı'nın emrinde olduğunu ve tüm faaliyetlerde gereken emirleri kendisinden alacaklarını ifade etmiştir.

2.9.2. 17'nci Piyade Alayı'nın Diyarbakır'a Gelişi ve Şin Bölgesine Gönderilmesi

Resulayn'da, 05 Nisan 1916 tarihinde tren istasyonunda bulunduğu sırada 16'ncı Kolordu Komutanlığı emrine girdiğini öğrenen 17'nci Piyade Alayı, kara yürüyüşü ile Diyarbakır istikametinde intikaline başlamıştır⁷⁹⁵. En önde Ahmet Rıfat Bey emir komutasında 2'nci Tabur, arkasında Yüzbaşı Selahattin Bey emir komutasında 1'inci Tabur ve Esat Bey emir komutasında 3'üncü Tabur olacak şekilde hareket etmiştir. Alay Komutanı Reşat Bey ve alay karargâh personeli 1'inci Tabur ile beraber bulunmuştur⁷⁹⁶.

6'nci Piyade Tümeni⁷⁹⁷, 16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan 600 asker ve çeşitli miktarlarda elbise, teçhizat ve malzemenin Resulayn Tren İstasyonunda görevli memurlara teslim edildiğini, 4 arabanın veya 15 mekkârenin gönderilerek bu eşyanın Diyarbakır'a taşınmasını istemiştir⁷⁹⁸.

⁷⁹⁵ Erginsoy, **a.g.e.**, s.167. Hüseyin Atıf Beşe kendi taburu olan 1'inci Tabur ile hareket etmiştir.

⁷⁹⁶ Akşit, **a.g.e.**, s.362-370.

⁷⁹⁷ 17'nci Piyade Alayı, 16'nci Kolordu'nun emrine girene kadar 6'nci Tümen'e bağlı olarak kalmıştır.

⁷⁹⁸ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 4.

17'nci Alay'ın bir an önce görev yeri olan Muş'un Şin bölgesine gönderilmesi maksadıyla Diyarbakır'dan Mardin'e yük hayvanları ve arabaları gönderilmiş, askerlerin sırt çantaları ve eşyaları hayvanlara yüklenmiş ve 90 km'lik yol iki günde kat edilmiştir⁷⁹⁹. Zorlu ve zahmetli yürüyüşlerden sonra 17'nci Alay'ın 3'üncü Piyade Taburu ile Mitralyöz Bölüğü, eşyası eksik olarak, 09 Nisan 1916 tarihinde, 1'inci Taburu da 11 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaşmıştır. Yaptığımız araştırmada 17'nci Alay'ın 2'nci Taburu'nun Diyarbakır'a ne zaman ulaştığı konusunda kesin bir tarih tespit edilememiştir. Ancak, 17'nci Alay'ın 2'nci Taburu'nun intikaldeki en önde hareket eden tabur olması, Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'da 17'nci Alay'ın bir taburunu denetlemesi ve taburun numarasının tam belirtilmemesi, İzzettin Bey'in 10 Nisan 1916 tarihinde günlüğüne bu denetlemeyi, "Öğleden sonra taburu teftiş ettik. Pek güzel bir tabur. Mevcudu da dolgun. Tam kadro" cümleleriyle not ettiği değerlendirildiğinde⁸⁰⁰, bu taburun 2'nci Tabur olabileceği sonucuna varılmıştır. Alay Komutanı Reşat Bey, Diyarbakır'a geldiği sırada kendisini ziyarete gelen jandarma askerlerinden bu taburun Diyarbakır'da bir gece kaldığını, Mustafa Kemal Paşa tarafından denetlendiğini ve onları Şin mıntikasına gönderdiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın da taburu çok beğendiğini ve "ruh verilmiş" dediğini öğrenmiştir⁸⁰¹.

11-12 Nisan 1916 tarihinde 17'nci Alay Komutanı Reşat Bey ve Alay karargâh personeli ile 1'inci Tabur da Diyarbakır'a ulaşmıştır. Reşat Bey ertesi gün Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiş ve cephenin durumu ve görevi ile ilgili bilgi almıştır. Mustafa Kemal Paşa ile Çanakkale Cephesi'nde Conkbayırı Muharebeleri'nde birlikte görev yapan Reşat Bey, onun liderlik yeteneklerini bizzat ateş altında gören subaylardan biri olmuştur. Tekrar Mustafa Kemal Paşa'nın emri altında görev yapmanın heyecanı ile aynı başarıları tekrarlayacaklarına dair içinde büyük bir his belirdiğini ifade etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Reşat Bey'e haberleşmenin muharebe hatları kurulan kadar atlı habercilerle ve telgrafla sağlanacağını, ikmal maddelerinin idareli kullanılacağını, ileriki zamanlarda sıkıntı çekilebileceğini ve yayınlanan 2 numaralı Kolordu emrinin bir suretini almasını emretmiştir⁸⁰². Mustafa Kemal Paşa, İzzettin Bey ve Reşat Bey ile beraber 1 ve 3'üncü Taburları da denetleyerek intikal hazırlıklarını yerinde görmüştür. Müteakiben 1 ve 3'üncü Taburlar da Şin bölgesine doğru intikale başlamıştır⁸⁰³. Bir taraftan da 5'inci Tümen'in Resulayn'da kalan bir kısım eşyasının Diyarbakır'a getirilmesi için

⁷⁹⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 3-2.; Çalışlar, a.g.e., s.200.

⁸⁰⁰ Çalışlar, a.g.e., s.200.

⁸⁰¹ Akşit, a.g.e., s.371.

⁸⁰² Akşit, a.g.e., s.373.

⁸⁰³ Çalışlar, a.g.e., s.201.

17'nci Alay'ın 3'üncü Taburu'na ait üç atlı araba tekrar Resulayn'a gönderilmiştir⁸⁰⁴.

2'nci Ordu ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları'nın 11 Nisan 1916 tarihinde 17'nci Alay'a hangi bölgede ve ne görevinin verileceğini sorması üzerine Mustafa Kemal Paşa, 17'nci Alay'ın Kulp bölgesini ve Kozma Dağı gediklerini kuzeyden korumak amacıyla kullanacağını bildirmiştir. Bununla beraber 5'inci Tümen'in başladığı taarruzu başarıya ulaştırmak için gerekirse buradaki diğer kuvvetlerle birlikte bu cephe kısmının 17'nci Alay Komutanlığı emrine verileceğini ifade etmiştir⁸⁰⁵. 5'inci Tümen bölgesinde 13'üncü Alay'ın cephesinin yarılması ve zayıflığın çok olması üzerine intikal halinde olan ve Hazro mevkiine ilerleyen 17'nci Alay'ın 1 ve 3'üncü Taburlarına bir emir göndermiştir. Emirde, bu emrin alındığının ve iase durumunun atlı süvarilerle kendisine bildirilmesini ve ikinci bir emre kadar Hazro'da kalmalarını istemiştir⁸⁰⁶. Mustafa Kemal Paşa'nın bu emrine göre 5'inci Tümen cephesini takviye etmek gerekirse bu iki taburla takviye etmeyi, 17'nci Alay'ın 2'nci Taburu ile Kulp bölgesini korumayı tasarladığı söylenebilir (Y.N).

2.9.3. Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'da Bitlis Cephesi'ne Gitmeden Vermiş Olduğu Emirler

10 Nisan 1916 tarihi itibarıyla 5'inci Tümen, olumsuz hava koşulları nedeniyle Bitlis istikametinde ağır ilerlemekte ve taarruz hazırlıklarına devam etmekteydi. Kolordu bölgesinin diğer cephelerinde Rusların kayda değer bir hareketi görülüyordu. Rusların ağırlıklarını ve kuvvetlerini Bitlis bölgesinde topladığı ileri keşif kollarının verdiği raporlardan anlaşılmaktaydı⁸⁰⁷. Ele geçirilen Rus esir ve yaralılarından edinilen bilgiye göre Rus kuvvetinin 7 ve 8'inci Rus Alaylarından ibaret olduğu ve Bitlis istikametinde hareket hâlinde olduğu öğrenilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa, 2 numaralı Kolordu emrini yayınlarak birlik ve müfrezelerin yapacakları ve dikkat edecekleri hususları belirtmiştir. 5'inci Tümen'in bir taraftan taarruz hazırlıklarını sürdürürken bir taraftan da Hizan ve Mutki bölgesi ile Bitlis-Muş ikmal yoluna pusu ve saldırılar düzenleyerek Rusların hareketlerini engellemesini emretmiştir. 17'nci Alay'ın 11 Nisan 1916 tarihinden itibaren taburları arasında bir gün ara bırakarak Diyarbakır üzerinden Hazro istikametinden Kulp'a gitmesini, Alay

⁸⁰⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 5, 3-1.

⁸⁰⁵ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.60.; "17'inci Alay'ın Ne Suretle İstihdam Edileceğine Dair 16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen 12 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.70.

⁸⁰⁶ "16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 17'nci Alay Komutanlığı'na Verilen 13 Nisan 1916 Tarihli Emir", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.78.

⁸⁰⁷ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.59.

Komutanı'nın da 1'inci Tabur'la hareket etmesini ve Kulp bölgesinin emniyetinden sorumlu olacağı hususları üzerinde önemle durmuştur⁸⁰⁸.

Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Nisan 1916 tarihinde verdiği başka bir emirde ise birliklerin durumu, sorumluluk alanları ve Ruslarla olan münasebetleri, iletişim olanakları gibi şu hususlara yer verilmiştir:

- 5'inci Tümen Cephesi:

Van Gölü'nün 50 km güneyinde bulunan Bühtan Suyu ile Güzeldere arasındaki Hizan bölgesinde Yarbay Ali'nin emir komutasında Van Gölü Güney Müfrezesi bulunmaktadır. Bu müfrezenin kuvveti 1.000 kişilik bir tabur ile üç yüz kadar milisten oluşmaktadır. Bu müfreze Rusların 25 Mart 1916 tarihinde Karasu istikametinden Hizan'a doğru ilerleyen bir tabur kadar kuvvetini mağlup ederek Karasu kuzeyine geri çekilmesini sağlamış, ancak teması kaybetmiştir.

Güzeldere ile Bitlis Boğazı arasında bir taburu eksik⁸⁰⁹ olmak üzere 5'inci Tümen, sağ kanadı ve karargâhı ile Kopik-Sürüm-Deliklitaş hattına kadar uzanmaktadır. Sol kanadıyla Hürmüz'ün kuzeybatısından Nabat Dağı'na kadar ilerlemiştir. 31 Mart 1916 tarihi itibarıyla Rusların, Sindiyân-Perhant-Merkük ve Kerp hattında olduğu ve iki piyade alayı, bir süvari alayı kadar kuvvetinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bitlis Boğazı ile Muş-Bitlis yolu üzerinde Muş'un 25 km doğusunda bulunan Nuh'dan Hotayta dağı silsilesini aşarak gelen yol ile bu yolun geldiği yer olan İrzak⁸¹⁰-Sokul arasındaki Mutki bölgesinde Hacı Musa Bey komutasındaki gönüllü müfrezeler vardır. Bu müfrezelerin mevcudu eksik ve yeterli değildir. Bu müfrezelerin öncelikli görevi Bitlis batısında gerekli tedbirleri alarak 5'inci Tümen birliklerinin ileri hareketini kolaylaştırmaktır. İkinci olarak da Korsuvak⁸¹¹ ve Ziren'den Muş Ovası'na inerek Bitlis-Muş arasındaki Rus birliklerinin irtibatı engellemektir⁸¹². 4 Nisan 1916 tarihinde Nuh'tan Korsuvak istikametinde ilerleyen Rus kuvvetlerini mağlup ederek 50 esir almıştır. Bitlis batısından ve Kerp üzerinden bir tabur kadar Rus kuvvetinin Mutki'nin merkezi olan Tabervan'a ilerlemesi üzerine Hacı

⁸⁰⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls.4466, Dos. H-16, Fih.1-4.

⁸⁰⁹ 13'üncü Piyade Alay'ının 3'üncü Taburu Çapakçur Müfrezesi'ni desteklemek amacıyla gönderilmiştir.

⁸¹⁰ Muş'un Merkez ilçesi Korkut bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yürekli. Bkz. **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.53.

⁸¹¹ Bitlis'in Mutki ilçesi Kavakbaşı bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yenidoğan. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı, a.g.e.**, s.254.

⁸¹² ATASE Arşivi, BDH Kls.4466, Dos. H-16, Fih.1-4a.

Musa Bey, kuvvetinin bir kısmını Ruslara karşı kullanmıştır. Müteakiben Ruslar takviye aldığından kendisi de Tabervan batısındaki Görden Suyu civarına gelmiştir. Bu bölgeden ilerleyen Rus kuvveti tespit edilememiştir. Fakat birtakım Ermeni çetelerinden oluştuğu değerlendirilmiştir. Geriden gelen Ruslara karşı boğazın batısında bulunan 13'üncü Alay tarafından gerekli tedbirler alınmıştır.

Mutki bölgesi batı sınırı hariç olmak üzere Mutki ile Taluri Suyu dâhil arasındaki Sason bölgesinde, kaza merkezi olan Kabilce-vaz'da⁸¹³, Ahz-ı Asker Hey'eti Reisi Kolağası Ahmed Bey komutasında ve yeni teşkil edilen milis müfrezelerimiz bulunmaktadır. Bu müfrezelerin mevcudu tam olarak belirlenememiştir. Görevleri Muş'un 6 km doğusunda Kortik Dağı'nın doğusundan gelen yol ile Taluri Suyu Vadisi'ni ve bu istikametin doğusundaki Mahbuban üzerinden Kabilce-vaz'a gelen istikametleri kapatarak Rusları taciz etmektir. Rusların bir çetesi 4 Nisan 1916 tarihinde Mahbuban mevkinde mağlup edilmiştir. Tapık⁸¹⁴ istikametinde ilerleyen bir Rus çetesiyle de çatışma yaşanmıştır. Ancak henüz bu çatışmanın sonucu hakkında bilgi edinilememiştir⁸¹⁵.

- 17'nci Alay Cephesi:

27 Mart 1916 tarihinde Rus taarruzları üzerine Çapakçur Müfrezesi'ndeki gönüllü milislerin dağılmaya başlaması üzerine Lice ve Hani'den gönderilen milisler ve jandarmalar ile müfreze takviye edilmiştir. 700 mevcuda ulaşan milisler ve 70 kişilik bir jandarma birliğinden mürettep bir kuvvet oluşturulmuş, Şin'de ve Şin'in güneyindeki Kozma Gediği'ndeki yollar üzerinde emniyet sağlamıştır.

Mahalinden vasıta temin edilerek hızlı bir şekilde Diyarbakır'a ulaşan 17'nci Alay ile Makineli Tüfek Bölüğü Hazro üzerinden Kulp bölgesi istikametinde intikale başlayacaktır. Kulp Mıntıkası Alay Komutanı'nın görevi, Kozma Dağ geçitlerini güneyden muhafaza etmek ve milis gönüllülerle Muş ve Murat Suyu arasındaki bölgede kontrolü sağlamak ve taarruzi tarzda hareketlerle Rusları taciz ve işgal etmektir. 4 Nisan 1916 tarihinde Kozma Gediği ile buranın 8 km kadar doğusundan Şin istikametine doğru yürüyüşte olan 400 kişilik bir Rus kuvveti ile miktarı bilinmeyen bir başka Rus kuvveti de Kozma Gediği ile bu bölgenin güneyindeki Kira mevki arasında, Karahamza⁸¹⁶ köyünde bulunan Müfreze tarafından yenilgiye uğratılmıştır⁸¹⁷.

⁸¹³ Batman'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Sason. Bkz. Sezen, a.g.e., s.396.

⁸¹⁴ Muş'un Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı Cevizlidere köyü. Bkz. Sezen, a.g.e., s.283.

⁸¹⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-5.

⁸¹⁶ Muş'un Merkez ilçesi Kızılağaç bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yamaç. Bkz. Askerî Belgeler Dergisi, Sayı 140, s.55.

⁸¹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-5a.

5 Nisan 1916 tarihinde Karahamza geri alınmıştır. Ancak Kira'nın 8 km kadar kuzeydoğusunda Kürtmeydanı⁸¹⁸ ismiyle anılan bölgede Rusların üç tabur piyade, makineli tüfek, iki top ve bir miktar süvarisinden ibaret olan birliği tespit edilmiştir. Bu Rus birliği 6 Nisan 1916 tarihinde Karahamza'yı tekrar geri almış ve sonra güneye doğru bir kısım kuvvetini bırakarak kalan unsurlarıyla Murat Suyu'nun sol kıyısını takip ederek Genç bölgesini işgal etmiştir. 8 Nisan 1916 tarihinden beri bu mınıtkadan bilgi alınmamıştır. Müfreze ile Lice telgraf merkezi aracılığıyla haberleşmektedir. Şin ile Lice arasında telgraf hattı yoktur⁸¹⁹.

- Çapakçur Müfrezesi: Ardeşin'den itibaren Murat Nehri ile Göynük Suyu arasındaki bölgede mevcut müfrezenin kuvveti, 27 Mart 1916 tarihinden beri gönderilen milis ve jandarma takviye kuvvetleri ve Oğnut'dan gelip katılanlarla beraber 1.500 kişidir. Bu kuvvetin çoğunluğu Masla Deresi batısındaki sırtları işgal etmiştir. Müfrezenin Sigi'de ve Ardeşin'de birer küçük birliği bulunmaktadır. Bu bölgede 27 Mart 1916 tarihinde Ruslar bir süvari alayı kadar kuvvetiyle Oğnut istikametinden Sigi Müfrezesine taarruz etmiş, dört saat süren muharebeden sonra geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Bu bölgede Rusların başka bir hareketi görülmemiştir.
- Palu Müfrezesi: Çapakçur Müfrezesi Komutanlığı'na bağlı Palu Müfrezesi, Diyarbakır'dan, Lice'den, Harput'tan ve Palu'dan getirilen ve sayıları 1.000 kişiyi geçen milisler ve jandarmadan oluşan küçük müfrezelerden oluşmaktadır. 29 Mart 1916 tarihinde Dersim asileri Peri Suyu'ndan başlayarak Palu'ya iki saat mesafeye kadar bölgeye zarar vererek ilerlemiştir⁸²⁰. 3 Nisan 1916 tarihine kadar olan çatış-

⁸¹⁸ Muş'un Merkez ilçesi Kızılağaç bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Eralanı. Bkz. **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.55.

⁸¹⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-6.

⁸²⁰ 1916 yılının başlarında Ruslar, bölgeyi tanıyan Ermeniler ile beraber Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yaptıkları propagandalarla Dersim halkını kendi yanlarına çekip, halkı isyana teşvik etmek ve 2'nci Ordu ile 3'üncü Ordu arasında kendi denetimleri altında bir bölge oluşturmak istemiştir. Yaptıkları propaganda ve girişimlerin sonuç vermesiyle birkaç aşiretten oluşan bir grup isyancı 8 Mart 1916'da hükümet daireleri ve Türk beylerin evlerini yakarak, Malazgirt ve Nazimiye'ye ilerlemiştir. Bölgede ise bu isyancılara karşı kullanılacak mahalli jandarma kuvvetlerinden başka kuvvet olmadığından, Devlet yanlısı bazı aşiretlerde isyancılara karşı gel-diyse de çabaları yetersiz kalmıştır. 3'üncü Ordu Komutanlığı'na bu isyanı bastırmak maksadıyla yapılacak olan harekâtın sorumluluğu 1'inci Mıntıka Komutanı Mustafa Kemal Paşa'ya verilmiştir. Bu harekâta kullanılacak birlik olarak Trakya'dan Kafkas Cephesi'ne intikal hâlinde olan 13'üncü Tümen belirlenmiş ve Dersim'e sevk edilmiştir. 1916 Nisan ayı içerisinde Pertek-Mazgirt hattı üzerinden Dersim istikametinde ilerleyen birlikler ve oluşturulan gönüllü milis kuvvetleri bölgedeki isyanı bastırmış, 19 Mayıs 1916'da harekâta son verilmiştir. Dersim

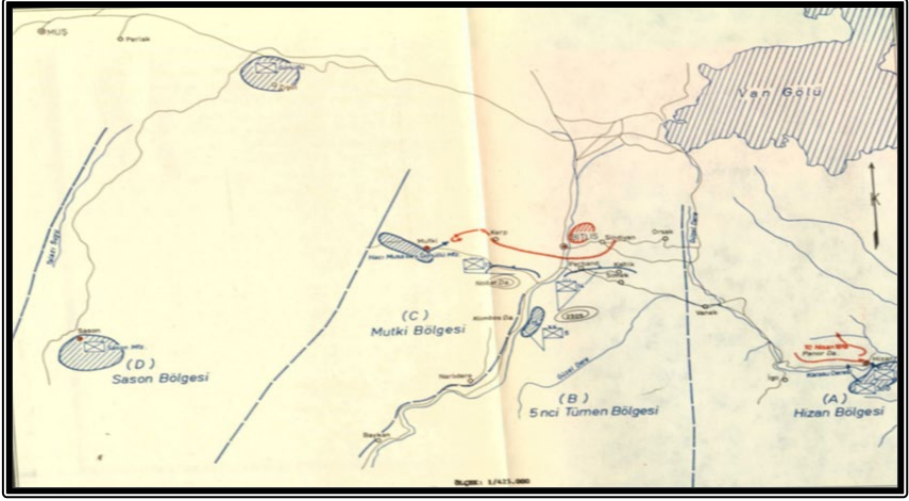
malarda asilerden 100 kişi ölmüştür. Geride kalanlar ise yapılan mücadeleler sonunda Peri Suyu'nun kuzeyine doğru atılmıştır. Müfreze-lerimiz Palu'nun 30 km güneyine ve Çevlik'in batı istikametindeki bölgeleri muhafaza ederek Peri Suyu sol kıyısında gerekli emniyet tedbirlerini almıştır⁸²¹.

- 16'ncı Kolordu'nun sorumluluk alanındaki birlik ve müfrezelerle cephelerin kanatları ile birlik ve müfrezelerle irtibat ve temas şu şekildedir: Sağ kanattan Musul Grubu ile irtibat bulunmaktadır. Bu gruba iki piyade bölüğü, iki adi toptan oluşan bir kuvvetle Şemdinan ve diğer iki kolundan birisi Rayet, diğeri Savuçbulak ile Tenaviz arasındadır. Sol kanatta 3'üncü Ordu'nun Kiğı-Oğnut arasındaki Mendelli-Çatma hattında bulunan 36'ncı Tümen'den 200 kişilik bir kuvvet bulunmaktadır. Elazığ'da toplanmakta olan 13'üncü Tümen ile de irtibat bulunmaktadır.
- Süvari Bölüğü ve Kolordu Karargâhı'nın ancak 11 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'a gelebilecektir. Erzak depolama ve nakliye aracı tedarik edilmesi hakkındaki emirlerin gereğinin yapılması ile yollar hakkında gereken incelemelerin 2-3 güne kadar tamamlanmasından sonra Bitlis cephesini denetlemek ve yerinde görmek maksadıyla hareket edilmesi planlanmıştır⁸²². Mustafa Kemal Paşa, son dönemde cephelerde meydana gelen olayları değerlendirerek Kolordu'nun sorumluluk alanını dörde böldüğü ve bu alanları emir komuta ettiği birliklere ve gönüllü müfrezelere paylaştırdığı anlaşılmaktadır (Y.N).

isyanının bastırılmasıyla 13'üncü Piyade Tümeni, bu tarihten sonra 3'üncü Ordu Komutanlığı'nın emrine girmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz.: Mehmet Yıldırım, "I. Dünya Savaşı'nda Pülümür'ün İşgali ve Dersim (1915-1918)", **Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 9, Sayı 2, 2020, s.121-124.

⁸²¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-6a.

⁸²² **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-7.

Görsel: 10 Nisan 1916'da 16'ncı Kolordu'nun Sorumluluk Alanındaki Birliklerin Ara Hatları⁸²³

2.9.4. Mustafa Kemal Paşa'nın 5'inci Tümen Cephesi'ni Denetlemesi

Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümen'in Kafkas Cephesi'ne intikalinden itibaren hazırlandığı Bitlis taarruzu hazırlıklarını denetlemek ve birliğin durumunu yakından görmek amacıyla 5'inci Tümen'in cephesine gideceğini önceden planlamıştır. Diyarbakır'da bulunduğu sırada ise özellikle lojistik faaliyetlerle ilgili acil olarak yapılması gereken işleri yoluna koymak için çeşitli görüşmeler ve incelemelerde bulunmuştur. 5'inci Tümeni denetlemek üzere 14 Nisan 1916 tarihinde yola çıkacağını 3'üncü Ordu'ya bildirmiş⁸²⁴ ancak 5'inci Tümen'in muharebelerde fazla zayıt vermesi üzerine Kolordu Karargâhı'nın ve Süvari Bölüğü'nün Diyarbakır'a ulaşmasının ardından 13 Nisan 1916 tarihinde yola çıkmıştır⁸²⁵.

Mustafa Kemal Paşa, intikal başlangıcından önce Kolordu Karargâhı'na 5'inci Tümen cephesine iki katile hâlinde gidilmesini emretmiştir⁸²⁶. Konak-

⁸²³ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-8.

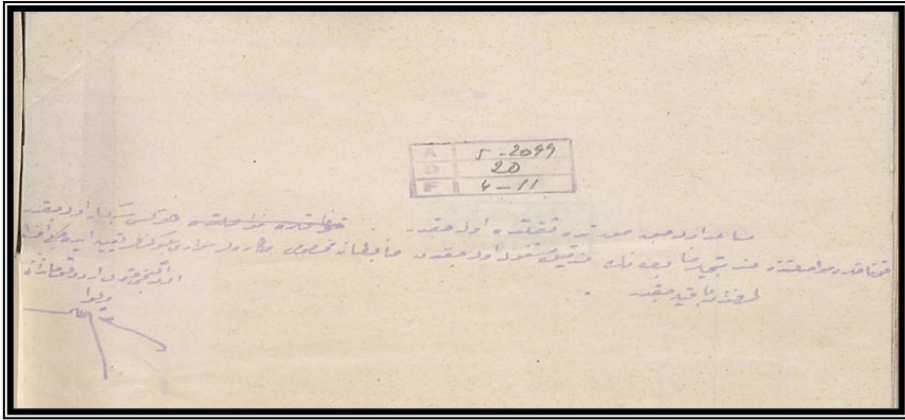
⁸²⁴ “17'inci Alay'ın Ne Suretle İstihdam Edileceğine Dair 16'nci Kolordu Komutanlığı tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen 12 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu”, *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.70.

⁸²⁵ “16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 17'inci Alay Komutanlığı'na Verilen 13 Nisan 1916 Tarihli Emir”, *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.78.

⁸²⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-10.

lanacak yerler ve iâşe merkezleri ile bu denetlemeye katılacak kişileri belirlemiştir⁸²⁷. Mustafa Kemal Paşa, bu intikal ile ilgili yazmış olduğu emirde, isimlerinin hizalarında + ile işaretli olan 6 kişinin ilk kabile, kendisinin ve karargâh personelinin oluşan 11 kişinin ikinci kabile olarak hareket edeceğini belirtmiştir⁸²⁸.

Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı bu denetlemeyi konu ederek bugüne kadar yapılan çalışmalarda Şükrü Tezer'in günlüğü referans gösterilmiştir. Söz konusu günlükte de bu denetlemeye katılan kişiler 13 kişi olarak belirtilmiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın yazdığı emre göre bu denetlemeye katılan kişilerin 17 kişi olduğu tespit edilmiştir⁸²⁹. Örneğin Mustafa Kemal Paşa, 20 Nisan 1916 tarihinde Bitlis ziyaret mevkinde 5'inci Tümen Karargâhı'nda bulunduğu sırada Bitlis Boğazı'nın batısında bulunan birlikleri denetlemeye Süvari Binbaşı Velç Bey'i, Yüzbaşı Şemsettin Bey'i ve Yüzbaşı Arif Bey'i görevlendirmiştir⁸³⁰. Süvari Binbaşı Velç Bey ve Yüzbaşı Arif Bey'in isimleri Şükrü Tezer'in günlüğünde Bitlis bölgesine denetlemeye giden heyetin içinde bulunmamaktadır.

Görsel: Mustafa Kemal Paşa'nın Denetleme İntikal Emri⁸³¹

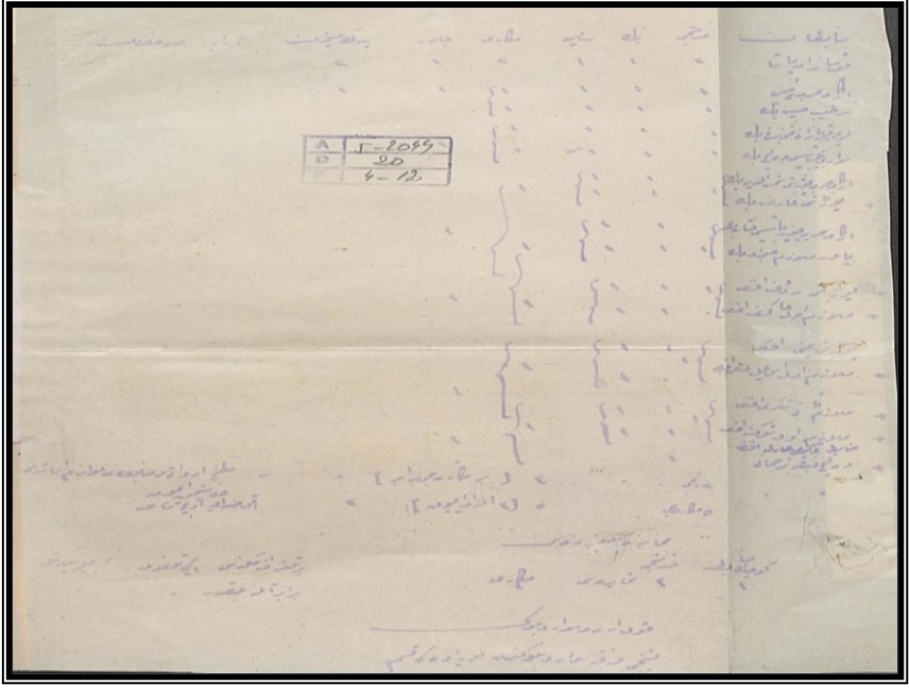
⁸²⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-11.

⁸²⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-12.

⁸²⁹ Süvari Binbaşı Velç Bey, Yüzbaşı Arif Bey, Yüzbaşı Rauf Bey, Mülazımı Evvel Akif Bey, Şükrü Tezer'in günlüğünde belirtilmemiştir.

⁸³⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-4a.

⁸³¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-10.

Görsel: Mustafa Kemal Paşa'nın İsimlerinin Yanına + koyduğu 6 kişilik
1'inci Kafile Listesi⁸³²

13 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'dan Bitlis istikametine doğru önce suları taşkın vaziyette ve neredeyse suları hayvanların karnına temas eden Ambar Çayı zorluklarla geçilmiş, ardından kenarları bataklık ve çamur olan Kuruçay mevki geçilerek akşam Sofiyan köyünde konaklanmıştır⁸³³. Olumsuz hava ve yol şartları nedeniyle bir gün Sofiyan köyünde kalınmış, geçici bir telgraf merkezi tesis edilerek birlikler ile irtibat kurulmuştur⁸³⁴. 17 Nisan 1916 tarihinde Zok'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa'yı, 5'inci Tümen'in Süvari Bölük Komutanı ve Kaymakam Vekili karşılamıştır⁸³⁵. Cepheden gelen raporları inceleyen ve durum değerlendirmesi yapan Mustafa Kemal Paşa, burada 3 numaralı Kolordu emrini yayınlamıştır. Emirde, Rusların son günlerde 5'inci Tümen cephesinde gösterdiği faaliyetlerden başka diğer cephelerde dikkate değer faaliyet göstermediğini, 1'inci mıntıka cephesinde Rusların en kuvvetli unsurlarının Bitlis Boğazı'nda bulunduğunu ve Kulp, Çapakçur Müfrezeleri

⁸³² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 4-12.

⁸³³ Tezer, a.g.e., s.38.; Çalışlar, a.g.e., s.201.

⁸³⁴ "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 17'inci Alay Komutanlığı'na Verilen 13 Nisan 1916 Tarihli Emir", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.78.

⁸³⁵ Çalışlar, a.g.e., s.201-202.

karşısında zayıf olduğunu belirtmiştir. Kolordu'nun amacının 2'nci Ordu'nun Mayıs ayında Diyarbakır bölgesine gelene kadar gereken sahayı ve zamanı kazanmak olduğunu, bu hususun sadece Tümen Komutanları ve Müstakil Müfreze Komutanlarınca bilinmesini istemiştir. Rusların, Kolordu cephesinde arazi kazanmasına ve ilerlemesine kesinlikle müsaade edilmemesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. 2 numaralı Kolordu emrinde belirtilen hususları da tekrar hatırlatan Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümen'in, 17'nci Alay'ın ve Çapakçur Müfrezesi'nin mıntıklarını tahkim ederek savunmalarını, birliklerin önemli istikametlerde toplu olarak ve arazinin durumuna göre nizami olarak yerleştirilmelerini ve gerekli tedbirlerin zamanında alınmasını belirtmiştir⁸³⁶.

Kafile, 18 Nisan 1916 tarihinde Zok'tan hareket etmiş ve aynı gün Ziyaret mevkiine ulaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa, havanın şiddetli yağmurlu olmasından çadırların ıslanarak ağırlaşması ve yolların çok çamurlu olmasından dolayı karargâh personelinin bir kısmının burada bırakılmasını, intikale 20 Nisan 1916 tarihinde devam edilmesini emretmiştir. 19 Nisan 1916 tarihinde Ziyaret mevkinden hareket eden Mustafa Kemal Paşa ve yanındaki İzzettin Bey, Ser-tabip ile yaverleri sarp ve yüksek dağların arasından Bitlis Boğazı'nı takip ederek Duhan'da bulunan 5'inci Tümen Karargâhı'na varmıştır⁸³⁷. 5'inci Tümen'in cephesi Ziyaret-Bitlis yolu ile iki kısma ayrılmış bir savunma hattı şeklinde tertiplenmiştir⁸³⁸. 20 Nisan 1916 tarihinde Ziyaret mevkinde bırakılan karargâh personeli de Bitlis Boğazı içinde Duhan'da Kasrik mevkinde bulunan 5'inci Tümen Karargâhı'na ulaşmıştır⁸³⁹. Mustafa Kemal Paşa, önce 5'inci Tümen'in Karargâhı'nın Tümen'in savunma cephesinin çok gerisinde bulunduğunu tespit etmiş ve Tümen Karargâhı'nı ateş mevzilerine yaklaştırmakla faaliyetlerine başlamıştır⁸⁴⁰. 21 Nisan 1916 tarihinden itibaren cephenin Ruslarla temas hâlinde olan sol tarafındaki Bitlis Boğazı'nın batı yamaçlarından denetlemeye başlamaya karar vermiştir. Cephenin sağ tarafının ise 16'ncı Kolordu Karargâhı'nda bulunan subaylardan Süvari Binbaşı Velç Bey, Yüzbaşı Şemsettin ve Arif Beyler tarafından denetlemeye başlanmasını, bu subaylara da 5'inci Tümen'in karargâh subaylarının refakat etmesini emretmiştir⁸⁴¹.

⁸³⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-14, Fih. 1-21.

⁸³⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-2.; Çalışlar, a.g.e., s.204.

⁸³⁸ Gürer, a.g.e., s.169.

⁸³⁹ Çalışlar, a.g.e., s.204.

⁸⁴⁰ Tezer, a.g.e., s.38.; Gürer, a.g.e., s.169.

⁸⁴¹ "16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 20 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.96. Albay Refet Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya denetleme başlamadan bir gün önce birliklerin mevzilerinin çok dik ve sarp, karla kaplı olduğunu, atlarla buralara gidilemeyeceğini, ancak belli bir yere kadar gidilebileceğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa denetlemeye başlayınca mevzilere giden yolların atla gitmeye müsait olduğunu görmüş, Albay Refet Bey'in sözlerini hatırlayıp sinirlenmiştir. Bkz. Gürer, a.g.e., s.169.

Görsel: Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis Cephesi'ni Denetlemesi⁸⁴²

Mustafa Kemal Paşa, 21 Nisan 1916 tarihinde 15'inci Alay bölgesine giderken önce ihtiyata alınan 13'üncü Alayı denetlemiştir⁸⁴³. Duhan'ın bir km kuzeyinde toparlanmaya çalışan 13'üncü Alayı 900 mevcutlu olarak görmüştür. Alayın üç taburunu içtima ettirmiş, her Taburuna ayrı ayrı teşvik edici ve cesaret verici sözler söyleyerek bir müddet sonra tekrar Bitlis'i ele geçireceklerini ve bunu başaracaklarına güveninin tam olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Kefenderhan'da bulunan 15'inci Alay mevzilerine gitmiştir. Bitlis Deresi ile Akabdağ arasında bulunan bir taburu ve bu taburun gerisinde bulunan 15'inci Alay'ın diğer birliklerini denetlemiştir. Piyade ve topçu mevzilerinin taarruz için nasıl hazırlanması gerektiğini yerinde göstererek gerekli düzenlemeler yapılması için emir vermiştir⁸⁴⁴. Topçu bataryalarını denetlediği esnada Malbus Dağı'nda daha hâkim tepede bulunan Rus mevzilerini de gözetlemiştir. Bu esnada kalabalığı fark eden Ruslar, ateş açmış ancak herhangi bir olumsuz durum yaşanmamıştır⁸⁴⁵. 2 ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları'na denetlediği

⁸⁴² Fatih Altun, **Olaylar ve Tanıklarla Atatürk**, 30 Mart 2019 tarihli Facebook paylaşımı, Erişim tarihi:20.02.2022, [www.https://m.facebook.com/groups/memorata/permalink/442613869827118/](https://m.facebook.com/groups/memorata/permalink/442613869827118/).

⁸⁴³ 13'üncü Alay, 11-13 Nisan 1916 tarihleri arasında yapılan muharebelerde çok zayıt verdiğinden ihtiyata alınmış ve yeniden toparlanma ve personel bütünlemesi yapılmaya başlanmıştır. Bu muharebeler ayrıntılı olarak 5'inci Tümen'in 01-30 Nisan 1916 muharebeleri başlığı altında sunulmuştur. Çalışlar, **a.g.e.**, s.204.

⁸⁴⁴ "16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 21 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.99.

⁸⁴⁵ Çalışlar, **a.g.e.**, s.205.

bölgede Rus birliklerinin 800-1.000 m mesafede, kuvvetinin ise bir tabur civarında olduğunu bildirmiştir⁸⁴⁶. 22 Nisan 1916 tarihinde ise Alay'ın merkezinde bulunan birlikleri ve sol taraftaki muharebe hatlarını denetleyeceğini haber vermiştir⁸⁴⁷.

Mustafa Kemal Paşa, emir komutasındaki kafil 22 Nisan 1916 tarihinde Kefenderhan'dan sabah saat 08.00'de hareket ederek çok sarp ve dik olan Kambos Dağı'na doğru yola koyulmuştur. Cephenin sol tarafı karlı ve hayvan hareketine engel teşkil ettiğinden bir müddet sonra yürüyerek mevzilere gidilmiştir. Buralarda yaklaşık üç saat kalınmış ve gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Hürmüz Boğazı mevkinde gönüllü müfrezelerden İsmail Ağa ve Seyyit Abdülkadir Efendi'nin bulunduğu görülmüştür⁸⁴⁸. Mustafa Kemal Paşa, Nabat Dağı ile Hürmüz köyü arası ile Hürmüz Boğazı dar ve geçiş imkânı sınırlı olduğundan bu cephede tahkimat ve nasıl tertiplenme yapılacağını göstermiş, topçu mevzilerinin yerlerini seçerek gerekli düzenlemelerin yapılması için emirler vermiştir⁸⁴⁹. Mustafa Kemal Paşa 2 ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına bu bölgedeki denetlemelerinden sonra bu cephenin Hürmüz köyünün 1,5 km'ye kadar güney ve güneydoğusuna ve Hürmüz mevkiye hâkim olduğunu, Sürüm üzerinden Bitlis'e kadar boğaza hâkim konumda bulunduğunu bildirmiştir. Rusların Hürmüz ile Merkük arasındaki tepelerde bir taburdan daha az bir kuvvetinin olduğunu değerlendirdiğini ve Sürüm'de de ufak bir kuvvetin ordugâhının bulunduğunu rapor etmiştir⁸⁵⁰.

Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümen cephesinin sol kanadını oluşturan 13 ve 15'inci Alay birliklerini denetlemesinin ardından tespit ettiği aksaklıkları ve cephenin savunmaya yönelik daha elverişli hale getirilmesi ve yapılacak taarruza hazırlanılması için yapılacak faaliyetleri yazılı bir emirle birliklerine bildirmiştir. Emirde önemle üzerinde durduğu hususlar şunlardır:

- Büyük küçük her birliğin komutanı kendi sorumluluk alanını korumasını, tahkimat yapmasını, cephesinin ilerisinden Rus birliklerini gözetleme ve keşif faaliyetleri icra edecek şekilde hareket etmesini,
- Cephe ilerisinde arazinin imkân verdiği ölçüde mümkün olduğu kadar uzakları görececek ve düşmanın hâl ve hareketini uzaktan anlayacak gerek gündüz ve gerekse gece keşif kolları çıkarmasını, mümkün değilse bunların yerine sabit postalar gönderilmesini,

⁸⁴⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-6.

⁸⁴⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-6a.

⁸⁴⁸ Çalışlar, a.g.e., s.205.

⁸⁴⁹ "3'üncü Ordu Komutanlığı Tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Verilen 22 Nisan 1916 Tarihli Harp Emir", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.105.

⁸⁵⁰ "16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına Gönderilen 22 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.102.

- 15'inci Alay'ın 2'nci Tabur'un sol kanadı ilerisinde gerek gece ve gerek gündüz saatlerinde keşfin mümkün olduğu kadar uzaktan yapılmasının önemli olduğunu,
- Mevzilerde veya mevzilerin ilerisinde görev yapan nöbetçilerin daima iki kişi olarak bulunmalarını, cephe üzerinde ise arazinin durumuna göre toprak, taş veya kar ile azar azar boy siperine seviyesine kadar süratle tahkimat yapılmasını,
- İhtiyat birliklerinin özellikle sarp ve karlı olan araziden süratle birinci hatlara gidebilmesi için belli istikametlerde yolların yapılmasını, 13'üncü Alay'ın bulunduğu yerden itibaren Kenah Deresi'nden 15'inci Alay 2'nci Tabur'a giden yolun bakım ve onarımının yapılarak, birliklerin hareketine uygun hâle getirilmesini emretmiştir⁸⁵¹.
- Cephesi sınırlı olan büyük küçük her komutanın bir üst komutanının bulunduğu yeri bilmesini, gözetleme mevzi ile cephesi arasında bir yolun olmasını, her birliğin bulunduğu yerden gerekli hazırlıkların ardından cepheye ulaşma süresinin tespit edilmesini,
- Topçu gözetleme mevzilerinin en etkili şekilde ateş edebilecek ve ilerisindeki araziye en iyi görebilecek şekilde yerinin tespit edilmesini, 15'inci Alay 2'nci Tabur cephesinin merkezinde bulunan boyun noktasında gerek boğazın ve gerekse taburun sol kanadının ilerisini ateş altına almak üzere gerektiğinde yapılacak topçu atışları için hazırlıklı olunmasını,
- Muharebe ağırlıklarının mühimmat ikmalini kolaylaştıracak şekilde Tabur cephelerinin yakın gerisine alınmasını,
- 15'inci Alay Karargâhı yakınında bulunan Alay'ın 12'nci Bölüğü'nün çantalarının bulunduğu, efrat üzerinde bulunması gerekmeyen eşyaların taburca toplu olarak uygun bir alanda ve kalan büyük ağırlıkların yanında bulundurulacak şekilde tedbir alınmasını istemiştir⁸⁵².

⁸⁵¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-10a.

⁸⁵² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-11.

Görsel: Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te Bir Birliği Denetlerken⁸⁵³

Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümen'in sol kanat birliklerini denetledikten sonra yola çıkmıştır. 23 Nisan 1916 tarihinde 5'inci Tümen Karargâhı'nda konakladıktan sonra 24 Nisan 1916 tarihinde Duhan üzerinden Güzeldere istikametinde 14'üncü Alay birliklerini denetlemek üzere hareket etmiştir⁸⁵⁴. 25-26 Nisan 1916 tarihinde yaptığı denetlemelerde 14'üncü Alay'ın bulunduğu hatlarda tutunarak Güzeldere istikametinin elde bulundurulması gerektiğini Albay Refet Bey'e bildirmiştir⁸⁵⁵. Yüzbaşı Şemsettin ve Arif Bey ile Kolordu Topçu Alay Komutanı Yarbay Senai Bey⁸⁵⁶ tarafından öncelikle Güzeldere Vadisi'ni ve bu derenin doğu yamaçlarını ateş altına almak ve bölgede önemli yaklaşma istikametlerini elde bulundurmak maksadıyla Kanireştepe, Ölek,

⁸⁵³ Tezer, a.g.e., s.66.

⁸⁵⁴ Çalışlar, a.g.e., s.206.

⁸⁵⁵ Evsile, a.g.t., s.21.; **Kıyamet Koptuğunda: Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü**, (Haz. Mutlu Karakaya), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s.91.

⁸⁵⁶ Yarbay Selami Senai Özgeçen (1313- Sahra Top.10): 1877 yılında Edirne'de doğmuştur. 27 Nisan 1894 yılında girdiği Topçu Harp Okulu'ndan 31 Ocak 1898 yılında üsteğmen rütbesiyle mezun olmuştur. 1897 yılında Edirne'de 10'ncu Topçu Alay Komutanlığı'nda görevine başlayan Senai Bey, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 1912 yılında 7'nci Tümen Komutanı, 1913 yılında Medine'de topçu birliğinde görev yapmıştır. 14 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır'da bulunan ve 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın emrine giren 8'nci Topçu Alay Komutanlığı'na atanmıştır. 21 Haziran 1916 tarihinde resmen 16'nci Kolordu Topçu Alay Komutanı olarak atanmıştır. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın lağvedilmesi üzerine 5 Mart 1917 tarihinden itibaren ise 2'nci Ordu Komutanlığı Topçu Müfettiş Vekili olarak görev yapmıştır. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III**, s.501-502.

Körcan ve Kavaktepe mevkillerinde topçu mevzi yerleri tespit edilmiş, topların yerleştirileceği yerler belirlenmiş ve 5'inci Tümen'e bildirilmiştir⁸⁵⁷.

5'inci Tümen denetlemelerinden sonra Mustafa Kemal Paşa, nöbetçiler ve özellikle subayların yapmasını istediği faaliyetlerde eksik tespit ettiği hususları 5'inci Tümen'e, Çapakçur ve Kulp Mıntıka Komutanlıklarına bir emir yazarak göndermiştir. Emirde, kardan yapılan siperlerin içinde askerlerin soğuktan etkilenmemesi için siperlerin tabanına ağaçlar döşenmesini, nöbetçilerin kar üzerine oturmamaları için ağaçtan oturacak yer yapılmasını ve nöbetçilerin uzaktan görünmemeleri için bu mahallerin önleri bölgeye uygun şekilde gizlenmesini istemiştir. Telefon hatlarını kuramayan ve haberleşme sağlayamayan birliklerin flama ile haberleşmelerini emretmiştir. Her subayın bulunduğu bölgeyi ve civarını, bu bölgelerdeki yolları iyice tanımlarını istemiştir. İleri hatlarda bulunan subayların ise etrafındaki araziye ve Rusların mevzileri ile tahkim ettiği hudut ve mahalleri, yapılacak taarruz harekâtını da takip edilecek yolları öğrenmesini, bu hususlarda askerlerine arazi üzerinde ders vererek öğretmeleri gerektiğini belirtmiştir⁸⁵⁸.

Mustafa Kemal Paşa, 27 Nisan 1916 tarihinde 14'üncü Alay cephesinden ayrılarak 5'inci Tümen Karargâhı'na dönmek üzere yola çıkmıştır⁸⁵⁹. 5'inci Tümen Karargâhı'na ulaştıktan sonra, 10 gündür devam eden 5'inci Tümen denetlemesinde icra ettiği faaliyetleri ve alınması gereken tedbirleri bir raporla 2 ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına bildirmiştir. Raporunda, 5'inci Tümen'in Karargâhı'nı Duhan mevkinden cepheye daha yakın bir yer olan Kember Dağı'na naklettiğini, cephelerde gördüğü aksaklıkları giderdiğini ve gereken tedbirleri aldığını, bölgedeki milislerden 400-500 kişilik bir kuvveti topladığını ve onların Tümen'e katılacağını belirtmiştir. 13'üncü Alay'ın bir an önce toparlanacağını, birliklerin bulunduğu mahallerde cepheye giden önemli yolların bakım onarımının yapılmaya başladığını ve alınan bu tedbirlerle 5'inci Tümen'in savunma cephesi oluşturacak tertip ve düzen ile emniyetinin sağlandığını ifade etmiştir. 5'inci Tümen'in ikmal ve iase konularında çok güçlük çektiğini, geri bölgesinde alınacak tedbirleri Bitlis Valisi ile görüşmek üzere Siirt'e geçeceğini ve orada 3-4 gün kaldıktan sonra Diyarbakır'a gelmek üzere olan 8'inci Tümen'i görmek ve Kulp mıntıkasını denetlemek için Silvan'a geçmeyi planladığını bildirmiştir⁸⁶⁰.

⁸⁵⁷ "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci ve 3'üncü ve 4'üncü Ordu Komutanlıklarına Gönderilen 27 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.116.

⁸⁵⁸ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-25.

⁸⁵⁹ Çalışlar, *a.g.e.*, s.207.

⁸⁶⁰ "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları'na Gönderilen 29 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.124.

Mustafa Kemal Paşa 29-30 Nisan 1916 tarihlerinde Duhan'da birliklerinden gelen harp raporlarını incelemiş ve yorgun olan hayvanları dinlendirmiştir⁸⁶¹. 29 Nisan 1916 tarihinde 5'inci Tümen'e gönderdiği bir emirde, Rusların kuvvetini ve bulunduğu mevkiileri anlamak için görevlendirilen keşif kollarının zabıt ve küçük zabitten oluşmasını, bu keşif kollarına da civar araziye iyi tanyan ve tecrübeli olan milis kuvvetlerinin eşlik etmesini, yanlarında birkaç günlük erzak verilerek faaliyetlerin icra edilmesini belirtmiştir. Bu keşif faaliyetleri icra edilirken bir taraftan da casuslar görevlendirildiği takdirde Ruslar hakkında gerçek istihbarat elde edilebileceğini ifade etmiştir⁸⁶².

30 Nisan 1916 tarihinde ise 5'inci Tümen'in cephesi bölgeleri arasında özellikle erzak sevkiyatı ve birlik nakillerini kolaylaştırmasını sağlayacak Duhan-Havanis-Tuğ yolunun bakım ve onarımı ile Berane Tepesi sırtları ve Şetek üzerinden Kefenderhan'a inen bir yolun yapılmasına başlatmıştır⁸⁶³.

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mayıs 1916 tarihinde Duhan'dan ayrılarak Ziyaret mevkiine gelmiştir. Ziyaret mevkinde bir gece konakladıktan sonra 2 Mayıs 1916 tarihinde o dönemde kasaba olan Siirt'e gelmiştir. Siirt'te bulunduğu sırada Bitlis Vali Vekili Memduh Bey, Belediye Reisi ve Jandarma Alay Komutanı ile alınması gereken tedbirler ile ilgili görüşmeler yapmıştır⁸⁶⁴.

Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın Bitlis Cephesi'ni denetlemek üzere geleceğini öğrenen Mustafa Kemal Paşa, bu denetlemelerde Enver Paşa'ya refakat etmesinin gerekli olduğunu ancak Rusların Varto üzerinden ve Bitlis'ten Muş'a kuvvet kaydardığını dikkate alarak Kulp bölgesine gitmek istediğini belirten bir raporu 02 Mayıs 1916 tarihinde 3'üncü Ordu Komutanlığı'na göndermiştir. Raporunda, Rusların Kolordu'nun ileri harekâtı için çok önemli olan Kozma Gedik'lerine sahip olma amacıyla olduklarını, 17'nci Alay'ın aldığı tertip ve düzenin ne dereceye kadar maksada hizmet edeceğine kanaat edinebilmek için bizzat görmesi gerektiğini belirtmiştir. 3'üncü Ordu Komutanlığı'na, Bitlis cephesinde kalması veya Kulp bölgesine gitmesi konusunda ne emredilirse onu yapacağını ifade etmiştir⁸⁶⁵.

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, 06 Mayıs 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek Kulp bölgesine gitmesini istemiştir⁸⁶⁶. Bu telgraf üzerine Mustafa Kemal Paşa 06 Mayıs 1916 tarihinde Kulp Mıntıka Komutanlığı'na bir emir göndererek 07 Mayıs 1916 tarihinde Siirt'ten Kulp'a

⁸⁶¹ Çalışlar, a.g.e., s.207.

⁸⁶² "16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 5'inci Tümen Komutanlığı'na Verilen 29 Nisan 1916 Tarihli Emir", *Askeri Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.127.

⁸⁶³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-19, Fih. 1-5.

⁸⁶⁴ Çalışlar, a.g.e., s.208.

⁸⁶⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-19, Fih. 1-8, 1-8a.

⁸⁶⁶ Çalışlar, a.g.e., s.209.

gelmek üzere hareket edeceğini, Diyarbakır'a gelmiş olan 23'üncü Alayı da Kulp mevkinde görevlendirmek üzere Silvan istikametine gönderdiğini bildirmiştir⁸⁶⁷.

2.9.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Kulp Mıntıkasında 17'nci Alayı Denetlemesi

5'inci Tümen bölgesinde denetlemelerini tamamlayan Mustafa Kemal Paşa, 07 Mayıs 1916 tarihinde Siirt'ten hareket etmiş ve 09 Mayıs 1916 tarihinde öğle saatlerinde Silvan'a ulaşmıştır. Diyarbakır'a ulaşmış olan 8'inci Tümen Komutanı Albay Nuri Bey'e de Kulp mıntıkasında denetlemelerde bulunmak üzere Silvan'a gelmesini emretmiştir⁸⁶⁸. Mustafa Kemal Paşa, Albay Nuri Bey ve karargâh personeli 09-11 Mayıs 1916 tarihlerinde Silvan'da bir dizi incelemelerde bulunmuş, çalışmalar yapmış ve hastaneye çevrilen Sela-hattin Eyyubi Cami'nde yatan askerleri ziyaret etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu denetlemesinde çocukluk arkadaşı ve yakın dostu olan Albay Nuri Bey ve okul yıllarından beri arkadaşı olan 24'üncü Alay 3'üncü Tabur Komutanı Bin-başı Fuat (Bulca) Bey⁸⁶⁹ ile Silvan'da buluşmuştur⁸⁷⁰.

12 Mayıs 1916 tarihinde 17'nci Alay'ın bulunduğu Şin istikametinde yola çıkmıştır⁸⁷¹. 14 Mayıs 1916 tarihinde Kulp'un Şin mevkiine varılmıştır. 17'nci Alay Komutanı Reşat Bey, Mustafa Kemal Paşa'yı Kulp Boğazı içerisinde bir mevkide karşılamıştır⁸⁷². Şin köyünde misafir etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, yaşanan muharebelerle ilgili genel bir değerlendirmede bulunmuş, askerlerin

⁸⁶⁷ "16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından Kulp Mıntika Komutanlığı'na Verilen 06 Mayıs 1916 Tarihli Emir", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.139.

⁸⁶⁸ "16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından Başkomutanlık Vekâleti'ne Verilen 9 Mayıs 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.140.; Tezer, **a.g.e.**, s.40.

⁸⁶⁹ Albay Ahmet Fuat Bulca (1317-P.80): 1881 yılında Selanik'te doğmuştur. 13 Mart 1899 tarihinde girdiği Harp Okulu'ndan 9 Ocak 1902 tarihinde mezun olmuştur. Harp Okulu'ndan Teğmen rütbesiyle mezun olduktan sonra 3'üncü Ordu Elbasan Alayı'nda 2'nci Bölük Komutanı olarak göreve başlamıştır. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na katılmıştır. 28 Aralık 1915 tarihinde 24'üncü Alay 3'üncü Tabur Komutanı olarak atanmış, ardından 14 Mayıs 1916 tarihinden itibaren 23'üncü Alay Komutanı Vekilliğini yürütmüştür. 14 Ocak 1917 tarihinde 23'üncü Alay Komutanı olarak atanmıştır. Kafkas Cephesi'nde Mustafa Kemal Paşa ile beraber görev yapmıştır. 4 Temmuz 1927 tarihinde emekliye ayrılmıştır. 14 Eylül 1962 tarihinde geçirdiği trafik kazasında vefat etmiştir. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C III**, s.213-215.

⁸⁷⁰ Güner, **a.g.e.**, s.171.

⁸⁷¹ Çalışlar, **a.g.e.**, s.211.

⁸⁷² Şin köyünün içinde köylülerinde yardımıyla misafir gelen komutanlara tavuk çorbası ve az tavuklu eriştenden oluşan mütevazı bir öğlen yemeği ikram edilebilmiştir. Ancak ekmek verilememiştir. Ekmek yerine yemeğin yanında biraz yufkaya benzeyen hamur ekmeği sunulmuştur. Günlerdir zabıtlar dâhil askere ekmek verilememiştir. Bu duruma Mustafa Kemal Paşa şahit olmuştur. Akış, **a.g.e.**, s.393.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.211.

cesaret ve kahramanlıklarından örnekler vererek ordunun bu kadar zorlu şartlara rağmen nasıl ayakta durabildiğini anlatmıştır. Verdiği örnekler ve yaptığı durum değerlendirmeleri askerlerin moral ve motivasyonunu artırmıştır. Birlik komutanları dâhil görüştüğü askerlerin fikrini alarak onlara mücadele azmi ve zafer umudu aşılamıştır.⁸⁷³ Kulp bölgesinde yaptığı denetlemeler esnasında birliklerin ikmal yolunun yetersizliğini tespit etmiş ve Kulp'dan Kulp Çayı boyunca Şin Yaylası istikametinde yol yapımını başlatmıştır. Bu yol bölge halkının da yardımıyla üç ay gibi bir sürede tamamlanmıştır⁸⁷⁴.

Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'dan 14 Mayıs 1916 bir telgraf almıştır. Ahmet İzzet Paşa, 13 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaştığını, kendisiyle nerede görüşülebileceğini ve nereye kadar otomobil ile gidebileceğini bildirmesini istemiştir. Başka bir telgrafla da, 14 Mayıs 1916 tarihi itibarıyla 16'ncı Kolordu'nun 3'üncü Ordu'nun emrinden çıkarak 2'nci Ordu'ya bağlandığını ve hâlihazırda Kolordu'nun teşkilatının hangi birliklerden oluştuğunu, cephelerdeki vaziyetini öğrenmek istediğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 14 Mayıs 1916 tarihinde Şin'e geldiğini, Diyarbakır'dan sonraki istikametlerde yolların otomobil hareketine uygun olmadığını, burada bulunan birliklerini 2-3 gün içinde denetleyip kendisi ile görüşmek ve müteakiben Çapakçur cephesine gitmek için Diyarbakır'a geleceğini bildirmiştir. Aksi bir emir verilirse de Şin-Hazro ve Diyarbakır istikametinde bir mahalde hazır bulunacağını ifade etmiştir⁸⁷⁵. 16'nci Kolordu'nun vaziyeti ile ilgili olarak da Bitlis Boğazı'nın muhafaza edilmesi ve Güzeldere istikametlerinin korunması ile Hizan ve Mutki Müfrezeleri ile muhabere irtibatlarının kurulmaya çalışıldığını, 17'nci Alay'ın karşısında bulunan Rusların, Muş'tan bir süvari alayı ve Ermeni kuvvetleriyle takviye edildiğini aktarmıştır⁸⁷⁶. Bu bilgiler üzerine Ahmet İzzet Paşa, 16 Mayıs 1916 tarihinde 16'nci Kolordu'ya gönderdiği bir telgrafla 4-5 gün daha Diyarbakır'da kalacağını ve Mustafa Kemal Paşa ile burada görüşeceğini bildirmiştir⁸⁷⁷.

Mustafa Kemal Paşa, 15 Mayıs 1916 tarihinde 17'nci Alay cephesinde denetlemelere başlamıştır. Alay Karargâhı'nda cephenin vaziyeti ve düşman

⁸⁷³ Yemekte yapılan sohbet esnasında Çanakkale Cephesi'nde Conkbayırı'nda yan yana savaşan üç komutan Reşat Bey, Nuri Bey ve Mustafa Kemal Paşa, yaşadıklarını ve anılarını anlatmışlar, kendi açılarından değerlendirme yapmışlardır. Şimdi ise kader onları Kafkas Cephesi'nde bir araya getirmiştir. Bkz.; Akşit, **a.g.e.**, s.392.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.212.

⁸⁷⁴ Ali Sarısu, "Mustafa Kemal Paşa Kulp'ta", **Kara Amid Dergisi**, Sayı 15, s.52.

⁸⁷⁵ "16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 2'nci Ordu Komutanlığı Emrine Girdiğine Dair 14 Mayıs 1916 Tarihli Yapılan Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.149.; Askerî Yöntüyle Atatürk, **a.g.e.**, s.46.

⁸⁷⁶ Evsile, **a.g.t.**, s.22.

⁸⁷⁷ "2'nci Ordu Komutanı ve 16'nci Kolordu Komutanı'nın Görüşmelerine Dair 16 Mayıs 1916 Tarihli Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.153.

durumu hakkında bilgi almış, harita üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Binbaşı Reşat Bey'e Pasur Boğazı'nın ve Muş gedik ve geçitlerinin tüm cephe açısından önemi vurgulamış ve gerekirse buraların son nefese kadar savunulmasını bizzat emretmiştir. 17'nci Alay'ın ihtiyatta bulunan 3'üncü Tabur'unu denetlemiştir. Denetlemelerde erzak ve iâşe sıkıntısının yaşandığı tespit edilmiştir. İzzettin Bey, bu sıkıntıların giderilmesi için Kolordu karargâhındaki ilgili şubelerle ve Menzil Müfettişliği ile telefon görüşmeleri yapmış ve onlara telgraf çekmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 16 Mayıs 1916 tarihinde ise 17'nci Alay'ın ileri hatlardaki birlikleri denetlemiştir. Ziyaret Tepesi'ne gitmiş Rusların mevzilerini gözetlemiş, askerlerin siperlerini görmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Binbaşı Reşat Bey'e burada gördüklerinden duyduğu memnuniyeti dile getirerek cepheden ayrılmıştır. Akşam Silvanlı gönüllü milislerin Alay Komutanı Sadık Bey tarafından verilen akşam yemeğine katılmıştır⁸⁷⁸.

2.9.6. Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'a Dönüşü, 8'inci Tümeni Denetlemesi ve Kolordu Karargâhını Silvan'a Taşması

Mustafa Kemal Paşa, 17 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır istikametinde yola çıkıldığını 2'nci Ordu Komutanlığı'na bildirmiştir⁸⁷⁹. İlk önce Kulp'a gitmiş ve 8'inci Tümen Karargâhı'nın konuşlanmasını ve çadırlarını kurduğunu görmüştür. Silvan'da kurulması planlanan Kolordu Karargâhı için görüşmeler yaptıktan sonra 20 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu'nun Karargâhı'na giderek Ahmet İzzet Paşa ile görüşmüştür. Cephelerin vaziyeti, Rusların durumu ve yapılacak taarruzla ilgili durum değerlendirmesi yapmıştır. Akşam yemeğinde Ahmet İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu Erkan-ı Harbi İsmet (İnönü) Bey ve İzzettin Bey bir araya gelmiştir⁸⁸⁰.

21 Mayıs 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır'a ulaşmış olan 24'üncü Alay'ın denetlemesini yapmıştır. Denetlemede Alay'ın muharebe hazırlık durumunun iyi derecede olduğunu tespit etmiş ve Alay Komutanı Binbaşı Galip Bey⁸⁸¹ ile bir süre görüşmüştür. 22-23 Mayıs 1916 tarihlerinde cephede tespit edilen erzak sıkıntısı ve iâşe sistemindeki aksaklıkları gidermek

⁸⁷⁸ Akşit, **a.g.e.**, s.394.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.211.

⁸⁷⁹ "2'nci Ordu Komutanı ve 16'nci Kolordu Komutanı'nın Görüşmelerine Dair 16 Mayıs 1916 Tarihli Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.153.

⁸⁸⁰ Çalışlar, **a.g.e.**, s.212-213.; Tezer, **a.g.e.**, s.41.; "16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 20 Mayıs 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.156.

⁸⁸¹ Korgeneral Ali Galip Türker: Usturamca'da doğmuştur. 1903 yılında girmiş olduğu Harp Okulu'ndan 1905 yılında teğmen, aynı yıl devam ettiği Harp Akademisi'nden 1908 yılında kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 14 Mart 1916 tarihinde binbaşı rütbesiyle 24'üncü Alay Komutanı olarak atanmıştır. Çeşitli görevlerde bulunmuş 12 Ocak 1946 yılında Korgeneral rütbesiyle emekli olmuş ve 22 Aralık 1952 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Birinci**

maksadıyla Ordu Komutanlığı ve bölgede kurulmakta olan menzil teşkilatı personeliyle görüşmeler yapmıştır. Bu süre zarfında Mustafa Kemal Paşa, İzzettin Bey ve İsmet Bey askeri, siyasi, içtimai ve birçok konuda sohbet etme fırsatı bulmuştur. Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Bey bu tarihlerde birbirini yakından tanımaya başlamıştır⁸⁸².

Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır'da Ahmet İzzet Paşa ile görüşmelerinde 2'nci Ordu Karargâhı'nın Diyarbakır'da kurulacağını kararlaştırılmasından sonra, Kolordu Karargâhı'nı Silvan'a taşımak ve yarım kalan birlik denetlemelerine devam etmeye karar vermiştir. Önce Kolordu Karargâhı'nı ve eşyalarını Silvan'a göndermiş, ardından 16 Haziran 1916 tarihinde otomobil ile Diyarbakır'dan ayrılmıştır⁸⁸³. Bir gün önce yola çıkan karargâh personeli ile Silvan yakınlarında yolda karşılaşan Mustafa Kemal Paşa, tüm heyetiyle beraber akşam saatlerinde Silvan'a ulaşmıştır. Silvan'da kendisini şehrin ileri gelenlerinden ve gönüllü milislerin Alay Komutanı Sadık Bey karşılamıştır⁸⁸⁴. Mustafa Kemal Paşa, 13 Nisan 1916 tarihinden itibaren yaklaşık 230 km at sırtında yolculuk yaparak birliklerini ve sorumlu olduğu cephelerin denetlemesini tamamlanmıştır⁸⁸⁵. Silvan'da öncelikle milis kuvvetlerin uyması gereken kuralları, emir ve talimatları yeniden düzenleyerek onların görev ve sorumluluklarını belirlemiş ve tüm birliklere bildirmiştir⁸⁸⁶.

Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır'a gelir gelmez birliklerinin durumunu görmek ve gerekli tedbirleri almak için sorumluluğunda bulunan tüm cephe-leri denetleyerek işe başlamıştır. Sarp kayalık ve bazı yerlerde binek hayvanların bile gidemediği arazide en ilerideki hatlardaki en küçük birliklere dahi gitmiş ve birliklerinin durumunu yakından görmüştür. Tespit ettiği aksaklıkları askerlerine yerinde öğreterek düzeltmiş ve birliklerinin moral motivasyonunu artırmıştır. Denetlemeler esnasında ve karargâhını Silvan'a taşıdığı esnada halkla yakın ilişkiler kurması ve bölge halkının gönlünü kazanmasıyla, savaşa halkla beraber hazırlanılmasını sağlamıştır. Topçu mevzilerini, Rus mevzilerini görerek ateş edecek şekilde yerleştirilmesi, ateş mevzilerinin düzenlenmesi, birliklerin cephelerinde yerleşim düzenleri ve tahkimat konularında vermiş olduğu emirler, yapılacak taarruzun başarısı için katkı sağlamıştır. Edirne'de bulunduğu sırada yapmış olduğu denetlemelerde vermiş olduğu emirler ile Kafkas Cephesi'nde vermiş olduğu emirlerin benzer olduğu görül-

Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt III, s.338.

⁸⁸² Çalışlar, **a.g.e.**, s.213.

⁸⁸³ Tezer, **a.g.e.**, s.41.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.219.

⁸⁸⁴ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s.786-788.

⁸⁸⁵ Gürer, **a.g.e.**, s.171.

⁸⁸⁶ Erikan, **a.g.e.**, s.166.

mektedir. Özellikle taktik seviyede subayların nasıl hareket etmesi konusundaki emirleri, Çanakkale Cephesi'nde edindiği tecrübelerin bir yansıması olduğu ifade edilebilir (Y.N).

3. 16'NCİ KOLORDU KOMUTANLIĞI'NIN KAFKAS CEPHESİ'NDEKİ MUHAREBELERİ VE LOJİSTİK FAALİYETLERİ

3.1. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeleri

3.1.1. 1916 Yılı Nisan Ayı Muharebeleri

16'nci Kolordu Komutanlığı birlikleri kendine verilen sorumluluk alanlarını savunurken bir taraftan da yeni birlikler bölgeye geldikçe teşkilatlanmaya ve taarruz hazırlıklarına devam etmiştir. Çapakçur ve Kulp Müfrezeleri ile Kozma Gediği bölgelerinde 23 Nisan 1916 tarihine kadar birkaç olay vuku bulsa da genellikle Rus kuvvetleriyle ve gönüllü müfrezelerin keşif kollarının tesadüfen karşılaşmaları sırasında çatışmalar yaşanmıştır⁸⁸⁷. Nisan ayının sonlarında ise Kozma Gediği bölgesinde Ruslar birkaç taarruz yaptıysa da geri püskürtülmüştür. Ruslardan alınan esirlerin ifadelerinden bu bölgede Rus 6'ncı Alayı'nın olduğu, Rusların Varto istikametinden birliklerinin bu bölgeye doğru yola çıktığı, Muş bölgesinde bir piyade alayı ile 800'den fazla mevcudu olan Ermeni gönüllüleri ile topçu birliğinin olduğu öğrenilmiştir⁸⁸⁸. 21 Nisan 1916 tarihi itibarıyla de 17'nci Alay Komutanlığı Kulp mıntıkasına varmış ve teşkilatlanmaya başlamıştır⁸⁸⁹.

Nisan ayı içerisinde gerçekleşen muharebeler daha çok Bitlis bölgesinde cereyan etmiştir. Çatışmalar Bitlis istikametinde ilerlemeye devam eden 5'inci Tümen ile Rus birlikleri arasında yapılan karşılıklı taarruzlar şeklinde gerçekleşmiştir. Bu muharebeler ayrıntılı olarak aşağıda sunulmuştur.

Bitlis'in işgal edilmesinden sonra 5'inci Tümen, şehrin Rus işgalinden kurtarılması maksadıyla 10 Mart 1916 tarihinden itibaren Diyarbakır'dan Bitlis istikametinde ilerleyerek taarruz hazırlıklarına başlamıştır. 5'inci Tümen'in taarruz hazırlıklarını yaptığını öğrenen Ruslar, Mutki bölgesindeki mevzileri tahkim ve işgal ederek hazırlıklarını artırmıştır. Ermenilerle birlikte 5 Nisan 1916'da Bitlis'in 20 km kadar batısındaki Mutki bölgesini işgal etmişlerse de bölgeyi savunan Hacı Musa Bey gönüllüleri Mutki'yi tekrar geri almıştır. Ruslar ve Ermeni çeteleriyle yapılan bu muharebeler sonucunda 50

⁸⁸⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 1-1, 1-2, 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 1-7, 1-8, 1-9, 1-10, 1-11.

⁸⁸⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 1-12, 1-14, 1-16, 1-18, 1-18a, 1-20, 1-21, 1-21a, 22-1.; *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.71.

⁸⁸⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-6, 1-6a.

esir alınmıştır. 13'üncü Alay, Mutki'nin hâkim tepelerini işgal ederek Bitlis'e taarruz için ilerlemeye devam etmiştir⁸⁹⁰.

5'inci Piyade Tümeni, 8 Nisan 1916'da Bitlis'e taarruz etmeyi planlamıştır. Ancak taarruz emrinin birliklere geç ulaşması nedeni ile taarruz 9 Nisan 1916 tarihine bırakılmıştır⁸⁹¹. Taarruz 9 Nisan 1916 sabahı başlamış, olağanüstü kötü hava şartları ve arazinin gösterdiği zorluklar nedeni ile çok ağır bir şekilde ilerlemiş, 11 Nisan 1916'da Sürüm ve Kerp Ruslardan geri alınmıştır⁸⁹². Yaklaşık 4 km daha Bitlis istikametinde ilerlenebilmiştir. 2'nci Ordu'dan 16'ncı Kolordu'ya bu bölgede Rusların toplam altı tabur kuvvetinde 7 ve 8'inci Alaylarının olduğu, Muş'taki birliklerle Bitlis'i takviye etmekte başladıkları bildirilmiştir⁸⁹³.

Mustafa Kemal Paşa, 11 Nisan 1916 tarihinde 5'inci Tümen Komutanı'na Kozma Gedikleri ve Çapakçur'da bulunan Rus birliklerinin Bitlis bölgesine gelmesini engellemeleri hususunda müfrezelere emir verdiğini, uzun zamandır beklenen Kolordu Telgraf Takımı'nın Diyarbakır'a ulaştığını ve 12 Nisan 1916 tarihinde Tümen'in emrine girmek üzere Bitlis'e doğru yola çıkacağını bildirmiştir⁸⁹⁴.

Albay Refet Bey, bu muharebelerle ilgili 16'ncı Kolordu'ya gönderdiği raporunda, Berane sırtları 14'üncü ve 15'inci Alay'ın bir bölümü tarafından 14 saat, Merkük-Sürüm hattı 13'üncü Alay tarafından 21 saat süren muharebeden sonra işgal edilebildiğini, Merkük hattı mevzilerinin sabaha karşı ve süngü hücumuyla yapılan muharebeler sonucunda alındığını bildirmiştir. 15'inci Alay'ın bir kısmı ise ihtiyatta kalmıştır. Koltik-Gönek güney sırtlarının ise arazinin haritada gözükenden daha zor bir yapıda olduğunu, iki gün boyunca gece ve gündüz şiddetle yapılan taarruzlarla alınabildiğini ifade etmiştir⁸⁹⁵.

⁸⁹⁰ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih. 1-3a, 1-4,1-4a,1-5,1-5a,1-6,1-6a,1-7.; "Tebliği Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6876, 26.01.1332/08.04.1916, s.1.

⁸⁹¹ "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 5'inci Tümen Komutanlığı'na Verilen 11 Nisan 1916 Tarihli Emir", **Askeri Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.65.; **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.218.

⁸⁹² **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.218.

⁸⁹³ Erkan, **a.g.e.**, s.164.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.60.

⁸⁹⁴ "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 5'inci Tümen Komutanlığı'na Verilen 11 Nisan 1916 Tarihli Emir", **Askeri Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.84.

⁸⁹⁵ "5'inci Tümen Komutanlığı Tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Gönderilen 11 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askeri Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.67.

5'inci Piyade Tümeni, 12 Nisan 1916 tarihinde Sürüm-Merkük hattında yaptığı taarruzla Rusları geri çekilmeye zorlamıştır⁸⁹⁶. Ancak kötü hava şartlarından faydalanan Ruslar, Muş'tan Bitlis'e kuvvet kaydırarak bir piyade, bir süvari alayı ve çeteler ile 13 Nisan 1916'da 5'inci Piyade Tümen'i sol kanadındaki 13'üncü Piyade Alay'ına taarruz ile alay cephesini yararak Türk kuvvetlerini ikiye bölmüş ve Merkük sırtlarını işgal etmiştir⁸⁹⁷.

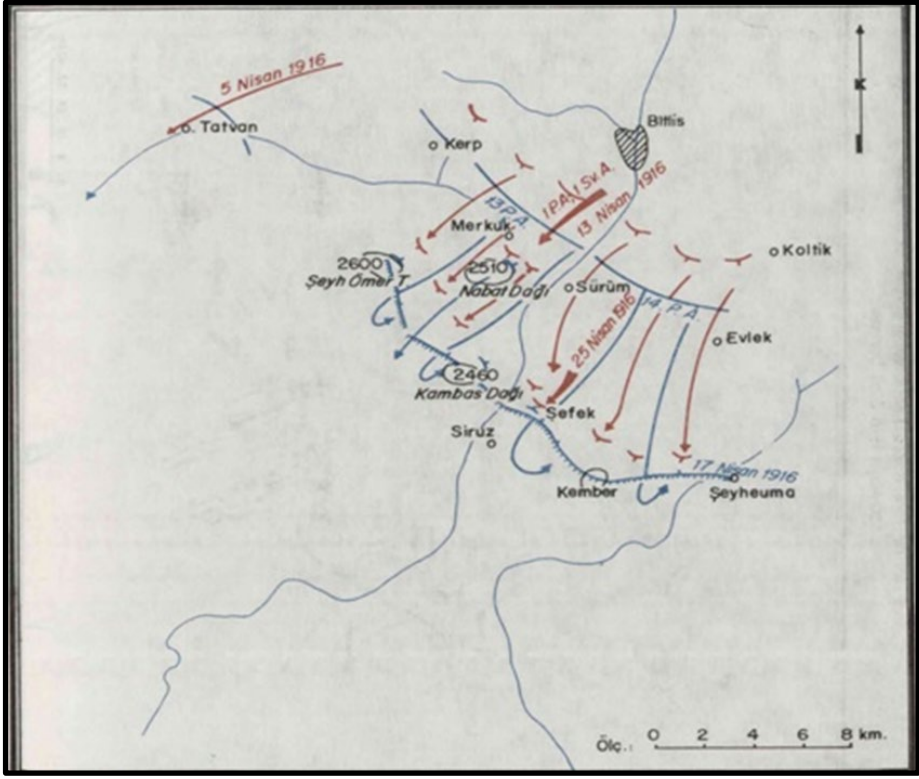

Görsel: 5'inci Tümen'in 12-13 Nisan 1916 Durumu⁸⁹⁸

⁸⁹⁶ "17'nci Alay'ın Ne Suretle İstihdam Edileceğine Dair 16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığı'na Gönderilen 12 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.70.

⁸⁹⁷ *Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı* Cilt II, s.218.; *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.61.

⁸⁹⁸ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, Kroki-10.

Görsel: Rusların 5'inci Tümen'e 13 Nisan ve 25 Nisan 1916'da Yaptığı Taarruzlar⁸⁹⁹

Tümen'in ihtiyatında bulunan 15'inci Alay, Şeyhömer ve Nabat Dağı hat-tında savunma hattı oluşturmuş, 13'üncü Alay'ın geri çekilmesini himaye et-miştir. Birkaç gün devam eden muharebeler sonucunda 14'üncü ve 15'inci Alayların 500 kadar kaybı ve şehidi olmuştur⁹⁰⁰. 13'üncü Piyade Alay'ının zayıyatı 5 subay, 900 er olarak tespit edilmiştir. 13'üncü Alay'ın toplam zayıyatı Alay'ın mevcudunun 1/3'ü kadardır. Bu sonuç karşısında Alay Komutanı

⁸⁹⁹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, Kroki 31.

⁹⁰⁰ "Tümen Birliklerinin ve Düşmanın Durumu Hakkında 16'nci Kolordu Komutanlığı ile 5'inci Tümen Komutanlığı Arasında Yapılan 13 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Bel-geler Dergisi**, Sayı 140, s.73.

Kaymakam Ali Rıza Bey⁹⁰¹ görevden alınmıştır⁹⁰². 13'üncü Alay'ın geri çekilmesine müteakiben toplandıktan sonra 5'inci Tümen'in Kafkas Cephesi'ne geldiğinden itibaren şehit ve kayıplar başta olmak üzere tüm zayıyatının ayrıntılı olarak verileceği Albay Refet Bey tarafından 16'ncı Kolordu'ya bildirilmiştir⁹⁰³. 13'üncü Alay, 19 Nisan 1916 tarihinde 600 kişi bir tabur kuvvetinde toplanabilmiş ve ihtiyat kuvveti olarak görevlendirilmiştir⁹⁰⁴.

Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümen'in birliklerini denetlemek üzere 14 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır'dan ayrılmış ve 13'üncü Alay bölgesine gelerek⁹⁰⁵ Alay'ın üç taburunu denetlemiştir. Denetleme sonucunda 13'üncü Alay'ın 13 Nisan 1916 tarihinde yapılan muharebeler esnasında çok fazla zayıyatının olduğunu, Alay'ın mevcudunun 900 civarında olduğunu tespit etmiştir⁹⁰⁶.

5'inci Tümen'in yaşanan bu muharebelerden sonra cephane ihtiyacı ortaya çıkmıştır⁹⁰⁷. Bu ihtiyacın karşılanması için Diyarbakır'dan 80 sandık cephane 5'inci Tümen'e sevk edilmiştir⁹⁰⁸. Erzak yetersizliğinin yanında nakliye kollarındaki hayvanlarında da kuşamlarında yetersizlik yaşanmaya başlamıştır. 5'inci Tümen, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'ndan bir kısım hayvandan semersiz ve urgansız olduğundan istifade edilemediğini, bunlardan istifade edilmesi için 200 adet semer, 1.000 adet urgan ve erzak ikmalinin yapılmasını⁹⁰⁹, kollardaki görevli efradın ve hayvanların hastalıktan ve yetersiz beslenmeden

⁹⁰¹ Yarbay Ali Rıza Bey (1305- P.16): 1869 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1886 yılında girdiği Harp Okulu'ndan 28 Mayıs 1889'da teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 29 Kasım 1914 tarihinde 13'üncü Alay Komutanı olarak tayin edilmiştir. Vefat tarihi bilinmemektedir. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C. I**, s.90-91.

⁹⁰² **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.218.; Çalışlar, a.g.e., s.204.

⁹⁰³ "Tümen Birliklerinin ve Düşmanın Durumu Hakkında 16'nci Kolordu Komutanlığı ile 5'inci Tümen Komutanlığı Arasında Yapılan 13 Nisan 1916 Tarihli Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.73.

⁹⁰⁴ "16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 5'inci Tümen ve Bitlis Seyyar Jandarma Taburu'nun Durumu Hakkında 17 Nisan 1916 Tarihli Bilgi İsteği", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.84.

⁹⁰⁵ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 6-6a.

⁹⁰⁶ "16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 21 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.99.

⁹⁰⁷ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2.

⁹⁰⁸ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-1.

⁹⁰⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3-3.

dolayı zayıf düşerek eksildiğinden 300 ikmal askerinin Tümen'e gönderilmesini istemiştir⁹¹⁰. 16'ncı Kolordu Komutanlığı da hayvan ve eksik malzemelerin tedarik edilip gönderileceğini ve 700 ikmal erinin gönderildiğini 5'inci Tümen'e bildirmiştir⁹¹¹.

11-15 Nisan 1916 tarihleri arasında verilen kayıplar, askerlerin günlük ve hatıratlarına konu olmuştur. 14'üncü Alay'da Yüzbaşı rütbesiyle Bölük Komutanı olarak görev yapan Hasan Cevdet Bey, günlüğüne bu yaşanan muharebeleri "3. Taburumuz taarruzunda başarısızlık. 13. Alay da onun gibi başarısız. Kayıp pek ziyade. Gece yarısı tümenden ricat emri veriliyor. (...) Her kıta çekildi. Kafiler, yaralılar" şeklinde not düşmüştür⁹¹². 11-13 Nisan 1916 tarihlerinde yaşanan muharebelerle ilgili İzzettin Bey, günlüğüne:

"5. Fırka'dan fena haberler geldi. Ruslar (...) 13'üncü Alaya taarruz ederek mağlup etti (...) 13'üncü Alay 900 kadar zayıat vermiş, 5 za-bitini kaybetmiştir. Sonradan aldığımız haberlere göre 13.Alay'dan esir olanların bir kısmı Ermeniler tarafından kesilmişti (...) Ermeniler hep canavarca hareket ediyorlar." cümlelerini yazmıştır.

İzzettin Bey'in günlüğünde ifade ettiği 5 subay 900 er olan zayıat miktarı, 13'üncü Alay'ın mevcudunun 1/3'üne denk gelmektedir.

Muharebelerin yaşandığı bölgede yaptığımız araştırmalarda o dönemde gönüllü milis olarak 5'inci Tümen'de görev yapan ve Nabat Dağı'nda Mustafa Kemal Paşa ile de karşılaşan Abdülmenaf aşireti mensubu Kurtalan doğumlu Mahmut oğlu Abdulbari Bayav'ın (1884-1983) hatıra defterine ulaşılmıştır.

⁹¹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3-4.

⁹¹¹ "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları'na Gönderilen 29 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.124.

⁹¹² *Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü*, s.89.

Hatıra defterini bize ulaştıran Abdülbari Ceylan (Bayav)'ın oğlu Kutbetin Bayav'dır⁹¹⁴. Abdülbari Bayav, hatıra defterine 11-13 Nisan 1916 tarihlerinde yaşanan muharebeler ile yaşadığı bir olayı not etmiştir. Ruslar ile yapılan muharebelerden sonra Türk ordusunda çok sayıda şehit olduğunu, bir miktar Rus askerinin de ölü olarak bulunduğunu belirtmiştir. Bu manzara karşısında çok üzüldüklerini, bölge halkı ve olay yerine gelenler ile 218 Türk askerini Bitlis-Mutki yolu üzerinde Karçinbaşı⁹¹⁵ mevkiye açtıkları toplu mezara gömdüklerini, geri kalan 169 askeri ise defnetmeye fırsatları olmadığından derenin içerisine doldurarak üzerlerini toprakla kapattıklarını, Rus askerlerinin de toplu bir yere gömüldüğünü kaydetmiştir⁹¹⁶. Arşivlerde yaptığımız araştırmada bu olay ile ilgili herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Konu ile ilgili yaptığımız araştırmalarda bölgede daha önce incelemeler yapan Mehmet Törehan Serdar⁹¹⁷ ile mülakat yapılmış ve bugüne kadar yapılan işlemler tespit edilmiştir.

Mehmet Törehan Serdar, bu askerlerin gömülü olduğu yerde 2002 yılında bir kazı yapıldığını, burada şehit olduğu iddia edilen askerlerin 15'inci Alay'ın bir taburu olarak tespit ettiklerini⁹¹⁸, şehitlik olarak abide dikilmesini istediklerini, Genelkurmay Başkanlığı ile yapılan yazışmalarda bir sonuç alamadıklarını bildirmiştir. Bölge halkından Mustafa Yaşar Albayrak⁹¹⁹, Maşuk Albayrak ve Rükneddin Albayrak ise dedeleri Eyüp Albayrak'ın gönüllü milis olarak savaştığını belirtmişlerdir. Onlar, bu bölgede görevli askerlerin şehit olduktan sonra bir birliğin buraya geldiğini, birliğin başındaki Binbaşı rütbesinde bir subayın şehit olan askerlerin künyelerini de topladığını, sonra onların da şehit olduğunu, dedelerinin küçüklükten beri bu olayları anlattıklarını ifade etmiştir. Yapılan kazı çalışması sonuç raporunda, bu mezarların Müslüman

⁹¹⁴ 1945 Mutki/Bitlis doğumludur. Mülakat tarihleri: 12 Ekim 2021, 04 Şubat 2022, 22 Kasım 2022.

⁹¹⁵ Halk arasında konuşulan diğer ismi "Saridari". Günümüzde bu mezarların bulunduğu tepe Cankurtaran Tepe'dir.

⁹¹⁶ Abdülbari Bayav'ın Hatıra Defteri. Bu defterde; o dönemdeki muharebeler, yaşadığı olaylar ve arkadaşları ile ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Siyah kaplı yaklaşık 40-50 sayfalık A-5 boyutundadır.

⁹¹⁷ Bitlis Eren Üniversitesi'ne bağlı Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu'nda öğretim görevlisi olarak görev yapmaktadır. Tarih, eğitim ve kültür alanında basılı eserleri, çok sayıda makale ve bildirisi bulunmaktadır.

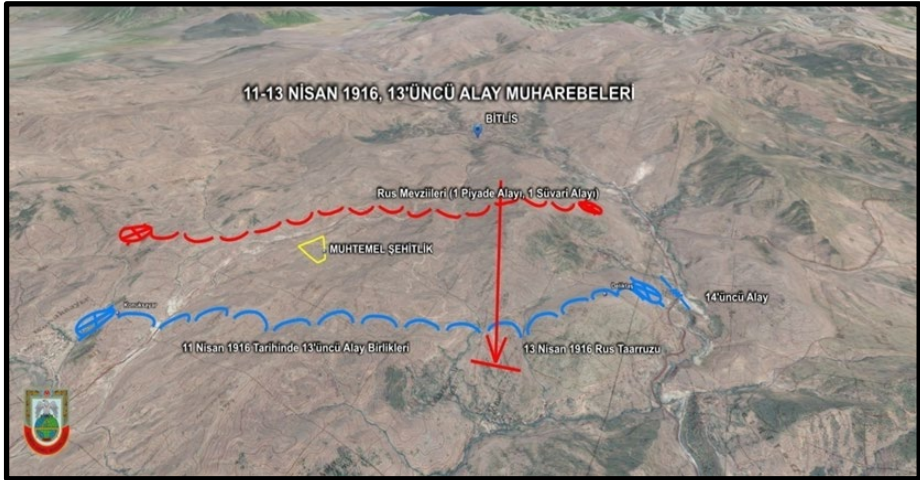
⁹¹⁸ Serdar, **İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis**, s.179.; Serdar Törehan Bey, bu bölgenin şehitlik yapılması için 2002 yılından beri gerekli girişimlerde bulunulduğunu, ilgili birimlere dosya hazırlanarak gönderildiğini aktarmıştır. 2002 yılında yapılan kazılarda bir ceset çıkartılıp DNA testi için Hacettepe Üniversitesi'ne gönderildiğini ve en büyük dileğinin bu dereye bir abide dikilmesi olduğunu belirtmiştir.

⁹¹⁹ Kerp (Konuksayar) Köyü Muhtarı, Baba Adı: Bayramşah, Doğum tarihi: 12.07.1967, Doğum Yeri Merkez/Bitlis. Mülakat tarihleri: 15 Ekim 2021, 05 Mayıs 2023.

mezarı olduğu, kazılarda çıkan boş kovan ve askerî malzemeden bu mezarların bir çatışma sonucunda yapıldığı sonucuna varılmıştır.

Hatıra defterinde olay zamanı olarak 11 Nisan 1916 (29 Adar 1916) tarihi yazılmıştır. Askerlerin gömüldüğü iddia edilen yerin koordinatları, yaptığımız mülakatlar, bölgede yapılan kazı çalışmaları ve harp raporlarını beraber değerlendirdiğimizde, şehit edilen birliğin yaklaşık bir tabur kuvvetinde 13'üncü Alay'ın bir birliği olduğu ve (muhtemelen 1'inci Taburu olduğu), birliğin zayıyatının 387 kişiden de daha fazla olabileceği sonucuna varılmıştır.

Muhtemel şehitlik olabilecek söz konusu alanın yerini ve defnedilen askerlerin birliğini tespit etikten sonra Millî Savunma Bakanlığına konu ile alakalı olarak başvuru yapılmıştır⁹²⁰. Başvuru sonucunda tutulan kayıtlara göre şehit olan askerlere ve şehit oldukları mevkilere ulaşılmıştır⁹²¹. Ancak birlik zayıyatı olarak “kayıp” statüsünde kayıtlı olan askerlerin bilgilerine ulaşılamamıştır. Bu bilgilere ancak 13'üncü Alay'ın ceride defterine ulaşabildiğinde durum ortaya çıkabilecektir. Şehit olan askerlerin gömüldüğü yerin koordinatları Harita Genel Müdürlüğü Coğrafi Analiz Sistemine girilerek tam yerini harita üzerinde işlenmiştir.

Görsel: 13'üncü Alay'ın 11-13 Nisan 1916 Tarihlerinde Muhtemel Zayıyatı Olarak Tespit Edilen Askerlerin Defnedildiği Alan

⁹²⁰ Çankırı Karatekin Üniversitesi'nin 11.01.2022 tarihli, 52133317-199-497768 sayılı “Bilgi ve Belge Talebi” konulu yazısı.

⁹²¹ Millî Savunma Bakanlığı Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün 20.01.2022 tarihli ve E-36511188-595.04-927511 sayılı yazısı.

16-17 Nisan 1916 tarihinden yapılan keşif kollarının faaliyetleri sonucunda 5'inci Tümen bölgesindeki Rus ve Ermeni çetelerinden oluşan birliklerin üç piyade ve iki süvari alayı olduğu anlaşılmıştır. 17-18 Nisan 1916 tarihlerinde Rusların bir tabur ve bir topçu bataryası Bitlis-Deliklitaş istikametinde ilerlemek istemiş ancak 5'inci Tümen tarafından yapılan şiddetli karşı taarruzlar karşısında geri çekilmiştir. Rusların Mutki'de ve bulunduğu diğer bölgelerde tahkimat yaptığı ve taarruz hazırlıklarını devam ettirdiği bilgisi alınmıştır⁹²².

3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, 2'nci Ordu birliklerinin istenilen zamanda Kafkas Cephesi'ne gelememesi nedeniyle birliklerde artan komuta ve kontrol aksaklıklarının önüne geçilmesi için sorumluluğundaki harekât bölgesini 13 Nisan 1916 tarihinde üçe ayırmıştır⁹²³. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na da 1'inci mıntıka sorumluluğu vermiştir. Bu tarihlerde 16'nci Kolordu'nun Ruslar karşısındaki toplam kuvveti 13.741 er, 9.970 piyade tüfegi, 19 top ve 7 makineli tüfekten oluşmuştur. Karşısındaki 4'üncü Rus Kolordu'su birlikleri ise 17 piyade taburu, 28 süvari bölüğü ve 3 topçu bataryası bulunmaktadır⁹²⁴. Personel sayısının ise 40.000 kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir⁹²⁵.

24 Nisan 1916 tarihinde Ruslar, yaklaşık 4 piyade taburu ve 12 süvari bölüğü kadar kuvveti ile 14'üncü Alay cephesine Perhankök güneyindeki sırtların gerisine gelmiş ve şiddetli bir taarruz harekâtı başlatmıştır. Ayrıca 5'inci Tümen'in sol kanadından çıkarılan keşif kolları Mutki istikametinde Ruslara rastlamış, bir ordugâh, bir tabur ve bir miktar süvari birliğini tespit etmiştir⁹²⁶.

25 Nisan 1916 tarihinde Ruslar, 5'inci Tümen cephesinde Ölek köyünün 1 km ve Sürüm köyünün 4 km güneyinden geçen ve Güzeldere ile Bitlis Deresi arasında bulunan Tümen sağ kanadına, günün ağarmasıyla altı piyade taburu ve bir batarya kadar kuvvetle taarruz etmiştir. Cephedeki bazı siperlere 300 m'ye kadar yanaşan Ruslar, başarı sağlayamayarak 600 civarında zayıatla cepheden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Geceleyin Çıtah mevkinden Ruslar bir kısım kuvvetle tekrar taarruza geçtiyse de taarruzu sonuçsuz kalmıştır. O gün cepheye olan ve bu taarruzlar üzerine acilen çatışma bölgesine yetişen

⁹²² **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.66.; "16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 5'inci Tümen ve Bitlis Seyyar Jandarma Taburunun Durumu Hakkında 17 Nisan 1916 Tarihli Bilgi İsteği", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.84.

⁹²³ Erickson, a.g.e., s.184.; **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.163.

⁹²⁴ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.164.

⁹²⁵ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.68.

⁹²⁶ **Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü**, s.91.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.70.; Çalışlar, a.g.e., s.205.

Mustafa Kemal Paşa, 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları'na 5'inci Tümen'in zayıatının 30 civarında olduğunu ve muharebenin ayrıntılarını bildirmiştir⁹²⁷.

26 Nisan 1916 tarihinde Ruslar 5'inci Tümen'in sabah saatlerinde Şeyh-cuma ile Ölek köyü arasında bulunan sağ kanadına 2-3 tabur kadar kuvvetle taarruza başlamıştır. Muharebe akşama kadar devam etmiş ve Rus birlikleri 300-400 m'ye kadar 5'inci Tümen siperlerine ilerlemiştir. Ancak akşamüzeri topçu ve mitralyöz ateşleriyle Rusların taarruzu 800 m'ye kadar geri püskürtülmüş ve Rus saldırısı sonuçsuz kalmıştır.

Ruslar, 26-27 Nisan gecesi Şatek kuzeyi mevkinin 4 km kadar doğusundaki 5'inci Tümen mevzilerine bir gece baskını yapmak istemiştir. Bu gece baskını da 5'inci Tümen tarafından geri püskürtülmüştür. Bu muharebelerden sonuç alamayan Ruslar, birliklerini Kopik kasabası ve Perhant sırtlarına çekmiştir. Cephede bulunan Mustafa Kemal Paşa, 27 Nisan 1916 tarihinde Kolordu Karargâhı'ndan bir grup subayı Güzeldere Vadisi'ni daha iyi savunabilmek için topları yerleştirebilecekleri ve Rusları en iyi ateş altına alınabilecek yerleri belirlemek üzere görevlendirmiş ve belirlenen yerleri derhal tahkimat yapılmasını 5'inci Tümen'e emretmiştir⁹²⁸.

Ruslar, Diyarbakır istikametini ele geçirmek ve harekâtın devamını kolaylaştırmak için Bitlis bölgesindeki birliklerini takviye etmiş, Güzeldere ile Bitlis Boğazı arasındaki bölgenin elde edilmesi durumunda daha sonraki harekâtlar için büyük avantaj sağlamayı amaçlayarak, 5'inci Tümen'in muharip mevcudundun iki katından fazla bir kuvvetle taarruz etmiştir.

5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey, 27 Nisan 1916 tarihindeki muharebelerin ertesi günü 16'ncı Kolordu'ya bir rapor göndermiştir. Raporunda, Rusların bu taarruz girişimlerinde 100 ölü ve 200 yaralısının olduğunu, Tümen'in ise 5 şehit ve 50 yaralısının bulunduğunu, Rusların Tümen karşısında hâlen bir piyade ve bir süvari alayı ile bir topçu bataryası ile toparlanmaya çalıştıklarını belirtmiştir. 14'üncü Alay'ın asker ve zabitanlarının yorgun ve zayıf kıt'alarıyla çok fedakârca muharebe ettiklerini, vazifelerini layıkıyla ye-

⁹²⁷ Erikan, a.g.e., s.166.; "16'nci Kolordu Komutanlığı ile 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları ve 2'nci Mıntika Komutanlığı Arasında Yapılan 25 Nisan 1916 Tarihli Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.110.

⁹²⁸ "16'nci Kolordu Komutanlığı ile 2'nci ve 3'üncü ve 4'üncü Ordu Komutanlıkları'na Gönderilen 27 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.116.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.71.; **Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakale ve Doğu Cephesi Günlüğü**, s.92.; Erikan, a.g.e., s.166.

rine getirdiklerini, cepheyi denetleme maksadıyla geldikleri sırada bu muharebelerde yardım eden 16'ncı Kolordu'nun karargâh subaylarına teşekkür etmiştir⁹²⁹.

30 Nisan 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, 2 ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına Rus 8'inci Alayı'ndan Tatar İsmail adında bir askerin silahıyla birlikte 14'üncü Alay bölgesinde teslim olduğunu bildirmiştir⁹³⁰. Teslim olan bu asker, İzzettin Bey'in ve Hasan Cevdet Bey'in günlüklerine de konu olmuştur. Hasan Cevdet Bey günlüğüne bu askerin ifadesine göre 5'inci Tümen karşısında bir tümen Rus askerinin olduğunu, önceki muharebelerinde Rusların çok zayıf olduğunu ve işlerinin yeterli olmadığını, komutanıyla arasında geçen bir meseleden dolayı 6 sene askerliği uzayınca Türk askerlerine teslim olduğunu, ifadelerinde başka kayda değer bir şey olmadığını not etmiştir⁹³¹. İzzettin Bey de askerin çok iyi Türkçe bildiğini, komutanı dinine küfredince onu öldürüp kaçtığını ifade etmiştir⁹³².

Nisan ayında yapılan muharebelerde Ruslar, Bitlis Boğazı istikametinde yaptıkları taarruzlarda başarılı olamamış, bu durum Ruslara karşı daha zayıf durumda olan 5'inci Tümen'e bağlı birliklerin moral ve motivasyonunu artırmıştır. Rus kuvvetleri ise geri çekildiği mevzilerde tahkimat yapmaya devam etmiştir. 13-30 Nisan 1916 tarihleri arasında 5'inci Tümen cephesinde bulunan Mustafa Kemal Paşa'da bu durumu tespit ettiğini bir raporla 2'nci Ordu ile 3'üncü Ordu Komutanlıkları'na bildirmiştir. Raporunda, 5'inci Tümeni 400-500 kişilik bir gönüllü milis kuvvetle takviye edeceğini, Tümen'in muharebe hazırlık seviyesini artırmak için bazı tedbirler aldığını, bu tedbirlerin 3-4 güne kadar tamamlanacağı, Tümen'in iş ve geri bölgesindeki aksayan hususlarla ilgili Bitlis Valisi ile görüşeceğini ifade etmiştir⁹³³.

⁹²⁹ “Bitlis Boğazı'nın Sağ Kanadına Yapılan Düşman Taarruzu Hakkında 5'inci Tümen Komutanlığı Tarafından 16'nci Kolordu Komutanlığı'na Verilen 27 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.120.

⁹³⁰ “16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları ve 2'nci Mıntıka Komutanlığı'na Verilen 30 Nisan 1916 tarihli Harp Raporu”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.128.

⁹³¹ **Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü**, s.93.

⁹³² Çalışlar, **a.g.e.**, s.207.

⁹³³ “16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına Gönderilen 29 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.124.; “16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları Ve 2'nci Mıntıka Komutanlığı'na Verilen 30 Nisan 1916 Tarihli Harp Raporu”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.128.

3.1.2. 1916 Yılı Mayıs Ayı Muharebeleri

Nisan ayında yapılan muharebeler neticesinde Bitlis Boğazı'nı geçerek Diyarbakır istikametinde ilerleyemeyen Rusların, hem Varto'dan hem de Bitlis bölgesinden Muş'a ve Kozma gediklerine kuvvet kaydardığı keşif kollarının verdiği raporlardan anlaşılmıştır. Ruslar bu istikametlerden Diyarbakır'a ulaşmayı amaçlamıştır⁹³⁴. Bu istediklerini gerçekleştirmek için de hızlı hareket ettikleri tespit edilmiştir. Bu arada mayıs ayı başlarında bir Rus keşif birliğinin esir ettiği bir subayın üzerinden 2'nci Ordu'nun kuruluş, nakliyat ve harekât planları çıkmış ve esir subayın ifadeleri sayesinde önemli bilgiler edinen Ruslar, Türk birliklerini de parça parça yok etmeyi amaçlayan bir stratejiyi benimsemiştir⁹³⁵. 2'nci Ordu'nun yığınağının geciktiğini öğrenen Ruslar, Diyarbakır istikametini açmak ve stratejik noktaları almak için hızlı hareket etmiştir⁹³⁶. Bu sıralarda 8'inci Tümen'in de Kulp bölgesine gitmek üzere intikali devam hâlindeydi. 21 Nisan 1916 tarihinde Kulp Boğazı Şin mevkiine gelen 17'nci Alay ise önemli noktalara yerleşmiş, savunma mevzileri hazırlamış ve muharebe hazırlıklarına devam etmiştir.

3 Mayıs 1916 tarihinde 5'inci Tümen, Ruslar bulunduğu bölgede tahkimat yaptığı sırada onları topçu atışlarıyla taciz etmiştir. Aynı tarihte 5'inci Tümen'in sol kanadına iki Rus eri iltica etmiştir. Bu askerlerden Rus 8'inci Alay'da görev yaptığı tespit edilen askerin sorgusunda, kendisinin 15 gün önce Tiflis'ten geldiği ve Ruslara sevgisi olmadığı gibi yemeklerini de beğenmediğinden iltica ettiği öğrenilmiştir. Bu asker, Bitlis bölgesinde 6, 7 ve 8'inci

⁹³⁴ "16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığı'na Gönderilen 2 Mayıs 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.132.; **ATASE Arşivi**, Dos 4443, Kls. 60, Fih. 1-23, 1-25, 25-1, 25-2, 25-3, 25-4, 1-27, 1-29, 29-1, 1-30, 1-32.

⁹³⁵ Erikan, **a.g.e.**, s.167.; Maslofski, esir olan bu subayın Kığı mıntıkasında kendi arzusuyla esir olduğunu, 2'nci Ordu Karargahı'nda Harekât Şube Müdürü olarak görev yaptığını, Binbaşı rütbesinde ve önemli bilgiler verdiğini eserinde belirtmiştir. Maslofski, **a.g.e.**, s.440.; Selşik ise bu şekilde esir olan bir subayın olup olmadığı tam olarak tespit edilememişse de iddia edildiği gibi bir subay esir olmuş ise bu subayın kesin olarak 2'nci Ordu Karargahı'ndan olmadığına tespit edildiğini belirtmiştir. Selşik, **a.g.m.**, s.5.; Süvari Teğmen Safiyuddin Efendi ise 18 Haziran 1916 tarihli günlüğüne Eşek Meydanı'ndan (Bingöl-Solhan yolu üzerindeki Şeref Meydanı) çıkıp ikinci mıntıkaya gittikleri esnada Erkân-ı Harp Namzeti Arif Bey'in cephenin krokisini çizmek bahanesiyle yanlarından ayrılarak seyisiyle birlikte düşman mıntıkasına girdiğini, gece olduğu hâlde gelmediğini, sonra Arif Bey'i aramak için görevlendirildiğini, Melikan köyü ve Masalla Deresi'ne kadar gittiğini ama bulamadığını, seyisini bulduklarını, seyisi ise Arif Bey'in kendi isteğiyle Ruslara firar ettiğini düşündüğünü belirtmiştir. Sonraki zamanlarda ise Rus askerlerinden alınan esirlerin Arif Bey'i tanıdıklarını beyan etmeleriyle kendi isteğiyle Rus tarafına geçtiğinin anlaşıldığını ifade etmiştir. Bkz. **Süvari Teğmen Safiyüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatırası**, s.126. Bu olay her ne kadar Moslofski'nin belirttiği gibi mayıs ayında olmasa da olay yeri ve subayın Erkân-ı Harp Karargahı'nda görevli olması sebebiyle bahsedilen kişi olabileceği değerlendirilmiştir.

⁹³⁶ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.52.

Alaylar ile iki Ermeni Taburu ve bir Kazak Süvari Bölüğü bulunduğunu ifade etmiş, Muş'taki birlikler hakkında malumatı olmadığını bildirmiştir⁹³⁷.

Ruslar, Bitlis ve Varto'dan getirdikleri takviye birliklerle beraber Kozma Gedigi'nde 17'nci Alay'a karşı 6 Mayıs 1916 saat 03.00'te taarruza başlamıştır⁹³⁸. Rusların, 17'nci Alay karşısındaki kuvveti 5 piyade taburu, 1 makineli tüfek bölüğü, süvari bölüğü ve Ermeni çetelerinden oluşmuştur⁹³⁹. Sabahın erken saatlerinde Rusların baskını ile harekete geçen 17'nci Alay Komutanı Binbaşı Reşat Bey, Tabur Komutanlarını toplayarak 3'üncü Tabur'un ilk kademede hareket edeceğini ve 1'inci Tabur'la takviye edileceğini, 2'nci Tabur'un da emir verildiğinde hemen Kozma Dağı'na girmeye hazır bekleyeceğini bildirmiştir. Kuvvet bakımından üstün olan Ruslar karşısında en önde savunma yapan 3'üncü Tabur'un takviye istemesi üzerine 1'inci Tabur da cepheye gönderilmiş ve arkasından da 2'nci Tabur hazırlanmıştır⁹⁴⁰. Savunma mevzilerini önceden daha çok sarp ve dik yamaçlarda hazırlayan 17'nci Alay'a karşı Ruslar topraklarını çok iyi kullanamamıştır⁹⁴¹. 17'nci Alay'ın mitralyözleri katırlarla taşınmış ve çok iyi iş görmüştür. Hâkim tepelere yerleşen ve durum üstünlüğünü yakalayan 17'nci Alay, Ruslara ağır zayıat verdirmeye başlamıştır. Muharebeler akşam saat 18.00'a kadar sürmüştür. Ağır kayıplar veren Ruslar, geriye çekilmeye başlamıştır⁹⁴². Geri çekilirken yaralıları da yanlarında götürmeyi başaran Ruslar, geride çok az yaralı ve esir bırakmıştır. Bıraktıkları esirlerin ilk ifadeleri alındıktan sonra onlar 16'nci Kolordu Komutanlığı esir toplama yerine gönderilmiştir. 17'nci Alay'ın bu muharebede zayıatı 69 şehit, 105 yaralı, 70 kayıp olmuştur⁹⁴³. Bu muharebelerde Ruslardan 5 Adet mitralyöz ele geçirilmiştir⁹⁴⁴. 17'nci Alay, çatışmaların ardından Rusların muhtemel taarruzu için tekrar toparlanmaya ve teşkilatlanmaya başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, muharebelerden sonra Şin'de bulunan Kulp Mıntıka Komutanlığı'na hitaben gönderdiği yazıda, Rusların yaptığı taarruzlara cesaret ve fedakârca karşı koymalarından ve Ruslara önemli derecede zayıat verdirmelerinden dolayı askerlerini tebrik etmiştir. Hâlen devam eden hafif

⁹³⁷ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.79.

⁹³⁸ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.219.

⁹³⁹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.72.

⁹⁴⁰ Akşit, **a.g.e.**, s.385.

⁹⁴¹ **Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.220.

⁹⁴² Erginsoy, **a.g.e.**, s.172.

⁹⁴³ MSB'lığı 17'nci Alay şehit listesinden aktaran Akşit, **a.g.e.**, s.38.; Şehit sayısı Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II'ye göre 52'dir.

⁹⁴⁴ "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6914, 29.02.1332/12.05.1916, s.1.

dereceli taarruzların da geri püskürtüleceğinden emin olduğunu, Rus birliklerini tespit edebilmek için yaralı ve ölü ele geçirilenlerin üzerlerindeki evrak ve elbiselerindeki apoletlerinin alınmasını emretmiştir⁹⁴⁵.

Mustafa Kemal Paşa, Rusların Kozma Gediği'nden Diyarbakır istikame-tini açarak ilerlemek istemesinin çok kuvvetli bir ihtimal olduğunu Diyarbakır'a gelir gelmez tespit etmiştir. 30 ve 31 Mart 1916 tarihlerinde ısrarla 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına ayrı ayrı bu durumu engellemek için bu bölgenin en azından bir piyade taburu ile kapatılmasının çok önemli olduğunu, bu bölgenin sadece gönüllü milislere bırakılamayacağını bildirmiştir⁹⁴⁶. Bu tespit kabul görmüş olmalı ki 17'nci Alay, 16'ncı Kolordu emrine verilmiştir. 17'nci Alay'ın Diyarbakır'a ulaşmasından sonra da Mustafa Kemal Paşa, 17'nci Alay'a savunacakları yerin önemini anlatarak derhal onları Şin mev-kine göndermiştir. Kozma Gediği'nin önemini 3'üncü Ordu Komutanlığı'na anlatmış, Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın 2 Mayıs 1916 tarihinde Bitlis bölgesinde yapacağı denetlemelere katılmamak için izin istemiş ve Kozma Gediği'ndeki birliklerin durumunu görmek için bizzat cepheye gitmiştir. Askeri coğrafyayı çok iyi analiz edebilen, kendi birliklerini tanıyan, düşmanın nasıl bir harekât yapabileceğini düşünerek hareket eden ve ona göre de kendi hareket tarzlarını belirleyebilen Mustafa Kemal Paşa, müthiş öngörüsü sayesinde Çanakkale Cephesi'nde nasıl Sazlıdere⁹⁴⁷ mevkinde ısrarcı oldu ve haklı çıktıysa aynı durumun Kozma Gediği'nde yaşandığı ifade edilebilir. Bu iki müthiş öngörünün Mustafa Kemal Paşa'nın taktik seviyede harp coğrafyasını nasıl analiz edebildiğini göstermesi bakımından iki güzel örnek olduğunu söylemek mümkündür (Y.N).

Mustafa Kemal Paşa'nın coğrafi deneyimi neticesinde kazandığı niteliklerin arasında etkili karar verme özelliğinin önemli ve göze çarpan bir husus

⁹⁴⁵ "16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından Kulp Mıntika Komutanlığı'na Verilen 6 Mayıs 1916 Tarihli Emri", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.139.

⁹⁴⁶ **ATASE Arşivi**, Dos 4466, Kls. H-14, Fih. 1-10, 1-11.; "Birliklerinin Durumu Hakkında 16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 3'üncü Ordu Komutanlığına Verilen 30 Mart 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.29.

⁹⁴⁷ Çanakkale Cephesi'nde 1915 mayıs sonunda birliklerin sorumluluk alanları yeniden belirlenirken Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, düşmanın Sazlıdere mevkinde ilerleyip Conkbayırı ve Kocaçimentepe'ye taarruz edebileceğini, bu mevkinin birliklerin ara hattı olamayacağını, stratejik bir nokta olduğunu haziran ayında birkaç kez Esat Paşa'ya belirtmiştir. Bunun üzerine tartışmalar yaşanmış ve Esat Paşa, Erkân-ı Harp Reisi Fahrettin Bey ve Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey beraber arazi üzerinde durumu incelemiştir. Esat Paşa ve Fahrettin Bey bu görüşe katılmamış ancak Mustafa Kemal Bey ısrarcı olmuştur. 6 Ağustos 1915 tarihinde gece saatlerinde düşman Sazlıdere'den tırmanarak Türk birliklerine baskın yapmış ve Conkbayırı'na tırmanmıştır. Conkbayırı neredeyse düşmek üzereyken bir gün önce Anafartalar Grup Komutanı olan Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 10 Ağustos 1915 tarihinde tepeyi yeniden ele geçirmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebelerine Ait Tarihçe**, s.5-11.

olduğu söylenebilir⁹⁴⁸. Edirne'de iken kaleme aldığı “Taktik Meselenin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler” adlı eserinde, harekât alanının çok iyi etüt edilmesi gerektiğini vurgularken Çanakkale Muharebeleri sırasında edindiği bir askeri coğrafya tecrübesini de şu şekilde örnek vermiştir⁹⁴⁹:

“Araziye gelince; araziye her zaman gerçek değerini vermek gereklidir. Arazinin, düşmanın hedeflerini sınırladığını kabul etmektense aksine düşmanın arazinin olanaklarından yararlanmasına ve zorluklarını yenerek amacını gerçekleştirmesine yardımcı olacağını kabul etmek lazımdır. Kocaçimen silsilesinin denize bakan yalçın kayalı yamaçlarında dökülen kanları hatırlamak, bu gerçeği kabul etmek için yeterlidir. Bir de kararlarımızda, mevzilere kayıtsız şartsız bağlı olmamalıyız. Sırf topoğrafya şartları uygun olduğu için bir mevziyi seçmek ve orada, belirsiz bir şekilde düşmanı beklemek hiçbir zaman doğru değildir.”

Mustafa Kemal Paşa'nın 6 Mayıs 1916 tarihinde Rusların Kozma Geçidi'ne yaptığı taarruz hakkındaki değerlendirmesi ise şöyledir: Rusların nisan ayı içerisinde Bitlis Boğazı'na yaptıkları taarruzların başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, faaliyetlerini Kulp Boğazı'na çevirdiklerinin anlaşıldığını ve hatta esirlerin ifadesi göre 6'ncı Tümen birliklerinden bir kısım kuvvetin buraya geldiği tespit edilmiştir. Muş bölgesinin yeni birliklerle takviye edilmesiyle birlikte düşmanın Muş Ovası'na ve Kulp Boğazı'na hâkim olan Kortik, Laçikan Dağları'yla Kozma Tepelerini ele geçirmek ve bu suretle Kulp Geçidi'ni kapamak amacıyla taarruz edecekleri ihtimali oluşmuştur. Rusların bu taarruzlarının amacının ise Kulp Boğazı'nı kapatmakla beraber bu cephenin yeni kuvvetlerle ne dereceye kadar takviye edildiğini anlamaktan ibarettir⁹⁵⁰.

Mustafa Kemal Paşa, Rusların takviye kuvvet almaya devam ettiğini ve ileride daha büyük kuvvetlerle taarruz edeceklerini değerlendirdiğinden 10 Mayıs 1916 tarihli 5 numaralı Kolordu emrini yazarak birliklerine göndermiştir. Emirde:

- Rusların Bitlis'ten getirdiği 5'inci Avcı Alayı ile Kızılağaç mevkindeki kuvvetlerini takviye ettiği, 6 Mayıs 1916'da Kulp cephesinde

⁹⁴⁸ Özgür Körpe, **Türk Stratejik Kültüründe Süreklilik ve İnce Ayar: Erken Cumhuriyet Dönemi Üzerinde Bir Modelleme**, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019, s.148.

⁹⁴⁹ Mustafa Kemal, **Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler**, s.8.

⁹⁵⁰ “6 Mayıs 1916 Tarihinde Kulp Mıntıkasında Gerçekleşen Düşman Taarruzu Hakkında 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Raporu”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.134.

meydana gelen muharebe sonunda ilave başka kuvvetlerinin de Muş'a gelmekte olduğu,

- 8'inci Tümen'in birliklerinden 23'üncü Alay'ın Diyarbakır'da toplanmakta olduğu ve 24'üncü Alay'ın da Diyarbakır istikametinde intikaline devam ettiği,
- 17'nci Alay'ın da 8'inci Tümen'in emir komutasında hareket edeceğini,
- 8'inci Tümen Muş'tan Kulp'a gelen bütün istikametleri kapatacak ve bu istikametler üzerindeki geçitleri elde bulundurarak Rusların bu bölgeden ilerlemesini kesinlikle önleyeceğini,
- Şin mevkinin güneyinde bulunan Tarkoş Gediği'nin her türlü ihtimallere karşı yedek olarak tahkim edilmesi büyük önem taşıdığından cephelerde tahkimatın tamamlanmasının ardından burasının da tahkiminin yapılmasının gerektiği,
- 8'inci Tümen Komutanı Nuri Bey'in Şin'e geldiğinde Kulp bölgesinin emir ve komutasına aynı esas ve usullerle devam edeceğini belirtmiştir⁹⁵¹.

16'ncı Kolordu Komutanlığı emrine girecek birlikler cephelerine ulaştıkça 11 Mayıs 1916 tarihi itibarıyla 16'nci Kolordu'nun cephesi, Botan Çayı ile Oğnut-Karir-Eskiçimen-Ilıcan-Havnis hattı arasındaki bölgede üç kısma ayrılmıştır. Bu kısımlar ve karşısındaki Rus kuvvetleri şunlardır⁹⁵²:

5'inci Tümen Bölgesi: Siirt'in doğusunda Botan Çayı ile Sason bölgesindeki Talori Suyu arasında ibaret olan bu bölgenin Hizan kuzeyinde Van Güney Müfrezesi⁹⁵³ bulunmaktadır. Bitlis Boğazı'nın iki tarafında olacak şekilde 5'inci Tümen birlikleri konuşlanmıştır. Bu birlikler, sağ kanadıyla Şeyh Cuma'nın yaklaşık 4 km kuzeyinde, Kavak Tepe ve Duhan'da Berane sırtları ve sol kanadıyla Bitlis Çayı batısındaki Kambos Dağı'nda konuşlanmıştır. 5'inci Tümen'in sol kanadıyla Talori Suyu arasındaki bölge dâhil Mutki çevresinde Mutki Milisleri, Sason civarında ise Bitlis Jandarma Taburu ve Sason Milisleri bulunmaktadır.

- Kulp Bölgesi: 17'nci Piyade Alayı ile Kulp Müfrezesi⁹⁵⁴, Talori Suyu ile Murat Nehri'nin sağ kısmındaki Muş-Genç şosesi arasındaki kısmında ve Kozma Gediği'nin kuzeyindeki sırtlarda bulunmaktadır. Di-

⁹⁵¹ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt 2 (1915-1919), s.42.

⁹⁵² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 47, Fih. 8.; "16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 6'nci Ordu Komutanlığı'na Verilen 11 Mayıs 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.144.; Feridun, a.g.e., s.214.

⁹⁵³ Van Gölü Güney Müfrezesi; 100 mevcutlu bir tabur ve 300 milis ile üç toptan ibarettir.

⁹⁵⁴ Kulp Müfrezesinin mevcudu 800 milistir. Bkz. *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.79.

yarbakır'da toplanmasını tamamlamasının ardından Kulp istikame-
tinde intikal hâlinde olan 8'inci Tümen'in 23'üncü Alayı'nın iki ta-
buru Kulp'a varmış ve diğer kısımları henüz Diyarbakır'dadır.

- Çapakçur Bölgesi: Muş-Genç yolu ile Oğnut-Karir Dağı-Bilican hattı arasındaki bölgede Çapakçur Müfrezesi⁹⁵⁵, Genç, Siği ve Masalla Müfrezesi olarak üç birlik hâlinde ve bu bölgeyi kontrol altında tutmaktadır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı karşısındaki Rus birlikleri ise şu şekildeydi:
- Van Güney Müfrezesi karşısında bir Ermeni Taburu iki süvari bölüğü ve iki makineli tüfekten ibaret Rus birlikleri bulunmaktaydı. Müfreze Karasu mevki kuzey bölgesinde keşif kollarıyla temas hâlindeydi. 5'inci Tümen karşısında Koltik köyünün doğu ve batı yamaçlarıyla, Perhant köyünün güneyindeki Nabat Dağları'nı ileri birlikleriyle işgal eden Bitlis civarındaki Rus kuvveti yaklaşık olarak üç piyade ve bir süvari alayı ile 12 toptan ibarettir. Mutki ve Sason Müfrezeleri karşısında sayıları tespit edilemeyen Ermeni çetelerinden ibaret kuvvetler ise ara sıra faaliyet göstermiştir. Kulp Müfrezesi karşısında Kızılağaç civarındaki Rusların kuvveti biri Ermeni taburu olmak üzere altı piyade taburu, iki süvari bölüğü ve altı toptan, Çapakçur Müfrezesi karşısında ise Şerafettin Dağları'na kadar olan bölgede Rusların kuvveti iki Drojen Taburu ve bir süvari alayından ibarettir.

Kulp mıntıkasına ulaşan 8'inci Tümen Komutanı Nuri Bey, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na, 14 Mayıs tarihinde Sason mıntıkasına keşfe gönderilen bir keşif kolunun Ak Manastır mevkinde bir tabur kuvvetinde Rus birliğini tespit ettiğini haber vermiştir⁹⁵⁶. Ayrıca keşif kolları ve süvariler tarafından yapılan taarruzlarda 5 Rus askerinin esir alındığı⁹⁵⁷, esirlerin ifadelerinden bazı Rus birliklerinin gerideki birliklerle yer değiştirdiğini bildirdiklerini ancak bu birliklerin numarası tespit edilememiş olsa da tabur büyüklüğünde değişim yapıldığının tahmin edildiğini bildirmiştir⁹⁵⁸.

15-17 Mayıs 1916 tarihlerinde Ruslar, Çapakçur Boğazı'na bir süvari alayı ve bir piyade taburu kadar kuvvetiyle taarruz etmiştir. Taarruzlar Çapakçur Müfreze birlikleri tarafından ağır kayıp verdirilerek geri püskürtülmüş, 13

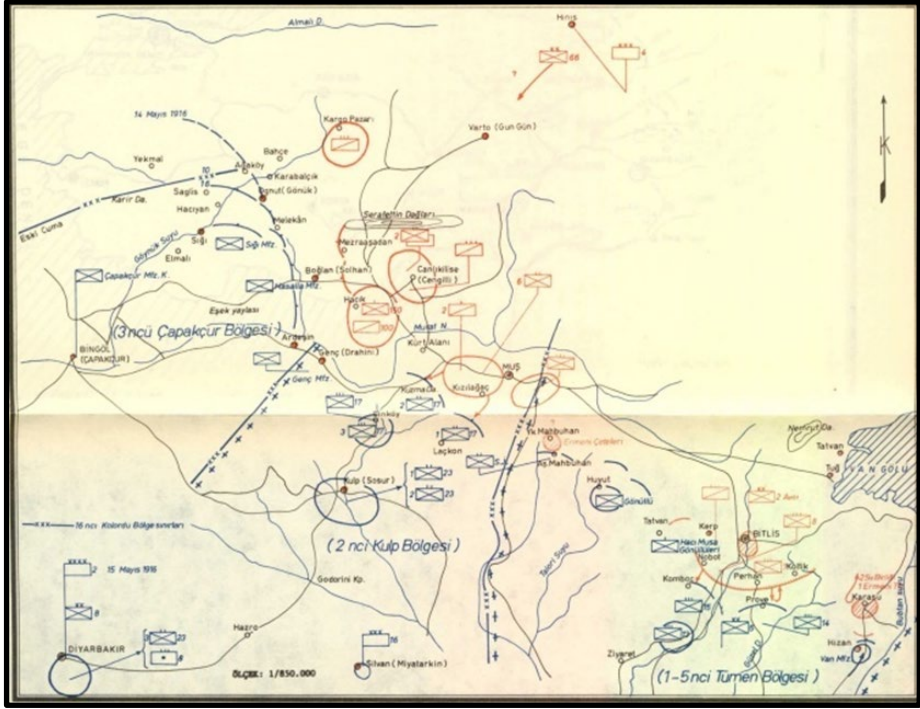
⁹⁵⁵ Çapakçur Müfrezesi ise Muş Seyyar Jandarma Taburu, bir piyade bölüğü, Muş Talimgâh Birliği, Kulp Milisleri, Genç Milis Kuvvetleri ve iki dağ topundan ibarettir. Mevcudu 1900 asker ve 650 gönüllü milisden oluşmuştur. Bkz. **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.79.

⁹⁵⁶ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4440, Dos. 58, Fih. 1-1.

⁹⁵⁷ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4440, Dos. 60, Fih. 1-35.

⁹⁵⁸ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4440, Dos. 60, Fih. 1-35a.

Rus askeri esir alınmış, çok miktarda silah ve mühimmatında ele geçirilmiştir⁹⁵⁹.

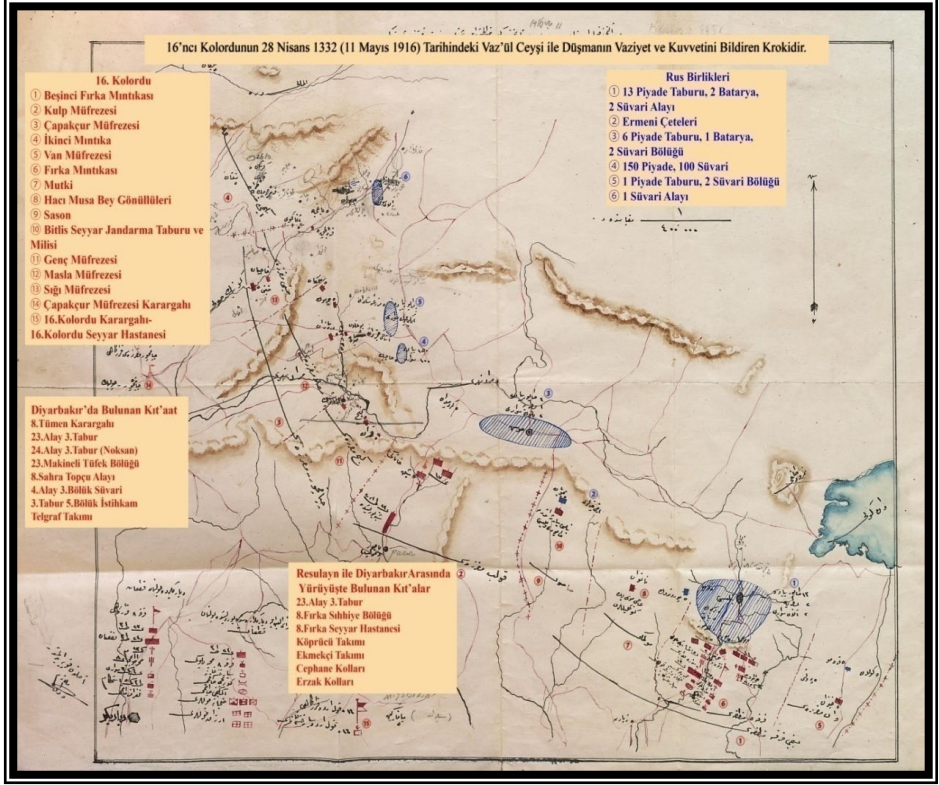
Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 5 numaralı Kolordu Emri Gereği Ayırdığı Cepheler ve Cephelerdeki Birliklerin Durumu⁹⁶⁰

16'ncı Kolordu Komutanlığı, cephesinin karşısındaki tüm Rus birlikleri 4'üncü Kafkas Kolordusu'na bağlı 5, 6, 7 ve 8'inci Alaylardan oluşan 2'nci Kafkas Avcı Tümen'iyle, 1, 5 ve 119'uncu Sibirya Ermeni Taburu, 534 numaralı Drojen Taburu ve numarası tespit edilmeyen iki taburdan ibarettir. Bu birlikler toplam olarak 22 piyade taburu ve 2'nci Kafkas Süvari Tümen'ine mensup oldukları değerlendirilen 4'üncü ve 5'inci Süvari Alayı ve 18 toptan oluşmuştur. Rus 4'üncü Kolordu Karargâhı Hınıs'ta, 2'nci Kafkas Avcı Piyade Tümeni Karargâhı Bitlis'te konuşlanmıştır. 4'üncü Kolordu'nun 66'nci İhtiyat Tümen'inin de Varto ve Hınıs tarafında intikal hâlinde olduğu değerlendirilmiştir. 6 Mayıs 1916 tarihindeki muhaberelede ele geçirilen bir Rus

⁹⁵⁹ BOA, DH. ŞFR., 520-19.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, Sayı 6921, 06.03.1332/19.05.1916, s.1.

⁹⁶⁰ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, Kroki-12.

esir, Muş'ta daha iki piyade alayının bulunduğunu, geceleri Muş doğusundaki boğazlarda Ordugâh ışıkları görüldüğünü söylemiştir⁹⁶¹.

Görsel: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın ve Karşısındaki Rus Birliklerinin 11 Mayıs 1916 Tarihindeki Durumu⁹⁶²

20 Mayıs 1916 tarihinde 150-200 kadar süvari birliğinin Erzurum'dan Mamahatun bölgesine geldiği tespit edilmiştir⁹⁶³. Yaklaşık 300 kişi kadar bir Rus atlı birliği Değirmenler istikametinde görülmüştür⁹⁶⁴. Keşif kollarının, Rus 264'üncü Alay 1'inci Taburu'na mensup ele geçirdiği esirlerden 20 gün

⁹⁶¹ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.76.

⁹⁶² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 47, Fih. 8. Krokinin daha iyi anlaşılabilmesi için tarafımızdan birliklerin Türkçe ismi ve bulundukları mevkiiler belirtilmiştir.

⁹⁶³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 42.

⁹⁶⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 42-1.

önce 3 Rus alayının bölgeye takviyeye gelmeye başladığını, 3 bölüğün de Hınıs'a ulaştığının bilgisinin alındığını 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirilmiştir⁹⁶⁵.

Rusların ordugâhları Kolordu'nun topçu birlikleri tarafından zaman zaman ateş altına alınmış, keşif kolları arasında çatışmalar yaşanmıştır⁹⁶⁶. Bu raporlardan Rusların, Kozma Gediği ve Muş istikametlerindeki birliklerini takviye etmeye devam ettiği ve bu bölgede yine bir taarruz harekâtı hazırlığında olduğu anlaşılmaktadır.

Elazığ Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne 25 Mayıs 1916 tarihinde Elazığ'a ulaşan bazı sığınmacılardan Rusların, birliklerini takviye amacıyla Bitlis ve Muş bölgesinde intikal hâlinde oldukları, geçtikleri köylerde kadınları ve çocukları katlettikleri birçok kötü muamelelerde bulundukları bildirilmiştir⁹⁶⁷.

27 Mayıs 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Kolordu cephelerinin durumunu içeren bir raporu 2'nci Ordu Komutanlığı'na göndermiştir⁹⁶⁸. Raporunda:

- Bitlis'in meydanında bir tabur kadar Rus piyade birliğinin içtima ederek resmi geçit töreni yaptığını, tabur komutanının teftişinin ardından bunlardan 2 piyade bölüğünün Koltik civarına, 1 piyade takımının da Hürmüz bölgesine geldiklerinin 5'inci Tümen'in keşif kolları tarafından tespit edildiğini,
- Van Güney Müfrezesi'nden çıkarılan keşif kolları ile Rus keşif kolları arasında 25 Mayıs 1916 tarihinde ufak çaplı çatışmalar yaşandığını,
- 8'inci Tümen bölgesinde, Rusların Kortik Dağları ile Kızılağaç ve Kürt Meydanı ilerisindeki hatta tahkimat yaptığını,
- Çapakçur Müfrezesi bölgesinde ise Oğnut'tan çıkarılan keşif kollarının 1 bölük Rus süvari birliğinin Boran köyünde çadırlarda bulunduğunu, Masla mıntıkasından çıkarılan keşif kollarının ise 2 Piyade Takımı kadar Aşağı Kırvaz⁹⁶⁹'dan Boğlan'a gidip geldiğini bildirmiştir.

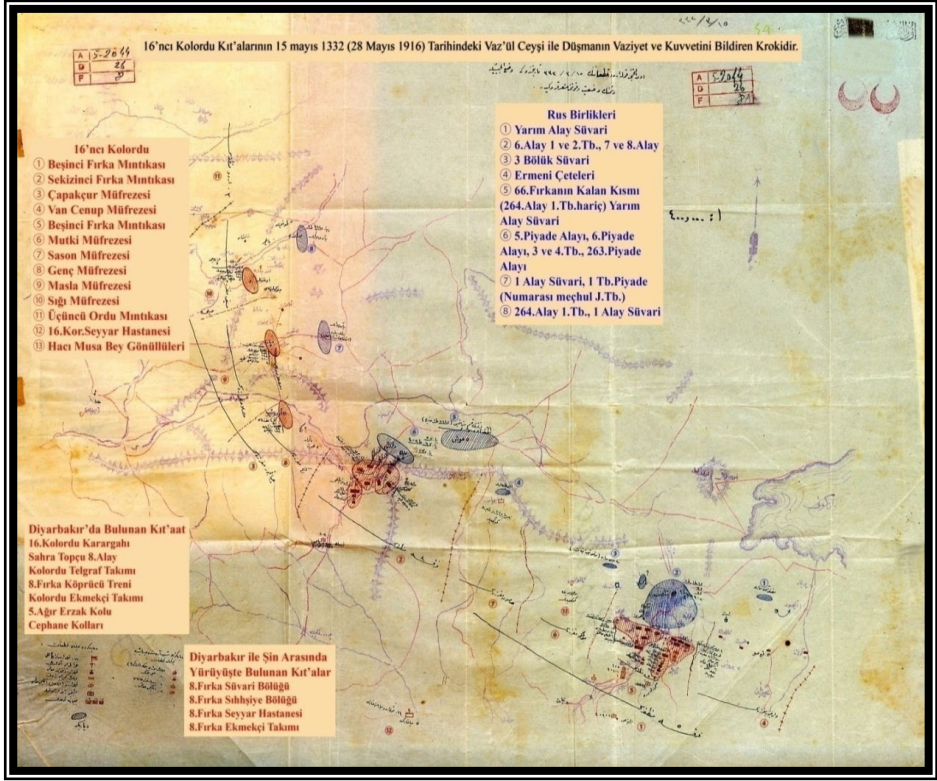
⁹⁶⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 42-2.

⁹⁶⁶ "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6922, 07.03.1332/20.05.1916, s.1.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6927, 25 Mayıs 1916, s.1.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6931, 16.03.1332/29.05.1916, s.1.

⁹⁶⁷ BOA, DH. ŞFR., 520-94.

⁹⁶⁸ "16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ordu Komutanlığı'na Gönderilen 27 Mayıs 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.157.

⁹⁶⁹ Bingöl ilinin Solhan ilçesinin kuzeydoğusunda yer alır.

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Rus Birliklerinin 28 Mayıs 1916 Tarihindeki Durumu⁹⁷⁰

Mayıs ayı sonunda 8'inci Tümen birliklerinin büyük kısmı görev yerlerine ulaşmıştır. 8'inci Tümen'in cepheye gelmekte olan birliklerinden 24'üncü Alay, 23 Mayıs 1916 tarihinde Tümen'ine katılmak üzere Hazro ve Kulp üzerinden Şin köyü istikametinde hareket etmiştir. 8'inci Topçu Alayı ile erzak ve cephane kolları (3'üncü Dağ Topçu Taburu hariç) ve köprücü treni 8'inci Tümen'e bağlı olarak Topçu Alay Komutanı'nın emrinde olmak üzere Kolordu bölgesinde kalmıştır. Mevcut kuvvetlerle 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın durumu ise şu şekilde olmuştur⁹⁷¹:

5'inci Tümen bölgesinde, Tümen sağ kanadı Güzeldere'nin doğusundaki Hor köyünden başlamak üzere Yako köyü güneyindeki sırtlar dâhil olmak

⁹⁷⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 47, Fih. 1-8a. Krokini daha iyi anlaşılabilmesi için tarafımızdan birliklerin Türkçe ismi ve nerede oldukları yazılmıştır.

⁹⁷¹ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.81.; ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 47, Fih. 1-8a.

üzere cephe uzunluğu takriben 10 km'dir. Bu bölgede 14'üncü Alay, bir makineli tüfek bölüğü, Siirt Seyyar Jandarma Taburu, iki dağ bataryası, istihkâm, sıhhiye, ekmekçi takımları ile 375 gönüllü milis bulunmaktadır. Tümen sol kanadı ise Yako köyü sırtlarının batısından Kambos Dağı'nın batısına kadar uzanmakta cephe takriben 8 km uzunluktadır. Bu bölgede 15'inci Alay, iki makineli tüfek ve bir dağ bataryası, bir seri ateşli sahra topçu takımı bulunmaktadır. Tümen karargâhı, ağır makineli tüfek ve bir süvari bölüğü, 300 aşiret gönülleriyle istihkâm ve sıhhiye takımları Duhan'da konuşlanmıştır.

13'üncü Alay, toplu olarak Fettah Deresi bölgesinde, Van Güney Müfrezesi ise Külat- Karasu hattındadır. Hacı Musa Bey gönüllüleri Siyut ve Dekre köylerinde, Mutki ve Mahbuban civarında 1.100 civarında gönüllü milislerden oluşmaktadır. Sason Müfrezesi ise 55 Jandarma ve 450 gönüllü milis ile birlikte Sason bölgesindedir.

8'inci Tümen bölgesi sorumluluk alanı iki kısma ayrılmıştır. Kortik bölgesi 23'üncü Alay'ın sorumluluğuna verilmiştir. 23'üncü Alay'ın karargâhı Şin köyünün 3 km doğusunda konuşlanmıştır. 1'inci Taburu, Kortik cephesine karşı olup bu taburun üç bölüğüne ileri karakol görevi verilmiştir. 3'üncü Taburu ise Alay Karargâhı'nın 200 m kadar batısında yer almıştır. Bu Tabur'dan bir bölük ile 150 gönüllü milis Alay Karargâhı civarında ihtiyat olarak kalmıştır.

Diğer sorumluluk alanı ise Kozma Dağı bölgesi, 17'nci Alay'a verilmiş ve Ziyaret Tepesi, 23'üncü Alay'a ait olmak üzere ara hattı olarak belirlenmiştir. 17'nci Alay'ın 1'inci Taburu, Kozma Dağı'nın tepeler hattı orta bölgesi gerisinde konuşlanmıştır. Bölükleri ise emniyeti sağlamak için Kozma Dağı geçitlerinde mevzilenmiştir. 2'nci ve 3'üncü Taburları Alay Karargâhı ile beraber bulunmaktadır. Alay Karargâhı Kozma Geçidi'nin 1,5 km güneyinde bulunmaktadır. 8'inci Tümen Karargâhı ise Şin köyündedir. 8'inci Tümen'in Sahra bataryaları intikal hâlinedir. 31 Mayıs 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu Komutanlığı ve 2'nci Mıntika Komutanlığı'na cephelerin durumu ile ilgili bir rapor göndermiştir. Raporunda:

- 5'inci Tümen Komutanlığı topçularının Kambos Dağı ve Merkük bölgesinde ateşleriyle ordugâh kuran 1 Rus bölüğüne ateş açtığını, Rus birliklerinin dağıldığını, ancak Rusların Perhant sırtlarında tahkimat yaptığını,
- Van Güney Müfrezesi'nin keşif kolunun Hankis köyü civarında Rus keşif koluyla tesadüfen karşılaştığı ve 2 saat çatışma sonrasında 4 Rus askerinin zayıat verdirilerek geri çekildiğini,

- 8'inci Tümen cephesinde Kızılağaç köyünün doğusunda bir Rus taburunun büyük bir komutan tarafından denetlendiğini, Rusların Kızılmanastır'ın doğusundaki Kortik sırtlarında ve İsmailağa Kaya-lığı'nda tahkimat yaptığını,
- Çapakçur Müfrezesi cephesinde Masla mıntıkasında çıkarılan keşif kolları Aşağı Kırvaz civarında Rus keşif kollarıyla tesadüfen karşılaşmaları üzerine yapılan muharebelerde 10 ölü ve 20 yaralı ele geçirildiğini, Rus keşif kolları Çanlımanastır istikametinde geri çekildiğini, birliklerin zayıyatının olmadığını belirtmiştir⁹⁷².

3.1.3. 1916 Yılı Haziran Ayı Muharebeleri

Rusların 6 Mayıs 1916 tarihinde Kozma Gedigi'ne yaptığı başarısız taarruzlarından sonra mayıs ayı boyunca kademeli olarak bölgedeki birliklerini takviye ettikleri, özellikle Muş bölgesine daha önem verdikleri, bulundukları yerlerde tahkimat yaptıkları gözlemlenmiştir. Bitlis'te 5'inci Tümen cephesinde ise Rus birliklerinde hareketlilik görünse de asıl taarruz istikametinin Muş bölgesi olacağı anlaşılmıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı da cephelerde keşif kolları faaliyetleri ve zaman zaman yapılan karşı taarruzlarla Rusların durumunu anlamaya çalışmıştır.

30 Mayıs-1 Haziran tarihlerinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı sorumluluk alanının sol tarafında bulunan ikinci mıntıkada gerçekleştirilen taarruzlarla, Ruslar 30 km geriye püskürtmüştür⁹⁷³. 14'üncü Kafkas Avcı Alayı, bir süvari alayı ve bir topçu bataryası ile Mamahatun sırtlarında bulunan 1 süvari alayı ile 2 piyade taburu geride birçok malzeme ve birkaç esir bırakarak çekilmişlerdir⁹⁷⁴. Mamahatun Türk birlikleri tarafından ele geçirilmiştir⁹⁷⁵. Bu muharebelerde Ruslar, 400 ölü, 15 yaralı, 70'e yakın esir⁹⁷⁶, 2 seri cebel topu ve çeşitli malzemeleri geride bırakmıştır. Rusların subay zayıyatı da çok olmuştur⁹⁷⁷. Rus birliklerinin Kafkas Cephesi'nde zayıyatlarının artması üzerine

⁹⁷² “16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ordu ve 2'nci Mıntıka Komutanlığı'na Gönderilen 31 Mayıs 1916 Tarihli Harp Raporu”, *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.162.

⁹⁷³ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 54.

⁹⁷⁴ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 56.

⁹⁷⁵ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 57.

⁹⁷⁶ Cephelerdeki en çok karşılaşılan muharebelere biri keşif kollarının gündüz ve gece yaptıkları baskın şeklindeki taarruzlar olmuştur. Bu baskın ve puslu faaliyetlerinde can kayıpları ve esir alma olayları yaşanmıştır. Türk ordusu esir aldığı esirlerin elleri bağlanarak taburlar arasından özellikle geçirmiş ve Rus askerini görmeyen Türk askerinin kalmaması istenmiştir. Bu sayede sefalet içinde, korkmuş esirleri gören Türk askerlerin, Ruslardan korkmaması ve onları gözlemlerinde büyütmemesi amaçlanmıştır. Erginsoy, *a.g.e.*, s.174.; Akşit, *a.g.e.*, s.400.

⁹⁷⁷ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 60, 61.; “Tebliği Resmi” başlıklı haber, *İkdam*, Sayı 6938, 23.03.1332/5.06.1916, s.1.

Rusya'daki gazetelerde bu durumun bir vahamet olduğu yönünde haberler çıkmıştır⁹⁷⁸.

Mustafa Kemal Paşa, mayıs ayı sonları ve haziran ayı başlarında Rus birliklerinde yaşanan bu hareketliliğin sebebinin Çapakçur ve Kulp üzerine yeni bir taarruz harekâtı yapılması için olduğunu değerlendirmiştir. Bu nedenle birliklerine muharebe hazırlıklarının artırılması emrini vermiştir. Başkomutanlık'tan da Kafkas Cephesi'ndeki birliklere Rusların karşı taarruzlarını düşünerik tedbirli hareket edilmesi ve münferit bir yenilgi yaşanmaması gerektiği, Rusların Kafkas Cephesi'nde bulundurduğu tespit edilen birliklerinden başka birlikleri de olabileceğinin değerlendirildiği bildirilmiştir. Özellikle Rusların 2'nci Ordu harekâtı başlamadan önce kuvvetli birliklerle karşı taarruz yapması mümkün olduğundan, birliklerin cephesini taarruzla ileri götürmeyi değil, bulundukları yerlerde cephelerinin tahkim edilmesi emredilmiştir⁹⁷⁹.

5 Haziran 1916 tarihinde 5'inci Tümen ve Çapakçur Müfrezesi ile Van Güney Müfrezesi'nin durumunda bir değişiklik olmamış ancak 8'inci Tümen'in birliklerinin intikal hâlinde olan kısımları yeni görev yerlerine ulaşmıştır. İntikal sonrasında 8'inci Tümen cephesindeki durum şu şekilde olmuştur: Cephenin sağ tarafında 17'nci Alay, sol tarafında 23'üncü Alay birinci hat birlikleri olarak konuşlanmış, 24'üncü Alay, Şin köyü civarında ihtiyat olarak görevlendirilmiştir. 23'üncü Alay'ın bir taburu Kortik Dağı'nda, Kulp istikametindeki yolların gözetlenmesine ve savunulması amacıyla mevzilenmiştir⁹⁸⁰. 8'inci Tümen Komutanı Nuri Bey, bu cephe ve mevzileri devamlı denetlemiş, en ileri hatlarda yorulan nöbetçilerin sürekli değiştirilmesini emretmiştir⁹⁸¹.

7 Haziran 1916 tarihinde 5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey, Tümen'in cephedeki vaziyetini ve birliklerinin yerlerini açıklayan bir raporu 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na göndermiştir. Bu rapor nizami birlikler ile gönüllü milis birliklerin beraber görev yaptığını görülmesi bakımından önemlidir. Albay Refet Bey, raporunda:

- Hacı Musa Bey gönüllülerinden 1.000 kişinin Huyut köyü ve civarında olduğunu, 1.100 kişinin ise Mutki ve Mahbuban bölgelerinde civarında olduğunu, bir kısmının da Şeyhömer Dağı'na gelmekte olduğunu,

⁹⁷⁸ “Rusların Zayıyatı Vahimesi” başlıklı haber (Kopenhag, Petesburg'dan gelen haberlere göre Çar'ın sarayında konuşulanlar haber yapılmıştır), **Tercüman-ı Hakikat**, Sayı 12633, 03.04.1332/16.06.1916, s.1.

⁹⁷⁹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.83.

⁹⁸⁰ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.84.

⁹⁸¹ Akşit, a.g.e., s.400.

- Şeyh Hazret gönüllülerinin de Şeyhömer Dağı civarında ve miktarlarının 300 olduğunu, Tümen'in sol tarafta 310 gönüllünün bulunduğunu, Kambos Dağı ile Şeyhömer Dağı arasında 200 mevcutlu bir aşiret müfrezesi bulunduğunu, 108 mevcutlu bir aşiret müfrezesinin de Şeyhömer Dağı gerisinde ihtiyatta olduğunu,
- Tümen'in sağ taraf bölgesinin Güzeldere'nin doğusundan Hor köyünden Yako köyünün civarındaki sırtlar da dâhil olmak üzere yaklaşık 10 km uzunluğunda olduğu, bu bölgede 14'üncü Alay, 1 makinelî tüfek bölüğü, Siirt Seyyar Jandarma Taburu, 7 ve 8'inci Topçu Bataryaları ve 432 gönüllü milisin bulunduğunu,
- Hor köyünün 135 mevcutlu bir gönüllü müfrezesi ile emniyetinin alındığını,
- Kavaklıtepe'nin doğusunda 16'ncı Bölük, batı kısmında ise 64 mevcutlu bir gönüllü müfrezesi, İzzeddintepe'de 30 mevcutlu bir gönüllü müfrezesinin bulunduğunu ifade etmiştir. 5'inci Tümen Komutanlığı'nda 7 Haziran 1916 tarihinde gönüllü sayısının 3.808 olduğu anlaşılmaktadır⁹⁸².
- 8 Haziran 1916 günü 5'inci Tümen'e Rus ordusundan 3 Alman eri iltica etmiştir. İfadelerinde hâlen Bitlis'te, Rus 6'ncı ve 8'inci Alayları ile 100 kadar süvari olduğu ve mevzilerde de 6 topun bulunduğunu, 6'ncı Alay'ın her taburuna 200 bomba dağıtıldığını ancak bombaların erlere verilmediğini aktarmıştır. Rusların Bitlis ile Muş arasındaki nehir üzerinde kâgir bir köprü inşa ettiklerini, 63'üncü Tümen için Sarıkamış'tan 80 km kuzeyde yol yapıldığını, yolun bitiminde kendilerinin değiştirileceğini, morallerinin çok bozuk olduğunu, her bölükten günde 15 dizanteri ve sıtma hastası çıktığı öğrenilmiştir. Tümen Komutanlarının ağzından Türklerin güzel muharebe ettiklerini duyduklarını, Rus subayların Türkler isterlerse Karakilise'de olduğu gibi bizi sürüp atabilirler diye konuştuklarını, Rus erlerinin kendi topraklarına kavuşmak için Türkler tarafından geri atılmalarını arzu ettiklerini belirtmişlerdir⁹⁸³.
- 8 Haziran 1916 tarihinde Ruslar, 3 ayrı istikametten Çapakçur Müfrezesi'nin sorumluluğundaki Masalla bölgesine taarruza geçmiştir. 1 piyade taburu, bir bölük süvari ve iki makinelî tüfekle Azat ve Hirbizon⁹⁸⁴ köylerine, 6 piyade bölüğü ile Azat bölgesinin güney tarafına,

⁹⁸² “5'inci Tümen Komutanlığı ve Bağlı Müfrezelerin Konuşuna Dair 5'inci Tümen Komutanlığı Tarafından 16'nci Kolordu Komutanlığı'na Verilen 7 Haziran 1916 Tarihli Harp Raporu”, *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.165.

⁹⁸³ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.89.; *Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü*, s.98.

⁹⁸⁴ Bingöl'ün Solhan ilçesi Merkez bucağına bağlı bir köy. Bugünkü adı Yiğitharmanı. Bkz. *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.170.

1 piyade taburu ve bir süvari bölüğü ile de Serban ve Galaban sırtlarına, 2 piyade ve 2 süvari bölüğü ile de Koman ve Badinan sırtlarına taarruz etmiştir⁹⁸⁵. Yapılan bu muharebelerde gönüllü milisler yeterli savunma yapmadan dağılmıştır. Ruslar akşam saatlerine doğru Masalla Deresi batı sırtlarında durdurulmuştur. 8 Haziran 1916 tarihinde Ruslar 2 piyade taburu, 1 süvari alayı, bir buçuk batarya kuvvetiyle aynı anda Oğnut Müfrezesi'ne de taarruz etmiştir. Müfreze, Siği istikametinde çekilmek zorunda kalmıştır. Çapakçur ve Oğnut Müfrezesi'ne taarruz eden Rus kuvvetleri, 9 Haziran 1916 tarihinde akşama doğru Keldar'ın 7 km ve Haçıyan'ın 5 km doğusundaki tepelere kadar müfrezeleri takip etmiş ancak daha sonra takip harekâtından vazgeçmiştir. Ruslar kuvvetlerini toplayarak, Çilligöl Tepesi'nde konuşlanmıştır. Bir kısım kuvvetleriyle akşam saatlerinde Masalla Deresi batısındaki müfrezeyle taarruz ederek bu sırtları ele geçirmişlerdir. Bu bölgeyi savunan gönüllü müfreze ise Eşek Meydanı güneydoğusundan kuzeye doğru Gülzar istikametinde uzayan sırtlarda tutunmaya çalışmıştır. 10 Haziran 1916 tarihi itibarıyla Oğnut Müfrezesine Keldar-Sigi-Eğnik-Kızılağaç hattını savunması görevi verilmiştir⁹⁸⁶.

Çapakçur Müfrezesi'ne ve Oğnut Müfrezesi'ne yapılan Rus taarruzları hakkında 10 Haziran 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa genel olarak bir değerlendirme yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Ruslar Suluk Köprüsü'nden geçen Muş, Varto, Hınıs yolunun güvenliğini sağlamak için Türk birliklerini bu bölgelerden daha batıya uzaklaştırmak amacıyla yaptığı taarruz harekâtında büyük bir faaliyet ve toplu olarak hareket edememiştir. Kuvvetlerini parça parça kullanması taarruzlarının kuvvet ve şiddetini azaltmış, Kolordu'nun çok küçük olan müfrezelerinin geri çekilmesine ve asıl mevzilerinde toplanmalarına ve geriden takviye kuvvetlerin gelmesine de meydan vermiştir. Ruslar, Masalla Deresi'ni geçtikten sonra, taarruzlarını Çapakçur istikametinde devam ettirmeyerek orada sonlandırmasının amacı, Rusların bir maksada yönelik taarruz harekâtı düzenlemediği aksine Çapakçur'dan Muş Ovasına ve kuzeye giden istikametleri emniyetle korumak suretiyle kendilerini tehlikeden kurtarmak için Masalla Müfrezesi'ne taarruz ettiği anlaşılmaktadır⁹⁸⁷.

⁹⁸⁵ “Çapakçur Müfreze Komutanlığı tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Verilen 8 Haziran 1916 tarihli Harp Raporları”, *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.170.; Erginsoy, *a.g.e.*, s.172.; Çalışlar, *a.g.e.*, s.216.

⁹⁸⁶ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.84.; “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, *İkdam*, Sayı 6941, 26.03.1332/08.06.1916, s.1.; Çalışlar, *a.g.e.*, s.216.

⁹⁸⁷ “8 Haziran 1916 Taarruzu Hakkında 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 10 Haziran 1916 Tarihli Harp Raporu”, *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.175.

12 Haziran 1916 tarihinde, 2'nci Ordu birliklerinden 3'üncü Kolordu Komutanlığı birliklerinin büyük bir kısmı Kafkas Cephesi'ne intikalini tamamlamıştı. Bunun üzerine 2'nci Ordu Komutanı yayımladığı bir emirle 3'üncü Kolordu ile 16'nci Kolordu arasındaki ara hattı Murat Vadisi olarak belirlemiş ve Çapakçur Müfrezesi'nin Genç Müfrezesi hariç olmak üzere diğer kısımlarını, 14 Haziran 1916 tarihinden itibaren 3'üncü Kolordu emrine vermiştir. 3'üncü Kolordu'nun görevini de Elazığ bölgesinde toplanacak 2'nci Ordu birliklerinin yığınağını korumak ve Kargapazarı ile Muş arasından Bingöl'e doğru inen yollarla iki bölge arasındaki bölgeyi ileride planlanan taarruz harekâtı için sürekli açık bulundurmak olarak belirlemiştir⁹⁸⁸. Bu sırada 3'üncü Kolordu'nun birlikleri olan 7'nci Tümen ve Çapakçur Müfrezesi cephe, 11'inci Tümen ise intikal hâlinde cepheye yaklaşmaktaydı⁹⁸⁹.

5'inci Tümen Komutanlığı cephesinde de Rusların hareketliliği gözlemlenmekteydi. 14 Haziran 1916 tarihinde Bitlis'in kuzeydoğusundan üzeri beyaz örtülü 30 kadar araba ve yaklaşık 300 kişiden oluşan süvari birliğinin Bitlis'e geldiği tespit edilmiştir. Ak Kilise civarında 1 piyade taburu ve 500 kadar Rus atlısı, keşif koluyla tesadüfen muharebeye girişmiş ve Rus birlikleri zayıf vermiştir⁹⁹⁰. 15 Haziran 1916 tarihinde de 1 Rus piyade takımı kadar kuvveti Koltik Dağı'nın güney sırtlarından Hürmüz'e doğru giderken, 5'inci Tümen keşif kollarının ateşine maruz kalmış ve bir zabiti yaralanmıştır⁹⁹¹. Bu sırada Bitlis'in kuzeydoğusundan gelen 300 kişilik süvari birliğinin Rahova Ovası istikametine geçtikleri görülmüştür⁹⁹².

15 Haziran 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın bütün cephe-deki durumu şu şekildeydi: Van Güney Müfrezesi, Hizan'dan Karasu'ya geri çekilen Rusları takip etmekte, 5'inci Tümen kademe kademe Bitlis istikametine ilerlemekte, Hacı Musa gönüllüleri Mutki'de, Sason gönüllüleri ise Hoytata'da, Mahbudan'da bir seyyar jandarma birliği konuşlanmıştır. 8'inci Tümen Karargâhı, Şin köyünde olmak üzere 23'üncü ve 17'nci Alaylarıyla Kozma Dağı bölgesinde, 23'üncü Alay'dan bir tabur Kortik Dağı güneyinde, önceden Kulp da bulunan ve ihtiyat olan 24'üncü Alay, Şin bölgesine doğru hareket hâlinindedir. Kolordu Karargâhı Silvan'dadır. 16'nci Kolordu'nun karşısındaki Rus Kuvvetleri ise 2'nci Avcı Tümen'i Bitlis'te, 66'nci Tümen Muş bölgesinde olup, bir tümene yakın bir kuvvetle Çapakçur Müfrezesi'nin karşısındadır. 4'ncü Kolordu Karargâhı Hınıs'tadır⁹⁹³.

⁹⁸⁸ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.88-89.

⁹⁸⁹ Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s.75.

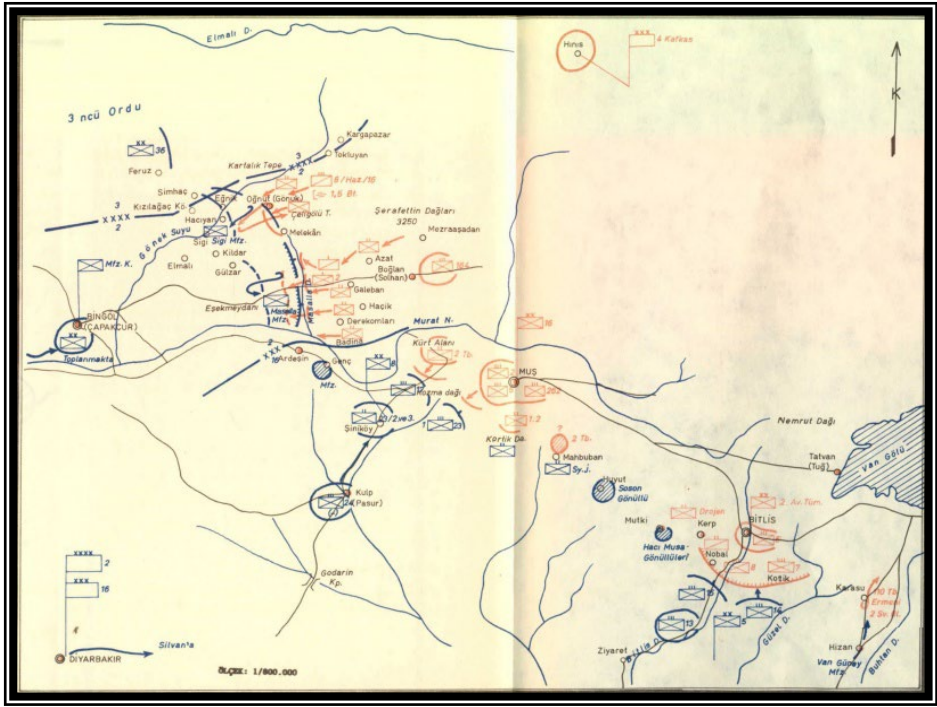
⁹⁹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 2.

⁹⁹¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 3-2.

⁹⁹² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 6.

⁹⁹³ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.90.

Ruslar, 8'inci Tümen'in sorumluluk alanında tahkimat yapmaya, birliklerini takviye etmeye devam etmiştir. Güney bölgelere indikçe ikmal yolları uzayan Rusların, ikmal ve iâşe konularında sıkıntı çekmeye başladığı ve nakliye faaliyetlerinin arttığı gözlemlenmiştir. 14 Haziran 1916 tarihinde 40 kadar yüklü olan mekkâre Muş'tan Kortik'e gelmiş ve ikmal faaliyeti bitiminde geri dönmüştür. Bir kısım Rus askerinin de Kızılmanastır sırtları ile İsmailağa kayalıkları arasındaki yolda çalıştığı görülmüştür⁹⁹⁴. 15 Haziran 1916 tarihinde yol çalışmaları devam etmiştir. 30 mekkâre Muş'tan Kızılağaç bölgesine gelerek ikmal faaliyeti gerçekleştirmiştir. Ruslar, Kortik Dağı'nın 2 km kuzey batısındaki tepeye 2 top yerleştirmiştir⁹⁹⁵.

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 15 Haziran 1916 Tarihi İtibariyle Cephelelerdeki Durumu Karşısındaki Rus Kuvvetleri⁹⁹⁶

⁹⁹⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 2-1.

⁹⁹⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 3-5.

⁹⁹⁶ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-14.

16 Haziran 1916 tarihinde Rus birliklerine 50 kadar yüklü mekkâre Ziyaret'ten Boğlan Gediği'ne, 20 kadar mekkâre Sıznut köyüne, 15 araba da Kızılağaç köyüne gelmiştir⁹⁹⁷. Rusların 17 Haziran 1916 tarihinde Kızılağaç mevkinde tahkimatlarını artırdığı ve eğitim yaptıkları keşif kolları tarafından tespit edilmiştir⁹⁹⁸. 3 çift beygir koşulu cephaneye veya top arabası Boğlan Gediği'nden Ziyaret köyüne doğru hareket etmiştir⁹⁹⁹. 18 Haziran 1916 tarihinde 1 tabur kadar kuvvetle 100 kadar mekkâre Ziyaret köyüne gelmiştir. Köyde yaklaşık 400 civarında hayvan olduğu tespit edilmiştir¹⁰⁰⁰. Ruslar, Sıznut ve Şeyhalan köyü¹⁰⁰¹ arasında tahkimatlarını artırmış, 8 Haziran 1916 tarihinde Murat Suyu üzerinde inşa etmeye başladıkları köprünün 3/2'sini tamamlamıştır¹⁰⁰².

19 Haziran 1916 tarihinde 5'inci Tümen'in Kelhük'ten çıkarılan keşif kolu ile Rus keşif kolu arasında yaşanan çatışmada Ruslara 4 zayıat, Şeyhomer Dağı'ndan çıkarılan keşif kolu ise 3 zayıat verdirmiştir. Mutki gönüllü milisleri de Zirket Tepesi'nde bulunan Rus birliğine baskın yaparak bir zabıt ve 8 askeri etkisiz hâle getirerek zabıtın apoletleriyle evrakını almıştır. Rusların Perhant sırtlarında tahkimata devam ettikleri görülmüştür¹⁰⁰³. 21 Haziran 1916 tarihinde ise Ruslar, 5'inci Tümen'in Kambos Dağı'nda bulunan birlikleri üzerine topçu ateşi açmış, 5'inci Tümen anında karşılık vermiştir. Karşılıklı atışlar gün boyu devam etmiştir¹⁰⁰⁴.

8'inci Tümen bölgesinde, Murat Suyu üzerinde Gaybiyan'dan¹⁰⁰⁵ Artihonk'un¹⁰⁰⁶ kuzeyine yapılmakta olan köprünün başına Ruslardan bir tabur kadar piyade birliği gelerek burada nehirden geçiş ve yürüyüş eğitimleri yapmıştır. Rus askerleri, Murat Nehri'nden geçerken su en fazla bel hizalarına kadar çıktığından Murat Suyu'nun bu mevsimde her taraftan geçit vereceği anlaşılmıştır¹⁰⁰⁷. Müteakiben Gaybiyan üzerinden Ziyaret'e tekrar gelen Rusların, 2 sahra bataryası kadar tahmin edilen bir kuvvetinin Boğlan Gediği'nde

⁹⁹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 3-6.

⁹⁹⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 6-2.

⁹⁹⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 6-2a.

¹⁰⁰⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 8-7.

¹⁰⁰¹ Muş'un Merkez ilçesi Kızılağaç bucağına bağlı köy. Günümüzdeki adı Eğirmeç. Bkz. **Askerî Belegeler Dergisi**, Sayı 140, s.185.

¹⁰⁰² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 8-7a.

¹⁰⁰³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 9-4.

¹⁰⁰⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 11-2.

¹⁰⁰⁵ Günümüzdeki adı Yoncalıöz. Muş ilinin Yaygın bucağına bağlı köy. Bkz. Sezen, **a.g.e.**, s.805.

¹⁰⁰⁶ Muş Merkez ilçesi Kızılağaç bucağına bağlı köy. Günümüzdeki adı Ortakent. Bkz. **Askerî Belegeler Dergisi**, Sayı 140, s.182.

¹⁰⁰⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 10-6, 6a.

Miğdi¹⁰⁰⁸ köyüne gelerek orada çadır kurduğu görülmüştür. Rusların 300-400 kadar atlısının Kızılağaç'tan Artihonk köyüne gittiği ve Semal¹⁰⁰⁹ sırtlarıyla Kızılağaç'ın 500 m kuzeyinde tahkimat yaptıkları tespit edilmiştir. 8'inci Tümen cephesinde gerçekleşen bu olayları Mustafa Kemal Paşa, 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları ile 2'nci Mıntıka Komutanlığı'na bildirmiştir¹⁰¹⁰.

21 Haziran 1916 tarihinde 8'inci Tümen cephesinde tüm unsurlarıyla intikalini tamamlayan 24'üncü Alay, ileri hatta bulunan 17'nci Alay'dan Kozma Dağı'nın sorumluluğunu devralmış, 17'nci Alay ihtiyata çekilmiştir¹⁰¹¹. Ruslar bir taraftan Ziyaret köyündeki birliklerini takviye ederken, diğer taraftan Murat Suyu'ndan geçiş eğitimlerine devam etmiş¹⁰¹² ve İsmailağa Kayalıkları'nda tahkimat yapmaya devam etmiştir¹⁰¹³.

23 Haziran 1916 tarihinde Ruslar, Koltik tepelerinde muhtelif bölgelerde tahkimat yapmıştır. Muş istikametinde Ruslara ait 15 kadar yüklü mekkâre Koltik bölgesine gelmiştir¹⁰¹⁴. Masalla Deresi bölgesinde bir süre tüfek ve top ateşi geldiği, bir Rus piyade bölüğünün Masalla Deresi şarkındaki Harabe Deresi içinden Harabe köyü istikametine çekildiği anlaşılmıştır. 30 kişi kadar atlı piyade birliği İsmailağa Kayalıkları'na gelmiştir¹⁰¹⁵. Ruslar, 24 Haziran 1916 tarihinde Kızılmanastır sırtlarıyla İsmailağa Kayalığı'nda ve Şeyhalan köyünün güneyindeki tahkimatı sürdürmüşlerdir. Muş'tan Suluk köyüne ve Miğdi köyünden de Ziyaret'e 50 şer mekkâre ile yük taşımıştır¹⁰¹⁶. Ruslardan esir alınan bir askerin ifadesine göre 48 toptan ibaret olan topçu birliğinin 2 taburu ile cephe, 2 taburu ile ihtiyatta, karargâhının da Muş'ta olduğu anlaşılmıştır. 25 Haziran 1916 tarihinde Kozma Dağı bölgesinde 8'inci Tümen'e ait keşif kolları, Ruslara ait 10 mekkâreyi iğtinam etmiştir¹⁰¹⁷.

25 Haziran 1916 tarihinde icra edilen bir taarruzla dere boyunun kuzey-doğusundaki tepede bulunan bir piyade bölüğü kadar Rus birliği ile yapılan muharebelerde, tepe alınarak Rus birliği geri püskürtülmüştür¹⁰¹⁸. Bu suretle

¹⁰⁰⁸ Muş Merkez ilçesine bağlı bucak merkezi. Günümüzdeki adı Yaygın. Bkz. **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.182.

¹⁰⁰⁹ Bitlis'in Merkez ilçesi Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Üçevler. Bkz. **Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yılı**, s.253.

¹⁰¹⁰ "16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ordu, 2'nci Mıntıka ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına Gönderilen 20 Haziran 1916 tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.182.

¹⁰¹¹ Akşit, a.g.e., s.401.

¹⁰¹² **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 11-6.

¹⁰¹³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 11-6a.

¹⁰¹⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 14-6.

¹⁰¹⁵ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 14-6a.

¹⁰¹⁶ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 14-5.

¹⁰¹⁷ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 14-5a.

¹⁰¹⁸ "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6961, 15.04.1331/28.06.1916, s.1.

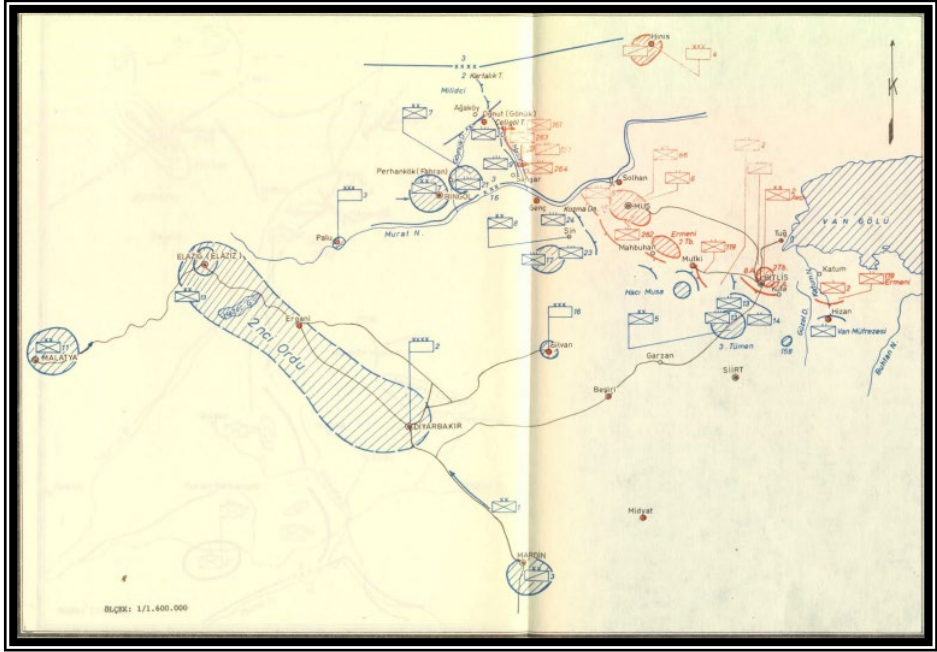
Masalla Deresi batısının Ruslardan temizlendiği bilgisi, 3'üncü Kolordu tarafından 16'ncı Kolordu'ya bildirilmiştir¹⁰¹⁹. 26 Haziran 1916 tarihinde 5'inci Tümen cephesinde Kambos Dağı'nda bulunan topçu birliği Sürüm köyü civarındaki Rusların ordugâhının bulunduğu yerleri ateş altına almış ve ordugâhın o bölgeden kaldırıldığı görülmüştür. Daha sonra Nabat Dağı'nın kuzeydoğusunda bulunduğu değerlendirilen Rus topçusuyla Türk topçuları arasında karşılıklı atışlar yapılmıştır. Ruslar Perhant sırtlarında tahkimat yapmaya devam etmiştir¹⁰²⁰. Kürt Meydanı'nın 800 m kadar doğusundaki siperlerin etrafına yaklaşık 500 m uzunluğunda tel örgü çekmişlerdir¹⁰²¹.

Haziran ayının sonlarında 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın ve karşısındaki Rus birliklerinin durumu şu şekilde olmuştur: 5'inci Tümen, Bitlis bölgesinde 15 Haziran 1916 tarihinde mevcut yerlerinde tahkimat ve muharebe hazırlıkları içerisindeydi. Van Güney Müfrezesi, Hizan'da, Hacı Musa gönüllüleri, Mutki'de, Sason gönüllüleri Mahbuban'da görevlerine devam etmektedir. 8'inci Tümen, Muş karşısında Kozma Gedigi'ndeki sırtlarda, iki alayı ile birinci hatta bir alayı ihtiyatta, Kolordu Karargâhı Silvan'da bulunmaktadır.

¹⁰¹⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 91, 94.

¹⁰²⁰ “16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ordu, 2'nci Mıntıka ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına Gönderilen 26 Haziran 1916 Tarihli Harp Raporu”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.185.

¹⁰²¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 20-5.

Görsel: Haziran Sonu İtibariyle 16'nci Kolordu ve Komşu Birlikleri ve Rus Birlikleri¹⁰²²

16'nci Kolordu'nun karşısında bulunan Rus birlikleri ise şu şekildedir: Van Güney Müfrezesi'nin karşısında 119'uncu Sibirya Ermeni Taburu, iki süvari bölüğü, 5'inci Tümen'in karşısında Rus 2'nci Kafkas Avcı Tümeni'nin 7 ve 8'nci Alayları, 6'nci Alay'dan iki tabur, bir Ermeni taburundan ibarettir. Bu kuvvetin 7 taburu ile 1 veya 2 bataryası temasta, gerisi ihtiyattadır. Mutki bölgesinde 119'uncu Drojen Taburu, üç süvari bölüğü, Mahbuban civarında varlığı şüpheli görülen iki tabur, 2'nci Kafkas Avcı Tümen Karargâhı Bitlis'tedir. 66'nci Tümen Karargâhı, Muş'ta Rus 4'üncü Kolordu Karargâhı Hınıs'ta konuşlanmıştır. 8'inci Tümen karşısında, 2'nci Kafkas Avcı Tümeni'nin 6'nci Alay'ından iki tabur ve 5'inci Piyade Alayı bulunmaktadır. Ruslar ihtiyat olarak 66'nci Tümen'inin 262'nci Alayı'nı görevlendirmiştir. İhtiyattaki birlikleri 10 piyade taburu, ismi ve numarası belirlenememiş bir süvari alayı, 18 dağ topu, 4 tabur kadar kuvvet de Muş civarında bulunmaktadır.

¹⁰²² Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-15.

30 Haziran 1916 tarihinde Çapakçur Müfrezesi emrine daha önce gönderilen 13'üncü Alay'ın 3'üncü Taburu Bitlis istikametinde esas birliğine katılmak üzere hareket etmiştir. 5 Temmuz 1916 tarihinde intikal güzergâhında olan Silvan'a ulaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu taburu Silvan'da denetlemiş, çok yorgun ve zorlu mücadeleler geçiren tabur personeline hitaben Çapakçur cephesinde yapmış oldukları hizmet ve fedakârlıklardan dolayı teşekkür etmiştir¹⁰²³.

30 Haziran 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığı'ndan 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Rusların 3'üncü Ordu bölgesine taarruz etmekte olduğu, 7'nci Tümen ile Oğnut-Kale istikametinde 3'üncü Ordu'ya yardım amacıyla bir taarruz yapılacağı haber verilmiştir. Ayrıca 8'inci Tümen'le de aynı zamanda Muş doğrultusunda bir taarruz yapılmasının düşünüldüğü ve gereken hazırlıkların yapılması emredilmiştir¹⁰²⁴.

Haziran ayı içerisinde Rus ve 16'nci Kolordu birlikleri karşılıklı taarruzlarda bulunmuş, çıkardıkları keşif kollarıyla küçük çaplı çatışmalar yaşanmış ve birbirlerinin cephelerde bulundurduğu kuvvetleri tespit etmeye çalışmıştır. Rusların 8 Haziran 1916 tarihinde üç ayrı istikametten yaptığı taarruz kesin sonuca ulaşmamış ve Türk birliklerinin mevcut durumlarını anlamaya yönelik olduğu değerlendirilmiştir. Haziran ayının sonlarına doğru birliklerine takviyeyi artıran ve bulundukları bölgelerde tahkimat yapmaya devam eden Rusların amacı, özellikle 16'nci Kolordu'nun cephesini yararak daha güney bölgelere ulaşmak olmuştur. 16'nci Kolordu'da ise emrine girecek birliklerin hepsi intikalini tamamlamış ve görev yerlerine ulaşmıştır. Teşkilatlanmasını tamamlayan 16'nci Kolordu'nun görevi ise Bitlis-Muş-Bingöl hattında savunma yapmak ve 2'nci Ordu birliklerinin intikalini tamamlanmasının ardından yapılacak taarruz için hazırlıklarını sürdürmektir.

3.1.4. 1916 Yılı Temmuz Ayı Muharebeleri

Rus birlikleri haziran ayı sonlarında 3'üncü Ordu cephesinde başlattıkları taarruzlarda ilerleme kaydetmeye başlamışlardı. 3 Temmuz 1916 tarihinde aldıkları takviyelerle, yaptıkları taarruzlarda özellikle Çoruh bölgesinde bir kısım mevzileri ele geçirdiler. 8 Temmuz 1916 tarihinde de Ruslar, 3'üncü Ordu'nun sağ kanattaki birliklerine taarruz etmeye başlamıştır. Bu olaylar üzerine 3'üncü Ordu Komutanı, 2'nci Ordu Komutanı'ndan yardım isteğinde bulunmuş ve 2'nci Ordu Komutanı da bu yardım isteğini uygun bulmuştur¹⁰²⁵. 3 ve 16'nci Kolordu Komutanlığı'na 3'üncü Ordu'nun yükünü hafifletmek maksadıyla 7'nci Tümen'in Oğnut-Siskale istikametinde taarruz edeceğini,

¹⁰²³ Çalışlar, a.g.e., s. 222.

¹⁰²⁴ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.93-95.

¹⁰²⁵ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.96-98.

8'inci Tümen'in de aynı zamanda Muş istikametinde taarruz başlatacağını bildirmiş ve gerekli hazırlıklarının yapılarak taarruza hazır olunduğunun bildirilmesini emretmiştir. Mustafa Kemal Paşa da cevap olarak 8'inci Tümen'in piyade birliklerinin taarruza hazır olduğunu bildirmiştir. Tümen'in Topçu Alay'ına da derhal cepheye hareket etmesi için emir verdiğini, topların yollarda yürütülerek cepheye gelebilmesi için 130 amelenin yol bakım onarımı yapacağını ancak amale miktarının yetmeyeceğini, bu hususta ihtiyaç olduğunu 2'nci Ordu Komutanlığı'na iletmiştir¹⁰²⁶.

3'üncü Kolordu Komutanlığı, sorumluluk sahasında 1-5 Temmuz 1916 tarihleri arasında Rus birliklerinin takviye almaya devam ettiğini ve ikmal faaliyetlerini artırdığını, Türk ve Rus birlikleri arasında keşif kolları çatışmaları yaşandığını 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirilmiştir¹⁰²⁷. Ruslar, 3'üncü Ordu'nun da bildirdiği gibi 1-5 Temmuz 1916 tarihlerinde 5 ve 8'inci Tümen cephelerinde de birliklerini takviye etmeye ve tahkimat yapmaya devam etmiştir¹⁰²⁸. 5 Temmuz 1916 tarihinde ise Masla bölgesinde çıkan çatışmada gönüllü milislerden oluşan bir keşif müfrezesinden 20 kadar şehit ve 22 askerin kayıp olduğu, Rusların ise 200 kadar zayıyatının olduğu tespit edilmiştir¹⁰²⁹.

Mustafa Kemal Paşa, 7 Temmuz 1916 tarihinde yapılacak harekâtı bizzat yerinde yönetmek ve birliklerin muharebe hazırlıklarını görmek maksadıyla Silvan'dan 8'inci Tümen cephesine yola çıkmıştır¹⁰³⁰. Tümen Karargâhı'nda genel durum hakkında bilgi edindikten sonra Tümen birliklerini, mevzileri ve 8'inci Tümen'in sol tarafında Kozma Dağı'nda bulunan 24'üncü Alayı denetlemiştir¹⁰³¹. Yaptığı denetleme sonucunda 11 Temmuz 1916 tarihinde Rusların, İsmailağa Kayalığı'nda Menlektepe'deki tahkimatını tel örgüyle takviye ettiğini ve Menlektepe'den itibaren Murat Nehri'ne kadar olan bölgede tahkimat yaptığını, Kızılmanastır sırtlarından itibaren Murat Nehri'ne kadar olan alanda ikinci bir hattın olduğunun tespit edildiğini bildirmiştir¹⁰³². 8'inci Tümen birlikleri de bulundukları mevzilerde tahkimat yapmaya ve mevzilerini güçlendirmeye devam etmiştir¹⁰³³.

¹⁰²⁶ “3'üncü Ordu Cephesine Yapılan Düşman Taarruzu Üzerine 2'nci Ordu Komutanlığı İle 16'ncı Kolordu Komutanlığı Arasında Yapılan 10 Temmuz 1916 Tarihli Yazışmalar”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.188.

¹⁰²⁷ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4442, Dos. 60, Fih. 99, 109, 111, 111-1.

¹⁰²⁸ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 24-4, 25-7, 25-7a.

¹⁰²⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4442, Dos. 60, Fih. 109-1.

¹⁰³⁰ Çalışlar, **a.g.e.**, s.222.

¹⁰³¹ Tezer, **a.g.e.**, s.41.; Gürer, **a.g.e.**, s.173.

¹⁰³² “16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 11 Temmuz 1916 Tarihli Harp Raporu”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.192.

¹⁰³³ Akşit, **a.g.e.**, s.401.

Rus Ordu Komutanı General Yüdeniç, 4'üncü Rus Kolordu'suna 2'nci Ordu'nun yığınağını bozmak ve 3'üncü Ordu'nun takviye almasını önlemek maksadıyla Elazığ istikametinde taarruz etmesini emretmiştir. Kozma Dağı'ndaki 8'inci Tümen, Murat Nehri kuzeyinden Elazığ istikametinde yapılacak bir Rus taarruzunun gerilerini tehlikeye düşürecek bir durumda olduğundan, Rus Komutanlığı bir iç hat manevrası ile kuvvet getirterek önce Kulp Boğazı'nı elde etmeye karar vermiştir¹⁰³⁴. 8'inci Tümen cephesi ise yaklaşık 32 km uzunluğunda ve mevzilerini iyi tahkim etmiştir¹⁰³⁵.

Ruslar, taarruz planına göre birlikleri şu şekilde konuşlanmıştır: Rus 2'nci Avcı Tümen'inin toplam 10 Tabur ve 2 toptan ibaret olan 2'nci Tugayı, Hudut Alay'ının bir taburu ve bir Ermeni Taburu, 2'nci Tümen Komutanı Nazarbekof komutasında Bitlis cephesindedir. 2'nci Kazak Süvari Tümeni ise Çapakçur cephesinde bırakılarak 4'üncü Rus Kolordusu'nun büyük kısmıyla Muş'tadır. Muş'un güneyinde bulunan Kortik Dağı'nı Rus birlikleri, batı istikametindeki Ziyaret Tepe'yi ve Kozma Dağı'nı ise Türk birlikleri elinde bulunduruyordu. Bu dağlardan sonra güneyde Anduk Dağı ve Tarkoş Dağları bulunmaktaydı. Kulp Boğazı ise 35 km uzunluğunda stratejik bir nokta teşkil etmekteydi¹⁰³⁶.

Taarruz hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, 12 Temmuz 1916 sabahından itibaren topçu atışlarıyla Gerikol Tepesi ve Kop Tepesi'ne, bir Rus Tugayı ile Kozma Dağı'ndaki 24'üncü Alay'a, bir Tümen kuvvetiyle de Kortik üzerinden 23'üncü Piyade Alay'ına taarruza başlamıştır¹⁰³⁷. Bu iki dağın arasında ise herhangi bir hareket gözlemlenmemiş ve taarruz iki grup hâlinde icra edilmiştir. Kozma Dağı'ndaki muharebelerde sabah 06.45 sıralarında Ruslar, Türk mevzilerine 600-700 m, Kop Tepesi'nde ise 200 ile 800 m arasında yaklaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Rusların Kızılağaç ve İsmailağa Kayalığı arasında bulunan top bataryaları ile Ziyaret Tepe ve Kozma cephesine atış yaptığını, kendisinin muharebelere iştirak ettiğini 2'nci Ordu ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına bildirmiştir¹⁰³⁸.

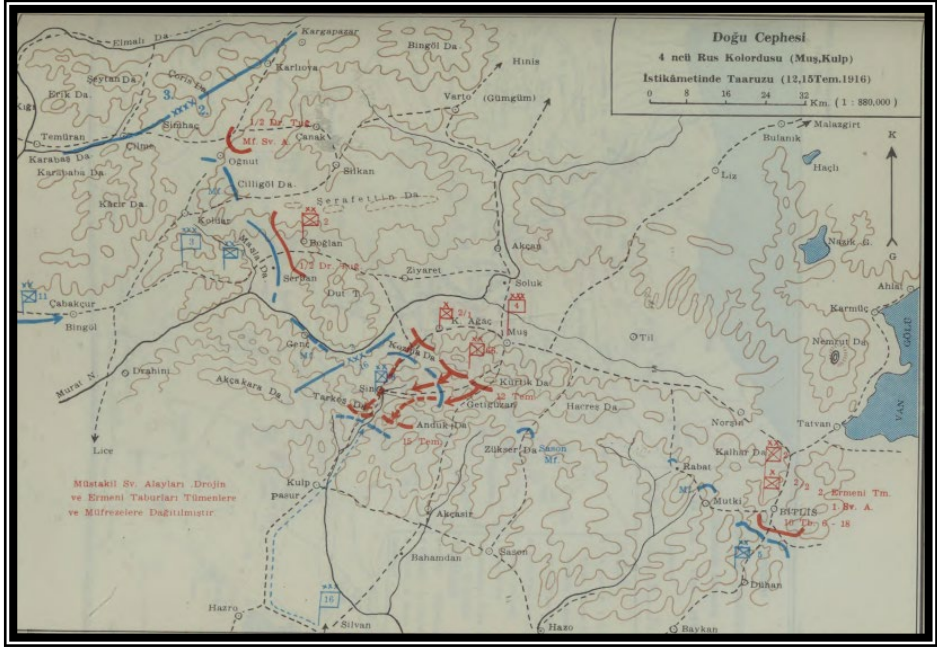
¹⁰³⁴ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.76.

¹⁰³⁵ Gürer, **a.g.e.**, s.173.

¹⁰³⁶ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.77.

¹⁰³⁷ Allen vd., **a.g.e.**, s.384.; "16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 12 Temmuz 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.194.; Çakmak, **a.g.e.**, s.153.

¹⁰³⁸ "16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ordu, 2'nci Mıntıka ve 3'üncü Kolordu Komutanlıkları ile 16'nci Kolordu Kurmay Başkanlığı'na Gönderilen 12 Temmuz 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.195.

Görsel: 4'üncü Rus Kolordusu'nun Muş ve Kulp Boğazı İstikametlerinde 12-15 Temmuz 1916 Tarihleri Arasındaki Taarruzu¹⁰³⁹

Kortik'in güneyindeki 23'üncü Alay, kendinden çok üstün Rus kuvvetleri karşısında 12-13 Temmuz günü üstün bir gayret ve fedakârlık göstererek bulunduğu hatlarda savunmasına devam etmiş, Rus birlikleri çok az bir ilerleme kaydetmiştir¹⁰⁴⁰. 23'üncü Alay, 17'nci Alay ile takviye edilmiş ise de çok üstün Rus birliklerinin taarruzunda sıkıntılar yaşamıştır. Kozma Dağı'nda 24'üncü Alay cephesinde Türk birliklerinin mevzilerine yer yer 50 m'ye kadar yaklaşmış olsa da 300 m geri püskürtülmüştür¹⁰⁴¹.

8'inci Tümen'in ihtiyatı birliği de kalmadığı gibi sahra topları da Kulp Boğazı'nı geçemediği için Tümen'de üç seri cebel ve iki adi ateşli toptan oluşan yalnız bir dağ bataryası kalmıştır¹⁰⁴². 13-14 Temmuz 1916 tarihinde gece

¹⁰³⁹ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, Kroki-14.

¹⁰⁴⁰ Maslofski, **a.g.e.**, s.488.

¹⁰⁴¹ "8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.197.

¹⁰⁴² **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.100.; Cevat Abbas Güner hatıratında Tümen'in top sayısını 4 olarak vermiş ve 2'sinin de arızalı olduğunu aktarmıştır. Güner, **a.g.e.**, s.175.; "8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler

Albay Potto komutasındaki 261'inci Rus Alay'ı, bir süngü hücumuyla 23'üncü Alay cephesini yarmış ve Türk birlikleri 1.000 kadar esir vermiştir¹⁰⁴³. Alay Komutanı Yarbay Recai Bey¹⁰⁴⁴, bu süngü hücumunda şehit olmuştur¹⁰⁴⁵. Kortik ve Kozma Dağı cephelerine taarruz eden Rus birliklerinin kuvvetinin 4 veya 5 Alay civarında ve 36 toptan ibaret olduğu anlaşılmıştır¹⁰⁴⁶.

Bu gelişen durum üzerine Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümen'in daha önce Şin mevkinde önceden hazırlanan savunma hattındaki siperlerin yerlerini ve durumlarını incelemiş, Kulp Geçidi'ni bu mevzilerden mi yoksa geçidin içerisine çekilerek içeriden mi savunulması alternatifleri üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Arazinin Rusların harekâtını kolaylaştırıcı etkisi olduğunu değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, Kulp Geçidi'nin birçok yerindeki yolların patikalardan ibaret olduğunu ve 8'inci Tümen'in buradan bütün asker ve ağırlıklarıyla serbestçe geri çekilmesine elverişsiz olduğunu tespit etmiştir. Eğer önceden hazırlanan savunma mevzilerinin tutulması ve burada meydana gelecek muharebelerin kaybedilmesi durumunda Tümen'in büyük bölümün esir olma ihtimalin olması nedeniyle bu mevzilerde bulunmayı uygun görmemiştir. Rus birliklerinin taarruzlarının devam etmesiyle Mustafa Kemal Paşa, Tümen'in geri çekilmesine karar vermiştir¹⁰⁴⁷.

Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümen'i kademe kademe ve gizlilik içinde yaklaşık 10 km geriye Tarkoş Dağı hattına çekmiştir¹⁰⁴⁸. Tarkoş hattında da Tümen'i yakından takip eden Rus birlikleri Türk birliklerini toparlanmadan ateş altına almıştır. Siperlere giren Türk birlikleri ise mevzilerinden karşılık vermeye çalışmıştır¹⁰⁴⁹. Bu durumu 2'nci Ordu Komutanlığı'na bir rapor ile bildiren Mustafa Kemal Paşa, Rusların taarruzlarının tüm şiddeti ile devam

ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.221.

¹⁰⁴³ Allen vd., **a.g.e.**, s.384.; Erikan, **a.g.e.**, s.168.; Maslofski eserinde bu muharebede 300 esir, bir top ve 3 makineli tüfek ile birçok cephe ve mühimmat ele geçirildiğini belirtmiştir. Bkz. Maslofski, **a.g.e.**, s.488.

¹⁰⁴⁴ Yarbay Hüseyin Recai (1306- P.20): 1872 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1887 yılında girdiği Harp Okulu'ndan 1 Haziran 1890'da teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 17 Mart 1914'te 3'üncü Kolordu 23'üncü Alay Komutanı olarak tayin edilmiştir. 23'ncü Alay Komutanı iken 14 Temmuz 1916'da şehit olmuştur. Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C I**, s.113-114.

¹⁰⁴⁵ Gürer, **a.g.e.**, s.179.; Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.77. Fahri Belen, bu muharebelerde 24'üncü Alay'ın 1'inci Bölük Komutanı olarak görev yapmıştır. 23'üncü Alay Komutanlığı'na vekâleten Binbaşı Fuat (Bulca) Bey görevlendirilmiştir. Bkz.: Çalışlar, **a.g.e.**, s.227.

¹⁰⁴⁶ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.100.

¹⁰⁴⁷ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos 115, Fih. 6.; Tezer, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁰⁴⁸ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos 115, Fih. 9.

¹⁰⁴⁹ Gürer, **a.g.e.**, s.179.

ettiğini, Kulp Boğazı'nın savunulmasını daha geriden ve sahra topraklarının gelebileceği bir mevkinden yapacağını ve Tümen'i uygun bir bölgeye geri çektiğini bildirmiştir. 8'inci Tümen Komutanlığı'na da 14 Temmuz 1916 tarihinde gece karanlığından istifade ederek Malaabdo¹⁰⁵⁰ istikametinde geriye çekilmesini ve bütün ağırlıklarının 17'nci km'de Kulp Geçidi mahalinde bırakmasını emretmiştir¹⁰⁵¹. 14 Temmuz akşamı Alay Komutanlarını yanına çağırarak Mustafa Kemal Paşa, bir toplantı yaparak geri çekilirken alınacak tedbirleri ve planlamayı bizzat onlara anlatmıştır¹⁰⁵². 8'inci Tümen'in vazifesinin Kulp Boğazı'nı adım adım savunmak olduğunu, bu maksatla bir alay ile top ve mitralyözden ibaret bir kuvvetin Şin-Kulp istikametiyle Tarkoş-Malaabdo istikametlerini korumak için Malaabdo'da bulundurulmasının uygun olacağını ve Tümen'in büyük kısmının da uygun bir yerde bulundurulmasını 8'inci Tümen'e emretmiştir. 24'üncü Alay'dan bir taburun ise ikinci bir emre kadar Tarkoş Gediği'nde bulundurulmasını ve Malaabdo'yu savunmasını istemiştir¹⁰⁵³.

8'inci Tümen Komutanı, 15 Temmuz 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Şin mevkinden 7 km kadar uzakta bulunan Malaabdo mevkiye gizlilik içinde çekilmenin tamamlandığını bildirmiştir¹⁰⁵⁴. Malaabdo mevkinde incelemeler yapan 8'inci Tümen Komutanı, bu bölgenin Şin Boğazı'nı savunma açısından uygun olmadığını, bu boğazın Anduk Dağı istikametinden gelen Kijik Vadisi'nin ilerisinde bulunması sebebiyle sakıncalı olduğunu ifade etmiştir. Bulunduğu bölgeden 2 km daha güneyde bulunan Panak sırtlarına çekilmenin ve burayı elde bulundurmanın daha uygun olduğunu, araziye hâkim ve ulaşım imkânları da bulunduğundan bu bölgeye çekilmeyi 16'nci Kolordu Komutanlığı'na teklif etmiştir¹⁰⁵⁵. Cephede muharebeleri bizzat takip eden Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümen Komutanı'nın bu teklifini uygun bularak Panak sırtlarının elde bulundurulmasını emretmiştir. Bunun üzerine

¹⁰⁵⁰ Kulp'un kuzeydoğusunda yer alan mevkidir. Bkz. **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.200.

¹⁰⁵¹ "8'inci Tümen Cephesi'ne Gerçekleşen Düşman Taarruzu Ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.200.

¹⁰⁵² Gürer, **a.g.e.**, s.181.

¹⁰⁵³ "8'inci Tümen Cephesi'ne Gerçekleşen Düşman Taarruzu Ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.202.

¹⁰⁵⁴ "8'inci Tümen Cephesi'ne Gerçekleşen Düşman Taarruzu Ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.206.

¹⁰⁵⁵ "8'inci Tümen Cephesi'ne Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.210.

bildirmiştir¹⁰⁵⁸. 17'nci Alay'ın zayıyatı ise 6'sı subay olmak üzere 95 şehit ve 300'den fazla yaralı olarak tespit edilmiştir¹⁰⁵⁹.

Mustafa Kemal Paşa, 17 Temmuz 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanlığı'na bir emir göndermiştir. Tümen'in Kulp Boğazı'nı bulunduğu hatlarda savunmasını, topçu bataryalarının boğazın etrafında ve özellikle sol tarafta bulunmasını, Rus birliklerinin Tümen karşısında ve gerisinde bıraktığı kuvvetlerin tespit edilmesini, önemli stratejik noktaların küçük müfrez birlikleri tarafından tahkim edilmesini istemiştir¹⁰⁶⁰. 19 Temmuz 1916 tarihinde 23'üncü Alay'dan bir tabur Anduk Dağı'nda bulunan Rus kuvvetlerini açığa çıkarmak maksadıyla hareket etmiş ancak yapılan teşebbüs sonuç vermemiştir. Anduk Dağı'nda bir müfreze bırakılarak, birlikler bölgelerine dönmüştür¹⁰⁶¹. 16'ncı Kolordu Komutanlığı cephesinde 20-22 Temmuz 1916 tarihleri arasında Türk ve Rus birlikleri arasında keşif kolları çatışmaları yaşanmış ve topçu atışları yapılmıştır¹⁰⁶².

24 Temmuz 1916 tarihinde ise 8'inci Tümen karşısındaki Rus birliklerinin kuvveti tespit edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Rus birliklerinin 8'inci Tümen cephesinde 2 alay kadar kuvvet bırakarak diğer birliklerini Oğnut mıntıkası başta olmak üzere başka bölgelere kaydardığını 2'nci Ordu Komutanlığı'na bildirmiştir¹⁰⁶³.

Mustafa Kemal Paşa, muharebeleri cephede bizzat yönetmiştir. 8'inci Tümen'in Kulp Boğazı'nın içerisine geri çekilmesini sağlayarak yaşanabilecek büyük bir hezimetini önlemiş ve sonraki dönemde Muş'u geri alabilecek taarruz harekâtını icra etmek için gereken şartları oluşturmaya gayret etmiştir. Ancak, bu geri çekilme kararının sebepleri, Başkomutanlık Vekâleti ve 2'nci Ordu Komutanlığı'nca anlaşılamamış ve bu durum Mustafa Kemal Paşa'ya sorulmuştur¹⁰⁶⁴. Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu Komutanlığı'na cevap olarak

¹⁰⁵⁸ “8'inci Tümen Cephesi'ne Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.222.

¹⁰⁵⁹ 17'nci Alay'ın Kop Tepe Muharebeleri olarak da adlandırılan 12-14 Temmuz 1916 tarihleri arasındaki şehitlerin sayısıdır. Aktaran Akşit, **a.g.e.**, s.412.

¹⁰⁶⁰ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4446, Dos. H-25, Fih. 1-21.

¹⁰⁶¹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.115.

¹⁰⁶² “Tebliğî Resmî” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6983, 07.05.1332/20.07.1916, s.1. “Tebliğî Resmî” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6989, 13.05.1332/26.07.1916, s.1.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.117-118.

¹⁰⁶³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4446, Dos. H-26, Fih. 1-14.; Çakmak, **a.g.e.**, s.153.

¹⁰⁶⁴ “2'nci Ordu Komutanlığı Tarafından 16'nci Kolordu Komutanlığı'na Verilen 17 Temmuz 1916 Tarihli Emir”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.227.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.225.; Tezer, **a.g.e.**, s.46.

gönderdiği raporda, muharebelerin seyri ve arazinin durumuna göre komutanlık yetkisine dayanarak bu kararını verdiğini açıklamıştır. Söz konusu geçidin ileriden savunulmasının her yönden sakıncalı bulunduğunu ve böyle bir savunmanın Tümen'in tamamen Ruslara karşı hedef gösterilmesi anlamına geleceğini ve ileride telafisi mümkün olmayacak bir durumun yaşanabileceğini belirtmiştir. Bu kararlar maddi, manevi her türlü kötü durumdan uzak kalınmış olduğunun görülebildiğini, doğru olduğuna inanarak bu kararı tereddüt ve şüphesi olmayan bir komutan sıfatıyla verdiğini, tüm sorumluluğun kendisinde olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁶⁵.

Mustafa Kemal Paşa, muharebelerin en zor zamanında geri çekilme kararı vermiş ve birliklerinin geriye doğru çekilmesini yaverleriyle beraber takip etmiştir. Bu esnada yaşanan bir olayı yaveri Cevat Bey şu cümlelerle hatıratına not etmiştir¹⁰⁶⁶:

“Üç gün, üç gece devam eden muharebelerden sonra (...) geri çekilen birliklerden yirmi beş yaşlarında, uzun boylu bir asker; “üç gün üç gece düşmana dikine dikine süngü salladım, beni buraya niçin çektiler? İki saat evvel taburumla süngü hücumu yaptık; düşman çekildi. Amma bizi de buraya çektiler niçin çektiler diyordu? Doğrusu ben bu sorgular karşısında endişeye düştüm ve yerimden hareketlenirken kumandan beni durdurdu. Sorgu sırası Mustafa Kemal'e gelmişti. Erle manga arkadaşı gibi konuşuyordu. Köyünü kasabasını öğreniyordu (...) Bununla da kalmadı O büyük dahi, askere üç gün gece cereyan eden muharebelerin ayrıntılı hesabını da verdi (...) Balıkesirli İsmail bütün askerî vaziyetini takınarak bir şey sormasına müsaade istedi. “sor (...)” emrini almıştı. ‘Zatınız Mustafa Kemal Paşa mısınız?’ demişti. “Evet, ben Mustafa Kemal'im” cevabını alan İsmail: “Paşam, mademki sen buradasın (...) Başımızdasın. Öyleyse mesele yok” diyerek şiddetlenen düşman ateşine yanımızdaki siperde cevap veren arkadaşlarının arasına atıldı. ve ateşe başladı.”

Her zaman birlikleriyle iç içe olan ve muharebeyi cephede birliklerinin başında yöneten Mustafa Kemal Paşa, moral ve motivasyonu şu şekilde tanımlamıştır: “Ordunun komutasını üstüne almış olan subayların ve komutanların yarattığı güçtür.”¹⁰⁶⁷. 1918 yılında kaleme aldığı hatıralarında ise “Komutanlar birliklerin moral durumlarını bizzat içlerine girmek suretiyle anmalı. Bu şekilde daha güvenle emir verebilir. Üst rütbedekiler emirlerinde

¹⁰⁶⁵ Tezer, a.g.e., s.47.

¹⁰⁶⁶ Gürer, a.g.e., s.180.

¹⁰⁶⁷ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)**, I. Cilt, (Der. Nimet Unan), Maarif Matbaası, İstanbul, 1945, s.311.

olanlarla konuşmalı, serbest söz söylemeye alıştırmalı. Bu tutum faydalı ve gereklidir” demiştir¹⁰⁶⁸.

Mustafa Kemal Paşa, 8’inci Tümen’in düştüğü bu tehlikeli durumdan kurtulabilmesi ve ilerleyen zamanlarda ve daha uygun koşullarda Ruslara taarruz edebilmesi için kararlarını cesaretle uygulamıştır. Muharebelerin öncesinde ve muharebeler sırasında her zaman askeriyle iç içe olması, birliklerin moral ve motivasyonunu artırmıştır. Taarruz harekâtında birlikleri ile cepheye ön saflarda, geri çekilirken de en gerideki askerleriyle gelerek onlara güven ve cesaret vermiştir. Bu bölgeden geri çekilirken “Bugün çaresiz buradan ayrılacağım, fakat bir şartla ki, o da çok kısa bir gelecekte yine ve hem de yalnız buralara kadar değil, daha ilerilere gitmek için tekrar geleceğim” demiştir¹⁰⁶⁹. Mustafa Kemal Paşa’nın Kafkas Cephesi’nde en zor zamanlarında söylediği, doğru ve yerinde bu sözü, çok az bilinmektedir¹⁰⁷⁰. Lord Kinross, Atatürk’ün aldığı bu stratejik kararı:

“2’nci Ordu’nun sağ yanında kolordusuyla dövüşen Mustafa Kemal çarpışmanın en hareketli yerindeydi. Soğukkanlılığı sayesinde muhtemel bir esirlikten ya da ölümden kurtulmuştu. Sonra sorumluluğu üzerine alarak bir geri çekilme emri verdi, emir dışı hareketiyle tehlikeye atmış olduğu meslek hayatı böylece kurtuluyordu.” cümleleriyle yorumlamıştır¹⁰⁷¹.

Mustafa Kemal Paşa ise Kulp Geçidi’nde icra edilen bu harekâtı 1918 yılında şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Bana askerlik hayatımda en çok zevk veren şey, Muş cephesinde 8’inci Tümen ile yaptığımız geri çekilme harekâtındaki başarı olmuştur. Bu harekâtın değerini önce hiç kimse takdir edememiştir. İstanbul’dan ve benden önce Ordu Komutanı olan Ahmet İzzet Paşa hazretlerinden gelen telgraflarda bir bozulma ve felaket mi olduğundan ve bu kötü durumdan sonra düşmanın nerelere kadar gelebileceğinden, daha ne kadar kuvvet istediğimizden bahsediliyordu. Bu telaşta adı geçen şahsın hakkı da yok değildi. Çünkü ben, uyguladığım manevranın, benim içinde bulunarak görüp değerlendirdiğim gerekçelerini açıklamaya vakit bulamıyordum ve daha doğrusu hareketimin hafifletici sebeplere, ilme ve tekniğe dayalı olduğu fikri tamamı ile

¹⁰⁶⁸ Afet İnan, **Mustafa Kemal Atatürk’ün Karlsbad Hatıraları**, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s.22.

¹⁰⁶⁹ Tezer, **a.g.e.**, s.44.

¹⁰⁷⁰ Hamza Zülfikar, “Atatürk ve Gambos Dağı”, **Türk Dili Atatürk ve Gençlik Dergisi**, Sayı 407, Ankara, Kasım 1985, s.314.

¹⁰⁷¹ Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Akdeniz Yayıncılık, 13. Basım, İstanbul, 2002, s.130.

“şunun için veya bunun için Tümen’imi geri çekiyorum” demeye gerek bırakırmıyordu. Sadece durum şu kararı gerektirdi diyor ve aynı zamanda uyguluyordum. Beş kattan fazla düşman karşısında arkadaşım Mehmet Nuri Bey’in Tümen’ini kesinlikle yenilmeden ve özellikle pek şanlı muharebeler yaparak sanki bir manevra meydanında eğitim yapıyor gibi birinci hatta bulunduğu mevzide 3 gün muharebe ettirdikten sonra Tarkoş hattına ve oradan da bir gece manevrası ile daha geriye ikinci bir hatta çektim... Düşman bizi mağlup ettiğine inandı, daha fazla takip etmedi. Karşımda dağınık üç grup halinde tertiplendi. 10 gün sonra Bitlis cephesi ile birlikte burada yaptığım taarruzla düşmanı mağlup ve perişan ederek Muş’u geri aldım. Aynı günde Bitlis’i geri almıştım... Benim için böyle bir örnek göstermek lazımdı. Çünkü aksi takdirde yaptığım geri çekilmenin iddia ettiğim önem derecesi anlaşılamayacaktı.”¹⁰⁷².

Mustafa Kemal Paşa, 1918 yılında yaptığı bir konuşmada geri çekilme manevraları hakkında şu cümleleri ifade etmiştir¹⁰⁷³:

“Komutanların en büyük cesareti, sorumluluktan korkmamalarıdır... Namuslu ve onur sahibi bir komutan için ölüm hiçbir vakit hatıra gelmez, onu düşündüren uygulamasının isabetli olup olmadığıdır. Aksine geri çekilme manevrası için komutada pek büyük isabetli kararlı ve ileri görüşlü olmak lazımdır. Bizim ordumuzu felakete uğratan çoğu zaman geri çekilme manevrası için azim ve karar sahibi komutanlarımızın yokluğu olmuştur. Üstün düşman taarruzu karşısında çoğu zaman komutanlar, askerin kendi kendine yerlerini bıraktıkları zamana kadar karar vermekten çekinirler ve sonra da çekilmeyi kabahat ve askeri kabahatli görürler.”

Mustafa Kemal Paşa’nın, Kafkas Cephesi’nde edindiği tecrübeleri Türk İstiklal Harbi’ne yansıttığı görülmektedir. Bu stratejik geri çekilme kararının daha geniş kapsamlısını Türk İstiklal Harbi’nde 10-24 Temmuz 1921 tarihleri arasında cereyan eden Eskişehir-Kütahya Muharebeleri sırasında vermiştir. Türk ordusunu Sakarya Nehri doğusuna 150 km geriye çekerek burada savunma harekâtı planlamış ve uygulamıştır¹⁰⁷⁴. Türk ordusunun muharebeleri kazanması için uygun olan şartları hazırlarken Yunan ordusunun ikmal hatlarını uzatarak onları çok daha zor şartlarda harekât yapmak zorunda bırakmış-

¹⁰⁷² **Atatürkçülük (Birinci Ktap): Atatürk’ün Görüş ve Direktifleri** (Genelkurmay Başkanlığına Hazırlanmıştır), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.227-229.

¹⁰⁷³ Atatürkçülük (Birinci Ktap), s.239.

¹⁰⁷⁴ Suat İlhan, **Atatürk ve Askerlik Düşünce ve Uygulamaları**, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s.161.

tır. Bu muharebelerde Yunan ordusunun ilerleyişi karşısında kabul edilen strateji, önce orduyu uygun mevzilere çekilerek yapılan taarruzlara karşı direnmek, ardından uygun hareket tarzlarıyla taarruzu durdurmak ve boşa çıkartmaktır. Bu maksadın gerçekleşmesiyle aynı zamanda yeni orduyu kurmak için zaman kazanılması sağlanmak istenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu strateji, nihai amacın belirleyiciliği merkezinde ve “cephelerde kazanılmış tecrübenin” bir yansıması, “askerliğin gereği” olarak görülmektedir¹⁰⁷⁵.

Bu geri çekilme hareketleri taarruz harekâtı için elverişli koşullar oluşuncaya kadar, daha uygun hatlarda ve mevzilerde savunma yapmak ve Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle “düşmanı vatanın harim-i ismetinde boğmak” maksadıyla yapılmaktadır. Yani başka bir deyişle taarruz harekâtı daha elverişli bir zamanda yapılmak üzere ertelenmektedir ve uygun şartlar oluşunca düşman imha edilmektedir. O'nun uyguladığı bu stratejiyle her iki cephede de düşmana karşı zafer kazanılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, 24 Temmuz 1916 tarihinde görevlendirdiği bir heyet ile 17'nci Alay bölgesini denetlemiş ve arazi tetkiki yaptırmıştır¹⁰⁷⁶. Birliklerin yeni aldığı savunma düzenleri, hazırladığı siperleri ve muharebelerden sonraki durumlarını denetlemiştir. Kulp Boğazı'nın elde bulunduracak savunma hatlarını oluşturulmasına müteakiben 8'inci Tümen'e ileriki günlerde 2'nci Ordu Komutanlığı'nın yapacağı taarruz harekâtına yönelik hazırlıklara başlanması yönünde emir vermiş ve 26 Temmuz 1916 tarihinde Boyrokaltı mevkinde kurduğu Karargâhı'ndan Silvan'a dönmüştür¹⁰⁷⁷.

8'inci Tümen bölgesinde şiddetli muharebeler devam ederken Ruslar, aynı zamanda 5'inci Tümen'e de saldırmıştır. 12 Temmuz'da başlayan saldırılarda 5'inci Tümen, Rusları Şavur Kalesi mevkinde geri püskürterek ilerisinde bulunan bazı mevzileri ele geçirmiştir¹⁰⁷⁸. Ruslar, 15 Temmuz 1916 tarihinde Bitlis bölgesindeki birliklerini Muş'tan bir süvari alayını göndererek takviye etmiştir¹⁰⁷⁹. Mustafa Kemal Paşa, bu gelişmelerden sonra 2'nci Ordu Komutanlığı'na 24 Temmuz 1916 tarihinde, Rus ordusunun Bitlis cephesine başka bir birlik kaydırmasına yönelik kesin bir bilgi olmamasına rağmen 5'inci

¹⁰⁷⁵ Körpe vd., **a.g.m.**, s.247.

¹⁰⁷⁶ Akşit, **a.g.e.**, s.414.

¹⁰⁷⁷ Erikan, **a.g.e.**, s.168.; Tezer, **a.g.e.**, s.48.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.228. Çalışlar, 26 Temmuz 1916 tarihindeki günlüğüne o günün kadir gecesini belirtti.

¹⁰⁷⁸ “16'nci Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'nci Ordu, 2'nci Mıntıka ve 3'üncü Ordu Komutanlıkları ile 16'nci Kolordu Kurmay Başkanlığı'na Gönderilen 12 Temmuz 1916 Tarihli Harp Raporu”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.195.: **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.110.

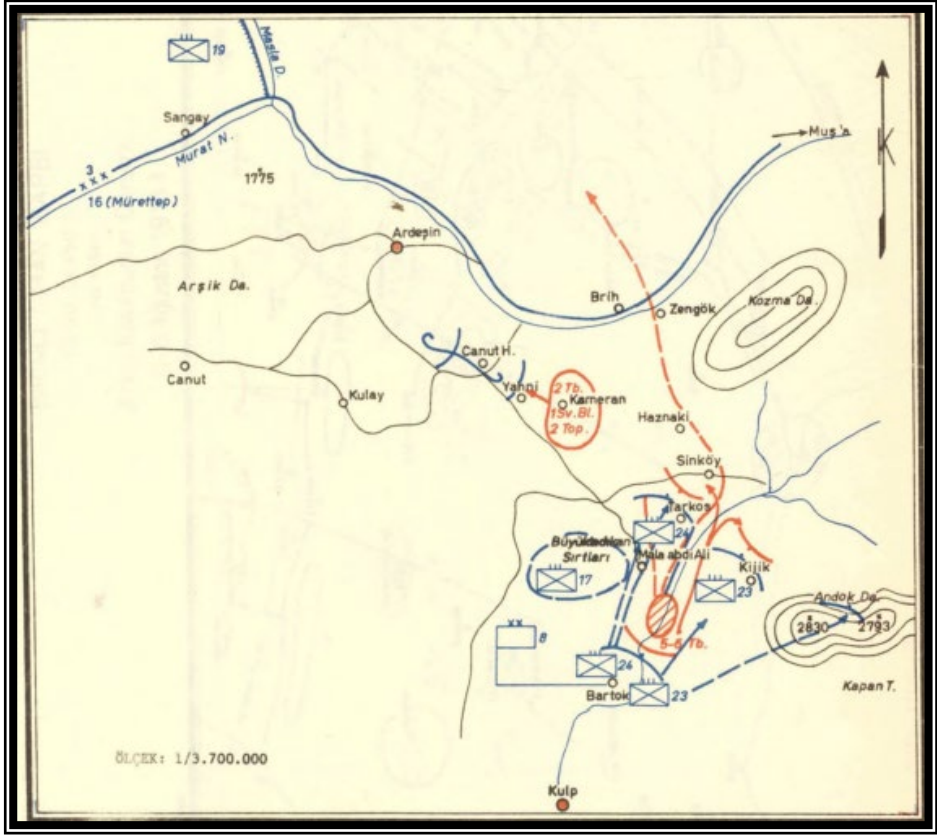
¹⁰⁷⁹ “8'inci Tümen Cephesine Gerçekleşen Düşman Taarruzu ve Bunun Üzerine Alınan Tedbirler ve Harekâta Dair 12-16 Temmuz 1916 Tarihleri Arasında Yapılan Yazışmalar”, **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.206.

Tümen cephesine şiddetli taarruza geçmesinin kuvvetle muhtemel olduğu yönünde rapor göndermiştir¹⁰⁸⁰.

25 Temmuz 1916 tarihinde Bitlis Cephesi'nde bir süvari bölüğünden oluşan Rus askerleri, Hizan kuzeyindeki köylere girerek yaklaşık 50 kişiyi öldürmüştür. Bazı kadınlarla hayvanları ve erzakı götürürken bölgedeki Türk müfreze birliği tarafından takip edilerek ateş altına alınmışlardır. Rus birlikleri, karşı koyamayarak hayvanları ve erzakı terk ederek Güzeldere istikametinde geri çekilmiştir. 27 Temmuz 1916 tarihinde 8'inci Tümen cephesinde 23'üncü Alay tarafından Kinik köyüne görevlendirilen keşif kolları takviye edilerek Anduk Dağı'nın batı sırtları kontrol altına alınmış, sabahın aydınlanmasıyla yaşanan ve üç saat süren muharebeler sonucunda Türk birlikleri, Anduk Dağı'nı ele geçirmiştir. Rus birliklerinin hareketlerini takip etmek için 8'inci Tümen keşif kolları görevlendirmiştir¹⁰⁸¹.

¹⁰⁸⁰ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4446, Dos H-26, Fih. 1-14.

¹⁰⁸¹ "Tebliğî Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6931, 13.05.1332/29.05.1916, s.1.;16'ncı Kolordu Komutanlığı Tarafından 2'inci Ordu ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarına Verilen 28 Temmuz 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.234.

Görsel: 1916 Yılı Temmuz Ayı Sonunda 8'inci Tümen'in Durumu¹⁰⁸²

29 Temmuz 1916 sabahın aydınlanmasıyla 24'üncü Alay birlikleri tarafından Tarkoş Dağı'na yapılan bir taarruz harekâtıyla Tarkoş Gediği ele geçirilmiştir. 24'üncü Alay birlikleri, 30 Temmuz 1916 tarihinde gece saatlerinde Tarkoş Gediği batısındaki tepede bulunan Rus birliklerine yaklaşmış ve güneş doğarken yapılan baskınla Rus birliklerini geri püskürtmeye başlamıştır. Tarkoş Gediği'nin gerisinde bulunan bir Ermeni birliği ve Tarkoş Gediği'nin doğusundaki Yuvarlak Tepe arasında bulunan süvari bölüğüyle karşılıklı çatışmalar başlamış ve Ruslar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Geri çekilen Rus birliklerini Türk birlikleri takip ettiğinden Ruslar, Tarkoş Gediği gerisinde bulunan iki dağ topunu ateş etmeye fırsat bulamadan aceleyle geri hatlara çekmişlerdir. Temmuz ayı sonunda 8'inci Tümen'in cephedeki durumu şu şekildedir.

¹⁰⁸² Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-18.

dedir: 23'üncü Alay, Anduk-Kijik bölgesinde, 24'üncü Alay, Tarkuş, Mala-abdiali bölgesinde, 17'nci Alay, Büyük Ladikan bölgesinde ihtiyatta, 8'inci Tümen Karargâhı ise Bayrok'tadır¹⁰⁸³.

3.1.5. 1916 Yılı Ağustos Ayı Muharebeleri

Ruslar, 2'nci Ordu'nun devam eden yığınağını bozmak ve Elazığ-İsken-derun istikametlerinde ilerlemek maksadıyla taarruzlarını temmuz ayı sonla-rında artırmaya başlamıştır. 4'üncü Rus Kolordusu Kulp Boğazı'nda, 8'inci Tümen karşısında başarılı olamayınca, 261'inci Alayı 8'inci Tümen'in cephe-sinde bırakarak, 66'nci Tümen'inden 3 alay ile 2'nci Tümen'den iki alay ol-mak üzere toplam 5 alay kadar bir kuvveti 3'üncü Kolordu bölgesine, Oğnut'a kaydırmıştır. 2'nci Kazak Süvari Tümeni'ni de 7'nci Tümen cephesinde ko-nuşlandırmıştır. 7'nci Tümen Masalla Deresi'ni savunmakta, Oğnut bölge-sinde de Çapakçur Müfrezesi savunmada ve sınırlı şekilde yapılan Rus taar-ruzlarına karşı koymaktadır¹⁰⁸⁴. 4'üncü Rus Kolordusu 29 Temmuz 1916 ge-cesi Oğnut'u ele geçirmek maksadıyla Çapakçur Müfrezesi'ne taarruza başla-mış ve 30 Temmuz 1916 tarihinde Oğnut'u ele geçirmiştir¹⁰⁸⁵.

27 Temmuz 1916 tarihinde Ruslar, Çilligöl ve Melikan hattında 1'inci Tümen bölgesine taarruza başlamış, 1'inci Tümen sekiz piyade taburu ve iki dağ bataryasından oluşan kuvvetiyle bu hatlarda tutunmaya çalışmıştır. Rus-ların yaklaşık olarak altı piyade alayı, iki sahra bataryası ve bir süvari alayın-dan kurulu bir kuvvetle ardı ardına yaptığı taarruzları, 3.000'ni aşkın zayıat verdirerek geri püskürtmüştür. 30 Temmuz 1916 tarihinde kadar süren bu mu-harebeler sırasında 1'inci Tümen'in zayıatı 204 şehit ve 464 yaralı olmuştur. 1 Ağustos 1916 tarihinde Ruslar, Çilligöl Tepesi'ni üç ayrı istikametten kuşa-tarak ele geçirmiş, Türk ordusu birlikleri ise Haçiyân istikametinde geri çekil-miştir¹⁰⁸⁶. Aynı zamanda 7'nci Tümen de Oğnut'dan geri çekilmeye başlamış-tır¹⁰⁸⁷.

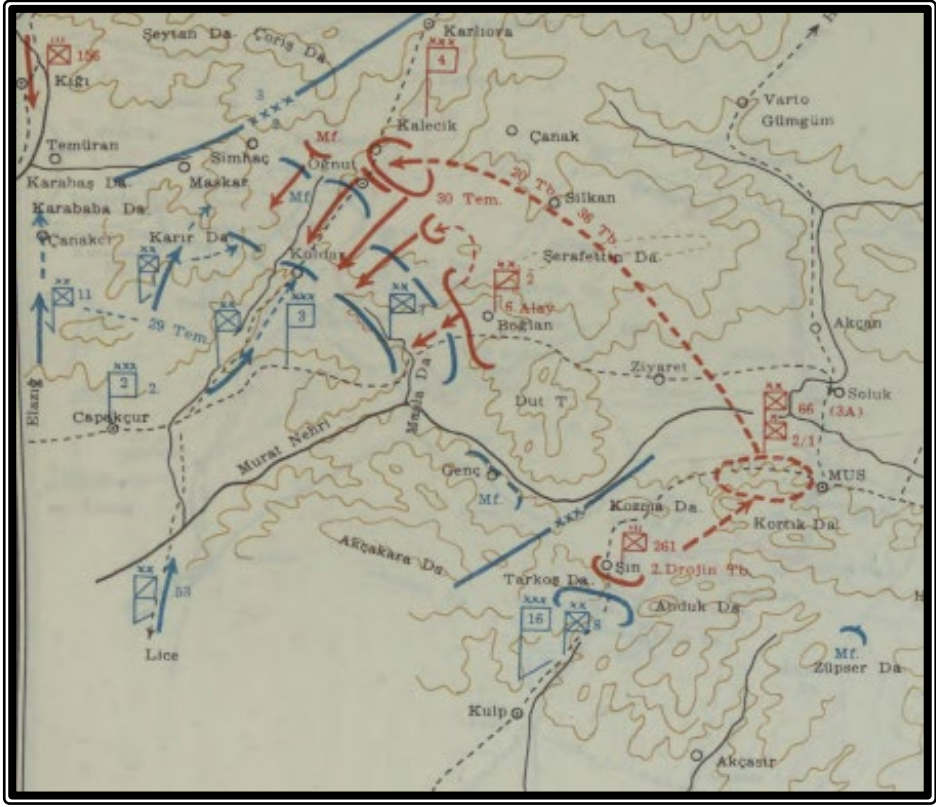
¹⁰⁸³ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.130.

¹⁰⁸⁴ Erikan, a.g.e., s. 168.; Maslofski, a.g.e., s.489.

¹⁰⁸⁵ Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s.79.

¹⁰⁸⁶ Selışık, a.g.m., s.14.

¹⁰⁸⁷ Allen vd., a.g.e., s.389.; "Tebliğî Resmi" başlıklı haber, İkdâm, Sayı 6995, 21.05.1332/03.08.1916, s.1.

Görsel: Ağustos Ayı Başında Oğnut ve Çilligöl Tepesi'ne Rus Taarruzları ve Cephenin Durumu¹⁰⁸⁸

2 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, birliklerine: “Bundan sonra yapılacak muharebelerde, bir cephede düşmanın bir baskısı görülürken, diğer birliklerin buna seyirci kalmayarak, duruma göre ya tehlike bulunan yere yardım veya kendi karşılarındaki düşmana taarruz etmeleri, bundan böyle bir kural olarak kabul edilmelidir” şeklinde direktifini vermiştir. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na da Rusların, son günlerde 1'inci Tümen cephesine yaptığı taarruzlarda Kulp cephesinden büyük bir miktarda birliği buraya kaydırıldığının anlaşıldığını bildirmiş, Kolordu'nun 5 ve 8'inci Tümenlerle taarruza geçmesini emretmiştir¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸⁸ Belen, 1916 Yılı Hareketleri, Kroki-16.

¹⁰⁸⁹ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.138.

Mustafa Kemal Paşa, bu durum üzerine 5 ve 8'inci Tümenlere 2 Ağustos 1916 tarihinde bir emir yazarak göndermiştir. Emirde, Rusların Oğnut cephesinde gerçekleştirdiği taarruzlar sonucunda Kolordu cephesindeki kuvvetlerinin büyük bir kısmının 3'üncü Kolordu cephesine gönderdiğinin anlaşıldığını ve saldırılarını devam ettirmelerinin beklendiğini belirtmiştir. 16'ncı Kolordu olarak 3'üncü Kolordu'nun yükünü hafifletmek için bugün taarruza geçileceğini ve gerekli hazırlıkların yapılmasını, yapılacak olan taarruzun koordineli olarak hep birlikte ve önemli istikametlerde yapılması gerektiğini belirtmiştir. 5 ve 8'inci Tümen'in taarruza başladığı zamanı, taarruz istikametlerini, aldıkları muharebe düzenlerini bildirilmelerini ve sürekli Kolordu'ya bilgi vermelerini emretmiştir¹⁰⁹⁰.

2 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bir rapor göndermiştir. Raporunda, taarruz hakkındaki Kolordu emrini aldığını, toplu bir taarruzun, cephenin daha iyi bir hâle getirilerek ancak beş gün sonra yapılabileceğini bildirmiştir¹⁰⁹¹. Bu taarruzun planını ise şu şekilde açıklamıştır:

- Hacı Musa Bey ve Şeyh Hazret gönüllüleri ile 15'inci Alay 3'üncü Tabur ve ihtiyat kuvvetlerinin Şeyhomer mevkinde toplanarak Nabat Dağı'na ve Deştok¹⁰⁹² sırtlarına taarruz yapacak, Van Güney Müfrezesi ise Simek¹⁰⁹³ ve Güzeldere'de toplanacaktır.
- Şeyhomer istikametinden yapılacak taarruzun hazırlıkları yapılmaya kadar Tümen sağ ve sol taraflarının keşif faaliyetleri ile meşgul olacaktır. 14'üncü ve 15'inci Alay'ın ihtiyat birliklerinin Mermut Dağı'na bir baskın yapacak, bu maksadın hâsıl olabilmesi için de 14'üncü Alay'dan 400 kişilik bir kuvvet Haçikan ve Yako bölgesinden Mermut'a taarruz edecektir.
- Tümen ihtiyatı olarak 13'üncü Alay'ın bir taburu bunduğundan, bu tabur Mermut taarruzuna katılacaktır.

Mustafa Kemal Paşa, Albay Refet Bey'in gönderdiği raporu beğenmemiş ve aynı gün 2 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen'e tekrar bir emir göndermiştir. Bu emirde, Tümen'inin görevinin cephesine iyi bir şekil vermeye çalışmak olmadığını hatırlatarak beş gün sonra yapılacak taarruzun amacına hizmet etmeyeceğini bildirmiştir. Kolordu'nun vazifesinin bugün taarruza geçmek olduğunu, emrinin kesin olduğunu, en geç yarın havanın aydınlanmasıyla

¹⁰⁹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-22.

¹⁰⁹¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-23.

¹⁰⁹² Siirt'in Baykan ilçesinin kuzeybatısında yer almaktadır. Bkz. *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.240.

¹⁰⁹³ Günümüzdeki adı Bölük yazı. Bitlis'in Merkez ilçesine bağlı bucak merkezi. Bkz. *Cumhuriyetin 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı*, s.255.

beraber taarruza başlanmasını ve ihtiyat kuvvetlerinin en seri vasıtaıyla toplanarak alınan yeni emir üzerine en seri istikametden taarruza geçmesini emretmiştir¹⁰⁹⁴.

8'inci Tümen Komutanı Albay Nuri Bey ise Tümen'in taarruz planını şu şekilde yapmıştır:

- 23'üncü Alay bir taburu ile Şan Suyu doğusu ile Gelimansur Deresi kuzey istikametinden, bir taburuyla da Kop Tepesi'ne taarruz edecek, 24'üncü Alay Kulp Suyu ile Şin-Tarkoş Geçidi-Malaabdiyalı yolu arasındaki bölgeye ve Tarkoş Gediği'nden, kuzeydoğu istikametinde taarruza Şin Boğazı'nı açacaktır.
- İki bölük eksik kuvvetiyle 17'nci Alay, başlangıçta Tarkoş Geçidi'nin 1 km güneybatısında ihtiyatta bulunacak, 23'üncü Alay'ın 2'nci Taburu, Anduk Dağı'nda kalacak, 17'nci Alay'ın iki bölümü Tabur Komutanı emrinde Tümen'in yapacağı taarruz harekâtını Murat Vadisi'ne karşı emniyete almak için, 24'üncü Alay'ın sol tarafından ilerleyecektir.
- Topçu bataryaları Tarkoş Gediği sırtlarında ve Anduk Dağı'nın batı yamaçlarında mevzilenecek, 13'üncü Alay'ın 3'üncü Taburu ise Tümen Karargâhı yakınında ihtiyatta bulunacaktır¹⁰⁹⁵.

5 ve 8'inci Tümenler, 2/3 Ağustos 1916 tarihinde gece yarısı taarruzlarına başlamıştır¹⁰⁹⁶. 5'inci Tümen'in sol kanadında Nabat Dağı'nda devam muharebelerde Rus birlikleri 500 m geri püskürtülmüştür. 8'inci Tümen cephesinde ise 23'üncü Alay, Kop Tepesi'ni, 24'üncü Alay Şin ve Tarkoş hattını ele geçirmiştir. Ruslar bir taraftan geri çekilirken Kozma sırtlarını bir tabur kadar kuvvetle elde tutmaya çalışmıştır. Topçu birlikleri yolların iyi durumda olmasından dolayı mevzilerine yerleşmekte gecikmiştir¹⁰⁹⁷. Rus birlikleri, Türk birliklerinin taarruzlarına karşı koymaya çalışmıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Bitlis ve Muş istikametlerinde başlattığı bu taarruzlara Rus ordusu

¹⁰⁹⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-23a.

¹⁰⁹⁵ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.138-139.

¹⁰⁹⁶ Selışık, **a.g.m.**, s.15.

¹⁰⁹⁷ "5 ve 8'inci Tümenler Tarafından Başlatılan Taarruz ve Muharebenin Durumu Hakkında 3 Ağustos 1916 Tarihli Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.246.

hazırlıksız yakalanmıştır¹⁰⁹⁸. 8'inci Tümen, Kozma mevkindeki muharebelerinde 60'a yakın esir ele geçirmiştir¹⁰⁹⁹. Bu bölgede bulunan gönüllü milis birlikler, araziye bildiklerinden oldukça faydalı olmuşlardır¹¹⁰⁰.

3 Ağustos 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümen Komutanlığı'ndan sorumluluk sahasındaki Rus birliklerinin durumunu, miktarını ve Nabat Dağı ile Kambos Dağı'ndaki Rus mevzilerindeki vaziyetlerini bildirmeleri istemiştir¹¹⁰¹. 5'inci Tümen karşısındaki Rus birliklerinin Nabat Dağı'nda bir tabur, Kambos Dağı'nda bir tabur, Bitlis Çayı'nın batısında bir alay, Perhant sırtlarında bir tabur olmak üzere toplam iki alay kadar kuvvetten oluştuğunu bildirmiştir¹¹⁰². Tümen'in sağ kanat birliklerinin henüz Ruslarla temas sağlamadığını¹¹⁰³, sol kanatta ise muharebelerin devam ettiğini belirtmiştir¹¹⁰⁴.

¹⁰⁹⁸ Gölhis Prays, *Askerî Mecmua*, Eylül 1928, 46'ncı Sene, 70'nci Sayı, 185. (Rus Kafkas Ordusunda bulunan muhabir, bu haberin Manchester Gardiyan gazetesinin 12-13 Eylül 1916 tarihli nüshalarından neşredildiğini belirtmiştir.)

¹⁰⁹⁹ Çalışlar, *a.g.e.*, s.231.; "Tebliğî Resmi," başlıklı haber, *İkdam*, Sayı 6997, 23.05.1332/05.08.1916, s.1. Bu haberde Kafkas cephesi sağ kanatta yapılan muharebelerde 40 esir ele geçirildiğini belirtmektedir.

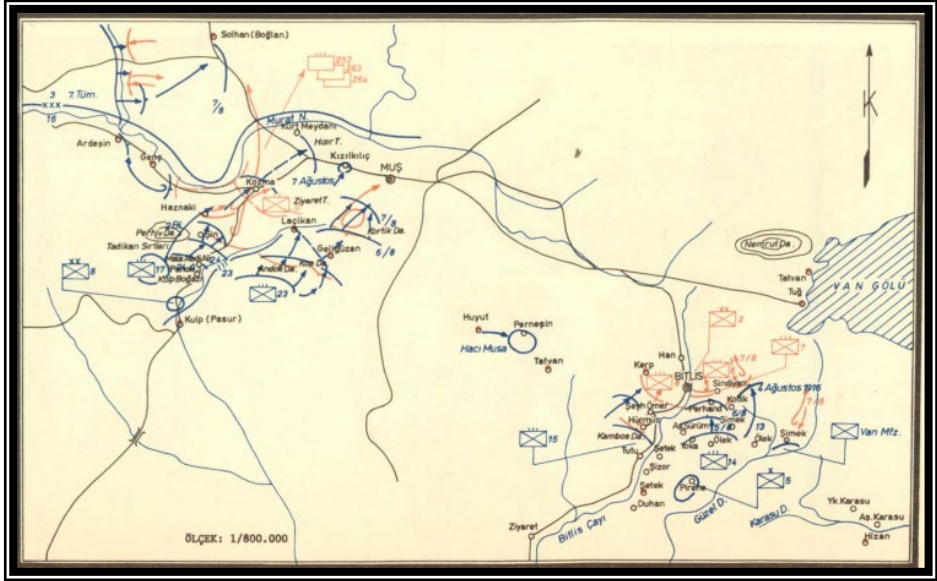
¹¹⁰⁰ Çakmak, *a.g.e.*, s.154.

¹¹⁰¹ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-32.

¹¹⁰² *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-33.

¹¹⁰³ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-34.

¹¹⁰⁴ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-35.

Görsel: 02-06 Ağustos 1916 Tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Karşısındaki Rus Birliklerinin Durumu¹¹⁰⁵

4 Ağustos 1916 tarihinde ise 5'inci Tümen, cephedeki durumunu bildiren bir raporu 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na göndermiştir. Raporda:

- Şeyh Ömer Müfrezesi, Nabat Dağı'nda taarruzlarına devam etmiş, Ruslar birinci hat siperlerinden bazılarını tahliye etmiş, ikinci hatta ise savunmalarına devam ettiğini,
- 13'üncü Alay'ın gece başlayan taarruzlarıyla Vervan, Sason, Vanek ve Simek'in ele geçirildiğini, Koltik'in doğusunda yapılan şiddetli taarruzlarda Rusların ordugâhlarını terk etmesiyle bir miktar cephane ve 16 esirin ele geçirildiğini,
- 13 ve 14'üncü Alaylar Meydantepe-Perhant hattında bulunduğu, Koltik kuzeyindeki Rus siperlerin ele geçirildiğini, 15'inci Alay'ın ise Nabat Dağı'na taarruzlarına devam ettiğini,
- Bitlis Çayı'nın batısındaki birliklerin Rus siperlerini ele geçirmeye çalıştığını, Rusların bazı siperlerini boşalttığını ve Rus siperlerine 30 m mesafeye kadar yaklaşmışsa da şiddetli topçu ateşleri nedeniyle bu bölgede tahliye edilmeyen siperlerin ele geçirilemediğini belirtilmiştir¹¹⁰⁶.

¹¹⁰⁵ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, Kroki-19b.

¹¹⁰⁶ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-49.

Mustafa Kemal Paşa, Albay Refet Bey'e taarruzun istenilen şekilde ilerlemediğini ve 13'üncü Alay'ın çok fazla doğu istikametinde açılmış olduğunu bildirmiş ve Tümen'in emniyeti için gerekli tedbirleri alması konusunda telkinde bulunmuştur. Albay Refet Bey, bu telkinlere karşı verdiği cevapta, 13'üncü Alay'ın fazla doğu istikametinde açıldığının doğru olduğunu ancak mecburen bu hâl tarzını uyguladığını, Tümen'in hedefine ulaşması için gereken tedbirleri aldığını ifade etmiştir¹¹⁰⁷.

4 Ağustos 1916 tarihinde 8'inci Tümen bölgesinde devam eden taarruzlarda ise 17 ve 24'üncü Alaylar, Rusların 2 alay ve 2 topçu bataryası kuvvetinde bir birlikle işgal ettikleri Kozma Dağı'nda, Rusları birinci hat siperlerinden çıkarmıştır. Kortik bölgesinde Ruslar, tahkimatlarına devam etmiştir. Ermeni gönüllüleriyle birlikte bir tabur Rus birliği Koltik'te, Laçikan Deresi kuzey sırtlarını işgal eden bir tabur Rus birliği savunmada kalmıştır. Kozma sırtlarını ele geçiren birliklerin müteakiben bu bölgelere taarruz etmesi planlanmıştır. 23'üncü Alay, bir taburuyla Kop Tepesi mevkinde, diğer bir taburu Laçikan güney sırtlarına ve 3'üncü Taburu da Tarkoş hattının sağ kanadına taarruz hazırlıklarına yapmaktadır. Tümen Karargâhı Tarkoş Gediği'nde bulunmaktadır¹¹⁰⁸.

5 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen Koltik kuzeyindeki Rus mevzilerini ele geçirmiş ve Bitlis istikametinde taarruzları devam etmiştir. 5'inci Tümen'in sağ kanadında bulunan birlikler Rusların ikinci hatta bulunan mevzileri dâhil ele geçirmiştir. 13'üncü Alay Ruslardan birçok muhtelif malzeme ile birlikte 4 Rus askerini ele geçirmiştir¹¹⁰⁹. Rus birlikleri kuvvetlerini Bitlis'e doğru Başhan köyü istikametinde geri çekmek zorunda kalmıştır¹¹¹⁰.

8'inci Tümen, Laçikan-Azizan arasındaki Rus mevzilerini ele geçirmiştir. Bu bölgede Rus birlikleri şiddetli direniş göstermesine karşılık, Kozma sırtlarına yapılan taarruzlarda Türk kuvvetleri başarı sağlamıştır. Kozma Dağı sırtlarında 24'üncü Alayı bırakarak 23 ve 17'nci Alaylar ile Kortik istikametinde taarruzlara devam etmiştir¹¹¹¹. Kozma Dağı Muharebeleri'nde 2'si obüs, 7'si

¹¹⁰⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-5.

¹¹⁰⁸ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.148.

¹¹⁰⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-6.; 13'üncü Alay, Ruslardan bir makineli tüfek namlusu, iki makineli tüfek semeri, yedi sandık makineli tüfek cephanesi, yüz portatif çadır, iki mekkare, dört merkep birçok telefon teli ele geçirmiştir.

¹¹¹⁰ Allen vd., a.g.e., s.392.; Çakmak, a.g.e., s.154.

¹¹¹¹ Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s.80.

sahra topu olmak üzere 9 top, 6 mitralyöz, top koşum hayvanları ve birçok silah ile 200 Rus askeri esir alınmıştır¹¹¹².

Albay Refet Bey, 6 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na 5'inci Tümen'in 2-3 Ağustos 1916 gecesi başlayan ve hâlen devam eden taarruzları hakkında bir rapor göndermiştir. Raporunda, taarruzun tüm şiddetiyle devam ettiğini ifade etmiştir. Tümen'in karşısında 20 top ve 12 tabur kadar iki Rus alayı kuvvetin olduğunu, Ruslara hiçbir mevkiye arazi kapatılmadığını, cephaneleri bittiği takdirde taarruzlarına süngü ve el ve tırnaklarıyla dahi devam edeceklerini bildirmiştir¹¹¹³.

6 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen, Bitlis'in 16 km güneybatısındaki Nabat Dağı yamaçlarındaki Rus siperlerini ele geçirmiş, Ruslar, Bitlis bölgesinde tahkim ettikleri siperlerini savunmakta yetersiz kalmıştır. 5'inci Tümen birliklerinin Koltik ve Meydan Tepe'nin doğusundaki taarruzları devam etmiştir. Sabah saatlerinde Bitlis Deresi'nin her iki tarafında yapılan 14'üncü ve 15'inci Alayların taarruzlarıyla, Nabat Dağı ve Meydan Tepe tamamen ele geçirilememiştir. Daha sonra yapılan taarruzlarda Nabat Dağı, Mermut ve Perhant sırtları ele geçirilmiştir. Alınan esirlerin beyanlarına göre, Bitlis bölgesindeki Rusların 7'nci ve 8'inci Piyade Alayları ile 6'ncı Piyade Alay'ının bir taburu, bir Drojin ve iki Ermeni taburu ile 300 süvarisinin bulunduğu anlaşılmıştır. Rus birliklerinin Bitlis merkezindeki çadırlarını topladığı, eşya yüklü hayvanlarla acele hareket ettiğinin gözlemlendiği ve Rus ordusunda bunlar gibi geri çekilme emaresini gösteren başka belirtiler de görülmeye başlanmıştır¹¹¹⁴.

06 Ağustos 1916 tarihinde, Ruslar, Destük-Meydantepe ve buradan kuzeye uzanan hatta tutunmaya çalışmıştır¹¹¹⁵. 8'inci Tümen'in Kozma Dağı bölgesindeki muharebeleri devam etmekle birlikte karşısındaki Rusların dağılık bir şekilde geri çekilmeye başladığı görülmüştür. Bu durum üzerine

¹¹¹² BOA, HR.SYS., 1212-15.; Çalışlar, a.g.e., s.231.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 6999, 23.05.1332/07.08.1916, s.1.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7000, 24.05.1332/08.08.1916, s.1.

¹¹¹³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-7.

¹¹¹⁴ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.149.; "Meydantepe Üzerine Yapılan Taarruza Dair 5'inci Tümen Komutanlığı İle 16'ncı Kolordu Komutanlığı Arasındaki 6 Ağustos 1916 Tarihli Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.278.

¹¹¹⁵ "5'inci Tümen Cephesindeki Duruma Dair 5'inci Tümen Komutanlığı ile 16'ncı Kolordu Komutanlığı Arasındaki 6 Ağustos 1916 Tarihli Yazışmalar", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.282.

Kozma sırtları ele geçirilmiş ve bir kısım birliklerde Kızılağaç köyüne ve Murat Nehri'nin karşı tarafına geçmiştir. Çatışmalarda Rus birliklerinden 2 top, 2 makineli tüfek, 1.000 kadar esir ele geçirilmiştir¹¹¹⁶.

Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümen'i Nabat Dağı'ndaki başarılı taarruzlarından dolayı, 8'inci Tümen'i ise Kozma Dağı'nı ele geçirmesinden dolayı tebrik etmiştir. 5'inci Tümen'in taarruzlarını Kambos ve Mermut Dağı'na, 8'inci Tümen'in ise uygun bir kuvvetle Kızılağaç-Kürdmeydanı hattını işgal etmek için taarruzlarına devam etmesini emretmiştir¹¹¹⁷. 5 ve 8'inci Tümenlere gönderdiği başka bir Kolordu emrinde, 3'üncü Kolordu'nun cephesindeki Ruslara karşı 6 Ağustos 1916 tarihinde 1'inci, 7'inci, 14'üncü ve 53'üncü Tümenleriyle taarruza geçtiğini, 16'ncı Kolordu'nun amacının ise karşısındaki Rus birliklerini mağlup etmesinin ardından Bitlis ve Muş'u işgal etmek olduğunu belirtmiştir¹¹¹⁸.

6/7 Ağustos 1916 tarihi gecesi 8'inci Tümen'in 23'üncü Alay'ı, Kortik Dağı'nı ele geçirmiş, geri çekilen Rus birliklerini takip ederek Muş Ovası'na girmiştir. Kortik Boğazı'nda Rusları arkadan çevirmeyi başaran 23'üncü Alay, siperlerden beyaz bayrak çeken Rus birliklerini, bölükler hâlinde silahlarıyla birlikte teslim almayı başarmıştır. Siznut köyü ve Murat Köprüsü civarındaki Rus birlikleri ve Ermeniler, köyleri yakarak geri çekilmiştir. 23'üncü Alay'ın Muş istikametinde taarruzlarına devam edeceğini, 24'üncü Alay'ın İsmailağa Kayalığı, Hızır Tepesi ve Kürtmeydanı batısından geçen hattı işgal ettiğini, 8'inci Tümen Komutanı Mehmed Nuri Bey 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir. 2'nci Ordu Komutanı da 16'ncı Kolordu Komutanı'na Rusların geri çekildikten sonra 8'inci Tümen'e yapacakları bir karşı taarruz ihtimaline karşı gerekli tedbirleri almasının uygun olacağını bildirmiştir¹¹¹⁹. Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümen'e gönderdiği emirde, 5'inci Tümen'in taarruzlarının başarılı bir şekilde ilerlediğini, 8'inci Tümen'in Muş'u ele geçirmesinin ardından Muş-Kızılağaç hattında toplanarak verilecek yeni görevler için gerekli hazırlıkları yapmasını bildirmiştir¹¹²⁰.

Bu muharebelerde 8'inci Tümen'in şehitlerinin haricinde 4 subay ve 300 yaralı olduğu tespit edilmiştir. 8'inci Tümen'in karşısında bulunan 261'nci

¹¹¹⁶ BOA, HR. SYS., 1212-15.; Çakmak, a.g.e., s.154.; Feridun, a.g.e., s.274.

¹¹¹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-7.

¹¹¹⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-24.

¹¹¹⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 18.; "8'inci Tümen Komutanlığı Tarafından 16'nci Kolordu Komutanlığı'na Verilen 7 Ağustos 1916 Tarihli Harp Raporu", **Askerî Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s.293.

¹¹²⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 18-1.; "Tebliğî Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7001, 27.05.1332/09.08.1916, s.1.

Rus Alayı ise personel mevcudunun %30'unu kaybetmiştir. 07 Ağustos sabahına kadar toplanan esir sayısı 338 olmuştur¹¹²¹. Rus kuvvetleri 8'inci Tümen'i Kulp Boğazı'nın gerilerine çekilmeye zorlamış ancak 8'inci Tümen'in bu başarılı taarruzları neticesinde 4'üncü Rus Kolordu'su tüm cephelelerde geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu taarruzlarda bölgedeki gönüllü milislerinde katkıları çok önemli olmuştur¹¹²².

7 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen'in sağ kanadında bulunan 13'üncü Alay'ın yaptığı taarruzlara karşı koymaya çalışan iki piyade alayı, bir süvari alayı ve sayısı tespit edilemeyen topçu birliğinden oluşan Rus birlikleri, 4 saatlik bir direnişten sonra bozguna uğrayarak Van istikametinde geri çekilmiştir. Perhant ve Koltik'te bulunan 14'üncü Alay, Meydantepe'ye baskın yapmak üzere hazırlıklarına devam etmiştir. Rusların Bitlis'te bulunan erzak, cephane ve diğer eşyalarını da Van istikametinde götördükleri görülmüştür. 8'inci Tümen'in Muş Ovası'na girdiğini ve 261'nci Alay'ın geri çekildiğini öğrenen Bitlis'te ki Rus birlikleri çekilmeyi hızlandırmışlardır. Geri çekilirken Bitlis'in kuzey bölgelerinde tarlaları yaktıkları görülmüştür. Güzeldere mevkinden ilerleyen ve bir süvari alayı ile bir piyade taburundan oluşan Rus birlikleri, Van Güney Müfrezesi'ne saldırmış ancak geri püskürtülmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Van Güney Müfrezesi'ne geri çekilen Rus birliklerini takip etmesini emretmiştir. 5'inci Tümen Komutanı Refet Bey, Tümen'in cephanesinin bu gece yapılacak taarruzlara yetmesi durumunda birliklerin daha hızlı ilerleyeceğini 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir¹¹²³.

8'inci Tümen'in harekât planı gereği 23'üncü Alay, Muş'un hemen yanındaki sırtları ele geçirmiş, 17'nci Alay ise kasabanın içerisine birkaç farklı istikametten girmiştir. Karşılaştıkları ufak çaplı Rus birlikleri de çok direnmemiş ve teslim olmuştur. Bu harekât sırasında 2 makineli tüfek, 9 top, 600 civarında Rus askeri esir alınmıştır. Ele geçirilen esirler, gruplar hâlinde Kolordu geri bölgesine sevk edilmiştir¹¹²⁴.

8 Ağustos 1916 tarihinde 8'inci Tümen, Muş kasabası ve mevcut durum hakkında 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bir rapor göndermiştir. Raporunda, Muş'ta 50 hane kadar Müslüman halkın bulunduğunu, birkaç binanın ve telg-

¹¹²¹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.151.; Allen vd., **a.g.e.**, s.392.

¹¹²² Çakmak, **a.g.e.**, s.155.

¹¹²³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4446, Dos. H-29, Fih. 1-4, 1-4a.;“5'inci Tümen Komutanlığı Tarafından 16'nci Kolordu Komutanlığı'na Verilen 7 Ağustos 1916 Tarihli Harp Raporu”, **Askeri Belgeler Dergisi**, Sayı 140, s. 299.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.152.; Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.81.

¹¹²⁴ Akşit, **a.g.e.**, s.423-424.; Erginsoy, **a.g.e.**, s.181.

raf merkezinin, Murat Nehri'nin kuzeyinde birkaç köyün yakıldığını, bir miktar erzak ele geçirildiğini bildirmiştir¹¹²⁵. Askerlerin ve hayvanların arazi ve mevsim şartlarının da etkisiyle devam eden muharebeler sonunda hareket kabiliyetinin çok azaldığını, iase ve nakliye araçları bakımından sıkıntı yaşandığını ifade etmiştir¹¹²⁶.

8 Ağustos 1916 tarihinde saat 06.35'te Albay Mehmet Nuri Bey, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Muş'un kontrol altına alındığını "Muş kasabasının bugün Sekizinci Fırka tarafından zabt ve işgal olduğu ma'ruzdur" cümlesiyle bildirmiştir. 5'inci Tümen Komutanı Refet Bey de aynı tarihte saat 06.45'te "Meydantepe'nin dahi zaptını müteakıb inayet-i Hakk'la Bitlis zabt ve işgal kılınmıştır." cümlesiyle bildirmiştir. Rus birlikleri, Bitlis'ten geri çekilirken binaları yakmıştır. 5'inci Tümen, geri çekilen Rus birliklerini takip etmeye devam etmiştir¹¹²⁷. Muş'un, Türk ordusu tarafından ele geçirildiği haberini alan Bitlis'teki Rus birlikleri, şehri boşaltarak önce Tatvan'a, sonra da daha geriye Karmuş istikametinde çekilmişlerdir¹¹²⁸.

Kafkas Cephesi'nde kendini gösteren bu ilk zaferin bundan sonraki gelecek zaferlerin habercisi olduğu ve Türk ordusuna güvenildiği yönünde haberler gazetelere yansımıştır¹¹²⁹. Bu zaferler dış basında da haber olmuştur. Viyana'dan Viner Alkemya Çaytong gazetesi, "Hasta Adam Heybetli Bir Dev İmiş" ve "Boğaz İçinde Kuvvetli Adam" başlıkları atarak Bitlis ve Muş'un işgal edilmesini ile ilgili yazılar kaleme almış, Berlin Times Gazetesi ise, "Son derece süratle harekete kadir olan Türk Müfrezeleri yine dikkatimizi ehemmiyetle etmelidirler. Çeteler tarafından muzaheret olunan bu Osmanlı Müfrezeleri her tarafta gayri muntazır ve negahani bir surette meydana çıkıyorlar" cümleleriyle gelişmeleri haber yapmıştır¹¹³⁰. İsviçre Bernerbont gazetesi, 17 Ağustos 1916 tarihinde "Kafkas Cephesi'nde ordunun sağ cenahı Bitlis üze-

¹¹²⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 18-2.

¹¹²⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 18-2a.

¹¹²⁷ "5 ve 8'inci Tümen Komutanlıkları tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Verilen 8 Ağustos 1916 Tarihli Harp Raporu", *Askerî Belgeler Dergisi*, Sayı 140, s.307.

¹¹²⁸ Maslofski, a.g.e., s.489.; *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.155.; Feridun, a.g.e., s.275.; "Tebliğî Resmî" başlıklı haber, *İkdam*, Sayı 7004, 30.05.1332/12.08.1916, s.1.

¹¹²⁹ "Siyasiyat, İran ve Kafkas Cephelerinde" başlıklı haber, *Tanin*, Sayı 2751, 28.05.1332/10.08.1916, s.1.

¹¹³⁰ "Hasta Adam Heybetli Bir Dev İmiş" başlıklı haber, *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı 12689, 31.05.1332/13.08.1916, s.1.; "Müttefik Matbuatın Mütalaası" başlıklı haber, *Tanin*, Sayı 2753, 01.06.1332/14.08.1916, s.1.; "Kafkasya Harekâtı ve Times" başlıklı haber, *Tanin*, Sayı 2763, 11.06.1332/24.08.1916, s.1.; "Türk Kuvveti Nazar-ı Dikkatimizi Celp Etmelidir" başlıklı haber, *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı 12699, 10.06.1332/23.08.1916, s.1.; "İran ve Kafkas Cephelerimizde mazfariyetlerimiz ve (Times)" başlıklı haber, *Servet-i Fünun*, No. 1317, 18.06.1332/31.08.1916, s.1.

rinden Siirt'e ilerlemekte olan Ruslara savlet edip bunları Van Gölü'ne sürmüş ve Murat Suyu Rusların elinden çıkmıştır.” şeklinde haber yapmıştır¹¹³¹. Jurnal Doyari gazetesi, “Türk Mukabil Taarruzu Rusları Felce Uğrattı” başlığı ile Rus ordusunun topçu kuvvetinin üstünlüğüne rağmen Türk ordusu tarafından felce uğratıldığını belirtmiştir¹¹³². Bulgaristan'ın Kampana gazetesi, “Türkler tarafından ihraz olunan muvaffakiyet bütün Bulgaristan'da büyük bir meseretle karşılanmıştır.” cümleleriyle haber yapmıştır¹¹³³. Jurnal gazetesinin Fransız muhabirinin haberi ise şu cümlelerle verilmiştir: “Türk Ordusunun mukabil taarruzu 2 Türk Generalinin kumandası altında bulunan 2'nci Ordu tarafından icra edilmiştir. Grandük'ün ordusuna karşı bir kuvvet tarafından üç hücum yapılmıştır (...) Rus Ordusunun adeden faik ve topça daha kuvvetli olmasına rağmen Türk Ordusunun harekâtı askeriyesi mühim muvaffakiyetler elde etmiştir.”¹¹³⁴.

2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 8 Ağustos 1916 tarihinde gönderdiği bir telgraftaki şu cümlelerle Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik etmiştir¹¹³⁵:

“Zamana göre askerini muhafaza ve icabında bu kuvvetden istifadeye bi-hakkın kadir olan zât-ı vâlâ-yı kumandanîlerinin himem-i duâ-şinâs ve kârâşnâları ve bi'l-cümle kumandan ve zabitan ve efradın inzıam eden hamaset ve şecaati ile begayetu'llah ihrâz eyledikleri muvaffakiyyeti anşamîm-i kalb tebrik ve tevalisini Cenâb-ı Feyyâz-ı Mutlak'dan tazarru' ve teşekkür etmek maiyyet-i kumandanîlerine iblâgını ricâ eylerim efendim.

Mustafa Kemal Paşa, bu tebrik telgrafını bir yazı ekinde okunması maksadıyla tüm birliklerine göndermiştir¹¹³⁶. Başkomutan Vekili Enver Paşa da 9 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'ya bir telgraf göndererek kendisini tebrik etmiştir¹¹³⁷. Sultan V. Mehmet Reşat da Mustafa

¹¹³¹ “Türk Ordusunun Muvaffakiyatı” başlıklı haber, **Tercüman-ı Hakikat**, Sayı 12693, 04.06.1332/17.08.1916, s.1.; “Irak ve İran Seferleri, Askerlerimizin Zaferleri Hakkında” başlıklı haber, **Servet-i Fünun**, No. 1316, 11.06.1332/24.08.1916, s.1.

¹¹³² “Türk Mukabil Taarruzu Rusları Felce Uğrattı” başlıklı haber, **Tercüman-ı Hakikat**, Sayı 12696, 07.06.1332/20.08.1916, s.1.

¹¹³³ “Türk Muvaffakiyetinin Bulgaristan'daki Tesirâtı” başlıklı haber, **Tasvir-i Efkâr**, No 1837, 04.06.1332/17.08.1916, s.1.

¹¹³⁴ “Kafkasya ve İran Taarruzumuz Bir Fransız Muhabirinin İşarâtı” başlıklı haber, **Tanin**, Sayı 2767, 15.06.1332/28.08.1916, s.1.

¹¹³⁵ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4466, Dos. H-29, Fih. 1-8a.

¹¹³⁶ Akşit., **a.g.e.**, s.427.

¹¹³⁷ Evsile, **a.g.t.**, s.44.

Kemal Paşa'yı 12 Aralık 1916 tarihinde "İkinci Rütbeden Mecidiye Nişanı" ile ödüllendirmiştir¹¹³⁸.

Bitlis ve Muş'un işgalden kurtarılmasından sonra Yusuf Ziya (Gökalp), 20 Ağustos 1916 tarihinde "Kafkaslara Doğru" başlıklı bir şiir kaleme almış ve tüm yurda bu zaferi duyurmuştur¹¹³⁹.

"Kafkaslara Doğru"

*Gökte uçan mızraklarla bir sabah erken
Cengâverler Kafkaslara akın ederken
Buzlu dağlar üzerinde bir ses gezindi,
Naralarla kışnemeler ürperip dindi:
"Ey Türk oğlu!. Bugün yine şeref günüdür"
Düşmanlar bir yıldırım gibi vur öldür!
Cehennemden pusu kursa yolunda dağ, taş,
Zapt olunmaz coşkun bir sel gibi köprü, taş!
Bir dakika bile sakın inme atından,
Vazgeçme yeryüzündeki saltanatından!..
Yıldırımlar tutuşturdu gözlerde bu ses,
Gülüyordu her çehrede bir kızıl heves!
Naralarla göğşe doğru kalktı mızraklar,
Bir alevden dalga gibi uçtu bayraklar,
Pembe güneş selamladı doğudan Türk'ü,
Uzaklardan geliyordu bir şanlı türkü!...
Her ne zaman cengi ilan ederse hakan
Kâinatı baştanbaşa bürür ateş, kan!
Toplar kızıl bir sevinçle haykırır, güler,
Bir ufuktan bir ufuğa kalkar süngüler!..*

*Beylerbeyi, 07.08.1332/20.08.1916
Yusuf Ziya"*

Bitlis ve Muş'un Ruslardan geri alınmasının iç ve dış basında çok olumlu yansımaları olmuş, Türk ordusunun moral ve motivasyonunu artırmıştır. Bu zaferde 8'inci Tümen'in başarısı çok büyük olmuştur. Muş'un geri alındığının haberini alan Ruslar, Bitlis bölgesinden geri çekilmelerini hızlandırmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu muharebelerde harp prensiplerini zamanında ve yerinde uyguladığı görülmektedir. Askerî harekâtın planlanmasında ve uygu-

¹¹³⁸ Kocatürk, a.g.e., s.87.; **Milli Savunma Bakanlığı**, <https://ata.msb.gov.tr/genel/icerik/nisan-ve-madalyalari>. (Erişim Tarihi: 23.04.2022).

¹¹³⁹ "Kafkaslara Doğru" başlıklı haber, **Tanin**, Sayı 2768, 15.06.1332/29.08.1916, s.1.

lanmasında kullanılan ve bir başlangıç noktası olarak kabul edilen harp prensipleri¹¹⁴⁰ harekâtta komutana bir yol göstericidir. Uygulanması mevcut duruma ve harekâtın gidişatına göre değişmektedir. Harp prensipleri aralarında bir üstünlük veya öncelik sıralaması olmamakla beraber zafer kazanmayı sağlaması açısından bir bütün olarak düşünülmesi gerekmektedir. Günümüze kadar icra edilmiş birçok savaşta imkân ve kabiliyetleri üstün olan tarafların kendilerinden zayıf olan kuvvetler karşısında başarıya ulaşamadıklarına harp tarihi tanıklık etmiştir. Muharebeyi kazanan tarafın başarı sebepleri araştırıldığında, harp prensiplerini titizlikle uyguladıkları görülmüştür.

Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu Komutanlığı'na Bitlis ve Muş'un ele geçirildiğini, 5'inci Tümen'in Rus birliklerini Rahova Ovası'na kadar takip etmeye devam edeceğini, 8'inci Tümen'in ise verilecek yeni görevler için hazırlıklarına devam ettiğini bildirmiştir. 8'inci Tümen Komutanlığı'na da hazırlıklarını bir an önce tamamlamasını ve Boğlan'da bulunan 7'nci Tümen ile irtibat kurulmasını emretmiştir¹¹⁴¹.

2'nci Ordu Komutanı, 8 Ağustos 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya Boğlan mevkinin ve Muş'un işgal edilmesinden sonra birliklerin toplanmasının ardından iâşe ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için muharebelere birkaç gün ara vermek istediğini bildirmiştir. Ayrıca, Bitlis ve Muş'un elde bulundurulması için gereken tedbirlerin alınacağı ve birliklerin en hızlı şekilde toplanarak yeni verilecek görevlere hazır olmasının sağlanacağını ve 8'inci Tümen'in takviye edileceğini belirtmiştir. 2'nci Ordu Komutanı, Muş cephesinde bir alay bırakmayı, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bir tümen daha vermeyi ve harekâtta kesin sonuç alınacak Çapakçur mıntıkasındaki tümenden de tasarruf sağlanacağını düşündüğünü söylemiş, 5'inci Tümen'den bir alayın bu maksat için Muş'a gönderilmesi hususunda Mustafa Kemal Paşa'ya düşüncesini soruştur¹¹⁴².

Mustafa Kemal Paşa, 9 Ağustos 1916 tarihinde düşüncelerini 2'nci Ordu Komutanı'na göndermiştir. 2'nci Ordu Komutanı'nın gönderdiği emrin isabetli ve uygulanabilir olduğunu ifade eden Mustafa Kemal Paşa, 5 ve 8'inci Tümenlerin toparlanmak için zamana ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. 5'inci Tümen karşısında bulunan Rusların ne kadar yıprandığı ve Rahova Ovası'nda toplanıp yeni bir muharebe yapıp yapamayacağını hakkında henüz net bir bilgi

¹¹⁴⁰ Harp Prensipleri: Hedef, Taarruz ve Manevra, Emir Komuta Birliği, Kuvvet Tasarrufu ve Sıklet Merkezi, Moral, Hukuka Uygunluk, Sadelik, Baskın ve Emniyet, Hukuka Uygunluktan oluşmaktadır. Çeşitli ordularda uygulanan harp prensipleri için Bkz. Yılmaz Oğuz, **Küreselleşen Dünyada Harp Stratejisi**, Form Ofset, Ankara, 2008, s.92.

¹¹⁴¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4446, Dos. H-29, Fih. 1-7.

¹¹⁴² **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 18-3.

Van Güney Müfrezesi, Güzeldere Vadisi boyunca Tatvan istikametinde düşmanı takip etmektedir. 5'inci Tümen karşısındaki Rus birlikleri ise 7 ve 8'inci Kafkas Alayları, Drojin ve 2 Ermeni taburundan oluşmuştur. Muş cephesindeki Rus kuvveti Boğlan Gediği ve Ziyaret köyü istikametinde doğuya doğru geri çekilmektedir. Keşif kolları 18 Rus askerini esir almış, Rus birliklerinin bölgede herhangi bir harekâtı gözlemlenmemiştir. 8'inci Tümen karşısında ise Murat Nehri ve Muş arasında Rusların 261'inci Alay ve 1 Drojin Taburu savunmada kalmıştır¹¹⁴⁵.

10 Ağustos 1916 tarihinden beri Rusların cephelerde hareketliliği iyice artmaya başlamıştır. 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, Kolorduların bulundukları hatlarda işgal ettikleri mevzilerin mevcut birliklerine göre geniş olduğunu, Rusların taarruz hazırlıkları yaptıklarını belirtmiştir. Bu konuda gereken tedbirlerin alınması maksadıyla Kolordulara Rusların taarruzlarına karşı şimdiki asıl mevzilerin gerilerinde birbiri arkasından mevziler hazırlamalarını, ayrıca dayanak noktaları meydana getirmelerini, Rusların taarruz istikameti anlaşıldıktan sonra gerideki mevzilerde savunma ve karşı taarruzlar yapılmasının uygun olacağını ifade etmiştir¹¹⁴⁶.

Mustafa Kemal Paşa da birliklerine, Rusların 3'üncü Ordu cephesinden birlik kaydardıklarını, bir taarruzla karşılaşılmasının muhtemel olduğu, Bitlis ve Muş'un emniyetinin alınmasını 5 ve 8'inci Tümenlere emretmiştir. 5'inci Tümen'in Güzeldere Vadisi ve Rahova Ovası istikametlerini örtecek şekilde, 8'inci Tümen'in ise Muş-Kızılağaç bölgesinde gerekli mevzilerin hemen tahkimine başlamasını belirtmiştir. Ayrıca Bitlis-Muş yolunun güvenliğini sağlamak için Mutki Müfrezesi'nin yol üzerinde uygun vaziyette bulundurulmasını istemiştir. 5'inci Tümen, sağ kanadıyla Kotum kuzeyindeki sırtlarda, sol kanadıyla Rahova Boğazı batısındaki tepeler üzerinde bulunmakta ve ileri birlikleriyle sağda Ortop, solda Nemrut Dağı güney eteklerine yerleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Bitlis'i emniyetle elde bulundurmak için, Rahova Boğazı kuzey girişinde esaslı bir mevzi seçilerek, Güzeldere Vadisi ve Muş istikametlerinde tehdit olabilecek istikametlerin tahkim edilmesini emretmiştir. 5'inci Tümen, Kolordu'dan aldığı emir üzerine, gereken tertip ve tedbirleri almaya ve tahkimata başlamıştır. Yapılan keşif faaliyetlerinde Rusların iki piyade ve bir süvari alayı ile iki bataryadan ibaret kuvvetinin Ahlât'ın 8 km batısındaki Nemrut Dağı'nda olduğu tespit edilmiştir¹¹⁴⁷.

¹¹⁴⁵ "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7005, 31.05.1331/13.08.1916, s.1.; Tebliği Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7006, 01.06.1332/14.08.1916, s.1.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.162.; Çalışlar, a.g.e., s.233.

¹¹⁴⁶ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.170-175.

¹¹⁴⁷ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.172-175.

11 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen Komutanı, 8'inci Tümen'e takviye etmek için gönderdiği 13'üncü Alay'ın 3'üncü Taburu'nun tekrar geri verilmesini istemiş¹¹⁴⁸, bu teklif 8'inci Tümen bölgesinde yapılacak harekât ile ilgili değerlendirmeler devam ettiğinden 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından uygun görülmemiştir¹¹⁴⁹. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nca 8'inci Tümen'in emrinde bulunan Bitlis Seyyar Jandarma Taburu'nun Bitlis vilayeti emrine¹¹⁵⁰, 5'inci Tümen emrinde bulunan Siirt Jandarma Tabur'unun da Sason Müfrezesi'nin emrinde olmak üzere Muş bölgesine gönderilmesi emredilmiştir¹¹⁵¹. 8'inci Tümen tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Muş ve civarında mülkiye ve haberleşme işlerinin sağlanabilmesi için daha önce kasabadan tahliye edilen memurların derhal görev yerlerine geri dönemlerinin sağlanmasının faydalı olacağı bildirilmiştir¹¹⁵².

16'ncı Kolordu Komutanlığı, 14 Ağustos 1916 tarihinde yazdığı bir emirle 8'inci Tümen bölgesinde Rus birliklerinin takviye alıp almadığının tespit edilmesi ve Bulanık bölgesinde keşif faaliyetlerinde 13'üncü Alay'ın 3'üncü Tabur'unun kullanmasını istemiştir¹¹⁵³. 15 Ağustos 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanı Mehmet Nuri Bey, 13'üncü Alay'ın 3'üncü Tabur'unun 180 kişilik mevcudunun bu vazife için yeterli olmadığını belirtmiştir¹¹⁵⁴. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na, keşif faaliyeti icra edilecek bölgenin 35 km uzaklıkta olduğunu, askerlerin ve hayvanların iaşesinde çok sıkıntı yaşandığını, Tümen'in bir günlük ileriye sevk etmeye yetecek erzakının bulunmadığını ve 23'üncü Alay'ın 2'nci Tabur'unu keşif faaliyeti yapmak üzere Gıcık-Karamış sırtlarına görevlendirdiğini bildirmiştir¹¹⁵⁵. 2'nci Tabur, yaptığı bir taarruzla Karamış ve Gıcık Tepelerini ele geçirmiştir¹¹⁵⁶. Bu sırada Rus birliklerinin tabur büyüklüğünde parçalar hâlinde olduğu anlaşılmıştır. Ancak, 19 Ağustos 1916 tarihinde Rusların üstün kuvvetlerle yaptığı karşı taarruz sonucunda eski mevzilere geri çekilmek zorunda kalınmıştır¹¹⁵⁷. 17 Ağustos 1916 tarihinde takviye alan Rus birlikleri toplanmasını tamamlamış ve General Vorobyev komutasında Oğnut bölgesinden üç ayrı istikamette, 2'nci Avcı

¹¹⁴⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 1.

¹¹⁴⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 1-1.

¹¹⁵⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-5.

¹¹⁵¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-6.

¹¹⁵² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 115, Fih. 12.

¹¹⁵³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-3.

¹¹⁵⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-4.

¹¹⁵⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-4a.

¹¹⁵⁶ "Tebliğî Resmi" başlıklı haber, *İkdam*, Sayı 7011, 06.06.1332/19.08.1916, s.1.

¹¹⁵⁷ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.180.

Tümen'i de General Nazarbekof komutasında Bitlis istikametinde, bu Tümen'in 1'inci Tugayı ve Drojin Taburları da Muş istikametinde taarruzlarına başlamıştır¹¹⁵⁸.

18 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu birliklerinin durumu şu şekilde olmuştur: 5'inci Tümen Bitlis'in elde bulundurulmasını sağlamak için Rahova Boğazı bölgesinde tahkimat yapmaya devam etmiştir¹¹⁵⁹. Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümen'e, bir dağ topçu bataryası takviyeli 17'nci Alay'ını Muş bölgesinde bırakarak diğer unsurlarıyla da Çapakçur'a 7'nci Tümen bölgesine gizlilik içinde gece yürüyüşleriyle hareket etmesini¹¹⁶⁰, kendisinin de Boğlan Gediği'ne hareket edeceğini bildirmiştir¹¹⁶¹. 2'nci Ordu Komutanı, 16'ncı Kolordu Komutanı'na Rusların topçuyla takviyeli bir alayının Oğnut ve Çiligöl istikametinde, miktarı bilinmeyen bir kısım kuvvetlerinin de Çiligöl istikametinde ilerlediğini bildirmiştir¹¹⁶². Ruslar, 19 Ağustos 1916 tarihinde Oğnut cephesinde ilerleme kaydetmeye başlamıştır.

16'nci Kolordu Komutanlığı, ikmal ve iâşe hususlarına ağırlık vermekte, bir taraftan da bölgelerinde tahkimat yapmakta ve yapılması beklenen harekât hazırlıklarına devam etmektedir¹¹⁶³. 8'inci Tümen, Kızılağaç bölgesinde 16'nci Kolordu Karargâhı için bir Ordugâh yeri ve Muş'ta bir konak hazırlamıştır¹¹⁶⁴. Mustafa Kemal Paşa, 16'nci Kolordu Karargâhı ve Süvari Bölüğü ile beraber, 8'inci Tümen bölgesine Karargâhı'nı kurmak üzere 18 Ağustos 1916 tarihinde Silvan'dan Kızılağaç istikametinde yola çıkmıştır. Pasur'da bulunan 8'inci Tümen'in Seyyar Hastanesini ziyaret etmiş ve gece Pasur'da kalmıştır¹¹⁶⁵. 19 Ağustos'ta sabah intikale devam edilmiş, öğle saatlerinde Şin ve Kozma Dağı bölgelerine ulaşılmış, bu bölgeler denetlendikten sonra Boğlan Gediği'nde bulunan Aşağı Kirvaz güneyinde 7'nci Tümen Karargâhı'na varılmıştır. 7'nci Tümen cephesinde devam eden muharebeler hakkında değerlendirmelerde bulunan Mustafa Kemal Paşa, birkaç gündür yorucu ve zahmetli intikalden sonra 21 Ağustos 1916 tarihinde Kolordu Karargâhı'nı konuşlandıracağı bölgeye ulaşmıştır. 7'nci Tümen, 20 Ağustos 1916 tarihi itibarıyla 16'nci Kolordu Komutanlığı emrine girmiştir¹¹⁶⁶.

¹¹⁵⁸ Allen vd., **a.g.e.**, s.395.; Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.88.; "Türkler Elyevm Her Zaman dan Ziyade Kuvvetli" ve "Rusların Vaziyeti Vahim" başlıklı haberler, **Tasvir-i Efkâr**, No 1843, 10.06.1332/23.08.1916, s.1.

¹¹⁵⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 13.

¹¹⁶⁰ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 13-1.

¹¹⁶¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 13-1a.

¹¹⁶² Akşit, **a.g.e.**, s. 429.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.182.

¹¹⁶³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6.

¹¹⁶⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-1.

¹¹⁶⁵ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 6-2.

¹¹⁶⁶ Çalışlar, **a.g.e.**, s.235.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.186.

Mustafa Kemal Paşa, bu intikalde Murat Nehri'nin taşkın sularını güçlkle geçmiş, 36 saat da üstünde süren kesintisiz yolculuğun sonunda 7'nci Tümen Karargâhı'na ulaşmıştır. Mevzileri dolaşarak yaptığı incelemede, 7'nci Tümen Karargâhı'nın sürekli Ruslar tarafından gözetlendiğini, açılan topçu ateşinden tespit etmiştir. Rusların mevzileri ve cephenin durumu ile ilgili karargâhta bilgi alan Mustafa Kemal Paşa, Tümen ve Alay Komutanlarına Rusların gece baskın yapabileceğini, devamlı uyanık kalmalarını ve gerekli tedbirleri almaları konusunda emir vermiştir.

Ruslar, Mustafa Kemal Paşa'nın da ifade ettiği gibi gece ani bir baskınla Tümen mevzilerine çok yaklaşmış ve burada yassı bir tepeyi ele geçirmiştir. Bu durum Tümen ve Alay Komutanlarının, Rusların yerini tam tespit edemediklerini ortaya çıkarmış ve 7'nci Tümen, çok zor bir duruma düşmüştür. Rusların bir gün önce geceleyin mevzilere yanaştığı ve ertesi gün gözetlemelere takılmadan çok yakın mesafeden taarruza geçtiği anlaşılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu durum karşısında Rusların baskınına uğrayan 7'nci Tümen'in yükünü hafifletmek için 8'inci Tümen'e Ruslara taarruz etmesinin emrini vermiş ve 7'nci Tümen'i yaşanacak bir felaketten kurtarmıştır¹¹⁶⁷. Mustafa Kemal Paşa'nın müthiş öngörüsü ve birliklerin çabuk hareket etmeleri sayesinde Masalla Deresi batısına Oğnut'tan yaklaşık 20 km kadar başarılı bir geri çekilme hareketi yapılması sağlanmıştır (Y.N).

2'nci Ordu Komutanı, bu geri çekilmeden hiç memnun olmamış ve bir soruşturma başlatmıştır. Soruşturma sonucunda 7'nci Tümen'in gerekli tedbirleri önceden almadığı sonucuna varılmıştır¹¹⁶⁸. Ruslar 7'nci Tümen'den 500 kadar esir almış, 3 sahra topu ve 20'nci Alay'ın makineli tüfek bölüğünü ele geçirmiştir¹¹⁶⁹. Tümen Komutanı Albay Halil Bey, 16'nci Kolordu Komutanlığı'na, 7'nci Tümen de sadece 6 makineli tüfeğin kaldığını bildirmiştir¹¹⁷⁰. Mustafa Kemal Paşa, yine bir geri çekilme hareketiyle telafisi mümkün olmayan bir olayı önlemiştir. Falih Rıfkı Atay'ın "Atatürk ise her geri çekilişinde bir ordu kurtarırdı." sözünün ne kadar doğru söylenmiş bir söz olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁷¹.

Bu olaylar üzerine 7'nci Tümen Komutanı Albay Halil Bey¹¹⁷² görevden alınarak yerine Çapakçur ve sonradan Genç Müfreze Komutanı olan Yarbay

¹¹⁶⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 20.

¹¹⁶⁸ Erikan, a.g.e., s.173.; Tezer, a.g.e., s.54-57.; Larcher, a.g.e., s.541.

¹¹⁶⁹ Allen vd., a.g.e., s.396.

¹¹⁷⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 24-1.

¹¹⁷¹ İsmail Şefik Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bitmeyen Oyun*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2014, s.67.

¹¹⁷² Albay Halil Nedim Aşuroğlu (1311-c.P.87): 1881 yılında İstanbul'da doğmuştur. 29 Nisan 1893'te girdiği Harp Okulu'ndan 13 Mart 1895'te Teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. Birinci

Osman (Koptagel) Bey atanmıştır¹¹⁷³. Ordu Komutanlığı, Yarbay Osman Bey'e 21 Ağustos 1916 tarihinde 7'nci Tümen'in emir komutasını almak üzere en seri vasıtayla hareket etmesini¹¹⁷⁴, önce Ordu Komutanlığı'na sonra 7'nci Tümen'e katılmasını emretmiştir¹¹⁷⁵. Yarbay Osman Bey, 22 Ağustos 1916 tarihinde yola çıkmış¹¹⁷⁶ ve 24 Ağustos 1916 tarihinde Tümen'in emir komutasını almıştır¹¹⁷⁷. Mustafa Kemal Paşa, 7'nci Tümen'in Alaylarının daha toparlanmadığını, 7'nci ve 8'inci Tümenlerin iaşelerinde sıkıntılar yaşandığını ve bu hâlde Kolordu'nun bir taarruz harekâtı yapmasının zor olduğunu 2'nci Ordu Komutanlığı'na bildirmiştir¹¹⁷⁸.

19 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na asker kaynaklarının azaldığını, subayların askerlerine çok sert davranmalarını, kuvveti yerinde olan askerlerin muharip olarak görevlendirmelerini, zayıf olanların geri hizmetlerde kullanılmasını bildirmiştir. Sadece heyet kararıyla hastanelerden hava değişimi alan veya askerlik hizmetini yapamayacağına karar verilen askerlerin birliklerden ilişkilerinin kesilmesine müsaade edilmesini istemiştir¹¹⁷⁹.

21 Ağustos 1916 tarihinde Bitlis ve Muş bölgelerinde önemli bir olay yaşanmamıştır. Ancak Rusların, 7'nci Tümen'in sol kanadını kuşatmak üzere yaptığı taarruz sonucunda, bu tümenle birlikte zor duruma giren 8'inci Tümen Mollabehreman-Harabe-Kalicon-Yekmal hattına çekilmek zorunda kalmıştır. Bu sırada 3'ncü Kolordu birliklerinin düşman taarruzları karşısında asıl mevzilerine çekilmeleri üzerine 7'nci ve 8'inci Tümenler de asıl mevzileri olan Masalla Deresi batısına çekilmek zorunda kalmıştır¹¹⁸⁰.

Rusların bu taarruzlarındaki kuvvetinin Türk birliklerinin yaklaşık beş katı kadar fazla olduğu anlaşılmıştır¹¹⁸¹. Mustafa Kemal Paşa, Silvan'da kalan

Dünya Savaşı'na katılmıştır. Birliklerin değişik kademelerinde çalışmış, 7'nci Tümen Komutanı iken 21 Ağustos 1916 tarihinde görevden alınmış ve 23 Mayıs 1917 tarihinde emekliye ayrılmıştır. Daha sonra iki dönem İstanbul Polis Müdürlüğü görevini yürütmüştür. 9 Nisan 1945 yılında vefat etmiştir. Bkz. Halil Nedim Aşuroğlu, **Mütareke Günlerinde İstanbul Polis Müdürlüğünün Hatıratı**, (Haz. Ali Birinci, Yücel Yiğit), Polis Akademisi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016.

¹¹⁷³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 20-1.

¹¹⁷⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 20-2.

¹¹⁷⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 20-3.

¹¹⁷⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 20-4.

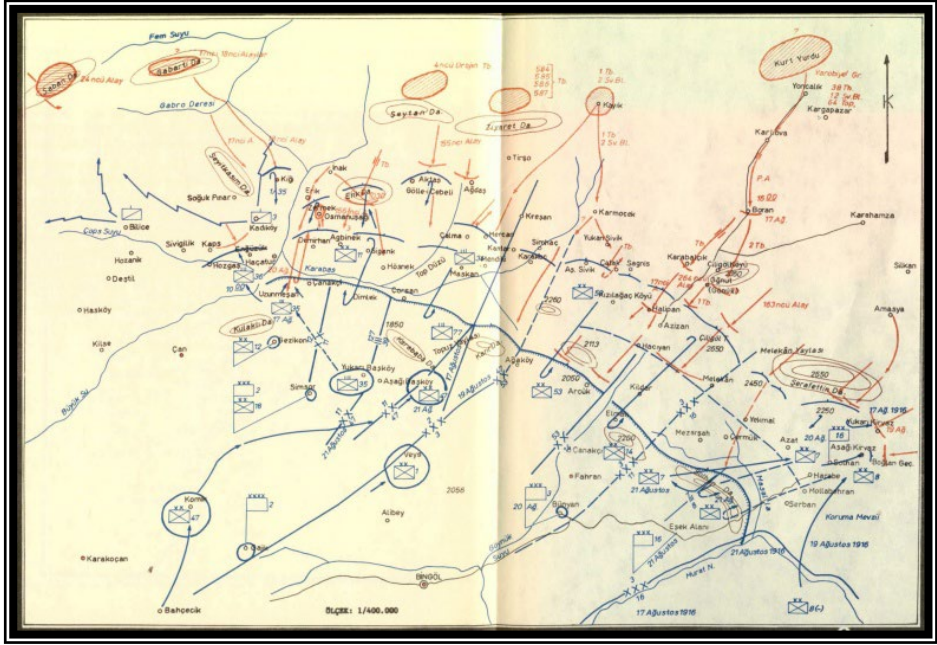
¹¹⁷⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 20-5.

¹¹⁷⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 23-1.

¹¹⁷⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 12.

¹¹⁸⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 18.

¹¹⁸¹ Selçuk, a.g.m., s.20.

Görsel: 17-21 Ağustos 1916 Tarihleri Arasındaki Oğnut Muharebeleri¹¹⁸⁵

21 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Tümenlerine ayrılan harekât alanı şu şekilde olmuştur: Murat Nehri'nden, Liçinak batısındaki sırtlara kadar olan bölge sırtlarda dâhil olmak üzere 8'inci Tümen'in sorumluluğuna verilmiş, bu sırtlardan 2.220 rakımlı tepe (tepe hariç) arasındaki bölgenin sorumluluğu da 7'nci Tümen'e verilmiştir. 8'inci Tümen'in alanı, Genç istikametinde, Genç'te bulunan milis kuvvetleriyle 7'nci Tümen'in sol kanadındaki 3'üncü Kolordu ile devamlı irtibat halinde olacak şekilde planlanmıştır. Kolordu Karargâhı, 21 Ağustos 1916 tarihinde geceyi Eşek Meydanı'nda geçirmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 7'nci Tümen bölgesinde sahra topları için elverişli mevziler olmadığını tespit etmiş ve 8'inci Tümen'deki dağ topçularının 7'nci Tümen'e verilmesini emretmiştir¹¹⁸⁶.

17-21 Ağustos 1916 tarihleri arasında Oğnut bölgesinde yapılan muharebeler, ağustos ayında yapılan muharebelerin esasını teşkil etmiştir. Ruslar bu muharebelere Oğnut Muharebeleri ismini vermiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri resmi kaynaklarında bu muharebelere herhangi bir ismin verilmediği tespit edilmiştir. Fahri Belen, bu muharebelere "Oğnut Meydan Muharebesi" adını

¹¹⁸⁵ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, Kroki-20.

¹¹⁸⁶ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.189.

vermeyi uygun gördüğünü belirtmiştir¹¹⁸⁷. 70 km'lik cephede cereyan eden muharebelerde, Rus ordusu 84 piyade taburu, 55 süvari bölüğü ve 116 top kullanmıştır¹¹⁸⁸. Mareşal Fevzi Çakmak ise eserinde bu muharebelerde Türk birliklerinin 104 tabur, 23 süvari bölüğü, 38.276 piyade er ve 137 toptan oluştuğunu açıklamıştır. Rusların ise 96 tabur, 118 top, 64 süvari bölüğünden, piyade asker mevcudunun ise hastalar ve kayıplar hariç olmak üzere 7.500 olduğunu belirtmiştir. Süvarilerinin ise 2'nci Ordu süvarilerinin iki katına yakın olduğunu ifade etmiştir¹¹⁸⁹.

22 Ağustos 1916 tarihinde takviye alan Rus birlikleri, Bitlis ve Muş cephesinde taarruza geçmiştir. Nemrut Dağı'nın iki tarafından taarruza geçen Rus birlikleri karşısında 5'inci Tümen, Tatvan'dan Başhan-Güzeldere hattına geri çekilmek zorunda kalmıştır. 5'inci Tümen karşısındaki Rus birliklerinin 2'nci Kafkas Avcı Tümen'iyle bir süvari alayı ve 18 toptan ibaret olduğu, alınan esirlerin ifadelerinden anlaşılmıştır. Muş'u savunmakla görevlendirilen 17'nci Alay, gönüllü milisler ve dağ toplarından oluşan ve adına "Muş Müfreze Komutanlığı" ismi verilen birlikler, 2 piyade ve süvari alayından oluşan Rus birliklerinin taarruzuna uğrayarak Kortik-Kozma Dağı hattına çekilmiştir¹¹⁹⁰. Muş'ta Mutasarrıflık'ta görevli memurların da kasabayı terk edeceği, Bitlis Vali Vekili Memduh Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir¹¹⁹¹.

24 Ağustos 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, 7 ve 8'inci Tümen Komutanlıklarına muharebelerde telefon hatlarının koptuğunu ve büyük arızalar meydana geldiğini, gecikmesinde sakınca bulunan harp raporlarının süvariler ile ivedi ulaştırılmasını emretmiştir¹¹⁹². Genç bölgesinde bulunan milis müfrezesiyle irtibatı sağlamanın çok önemli olduğunu, gerekli görülmesi hâlinde gece gündüz keşif kolları gönderilerek irtibatın sağlanmasını istemiştir¹¹⁹³.

24 Ağustos 1916 günü 2'nci Ordu Komutanlığı'nca alınan istihbarat raporları da değerlendirilerek, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Rus birliklerinin 70 tabur kadar kuvvetinin bulunduğu, Kolordu bölgesinde 12 taburun Bitlis'te, 1-2 alay kadar kuvvetin Muş'ta ve geri kalan Rus birliklerinin de Çapakçur bölgesinde bulunduğu bildirilmiştir. Rus ordusunun Çapakçur bölgesindeki kuvvetlerinin büyük kısmıyla, 3'üncü Kolordu cephesine taarruz etmesinin beklendiği ifade edilmiştir. 2'nci Ordu'nun 25 Ağustos 1916 tarihi

¹¹⁸⁷ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.90.

¹¹⁸⁸ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.184.

¹¹⁸⁹ Çakmak, **a.g.e.**, s.156.

¹¹⁹⁰ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.90.; Selişik, **a.g.m.**, s.21.; Akşit, **a.g.e.**, s.430.

¹¹⁹¹ **BOA**, DH. ŞFR., 529-72.

¹¹⁹² **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 29.

¹¹⁹³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 29-1.

sabahı Göynük Vadisi'ndeki ve Rus birliklerine taarruz edeceği, 16'ncı Kolordu'nun savunmada kalarak, gelişen duruma göre 3'üncü Kolordu'ya yardım edebilmek maksadıyla sol kanadından bir taarruz yapmak üzere kuvvetli ihtiyatlar bulundurması emredilmiştir. 5'inci Tümen ve Muş Müfrezesi'nin ise karşılarındaki Rus kuvvetlerini tespit ederek, Çapakçur bölgesine Rus kuvvetlerinin kaydırılmasının önlenmesi istenmiştir¹¹⁹⁴.

24 Ağustos 1916 tarihinde, 2'nci Ordu'nun Göynük Suyu'nun iki kenarından taarruzu başlamıştır¹¹⁹⁵. 16'ncı Kolordu Komutanlığı yapılan harekât planına göre 7'nci ve 8'inci Tümenleriyle bulundukları hatlarda savunma harekâtına devam edecek, gelişen durumlara göre 3'üncü Kolordu'yu ya takviye edecek ya da sağ kanadından Rus birliklerine taarruz edecek şekilde hazırlıklı olacaktır. 7'nci Tümen ise, Tümen Komutanlığını Ali Fuat (Cebesoy) Bey'in¹¹⁹⁶ yaptığı 14'üncü Tümen'e yardım maksadıyla sol kanadındaki 2.200 rakımlı tepenin doğusunda bulunan alaylara bir Rus taarruzu yapılmadıkça, bu bölgeden ayrılmayacaktır. 8'inci Tümen, gelişen duruma göre bir kısım kuvvetiyle emniyet tedbirlerini alacak, geri kalan kuvvetleriyle de Liçinak ve Eşek Meydanı istikametinden 14'üncü Tümen cephesine hareket edecek şekilde gereken tedbirleri alacaktır¹¹⁹⁷.

25 Ağustos 1916'da tarihinde Bitlis bölgesinde 5'nci Tümen ile Rus birlikleri arasında karşılıklı topçu ateşi açılmıştır. Muş bölgesinde ise önemli bir olay yaşanmamıştır. 8'inci Tümen'in Rus birlikleriyle muharebesi ise devam etmiştir. Ruslar bir taraftan geri çekilme emareleri göstermeye başlamıştır¹¹⁹⁸. 7'nci Tümen, 14'üncü Tümen'in sağ kanadına taarruz eden bir alay kadar Rus birliğine karşı, sol kanadından bir alay kadar kuvvetle karşı taarruza geçerek Rus birlikleriyle temas sağlamış ve muharebelerine devam etmiştir¹¹⁹⁹. Bu

¹¹⁹⁴ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.195.; Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.92.

¹¹⁹⁵ Erikan, **a.g.e.**, s.174.

¹¹⁹⁶ Korgeneral Ali Fuat Cebesoy (1317-P.28): 23 Eylül 1882 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. 13 Mart 1899 tarihinde girdiği Harp Okulu'ndan 9 Ocak 1902 yılında teğmen, müteakiben Harp Akademisi'nden 11 Ocak 1905 tarihinde kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra Beyrut'ta 28'nci süvari Alay'ında ilk görevine başlamıştır. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na katılmıştır. 13 Şubat 1916 tarihinde 14'üncü Tümen Komutanı olarak atanmıştır. 30 Eylül 1916 tarihinde ise 16'nci Kolordu Komutanlığı emrine 5'inci Tümen Komutanı olarak atanmış ve Mustafa Kemal Paşa ile beraber görev yapmıştır. 5 Aralık 1927 tarihinde emekliye ayrılmıştır. Müteakiben Büyük Millet Meclisi'nin II. Dönem Milletvekili seçilmiş ve 1939 yılından itibaren Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. 1968 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C I**, s.201-204.

¹¹⁹⁷ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.196.

¹¹⁹⁸ Selşik, **a.g.m.**, s. 21.

¹¹⁹⁹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.198.

muharebeler esnasında Mustafa Kemal Paşa ile aralarında geçen bir olayı Ali Fuat Bey anılarında şöyle anlatmaktadır:

“Ben komutanı bulunduğum 14'üncü Tümenle Çapakçur Boğazı'na çok üstün Rus kuvvetlerine karşı savunurken Tümen'imın önemli bir kısmını kaybettiğim sırada Muş'taki 8'inci Tümen'i alarak yardıma koşmuş olan 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, yandan ve bütün şiddetiyle taarruza geçmiş; beni düştüğüm zor ve tehlikeli durumdan kurtarmış, böylece Çapakçur Boğazı'nın savunması başarıyla sonuçlanmıştır.”¹²⁰⁰

26 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı, Mustafa Kemal Paşa'ya Ordu Karargâhı Süvari Bölüğü'nde eğitimlerini tamamlamış aşiret alaylarına mensup 153 askerin komutanlarıyla beraber Çapakçur mevkinde bulunduğunu¹²⁰¹, ihtiyaç hâlinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na gönderebileceğini bildirmiştir¹²⁰². Mustafa Kemal Paşa, bunların 7'nci Tümen'e gönderilmesini bildirmesi üzerine¹²⁰³ Mülazım Hacı Bey komutasında 123 atlı asker 7'nci Tümen'e katılmak üzere 27 Ağustos 1916 tarihinde Bünyan'a hareket etmiştir¹²⁰⁴.

26 Ağustos 1916 tarihinde 2'nci Kolordu'nun Oğnut ve Göynük Suyu istikametindeki ilerleyişi devam etmiştir. 16'ncı Kolordu cephesinde Bitlis bölgesinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Muş bölgesinde ise güneyde bulunan Rus birlikleriyle, keşif kolları arasında çatışmalar yaşanmıştır. Masalla bölgesinde Rusların 5 tabur kadar kuvvetinin, 7'nci ve 8'inci Tümen cephesine doğru ilerledikleri tespit edilmiştir. Bir taraftan savunma harekâtı icra edilirken bir taraftan da taarruz harekâtı ile Rusların ilerlemeleri durdurulmuştur¹²⁰⁵. Ruslar, ağır kayıplar vererek dağınık bir düzende çekilmek zorunda kalmıştır¹²⁰⁶. Türk askerleri, Rus birliklerinden 1.000'den fazla ölü olmak üzere 60 esir, 600 silah, 250 sandık mühimmat ve çok miktarda istihkâm aletleri ve bomba ele geçirmiştir¹²⁰⁷. Ordu Komutanı, 2'nci Kolordu bölgesindeki taarruzların başarı ile gelişmesinden dolayı 3'üncü ve 16'nci Kolordulara taarruza geçmesinin emrini vermiştir¹²⁰⁸. 5'inci Tümen, 26 Ağustos 1916 tarihi

¹²⁰⁰ Ali Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1981, s.186.

¹²⁰¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 14.

¹²⁰² **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 14-1.

¹²⁰³ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 14-2.

¹²⁰⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 14-4, 14-5.

¹²⁰⁵ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s. 197.

¹²⁰⁶ “Tebliğî Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7018, 13.06.1332/26.08.1916, s.1.

¹²⁰⁷ “Tebliğî Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7021, 16.06.1332/29.08.1916, s.1.

¹²⁰⁸ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.93.

birlikte müfreze birliklerini Masalla Deresi'nin doğusuna göndermiştir. Yapılan keşif ve alınan raporlardan Rusların taarruzlarının devam edeceğinin anlaşıldığını 2'nci Ordu Komutanlığı'na bildirmiştir. 14'üncü Tümen de Melikan'ın batı sırtlarını ve Çilligöl Dağı'nın güneyini işgal etmiştir¹²¹². Muş Müfreze Komutanlığı bir kısım Rus süvari birliğinin taarruzlarını geri püskürtmüştür. Rusların düzenli bir şekilde geri çekilmeye başladığı gözlemlenmiştir¹²¹³.

29 Ağustos 1916 tarihinde Bitlis ve Muş bölgelerinde mevcut durum devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümen'e gönderdiği emirde 16'ncı Kolordu'nun Melikan Yaylası'na hâkim olmak için taarruzlarına devam edeceğini belirtmiş ve 23'üncü Alay'ın 19'uncu Alay ile Harebe köyü istikametinde beraber hareket etmesini belirtmiştir¹²¹⁴. 8'inci Tümen'in ise 7'nci Tümen'in sağ tarafında hareket etmesini istemiştir¹²¹⁵. 7'nci ve 8'inci Tümenler, günün ağarmasıyla taarruz harekâtı başlatmıştır. Ruslar, Boğlan istikametinde geri çekilmeye başlamıştır. 7'nci ve 8'inci Tümenler Rus birliklerini takibe geçerek, Harabe mevkinin güneyine ve Boğlan Gediği'ne ilerlemiş, Çilligöl Tepesi¹²¹⁶ istikametinden Melikan Yaylası-Melikan köyü hattına kadar gelmiştir. Bu muharebelerde Ruslardan 400'den fazla esir ve 80 sandık mühimmat ve birçok muhtelif malzeme ele geçirilmiştir. Esirlerin sorgulaması sonucunda 6 adet Rus topunun imha edildiği, 3'ncü Kolordu'nun karşısında Rus 66'nci Tümen'i, 5'inci, 6'nci ve 20'nci Avcı Alayları, Oğnut ve Masalla civarında ise 2'nci Kafkas Kazak Süvari Tümen'inin iki alayının bulunduğu, diğer alayının da Muş ve Bitlis civarında olduğu anlaşılmıştır¹²¹⁷.

¹²¹² Çakmak, a.g.e., s. 158.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.203.

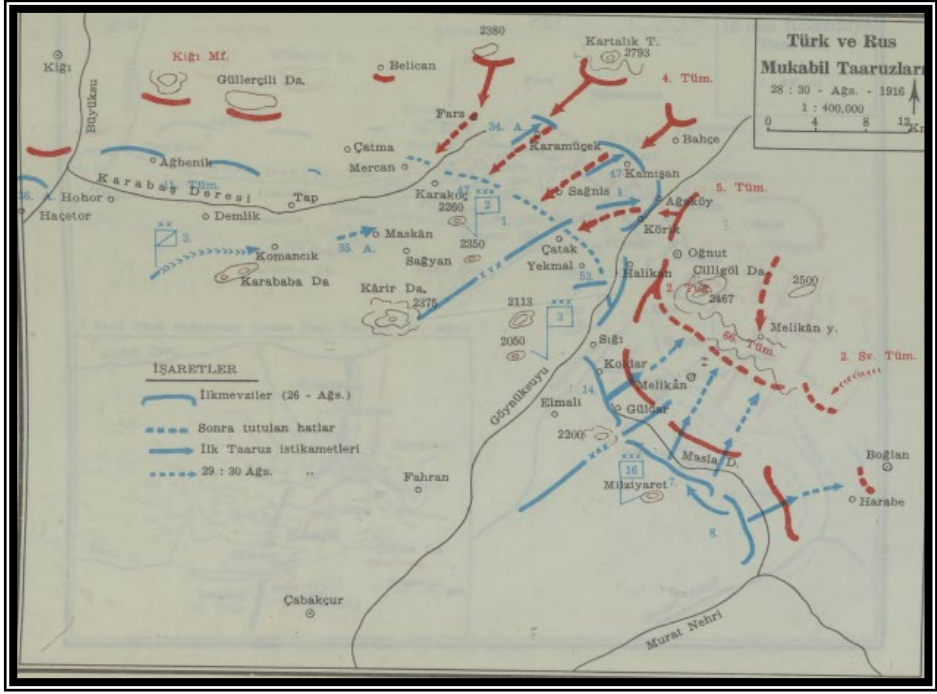
¹²¹³ Akşit, a.g.e., s. 430.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7022, 17.06.1332/30.08.1916, s.1.

¹²¹⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 17.

¹²¹⁵ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 17a.

¹²¹⁶ Harekât alanının en yüksek noktasını oluşturan Çilligöl Dağı kuzey ve güneydoğu istikametlerinde uzanan sırtlarıyla savunan tarafa avantaj sağlıyordu. Rus birlikleri, tasarruf ettikleri ve dağılan birliklerini bu bölgede toparlayıp karşı taarruz hazırlığında bulundukları anlaşılmaktaydı. Bkz. Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s. 93.

¹²¹⁷ "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7023, 18.06.1332/31.08.1916, s.1.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.204.; Selşik, a.g.m., s.23.

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Rus Ordusunun 28-30 Ağustos 1916 Tarihleri Arasındaki Muharebeleri¹²¹⁸

30 Ağustos 1916 tarihinde Bitlis bölgesinde bir değişiklik olmamıştır. Ele geçirilen esirler ifadelerinde Rusların 7 ve 8'nci Alaylarının bu bölgede bulunduğunu, önceki günlerdeki muharebelerde zayıflarının çok olduğunu ve Drojin Taburlarının bu alaylara dağıtılmasıyla takviye edildiğini aktarmıştır. Muş bölgesinde ise Rus birlikleriyle yakın temas devam etmiştir. 7'nci ve 8'inci Tümenlerin yaptığı taarruzlar Rusların yaptığı karşı taarruzlar karşısında fazla gelişme gösteremese de 395 Rus askerini esir almıştır¹²¹⁹. 16'ncı Kolordu'nun ilerleyememesinde 3'üncü Kolordu'nun sağ kanadında bulunan 14'üncü Tümen'in taarruzlarının beklenildiği gibi gelişmemesi, bu duruma etki etmiştir¹²²⁰. Müteakiben 16'nci Kolordu, Melikan bölgesinde yayılmış durumdadır¹²²¹. Rusların şiddetli topçu ateşinden sonra, akşam saatlerinde 7'nci Tümen'e yaptığı taarruzlar durdurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 7'nci ve 8'inci Tümenlere Melikan Yaylası'na tamamen sahip oluncaya kadar taarruzlarına devam etmesini, 7'nci Tümen'in 2.400 rakımlı tepe istikametinde ilerlemesini

¹²¹⁸ Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s.97, Kroki-21.

¹²¹⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 8-6.

¹²²⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 16-1.

¹²²¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 8-6a.

ve bu tepeyi işgal etmesini, 8'inci Tümen'in de 7'nci Tümen'in sağ kanadında ve aynı hizada ilerlemesini emretmiştir¹²²².

2'nci Ordu Komutanı birliklerine yayımladığı bir emirde, bir haftadan beri aralıksız süren muharebelerde yorulan askerin dinlendirilmesi ve birliklerin eksikliklerini gidermesi maksadıyla Kolorduların 31 Ağustos 1916 tarihinde bulundukları hatta kalmalarını bildirmiştir¹²²³. Ruslar, 31 Ağustos 1916 tarihinde sabah saatlerinden itibaren 16'nci Kolordu'ya 6 Alaylık bir kuvvetle taarruz etmiştir. Bu durum karşısında 7'nci ve 8'inci Tümenler asıl mevzileri olan Masalla Deresi'nin batısında çekilmek zorunda kalmıştır¹²²⁴. Rusların taarruzları asıl mevzilerde devam etmişse de, birliklerin başarılı savunmaları sayesinde bu taarruzlar geri püskürtülmüştür. 2'nci Ordu Komutanlığı bu durum karşısında 16'nci Kolordu'ya, asıl mevzilerinde kesin olarak savunmaya devam etmelerini emretmiştir. 14'üncü Tümen ise 16'nci Kolordu'nun yükünü hafifletmek için Ruslara karşı taarruza geçmiştir¹²²⁵.

31 Ağustos 1916 tarihinde Bitlis ve Muş bölgelerinde herhangi bir olay olmamıştır. 2'nci Ordu Komutanı, Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderdiği bir raporda, birliklerin zayıflatının çok fazla olduğunu, er bütünlemesi yapılabilecek birliklerin asıl mevzilerinde kalacağını bildirmiştir¹²²⁶. 8'inci Tümen, Masalla Deresi batısındaki asıl mevzilere çekilmiştir. 7'nci Tümen'in artçı birlikleri, Mezarşah'ın batısındaki sırtları işgal etmiş, büyük kısmıyla asıl mevzilerine çekilmiştir. 14'üncü Tümen yaptığı taarruzlarla 7'nci Tümen'in geri çekilmesini kolaylaştırmıştır. 16'nci Kolordu'nun asıl mevzilerine çekilmesi üzerine, 14'üncü Tümen de Gülzar-Koldar hattına çekilmiştir¹²²⁷.

¹²²² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 18.

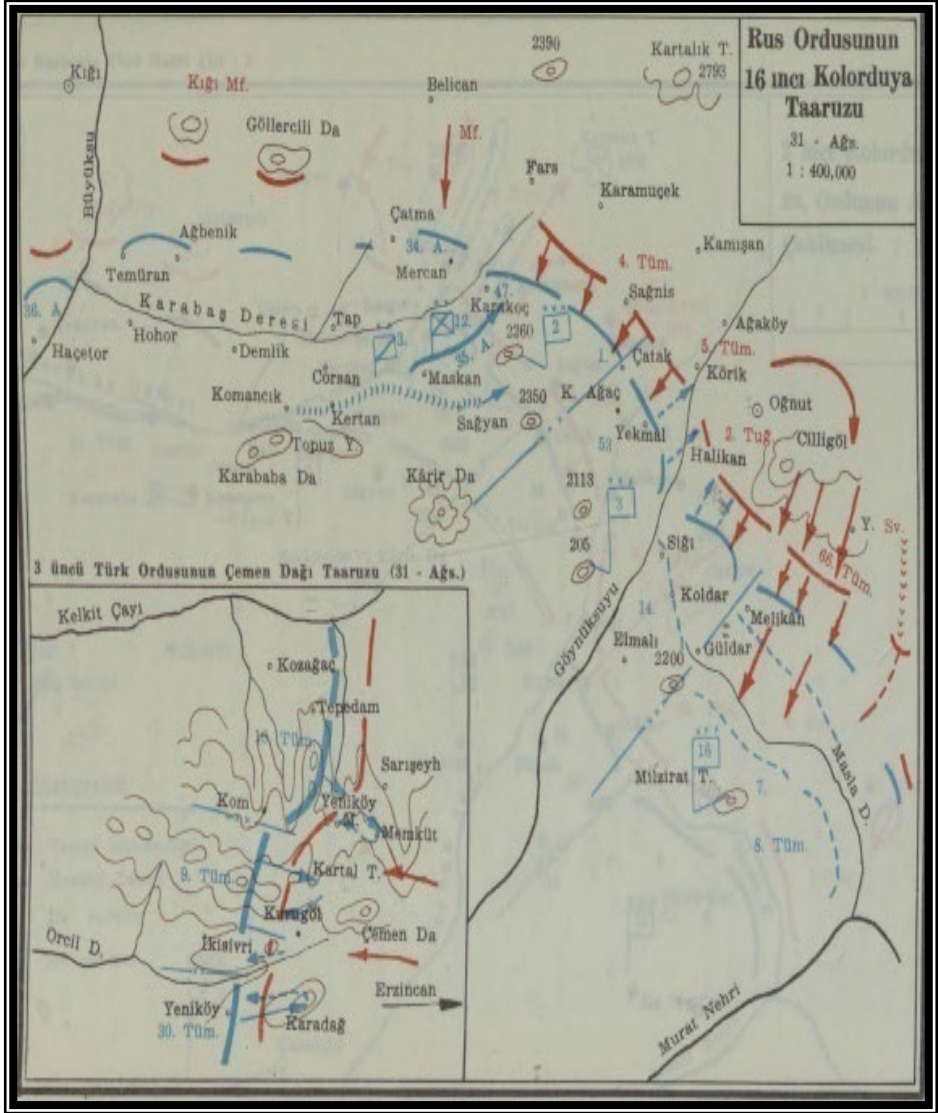
¹²²³ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.205.

¹²²⁴ Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s.95.

¹²²⁵ Erikan, a.g.e., s.174.

¹²²⁶ Selşik, a.g.m., s.23.

¹²²⁷ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.208.

Görsel: 31 Ağustos 1916 tarihinde Rus Birliklerinin 16'ncı Kolordu'ya Taarruzu¹²²⁸

¹²²⁸ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, Kroki 22.

Esir alınan Rusların ifadelerinden Ağustos ayındaki muharebelerde Rus birliklerinin zayıflığının çok fazla olduğu ve işe konularında sıkıntı yaşadıkları anlaşılmıştır. Elazığ'da esir kampından edinilen bilgilerden yaklaşık 5.000 kişinin esir alındığı, Rusların yaklaşık 2,5 tümen büyüklüğünde bir birliğinin dağıtıldığı, Türk ordusunun Ruslara karşı büyük bir zafer kazandığı yönünde haberler gazetelere yansımıştır¹²²⁹.

Sonuç olarak, Rusların, 31 Ağustos 1916 tarihinde 7'nci ve 8'inci Tümenlere taarruzları durmuştur. Birliklerini ise 2'nci Kolordu cephesine kaydırdıkları, devam eden taarruzlarından anlaşılmaktadır. Ağustos ayının ortalarından sonlarına kadar devam eden muharebelerde, 16'ncı Kolordu karşısındaki Ruslar, harekât alanında inisiyatifi elinde bulundurmuş ve manevraları başarılı olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ise iç hat manevraları ve zamanında yaptığı geri çekilme hareketleri ile Ruslara geçit vermemiştir. 2'nci Ordu birliklerinin bölgeye intikalinin gecikmesi, bu yığınaklanmayı Rusların önceden haber alması ordunun topyekûn olarak taarruz yapamamasına neden olmuştur. Birliklerin, çoğunlukla parça parça muharebeye girmesi 16'nci Kolordu'nun harekâtına da olumsuz etki yapmıştır. Bu olumsuzlukların yanında ikmal ve işe konularındaki aksaklıklar birlikleri zor duruma sokmuş, zaman zaman harekâtın gidişatını olumsuz etkilemiştir.

3.1.6. Eylül 1916-Mart 1917 Tarihleri Arasındaki Faaliyetleri

1 Eylül 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı, bulunduğu hatlarda taarruz hazırlıklarına devam etmiştir. 5'inci Tümen ve Muş Müfrezesi bölgelerinde önemli bir olay olmamıştır. 7'nci ve 8'inci Tümenlerde de bölgesinde kayda değer bir olay yaşanmamış ancak keşif kollarının raporlarından Rusların Mezarşah, Çermük, Habizon ve Azat güney sırtları hattında tahkimat yaptıkları anlaşılmıştır¹²³⁰. 17'nci Alay Komutanı Reşat Bey, envanterinde bulunan iki topun hava şartlarından dolayı donduğunu ve iş görmediğini, iki topun da arızalı olduğunun daha önceden bildirildiğini ve hâlihazırda 4 topun kullanılmadığını ve acilen en az 1 topun Muş'a gönderilmesini 16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan talep etmiştir¹²³¹. Bu durum üzerine 8'inci Tümen'den bir batarya Muş'a görevlendirmiştir¹²³².

¹²²⁹ “Kafkas Cephesinde 5.000 Esir” başlıklı haber, *Tasvir-i Efkâr*, No 1850, 18.06.1332/31.08.1916, s.1.; “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, *İkdam*, Sayı 7028, 23.07.1332/05.09.1916, s.1.; “Kafkasya'daki Muvaffakiyet-i Ahire Hakkında” başlıklı haber, *Tanin*, Sayı, 2775, 23.07.1332/05.09.1916, s.1.; “Mamuratül-Aziz'deki Rus Üserası” başlıklı haber, *Tanin*, Sayı 2788, 04.07.1332/17.09.1916, s.1.

¹²³⁰ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.212.

¹²³¹ *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 1.

¹²³² *ATASE Arşivi*, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 3-2.

16'ncı Kolordu Topçu Alay Komutanı Yarbay Osman Senai Bey de yaptıkları topçu atışlarında Ruslara zarar verilmiş olsa da toplarda arızaların çoğaldığını, mermilerin çoğunun topun ağzında patladığını, 3.900 m'ye ayarlayıp attığı topların 1.400 m civarına düştüğünü, top mermilerinde ve barutlarda sıkıntı olduğunu ifade etmiştir¹²³³. Topların sıvılarında azalma olduğu ve acilen ikmalinin yapılması gerektiği, Rus tayyarelerini düşürmeye imkân olmadığı bildirilmiştir¹²³⁴.

2 Eylül 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığı, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na taarruz için hazırlıklarına devam etmesini ve hedef olarak seçeceği Rus mevzilerini şiddetli topçu ateşi altına almasını emretmiştir. 7'nci ve 8'inci Tümenler, Masalla Deresi'nin batısındaki mevzilerinden karşılardaki Rus mevzilerini topçu ateşi ile baskı altına almıştır. 3 Eylül 1916 tarihinde 2'nci Ordu, harekâta geline son durum üzerine yaptığı değerlendirme sonucunda 16'ncı Kolordu Komutanlığı'ndan asıl ve ileri mevzilerinde tahkimata devam etmesini, birbirini takip eden hatlarda mevziler oluşturmalarını ve savunma hatlarını güçlendirilmesini istemiştir. Bitlis ve Muş bölgelerinde bir değişiklik olmamıştır¹²³⁵.

4 Eylül 1916 tarihinde, Bitlis ve Muş bölgelerinde muharebelere durgunluk hâkim olmuştur. 7'nci ve 8'inci Tümen cephelerinde Rusların bir kısım kuvvetini Melikan Yaylası istikametine kaydırıldığı anlaşılmıştır. 5 Eylül 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya Rusların son olarak alınan savunma düzeninden faydalanıp, önemli ölçüde Muş civarına kuvvet kaydırıldığı, buradan da Silvan istikametine taarruza geçeceği düşüncesinde olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle, 8'inci Tümen'in daha önceki görev yeri olan Muş'a gönderilmesi imkânının değerlendirilmesi ve Genç bölgesinin muhafazası için önceki Genç Müfrezesi'nden kalan unsurları jandarma ve aşiretlerle birleştirilerek, Genç civarındaki eski mevzilerine geri gönderilmesinin sağlanmasını ve sonucunun bildirilmesini istemiştir¹²³⁶.

5 Eylül 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın cephedeki durumu şu şekildedir:

16'ıncı Kolordu Karargâhı Eşek Meydanı'nda, 5'inci Tümen ve Muş Müfrezesi eski mevzilerindedir. 8'inci Tümen, 23'üncü Alay'ı ile Şangar civarında, Murat Nehri'nden Liçinak'a kadar olan mevzide, bir taburu ise Serban Tepesi sırtlarında bulunmaktadır. 8'inci Tümen'in geçici olarak emrine

¹²³³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 2-1.

¹²³⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 5.

¹²³⁵ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.215-218.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, İkdâm, Sayı 7030, 25.06.1332/07.09.1916, s.1.

¹²³⁶ Çalışlar, a.g.e., s.239.; Selçuk, a.g.m., s.25.

verilen 19'uncu Alay, Liçinak-Ziyaret Tepesi'nden kuzeye giden ve Masalla'ya karışan dereye kadar olan mevzide, iki taburu ileride, bir taburu geride ihtiyatta, 8'inci Tümen Karargâhı ise Komsaydan'ın bir km doğusundaki hatlardadır. 7'nci Tümen, 8'inci Tümen'in sol kanadından itibaren 2.200 rakımlı tepe hattına kadar mevzide olup, sağdan itibaren 20 ve 21'inci Alaylarla 1'inci hattadır. Alayların birer taburu cephe gerisinde ihtiyatta, 7'nci Tümen Karargâhı Milli-Ziyaret Tepesi'nin 2 km kuzeybatısındadır. 8'inci Tümen'den 24'üncü Alay'ın bir taburu, 7'nci Tümen Karargâhı civarında Kolordu ihtiyatında olup, Alay'ın geri kalan kuvvetleri Liçinak civarında Tümen ihtiyatındadır¹²³⁷.

6-8 Eylül 1916 tarihlerinde cephenin bazı kesimlerinde Ruslar, yer yer küçük birliklerle taarruz etmiş ise de topçu ve karşı taarruzlarla bunlar geri püskürtülmüştür. Bazı bölgelerde de keşif kolları çatışmaları yaşanmıştır¹²³⁸.

Başkomutanlık Vekâleti, Rusların az bir kuvvetle elde bulundurduğu Van vilayetinin geri alınmasını istediğini 2'nci Ordu'ya bildirmiş ve hazırlıklara başlanmıştır. Bitlis Valiliği de bu maksatla Eruh, Pervari ve Şırnak'tan 5.000 kişilik bir kuvvetin toplanıp 10 güne kadar Bitlis'e sevk edileceğini 16'nci Kolordu'ya bildirmiştir. Bu kuvvetten yeterince faydalanılabilmesi için birlikleri liderlik vasfı yüksek subayların emir komuta etmesi, bu kuvvete top ve makineli tüfekte bir kısım dağ topçusunun da katılması planlanmıştır. 2'nci Ordu Komutanlığı'nca 16'nci Kolordu ve Bitlis vilayetinden, aşiretlerden toplanan kuvvetin hazırlanarak Van'a gönderilmesini, bu kuvvetlerin toplanmasına kadar geçen zaman içinde teşkilatlanmalarıyla ilgili eğitimlerinin yaptırılması ve mevcutlarının her gün 2'nci Ordu'ya bildirilmesi istenmiştir¹²³⁹.

Mustafa Kemal Paşa, Van Harekât Müfrezesi isimli bu birliğin başına Kurmay Binbaşı Şemsettin Bey'i görevlendirmiştir¹²⁴⁰. Müfreze, Bitlis vilayetinden 3.300 aşiret eri, Diyarbakır ve Van vilayetlerinden 1.700 aşiret eri, Mamaslı Reşit komutasında olmak üzere 200 aşiret süvarisi, iki piyade bölüğü, dört makineli tüfek, bir süvari takımı, dört toplu adi atışlı dağ bataryası, iki telgraf müfrezesi ve 100 mekkâreli kol şeklinde oluşturulmuştur¹²⁴¹.

2'nci Ordu Komutanlığı 16'nci Kolordu'ya, karşısında bulunan Rusların geri çekilmeye başladığı ve diğer cephelerde eskisi gibi faaliyet göstermediğini, ancak Çapakçur bölgesindeki Rusların savunma yaparak üstün kuvvetlerle Muş ve Bitlis cephelerine karşı taarruz edebileceğinin değerlendirildiğini

¹²³⁷ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.220-221.

¹²³⁸ "Tebliğî Resmî" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7032, 27.06.1332/09.09.1916, s.1.

¹²³⁹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.226.

¹²⁴⁰ Tezer, a.g.e., s.61.

¹²⁴¹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.232.

bildirilmiştir. Bu maksatla Muş Müfrezesi'nin takviyesi lüzumlu görüldüğünden 8'inci Tümen'in Muş'a gönderilmesine karar verilmiştir. İlk kademe olarak 9 Eylül 1916 tarihinde Muş istikametinde 24'üncü Alay intikale başlamıştır¹²⁴². 13 Eylül 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nca aşiret kuvvetlerine, nizamiye kuvvetleri de katılmak suretiyle teşkilatlandırılmaya başlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu Komutanlığı'na yapılacak harekâtı izlemek maksadıyla Bitlis'e gideceğini bildirmiştir.

Başkomutanlık Vekâleti, 14 Eylül 1916 tarihinde birliklerin savunmada kalmasını, kış şartları dolayısıyla erlerin barınmalarının sağlanmasını, ileri mevzilerde bulunan erlere de birkaç gün istirahat verilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir. 15 Eylül 1916 tarihinde 8'inci Tümen de Muş istikametinde intikale başlamıştır. 16 Eylül 1916 tarihinden itibaren 7'nci Tümen'in 3'üncü Kolordu emrine girmesini, 16'nci Kolordu Komutanlığı'na ise 5'inci ve 8'inci Tümenlere komuta etmek üzere karargâhını Silvan'a konuşlandırmasını emretmiştir¹²⁴³. 16'nci Kolordu Karargâhı da 17 Eylül 1916 sabahı Silvan'a doğru intikale başlamıştır¹²⁴⁴.

17 Eylül 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığı'nca Ruslardan ele geçirilen toplardan 4 adedinin kullanılabilir durumda olduğu, bu topların 600 adet mühimmatının bulunduğu, bu topların Muş bölgesinde ve top eksikliği olan bataryalarda kullanılması 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bildirilmiştir¹²⁴⁵. Birliklerde bulunup arızalarından dolayı kullanılamayan Avisterya toplarının mermilerinden istifade edilmesi emredilmiştir¹²⁴⁶. 22 Eylül 1916 tarihinde cephelerde durgunluk devam ederken keşif kolları arasında çatışma yaşanmış, bir miktar esir ele geçirilmiş ve karşılıklı topçu atışları devam etmiştir. Ele geçirilen esirlerden, Rusların kış hazırlıklarına başladıkları ve erlerine kışlık elbise ve teçhizat dağıttıkları, zayıyatı olan birliklerinin de bütünleme yaptıkları öğrenilmiştir¹²⁴⁷.

Eylül ayı içerisinde Türk ve Rus ordularının cephelerinde ve birliklerin durumunda bir değişiklik olmamıştır. Birlikler karşılıklı taarruz hazırlıkları yapmış olsalar da herhangi bir kesin sonucu amaçlayan taarruz gerçekleşmemiştir. 29 Eylül 1916 tarihinde 24'üncü Alay cephesine Rus birliklerinin bir taarruzu gerçekleşmişse de geri püskürtülmüştür. Bu muharebelerde 8'inci

¹²⁴² Çalışlar, a.g.e., s.240.

¹²⁴³ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.227-228.

¹²⁴⁴ Çalışlar, a.g.e., s.242.; Akşit, a.g.e., s.432.

¹²⁴⁵ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 7.

¹²⁴⁶ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 4-8.

¹²⁴⁷ "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7047, 11.07.1332/24.09.1916, s.1.

Tümen yaklaşık 800 Rus askerini esir almıştır¹²⁴⁸. Bu esirlerden Türk ordusuna esir düştüğü için sevinenler olmuştur. Esirlerin ifadelerinde Ruslar tarafından zorla elleri bağlanarak harbe sevk edildikleri, Türk askerlerinin kendilerine karşı gösterdiği iyi muameleden memnun olduklarını beyan etmişlerdir¹²⁴⁹. Kafkas Cephesi'nde esir alınan Rus askerlerin içerisinde Müslüman olanlardan gönüllü olarak Türk birliklerine katılanlar olmuştur¹²⁵⁰.

Birlikler bulunduğu hatlarda tahkimat ve savunma mevzileri yapmaya devam etmiştir. Genellikle karşılıklı topçu atışları ve keşif kolları taarruzları yaşanmıştır. Bir taraftan da kış şartları kendisini göstermeye başlamıştır. İlk kar, Oğnut ve Kurtik Dağı'na 26 Eylül 1916 tarihinde yağmıştır. Birlikler ilk mevzileri sırayla tutmaya, bir taraftan da kış hazırlıklarını hızlandırmaya başlamıştır¹²⁵¹. Ruslar cephe gerisinde yolları düzenlemeye ve kış ayları için tedbirleri almaya başlamıştır. Ancak bazı birliklerinde iye yetersizliği sebebiyle karışıklıklar görülmeye başlamış, çıkan olaylarda askerlerin biri alay komutanı olmak üzere birkaç subayı öldürdükleri gazete haberlerine yansımıştır¹²⁵².

¹²⁴⁸ Erginsoy, **a.g.e.**, s.186; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.227-230.

¹²⁴⁹ “Anadolu'daki Rus Esirleri, Ne Diyorlar?” başlıklı haber, **Servet-i Fünun**, No. 1320, 08.07.1332/ 21.09.1916, s.1.

¹²⁵⁰ “Rus Cephesinde Alınan Üseradan: Ordumuza Gönüllü Giren İslam Kardeşlerimizin Cihada İştirakleri” başlıklı haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 15. Sayı, Kânunuevvel 1332/Aralık 1916, s.240.

¹²⁵¹ Allen vd., **a.g.e.**, s.397.; Akşit, **a.g.e.**, s.433.

¹²⁵² “Rus Ordusunda İhtilal” başlıklı haber, **Tanin**, Sayı 2790, 06.07.1332/19.09.1916, s.1.; “Rusya'nın Kafkasya Ordusunda İsyân” başlıklı haber, **Tercüman-ı Hakikat**, Sayı 12728, 08.07.1332/21.09.1916, s.1.; Maslofski, **a.g.e.**, s.493.

Görsel: Kafkas Cephesi'nde Rus Ordusundan Alınan Müslüman Esirlerden Türk Ordusuna Katılanlar¹²⁵³

¹²⁵³ “Rus Cephesinde Alınan Üseradan: Ordumuza Gönüllü Giren İslam Kardeşlerimizin Cihada İştirakleri” başlıklı fotoğraf, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 15. Sayı, Kânunuevvel 1332/Aralık 1916, s.240.

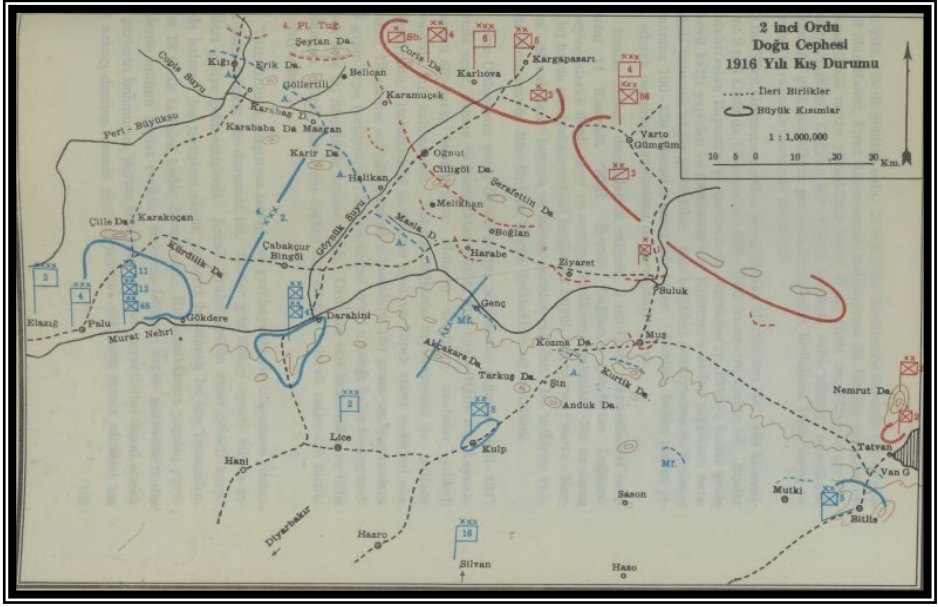
Ekim ayında iki tarafın tahkimat çalışmaları devam etmiştir. Cephenin değişik kesimlerinde keşif kolu hareketleri ve karşılıklı topçu ateşleri olmuştur. Rusların bazı bölgelerde kuvvet kaydırmaları görülmüş, bu birlikler Türk ordusu tarafından topçu ateşleriyle baskı altına alınmaya çalışılmıştır¹²⁵⁴. Rus ordusunda kış şartları ve iase durumunun kötüleşmesinin de etkisiyle firar edenler ile esir düşen askerlerin yakalanır yakalanmaz idam edileceğine dair Rus Başkomutanlığı'ndan emir verildiği gazete haberlerine yansımıştır¹²⁵⁵.

Van Hareket Müfrezesi'ne katılmak üzere Ekim ayında Küçüksu'da 912, Muş'ta 340, Pervari'de 610 ve Honar'da 79 er toplanmış ve Van istikametinde çıkardıkları keşif kolları faaliyetlerini sürdürmüştür. 2'nci Ordu Komutanı, Rusların yaptığı bazı hareketlerden bir taarruz ihtimalinin bulunduğunu, birliklerin bulundukları mevzilerde tahkimatlarını artırmalarını ve 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın da bir karşı taarruz yapabileceğini düşünerek, hazırlık yapmasını emretmiştir¹²⁵⁶.

¹²⁵⁴ “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7058, 22.07.1332/05.10.1916, s.1.; “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7060, 24.07.1332/07.10.1916, s.1.; “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7062, 28.07.1332/11.10.1916, s.1.; “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7067, 03.08.1332/16.10.1916, s.1.; “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7070, 06.08.1332/ 19.10.1916, s.1.; “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7071, 07.08.1332/ 20.10.1916, s.1.; “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7081, 17.08.1332/ 30.10.1916, s.1.

¹²⁵⁵ “Kafkastaki Rus Ordusu” başlıklı haber, **Tanin**, Sayı 2824, 11.08.1332/24.10.1916, s.1.; “Kafkas Rus Ordusunda Firariler” başlıklı haber, **Tercüman-ı Hakikat**, Sayı 12806, 08.08.1332/21.10.1916, s.1.

¹²⁵⁶ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.234.

Görsel: Türk ve Rus Birliklerinin 1916 yılı Kasım Ayı Kış Tertiplenmesinde Bulunduğu Hatlar¹²⁵⁷

Kasım ayında Muş bölgesinde sadece 24'üncü Alay bırakılmış ve diğer birliklerde kış tertiplenmesine geçilmiştir. Bölgede yoğun kar yağışı devam etmekle birlikte birliklerin karşılıklı keşif kolu ve pusu faaliyetleri devam etmiştir. 23'üncü Alay, Silvan'a 16'ncı Kolordu Karargâhı bölgesine çekilmiştir. 5'inci Tümen ise Bitlis bölgesinde bulunduğu hatlarda tahkimatına devam etmiştir. Birliklerin çok yıpranması, eksilen mevcutların tamamlanamaması, giyecek-teçhizat eksiklerinin iyice artması birlikleri çok zor duruma sokmuştur. Taburların mevcutları 400-500 kişiye kadar düşmüştür. Buna nazaran Rus taburlarının ise 1.000 kişi civarındaki mevcutlarını koruduğu, er ikmallerinin devam ettiği anlaşılmıştır. Rus birlikleri de yoğun kış şartlarının etkisiyle ileri hatlarına küçük birlikler bırakarak kış tertiplenmesine geçmiş, 14 Kasım 1916 tarihinde Varto-Karlıova-Elmalıdere hattına geri çekilmiştir. 27 Kasım 1916'da Van Hareket Müfrezesi, Van'ın güneyindeki Ruslara taarruz etmiştir. 28 Kasım 1916'da Pervari Müfrezesi ise Tatvan istikametindeki Rus birliklerine taarruz etmiş ancak, bir süre sonra çekilmek zorunda kalmıştır¹²⁵⁸.

¹²⁵⁷ Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, Kroki-26.

¹²⁵⁸ Akşit, a.g.e., s.434.; Belen, **1916 Yılı Hareketleri**, s.103.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7086, 22.08.1332/04.11.1916, s.1.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7088, 24.08.1332/06.11.1916, s.1.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7091, 27.08.1332/09.11.1916, s.1.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7104,

Van Hareket Müfrezesi, Van'ın güneyinde Ruslarla yaptığı muharebede, Rusların üstün kuvvetleri ve ateşleri altında 1.000 m'ye kadar ilerleyerek 20 Kasım 1916 tarihinde Gevaş'ı ele geçirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümen'e bu müfrezenin kendisine bağlı olduğunu ve gereken tedbirleri almasını emretmiştir. Ancak aşiret kuvvetlerinin büyük kısmı dağılmış, müfreze mevcudu 550 nizamiye eri ve 870 milisten ibaret kalmıştır. Müfreze Komutanı harekâtı devam ettirememiş ve Müfreze'yi geri çekmeye karar vermiştir. Bu harekât çok zorlukla yapılmıştır. İaşe, uzak mesafeden Bitlis-Küçüksu üzerinden Van Gölü güney kısmından güçlkle sağlanmıştır. Erzak yetişmediğinden Müfreze bir müddet Ruslardan ele geçirdiği erzakla idare etmiştir. Müfreze'nin bu şekilde küçülmesi sebebiyle Van Harekât Müfrezesi'yle Van Güney Müfrezesi birleştirilmiş ve Van Güney Müfrezesi adı altında eski görevine devam ettirilmiştir. Ardından iaşelerinin daha kolay yapılabilir bir bölgeye alınmıştır¹²⁵⁹.

Aralık ayı başlarında cepheelerde önemli bir olay olmamıştır. İleride bırakılan Türk emniyet birlikleri, devamlı olarak keşif ve baskın hareketleriyle Rusları baskı altına almaya çalışmıştır. Karşılıklı olarak birliklerde büyük ölçüde bütün çatışmalar durmuş, her iki taraf da durgunluk dönemine girmiştir. Rus birliklerinden Türk birliklerine iltica eden Rus askerleri artmaya başlamıştır. 10 Aralık 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, yayınladığı bir emirde şiddetli kış şartlarına karşı askerlerin ve hayvanların sağlığını korunması amacıyla birliklerin bölgelerine yakın ve müsait olan meskenlerden faydalanılmasını emretmiştir. Mesken olmayan yerlerde ise zemini düzgün ve uygun yerler yapılmasını, askerlerin bir çatı altına girmesini istemiştir¹²⁶⁰. Müttekip dönemde yapacağı denetlemelerde açıkta veya çadırdaki kalan en ufak dahi birlik görmek istemediğini, gerekli tedbirlerin alınmasını, Birlik Komutanlarının ise bu minvalde hareket etmesini ve birliklerini devamlı kontrol etmesini emretmiştir¹²⁶¹. Aralık ayında kışın gittikçe şiddetlenmesi üzerine, birlikler kış konaklarına geçmek üzere yakın bölgelere yürüyüşlere başlamış ve kış bölgelerine intikal 13 Ocak 1917 tarihine kadar devam etmiştir. 26 Aralık 1916 tarihinde Çilligöl ve 2.200 rakımlı tepeye yağın kar iki metreye ulaşmıştır. İleride kalan birliklerin ikmalinde çok zorluk çekilmiştir. Yoğun kar yağışı yolları kapatmış, kızak kullanılmaya çalışılmıştır¹²⁶².

09.09.1332/22.11.1916, s.1.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7112, 17.09.1332/30.11.1916, s.1.

¹²⁵⁹ Tezer, a.g.e., s.74.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.234.

¹²⁶⁰ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 27.

¹²⁶¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 27a.

¹²⁶² Erikan, a.g.e., s.176.; Tezer, a.g.e., s.73.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7115, 20.09.1332/03.12.1916, s.1.; "Tebliğ Resmi" başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7129, 04.10.1332/

1917 yılının başlamasıyla alınan esirlerin ve Rus birlikleri içerisine gönderilen casusların ifadelerinden Rusya’da halk arasında genel olarak bir huzursuzluğun başladığı öğrenilmiştir. Mühimmat ve erzak ikmalinde zorlandıkları ve şiddetli kar fırtınalarının da bu durumu iyice zorlaştırdığı, Rusya’dan Kars’a kadar uzanan şimendifer hatlarının düzgün işlemediği gazete haberlerine yansımıştır¹²⁶³. Rus Kolokol gazetesinin haberine göre, Rusya’da günden güne harbe son verilmesi ve barış yapılması konusunda görüş ve söylemlerin arttığı haberi yapılmıştır¹²⁶⁴.

Türk birlikleri ise cephelerde bir taraftan durgunluk devam ederken bir taraftan da kış şartlarıyla başa çıkmaya çalışmıştır. 8’inci Tümen bölgesinde Kozma ve Kortik bölgelerinde kar kalınlığı üç metreyi bulması nedeniyle erzak ve hayvan yemlerinin ikmali yapılamadığından birçok hayvan telef olmuş ve asker açlıkla mücadele etmeye başlamıştır. Tüm cephelerde şiddetli fırtına ve sürekli tipi meydana gelmiş, yollar uzun süre açılammıştır. İleri ve geri bölgelerde telefon ve telgraf hatları kesilmiş, yapılabilen yerlerde irtibat telsizlerle yapılabilmektedir. Yiyecek maddeleri sadece insan sırtlarında taşınabilmemiş ancak en ileri hatlardaki birliklere erzak ulaştırılamamıştır. Bu durum karşısında ileri hatlardaki birliklere gerektiğinde yanlarındaki hayvanları kesip yiyebilecekleri emredilmiştir. Bu durumlar yaşanırken Ruslar, 7 Ocak 1917 tarihinde Van cephesinde iki bölük kadar düşman kuvveti ileri karakollarımıza baskın tarzında taarruza geçmişse de 5’inci Tümen tarafından zaiyat verdirerek geri püskürtülmüştür¹²⁶⁵.

17’nci Alay’da asker olan Hüseyin Atıf Beşe, Pasur bölgesinde bulunduğu sırada 4 Ocak 1917 tarihinde günlüğüne şu cümleleri not etmiştir¹²⁶⁶:

“Üç gündür kar yağıyor. Soğuk şikâyet olunacak derecede değil. İaşe hususu asker başına üç yüz gram buğday. Her neferin elinde iki taş bunun ile un yapmaya çalışıyorlar. Biz buna da razıyız. Cenab-ı Hak fena hallerden muhafaza etsin (...) Yahut açlığa idman ediyoruz desek hakikati daha iyi meydana koymuş oluruz.”

17.12.1916, s.1.; “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7141, 16.10.1332/29.12.1916, s.1.

¹²⁶³ “Rusya’da Erzak ve Mühimmat Müşkülatı” başlıklı haber, **Tasvir-i Efkâr**, No 1994, 09.11.1332/ 22.01.1917, s.1.

¹²⁶⁴ “Rusya’da Sulh Arzusu” başlıklı haber, **Servet-i Fünun**, No. 1331, 15.10.1332/28.12.1916, s.1.

¹²⁶⁵ **Kafkas Cephesi 2’nci Ordu Harekâtı**, s.241-242.; “Tebliğ Resmi” başlıklı haber, **İkdam**, Sayı 7119, 24.09.1332/07.12.1916, s.1.

¹²⁶⁶ Erginsoy, **a.g.e.**, s.199.

1916-1917 kışı şartları çok ağır seyretmiştir. Ocak ve Şubat ayları da kış şartları ile mücadele ile geçmiştir. 9 Ocak 1917 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığı, Başkomutanlık Vekâleti'ne ve 3'ncü Ordu Komutanlığı'na bir telgraf çekmiştir. Telgrafında, gittikçe şiddetlenen kar fırtınalarının Kolorduların geri bölgelerdeki birlikleriyle bağlantılarını kestiğini ve ileriye hayvan sırtında dahi erzak gönderilmesinin imkânsız bir hâl aldığını bildirmiştir. İleride gözetleme için bırakılmış olan birliklerin azaltılmasının düşünüldüğünü ve geri kalan birliklerin bir an önce asıl mevzilerine çekilmeye başladığını ifade etmiştir. 11 Ocak 1917 tarihinde Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta ise Ordu'nun iâşe ve elbise ihtiyacının çok endişe verici bir hâl aldığını, bu bölgede tüm halkın dâhil edileceği acil tedbirler alınması gerektiğini ifade etmiştir¹²⁶⁷. 16'nci Kolordu Komutanlığı'na da 8'inci Tümen cephesinde yollar kapandığından bu Tümen'den de Laçikan ve Kozma bölgelerinde iki bölük gözetleme görevinde bırakılmasını, bir alayını Şin civarında Tarkoş hattına yerleştirmesini emretmiştir¹²⁶⁸.

9 Şubat 1917 tarihinde Başkomutanlık Vekâleti, birliklere yaz gelmeden eksik kadrolarındaki erlerin ikmal edileceğini, bu erlerin cephe gerilerinde, eğitimleriyle, iâşelerinin kolaylıkla sağlanabileceği bölgelere yerleştirilmelelerini emretmiştir. 24 Şubat 1917 tarihinde Ruslar, Bitlis cephesinde Ortap köyündeki ileri karakol bölüğüne baskın yapmış, 2 subay ve 20'den fazla eri şehit etmiştir¹²⁶⁹.

16'nci Kolordu Komutanlığı bölgesinde kış aylarında birkaç olay hariçinde durgunluk hâkim olmuş, iki taraf birbirleriyle savaşmaktan daha çok iâşe ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaya çaba göstermiştir. İleri hatlarda mümkün olduğu kadar az birlik bırakılmış, birliklerin büyük kısımları iç kesimlere iâşe ve barınmalarının kolay yapılabilmesi için yerlere çekilmiştir. Türk ordusu için bu durum daha zor olmuştur. Kış barınaklarına geri çekilirken zayıf fazla olmuş, ileri hatlardaki birliklere yiyecek taşınamamıştır. Kış aylarında birliklerde bulunana atların yenilmesine de izin verilmiştir. Hayvanlarda da çok sayıda ölümler görülmeye başlamış, 2'nci Ordu bölgesinde Mart 1917 sonuna gelindiğinde ölen deve sayısı 2.700'ü bulmuştur. Bir taraftan da insan ve hayvanların sağlığı korunmaya çaba gösterilmeye çalışılsa da yeterli sebze tüketilememesi nedeniyle birliklerde iskorpit hastalığı görülmeye başlanmıştır. Mevcut birliklerin insan ve hayvan sayısını koruyabilmek başarı olarak görülmüştür. Bir taraftan da firar olayları artmaya başlamıştır. 5'inci Tümen ve 14'üncü Alay harp divanlarınca firar ettiği tespit edilen 227 askere idam

¹²⁶⁷ BOA, DH. ŞFR., 531-21.

¹²⁶⁸ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.243.

¹²⁶⁹ *Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı*, s.249-250.

cezası verilmiş ancak bu cezalar yayınlanan iradeyi seniyye ile 12 ay süreli ağır çalışma ile değiştirilmiştir¹²⁷⁰.

Rus ordusu Türk ordusundan daha büyük ölçüde geri çekilmiş, açlık, donma ve hastalıklardan dolayı çok zayıfları olmuştur. Birlikler ikmal hatlarından uzaklaştığından iâşede sıkıntı yaşanmış, yüksek dağlarda bulunan birliklerin eşek ve köpek eti yediği zamanlar olmuştur. Bazı durumlarda askerlerin hayvan leşlerini dahi pişirerek yediği, katırların ise birbirinin kuyruk ve yelelerini yediği görülmüştür. Eksik kadrolarına er takviyesi yapıldıysa da birliklerin ancak 2/3'ünü tamamlanabilmiştir. Rus birliklerinde de iskorpit ve tifüs hastalıkları görülmüştür¹²⁷¹. 1916 senesi kış aylarında birlik bütünlemesi ve ikmal faaliyetlerinde çok zorlanmayan Ruslar, 1917 yılında çok sıkıntı çekmiş ve askerler huzursuzluklar çıkmıştır¹²⁷².

3.2. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Lojistik Faaliyetleri

3.2.1. Genel Lojistik Faaliyetleri

Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Başkomutanlık Karargâhı'nda bir Menzil Genel Müfettişliği ve her ordu bünyesinde de birer Ordu Menzil Müfettişliği kurmuştur. Ordu Menzil Müfettişlikleri orduların sorumluluk sahası içindeki lojistik faaliyetlerin planlama ve yönetiminden sorumlu olarak görev yapmıştır. Orduların menzil sahasında lojistik faaliyetleri, menzil birlikleri, nokta komutanlıkları, ambar heyetleri, amele bölükleri, asker hastaneleri, sıhhi malzeme ve ilaç depoları, hasta taşıma müfrezeleri, hayvan hastaneleri, sağlık malzeme depoları, muhabere telgraf depoları, erzak kolları, cephane kolları, araba ve hayvan depoları, ekmekçi takımları gibi teşkiller ile yürütülmüştür¹²⁷³. Ordu menzil sahası, orduların harekât alanları ile yurtiçi arasında kalan bölgelerdir. Cepheye olan uzaklığı ve genişliği, derinliği, arazi yapısı ve iklim şartlarına göre değişkenlik gösteren bu bölgeler "Ordu Geri Hizmetler Bölgesi" olarak tanımlanmaktadır.

Muharebe sahasında lojistik faaliyetler ise sırasıyla ordu, kolordu ve tümen geri hizmetler bölgesinde yürütülmüştür. Kolordu ve tümen komutanlıklarında menzil işleriyle ilgili ayrıca bir menzil teşkilatı teşkil edilmemiştir. Geri hizmet faaliyetleri Erkân-ı Harb Başkanı sorumluluğunda ilgili ikmal şubeleri tarafından yürütülmüştür. Kolordular, menzil faaliyetlerini ağırlıklı olarak kendi geri bölgesinde icra etmiştir. Ordu Menzil Müfettişlikleri kolordu-

¹²⁷⁰ BOA, İ. DUİT, 109-37.; BOA, İ. DUİT, 109-78.; BOA, İ. DUİT, 109-93.

¹²⁷¹ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.243-246.; Belen, 1916 Yılı Hareketleri, s.103.; Erikan, a.g.e., s.177.; Maslofski, a.g.e., s.495.

¹²⁷² "Harb Müşkilatı" başlıklı haber, Servet-i Fünun, No. 1334, 25 Ocak 1917, s.1.

¹²⁷³ İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.115-118.

ların ihtiyaç duyduğu ikmal maddelerini kolordu geri bölgesine kadar getirmekle yükümlü olmuştur¹²⁷⁴. Harekât esnasında geri bölgede yürütülen lojistik faaliyetler geri bölge harekâtı olarak da tanımlanmaktadır. Birliklerin geri bölgelerinde lojistik hizmetlerin yürütüldüğü mutfak, çamaşırhane, fırın gibi tesisleri kurulup işletilmiştir. Geri bölgelerde aynı zamanda birliklerin büyük kısmı ve ihtiyatları bulunmaktadır¹²⁷⁵.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Kafkas Cephesi'nin sorumluluğu 3'üncü Ordu Komutanlığı'na verilmiştir. Savaşın ilerleyen dönemlerinde 2'nci Ordu Komutanlığı'nın Kafkas Cephesi'nin güneyine Van Gölü ile Elmalı Deresi arasındaki sahanın sorumluluğunu alacak şekilde görevlendirilmesiyle Kafkas Cephesi'nin menzil sahası 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlığı arasında yeniden düzenlenmiştir. 29 Mart 1916 tarihinde bu bölgenin sorumluluğunu alması emredilen 2'nci Ordu Menzil Müfettişliği'nin ilk kademesi, hazırlıklarını tamamlayarak, Resulayn-Mardin-Diyarbakır hattını teşkil etmek üzere 19 Nisan 1916 tarihinde Derince'den Resulayn'a intikale başlamış, 7 Mayıs 1916 tarihinde Resulayn'a ulaşarak göreve başlamıştır. Müteakiben 2'nci Ordu Menzil Müfettişliği Karargâhı'nın Diyarbakır'da kurulmasının emredilmesi üzerine 17 Mayıs 1916 tarihinde Resulayn'dan Diyarbakır'a hareket etmiştir¹²⁷⁶.

Ordu Komutanlıklarının iâşe ve ihtiyaçlarının tedarik edilmesi kapsamında da harekât bölgelerine göre ülke toprakları iâşe bölgelerine ayrılmış, böylece her ordunun iâşe mıntıkası belirlenmiştir. Ordular, ihtiyaç duyduğu ikmal maddelerini öncelikle kendisine tahsis edilen iâşe bölgesinden karşılamıştır¹²⁷⁷. Merkezi alımla yapılacak yiyecek maddelerinin tedariki, dağıtımı ve plânlanması ise merkezden Harbiye Nezareti'ne bağlı Levazım Dairesi Başkanlığı tarafından yapılmıştır. Kafkas Cephesi'nin yeni durumuna göre iâşe bölgelerini düzenleyen Levazım Dairesi Başkanlığı, 30 Mayıs 1916 tarihinde Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz vilayetleriyle Urfa sancağını 3'üncü Ordu İâşe Mıntıkası'ndan çıkararak 2'nci Ordu İâşe Mıntıkası'na dâhil etmiştir¹²⁷⁸. 31 Mayıs 1916 tarihinde de Ayıntab Sancağı'na bağlı Behisni¹²⁷⁹ kazası 4'üncü Ordu İâşe Bölgesi'nden çıkarılarak 2'nci Ordu İâşe Bölgesi'ne dâhil edilmiştir¹²⁸⁰. Bu düzenlemeler bir anda yapılamamış, erzak tedarikinde sıkın-

¹²⁷⁴ Mevlüt Karagöz, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı 35, İstanbul, 2019, s.35.

¹²⁷⁵ Karagöz, **a.g.t.**, s. 132.

¹²⁷⁶ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.320.

¹²⁷⁷ Durgun, **a.g.m.**, s.99.

¹²⁷⁸ **BOA**, DH.ŞFR., 64-153, **BOA**, DH.İ.UM., 82-1.; Öğün, **a.g.e.**, s.49.

¹²⁷⁹ Günümüzdeki Adıyaman ilinin Besni ilçesi.Bkz. Sezen, **a.g.e.**, s.102.

¹²⁸⁰ **BOA**, TŞR.HL., 2-127.

tılar yaşanmıştır. 17 ve 24 Haziran 1916 tarihlerinde Urfa Mutasarrıflığı dâhiliindeki erzakın 2'nci Ordu birliklerine verilmesi kararlaştırılmış ve Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne Urfa Mutasarrıflığına iletilmesini, aksi takdirde 2'nci Ordu'nun aç kalabileceği hususunun bildirilmesi istenmiştir¹²⁸¹. 2'nci Ordu'nun iâşe sıkıntısı tam olarak çözülemediğinden 12 Ağustos 1916 tarihinde Maraş ve Ayıntab livalarındaki 4'üncü Ordu'ya ait olan iâşe kaynakları ve vesat-i nakliye araçları 2'nci Ordu'ya tahsis edilmiştir¹²⁸². Bu tahsis değişikliği bölgedeki tüm vilayetlere bildirilmiştir¹²⁸³. Dâhiliye Nezareti, 23 Ağustos 1916 tarihinde de Antep livasındaki tüm iâşe ve vesait-i nakliye araçlarının 2'nci Ordu ambarlarına sevk edilmesinde hassasiyet gösterilmesini ve başka bir bölgeye sevk edilmemesini bildirmiştir¹²⁸⁴.

24 Ağustos 1916 tarihinde Urfa Mutasarrıflığı, 2'nci Ordu'nun ihtiyacı olan erzakın gönderilmesinde tüm güçleriyle çalıştıklarını ancak mevcut nakliye araçları ile yeterli sevkiyat yapamadıklarını, bu hususta nakliyatın hızlandırılması için bölgedeki Aneze Aşireti'nden faydalanılmasını Dâhiliye Nezareti'ne teklif etmiştir. Bu iş için 4.000 liralık altın yahut mecdiyenin gönderilmesini istemiştir¹²⁸⁵. Dâhiliye Nezareti, bu teklifi uygun bularak 4.000 liralık gümüş akçe göndermiş, söz konusu erzakın kış gelmeden süratle sevk edilmesini istemiştir¹²⁸⁶.

2'nci Ordu menzil sahasında 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nı destekleyen unsurlar:

- Diyarbakır, Resulayn, Mardin, Silvan, Ziyaret, Elazığ, Palu, Çapakçur, Pasur Nokta Komutanlıkları,
- Diyarbakır ve Elazığ yiyecek ambarları ile Resulayn, Mardin, Silvan, Ziyaret, Şin, Bünyan, Palu, Harput, Diyarbakır malzeme depoları,
- 18 Temmuz 1916'da yeniden teşkil edilen Zavyayisor, Pasur, Darahini ve Palu yedek ambarları,
- Diyarbakır'da 2000, Mardin'de 1000, Bingöl'de 1000, Palu'da 500, Siirt'te 500 kişi kapasiteli yataklı hastaneler ve Diyarbakır'da sıhhiye malzemeleri deposu,
- Diyarbakır'da hayvan depoları ile Diyarbakır, Mardin, Bünyan ve Komik'te cephane depoları,
- Diyarbakır'da konuşlu beş amele taburu ve bir inşaat taburu.

¹²⁸¹ BOA, İ.UM.EK., 102-63, DH.İ.UM., 82-1.

¹²⁸² BOA, DH.ŞFR., 66-232.; BOA, DH.EUM.SSM., 53-98.

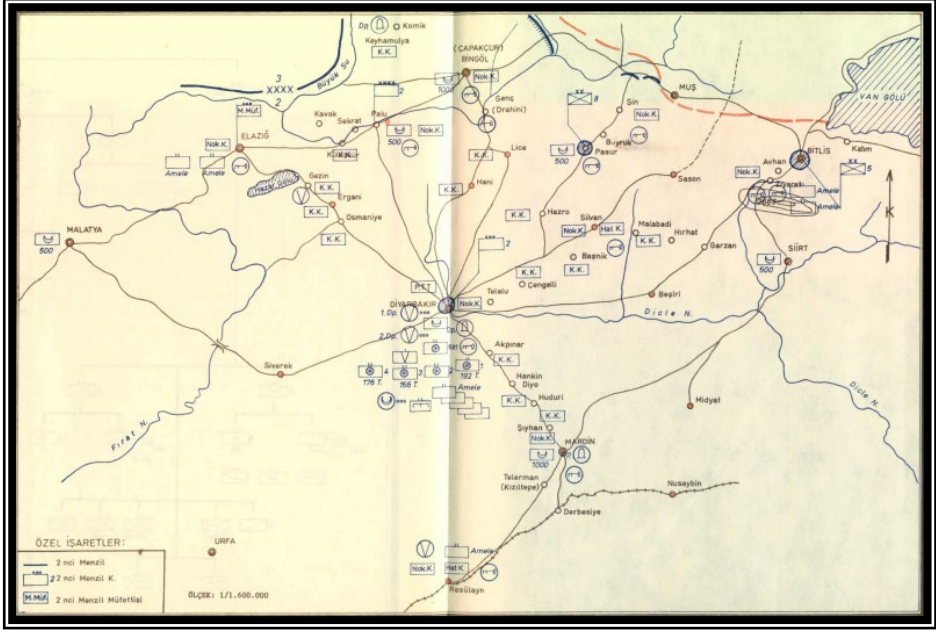
¹²⁸³ BOA, DH.ŞFR., 67-35.

¹²⁸⁴ BOA, TŞR HL., 4-20.

¹²⁸⁵ BOA, DH.ŞFR., 529-86.; DH.İ.UM.EK., 18-113.

¹²⁸⁶ BOA, DH.EUM. SSM., 53-72.

- 8 otomobil kolu, bu kollar 4 adet Alman, 3 adet Avusturya ve 1 adet Türk kolu olmak üzere toplam 101 kamyon ve otomobilden ibarettir.¹²⁸⁷

Görsel: 2'nci Ordu Komutanlığı 1916-1918 Yılları Menzil Müfettişliği Tesisleri¹²⁸⁸

Mayıs ayı içerisinde Diyarbakır'a intikalini tamamlayan 2'nci Ordu Menzil Müfettişliği, birliklerin lojistik faaliyetlerde dikkat edeceği hususları ve menzil mıntkasından birliklerine, birliklerinden menzil mıntkasına gidecek olan subay ve görevli memurların rahat bir şekilde görevlerini yerine getirebilmeleri için birtakım tedbirler almış ve bu hususları 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir¹²⁸⁹. Bu tedbirler genel olarak şu şekildedir:

- Her hafta cumartesi günleri Diyarbakır'dan binek ve mekkâre hayvanlarından oluşan bir posta Silvan'a, bir posta da Hani'ye hareket edecek ve o bölgelerdeki personeli Diyarbakır'a getirecektir.
- Her ayın birinde ve on beşinde 5'inci Tümen'e gidecek olan personeli götürmek için Diyarbakır'dan Avti'ye bir posta görevlendirilecektir.

¹²⁸⁷ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.320.; Çakmak, a.g.e., s.308.

¹²⁸⁸ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, Kroki-34.

¹²⁸⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 15-2.

- Bu postalarda görevli subay ve görevli memurlar talimatlara uyacak, yolda giderken köylerden geçtiğinde Menzil Müfettişliği'ne haber verecektir. Avti, Silvan ve Hani'ye gidecek olan subay ve görevli personel de bu noktalardan 16'ncı Kolordu Komutanlığı vesaitleriyle alınarak birliklerine ulaştırılacaktır.
- 16'ncı Kolordu Komutanlığı birlikleri görev yerlerine ulaşmış, muharebeler başlamış ancak lojistik teşkilatlanma ve faaliyetler önceden düzenlenmediğinden lojistik faaliyetlerde sürekli aksaklıklar yaşanmıştır. Lojistik faaliyetlerin akışı içinde tespit edilen aksayan hususlar düzenlenmeye çalışılmıştır. Bunların en önemlilerinden biri ikmal yollarının yetersizliği olmuştur. İkmal maddelerinin birliklere ulaştırılması için ana ikmal yolları olan Diyarbakır-Lice-Çapakçur, Ergani-Çermik ve Mardin- Savur yolunun bir an önce yapılması için 6 Haziran 1916 tarihinde bütçeden fevkalade ödenek faslıyla 348.420 kuruş kullanılması irade-i seniyye ile bildirilmiştir¹²⁹⁰.

3.2.2. İkmal Maddelerinin Sınıflandırılması

İkmal ve iase hizmetlerinin verimli, hızlı, istenilen yer ve zamanda karşılanabilmesi için ikmal maddeleri 5 ayrı sınıfta düzenlenmiştir. Bu sınıflandırma birliklerin genel olarak ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek, özel donatım malzemeleri, silah, araç, sağlık, akaryakıt, yağ ve mühimmat gibi ikmal maddelerinden oluşmaktadır¹²⁹¹.

- I. sınıf ikmal maddeleri: Herhangi bir hava, iklim, arazi gibi koşula bağlı kalmaksızın personel ve hayvanlar tarafından her gün, takriben aynı şekilde tüketilen yiyecek, yem, su, temizlik malzemeleri vb. ikmal maddeleri ile tıbbi sarf malzemeleri, ilaçlar, ilaç yapımında kullanılan hammadde ve kimyevi maddelerdir.
- II. sınıf ikmal maddeleri: Birliklerin teşkilat ve malzeme kadrolarında belirtilen veya tahsis edilen araç, silah, makine gibi ana malzemeler ile bunların idamesi için ihtiyaç duyulan yedek parçalar, giyecek ve donatım malzemeleridir.
- III. sınıf ikmal maddeleri: Yakacak ve akaryakıt maddeleridir.
- IV. sınıf ikmal maddeleri: Tahkimat, inşaat araç ve gereçleri ile birliğe verilen özel bir görevin ifası için ihtiyaç duyulan özel teçhizatlardır.
- V. sınıf ikmal maddeleri: Mühimmatlardır.

¹²⁹⁰ BOA, DH.UMVM., 21-40.

¹²⁹¹ İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.167-192.

16'ncı Kolordu Komutanlığı, Kafkas Cephesi'ne ilk unsurlarıyla intikalini tamamladığı 27 Mart 1916 tarihinde ülke topraklarında çeşitli cephelerde savaş devam etmekte ve bir kısmı da işgal altında bulunmaktaydı. Bu şartlar altında 2'nci Ordu'nun lojistik teşkilatı daha kurulma aşamasında iken bölgede göreve başlayan 16'nci Kolordu Komutanlığı birçok kaynaklardan yoksun olarak görev almış bulunuyordu.

3.2.3. İkmal Maddelerinin Karşılanması ve İkmal Faaliyetleri

3.2.3.1. 1'inci Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması

Ordu iâşe bölgesi içinde yer alan vali ve mutasarrıflar ile mülki idareciler, birliklerin ihtiyaç duyduğu yiyecek maddelerini toplayarak kendi bölgelerinden sağladıkları ulaştırma vasıtalarıyla harekât alanının hemen gerisindeki menzil ambarlarına teslim edilmesi, onların öncelikli görevleri olarak belirlenmiştir. Bu amaçla toplanan yiyecek maddeleri önce köy ambarlarında depolanmış, daha sonra mümkün olan en hızlı şekilde vilayet idareleri tarafından vilayet ambarlarına, müteakiben de Menzil Müfettişliği ambarlarına nakledilmiştir. Mülki idarelerin imkân ve kabiliyetleri ölçüsünde menzil ambarlarına kadar ulaştırılan yiyecek maddeleri, Ordu Menzil Müfettişliği'ne bağlı erzak kolları vasıtasıyla harekât alanındaki birliklere ulaştırılmıştır. En ilerideki hatlarda bulunan birlikler ise kendi erzak taşıma kollarıyla geri bölgede açılan ikmal noktalarından yiyeceklerini almış ve kendi bölgelerine götürmüştür. Bir başka ifadeyle günümüzdeki ikmal noktası dağıtım usulünü kullanılmıştır¹²⁹². Böylece kurulan bu tedarik zinciri içerisinde iâşe mıntıkasındaki en ücra köyden en ileride bulunan birliklere yiyecek maddeleri ulaştırılmaya çalışılmıştır. Taze sebze tedarikinde çok sıkıntı çekilmiştir. Bu tür ikmal maddeleri Bitlis, Muş, Diyarbakır gibi yerlerden kısmen sağlanabilmiştir¹²⁹³.

Orduların kendi bölgelerinden karşıladığı yiyecek maddelerinin dışında Levazım Dairesi Başkanlığı tarafından merkezi alımla süt mamulleri, sabun, gaz, şeker, çay, kahve, fındık, üzüm, hurma, zeytinyağı, konserve gibi gıdalar karşılanmaya çalışılmıştır¹²⁹⁴. İstanbul ve Anadolu'dan demiryolu ve karayolu ile yapılacak erzak ve yardım malzemeleri sevkiyatını Anadolu'daki yol ağı yetersizliği ve coğrafi şartlar zor duruma soktuğundan Ulukışla'ya kadar

¹²⁹² İkmal noktası dağıtım usulü, birliklerin ihtiyaç duyduğu ikmal maddeleri dağıtım yerinden kendi araçlarıyla almaları usulüdür. Birliklere dağıtım işlemi ikmal noktasında yapılır. **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.322.

¹²⁹³ Öğün, **a.g.e.**, s.59.

¹²⁹⁴ Ateş, **a.g.m.**, s.301.

trenle yapılmış, buradan da neredeyse 1.000 km uzaklıktaki cepheye yaya olarak ulaştırılmıştır. Bu erzak ve yardım malzemelerinin cepheye ulaşması ise yaklaşık iki ayı bulmuştur¹²⁹⁵.

Askerin savaşabilecek gücünün devamlı olması ve sağlıklı beslenebilmesi maksadıyla 25 Eylül 1914 tarihli Askerî Ta'yinat ve Yem Kanunu yasalaşarak, günlük yiyecek maddelerinin ve hayvanların yem miktarları standart hâle getirilmiştir. Aşağıda sunulan tabloda görüleceği gibi askerin beslenmesi yağ, karbonhidrat ve günlük kalori esas alınarak hesaplanmıştır. Bu durumda her askerin günlük 3.149,25 kalori alması uygun görülmüştür.

Tablo: Askerin Günlük Yiyecek İhtihkak Çizelgesi¹²⁹⁶

	Gram	Şahm (Yağ)	Karbonhidrat	Albümin	Kalori
Ekmek	900	3,96	465,54	55,35	2151
Et	250	5,47	-	50,07	256,15
Bulgur	150	0,36	117,15	12,60	544,60
Yağ	200	21,09	0,12	0,18	197,50
TOPLAM	1.500	31,91	552,81	118,20	3.149,25

Bu kanunla tabloda belirtilen yiyecek maddelerinden herhangi birinin askere verilemediği zamanlarda askerin alması gereken kalori ihtiyacını karşılabilmesi maksadıyla aşağıdaki tedbirler alınmıştır:

- Askerin günlük yiyeceği ekmek miktarı 900 g olarak verilemediği zaman yerine 600 g peksimet verilmesi, şayet sadece peksimetten başka erzak verilemediği durumlarda ise peksimet miktarı 1000 g'a çıkarılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca ambarlarda peksimetlerin bozulmasının önüne geçilebilmesi için haftada iki gün ekmek yerine peksimet yedirilmesi veya peksimetin papara¹²⁹⁷ olarak hazırlanması ve yedirilmesi hüküm altına alınmıştır.

¹²⁹⁵ Hümmet Kanal, "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cepheye Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı: 54, Ankara, 2014, s.110.

¹²⁹⁶ 25 Eylül 1914, *Askerî Ta'yinat ve Yem Kanunu Muvakkati*, Düstur: Tertip 2, Cilt 6, s.1286.

¹²⁹⁷ Papara: Bayatlamış ekmek veya peksimet küçük parçalar hâlinde doğranır ve üzerine soğan ilave edilerek yağda kavrulur. Bazen de peksimete su, şeker veya tatlandırıcı gıdalar ilave edilerek yapılan bir yemek türüdür. Yöreye göre farklılık gösterebilir. Bu yemeğin amacı bayatlamış, kurumuş ekmeklerin yenerek değerlendirilmesidir. Bkz. Tamer Gökdemir, *Türk Kara Ordusu Lojistik Tarihi*, Orient Yayınları, Ankara, 2016, s.78.

- Et taze olarak bulunamadığı zaman ise yarısı kadar koyun etinden yapılmış kavurma veya kıyma olarak verilmesi, koyun eti fiyatını aşmaması koşuluyla keçi eti de verilebileceği belirtilmiştir.
- Bulgur verilemediği takdirde yerine pirinç verilebilmesi, pirinç de bulunamazsa, patates, havuç, kuru sebze enginar, lahana, ıspanak, pırasa, lahana turşusu, şalgam, yeşil salata ve emsali sebze konserve, sebze bulunmayan yerlerde arpa şehriyesi, kuskus, irmik, tarhana, her nevi kuru sebzeler ve konserve verilmiştir.
- Günlük 200 g olarak belirlenen yağ verilemediği zaman taze yağlı et, zeytinyağı, kuyruk veya iç yağı, şeker, pekmez, kahve, çay, ekmek, süt, yoğurt, tahin helva ile değiştirilerek askere yedirilmiştir¹²⁹⁸.

Günümüzde uygulanan ve çeşitli kurum ve kuruluşlarında katılımıyla hazırlanıp kanunlaşan Beslenme Kanunu'na göre muharebede bir askerin alması gereken kalori miktarı 4.000 civarındadır¹²⁹⁹. 1914 yılında 3.149,25 olarak belirlenen askerin alması gereken günlük kalori miktarının zamanın şartları göz önüne alındığında yeterli olduğu söylenebilir (Y.N).

Seferberlik Nizamnamesi ve Askerî Ta'yinat ve Yem Kanun-ı Muvakkati ile belirlenen askerin günlük istihkakları, birliklerde bulunan yetenekli askerlerce yemek yapılarak dağıtılmış, ekmekler ise birliklerin seyyar ekmekçi kol-ları tarafından belirlenen standartlara göre hazırlanıp pişirilmiş, gerektiğinde bölgedeki fırınlardan yararlanılmıştır. Et ihtiyacı, iase mıntika bölgesinden ve birliklere yakın bölgelerden çoğunlukla günlük kesim yapılarak temin edilmiştir¹³⁰⁰. Ülke topraklarında konserve fabrikalarının bulunmaması iase hizmetlerini önemli derecede etkilemiştir. Fasulye ve bamya kurutulmuştur. Buğ-daydan bir çeşit bulgur yapılmıştır. Bulgur, pirinç ve kuru sebzeler konserve yerine verilmiştir. Kavurma yağda pişirilmiş olduğu halde tenekelerde muha-faza edilmiştir. Tenekenin ülke içinde yapılmaması nedeniyle, bu iş için Bakü

¹²⁹⁸ **Askerî Ta'yinat ve Yem Kanun-ı Muvakkati**, 1330, s.1286-1301.

¹²⁹⁹ Askerin bir günlük kalori gereksinimi şu şekilde hesaplanmıştır: Toplam enerji için örnek-leme ile belirlenen hareket türlerinden 8 saat uyku, 2 saat nöbet, 3 saat oturma, dinlenme, etüt gibi serbest zaman diliminin yanında 11 saatlik zamana, 1 saat spor faaliyetleri, 1,5 saat otu-rarak iş yapma, 1,5 saat ayakta iş yapma, 1 saat masa başı çalışma, 2 saat endüstri işleri, 1,5 saat inşaat işleri, 1,5 saat tarım işleri ve 1 saat madencilik kapsamındaki hareket türlerinin ortalaması 54,7 bulunmuş, bu değer 24 saate bölünerek hareket çarpanı 2,28 olarak belirlenmiştir. Hareket çarpanının, bazal metabolizma ile çarpımı sonucunda da (1750x2,28=3.990 kal.) günlük kalori gereksinimi hesaplanmıştır. Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi, <https://www5.tbmm.gov.tr/tu-tanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c158/tbmm22158111ss1323.pdf>, **TSK Beslenme Kanunu Tasarısı ile Milli Savunma Komisyon Raporu**, 19.12.2006, Yasama Yılı:5, s.2.

¹³⁰⁰ Ögün, a.g.e., s.276.

gazlarının tenekelerinden yararlanılmıştır. Bu tenekelerde sınırlı sayıda olduğundan arzu edilen miktarlarda kavurma yapılamamıştır¹³⁰¹.

3.3.3.2. 1'inci Sınıf İkmal Maddeleri ve İkmal Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa'nın 27 Mart 1916 tarihine Diyarbakır'a geldiği günden itibaren ilk önem verdiği işlerden biri lojistik faaliyetler olmuştur. Bu konuda Bitlis ve Diyarbakır Valileri ile gerekli görüşmeleri yapmış ve alınması gereken tedbirlerin bir an önce alınmasını sağlamıştır. 16'ncı Kolordu, Kafkas Cephesi'ne intikal etmeye başladığında menzil sistemi henüz kurulmamış ikmal ve iâşe faaliyetleri bir düzen içinde yapılamamıştır. Birlikler cepheye intikallerini tamamladıkça menzil sistemi de belirlenmeye başlamıştır. Ancak bir taraftan muharebeler devam ettiğinden ihtiyaç duyulan ikmal maddelerinin karşılanmasında aksaklıklar yaşanmıştır. İkmal maddeleri birliklere hayvanlarla taşındığından, hayvan miktarının yetersizliğini gidermek en önemli işlerden biri olmuştur.

01 Mayıs 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu ihtiyacı için Elazığ'dan tedarik edilecek 8.000 hayvanın iâşesine yönelik yeterli miktardaki arpanın Diyarbakır'dan Elazığ'a sevk edildiğini bildirmiş ve Elazığ Valiliğinden bu sevkiyatın takip edilmesini istemiştir¹³⁰². 03 Mayıs 1916 tarihinde ise, Elazığ bölgesinde toplanacak 2'nci Ordu birlikleri için erzakın Elazığ'dan tedarik edilememesi üzerine ihtiyaç duyulan erzakın Diyarbakır'dan karşılanmasını Diyarbakır Valiliğine bildirmiştir¹³⁰³. Elazığ Valiliği, toplanacak kıt'aların erzakının ve hayvan yemlerinin Erzincan sancağından temin edilmesi istenmiş ise de sonuç alınamadığını, Çapakçur mintikasına dahi erzak yetiştirmede sıkıntı yaşandığını, buraya katılacak kıt'alar uzun süre burada kalması durumunda erzak sıkıntısının yaşanacağını, Suriye'den tedarik edilecek hayvanatın bir an önce gönderilmesini 16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan istemiştir¹³⁰⁴. Elazığ Valiliğince ayrıca mevcut imkânlar ile birliklerin iâşe ve ihtiyaçlarının karşılanamadığından senelik 20.000 liranın acilen gönderilmesi Dâhiliye Nezareti'nden talep edilmiştir¹³⁰⁵.

Erzakların depolanmasında ve birliklere ulaştırılmasında aksaklıklar hiç eksik olmamıştır. Silvan Kaymakamlığı ve Diyarbakır Valiliği 19 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır'dan Destumi'ye sevk edilen 7.220 kg unun 1.925 kg'ının kayıp olduğu, Destumi'deki ambar işletmesinin hesabını veremediği, aynı du-

¹³⁰¹ Guze, a.g.e., s.3.

¹³⁰² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 1.

¹³⁰³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 1-1.

¹³⁰⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 1-2.

¹³⁰⁵ BOA, DH. ŞFR., 520-81.

rumun hayvanların samanında da yaşandığını, bu durumun iaşede sıkıntı yaşatacağını ve gereğinin yapılmasını 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir¹³⁰⁶.

15 Mayıs 1916 tarihinde 8'inci Tümen 16'ncı Kolordu'ya iaşe konusunda sıkıntılar yaşandığı, depolarında un ve erzak kalmadığını, birliklere imkânları zorlayarak günde bir ekmek verilebildiğini aktarmıştır. Acilen Diyarbakır, Lice ve Silvan bölgelerinden Şin mevkine yeterli miktarda un ve erzak gönderilmesi için emir verilmesini istemiştir¹³⁰⁷. 8'inci Tümen adına Hazro'ya gönderilecek erzakın da direkt Şin'e gönderilmesinin daha uygun olduğunu, Hazro-Şin arası yolların bozuk ve yağmurlu havalarda kullanılamadığını ifade etmiştir¹³⁰⁸.

16'ncı Kolordu Komutanlığı ise yazısında, iaşe sevkiyatı için Diyarbakır Valiliği ile yapılan tertibat ve alınması gereken tedbirlerin 8'inci Tümen'e bildirilmesine rağmen hiçbir tedbir alınmadığı ve hazırlık yapılmadığının dikkat çekici olduğu vurgulanmıştır. Lice ve Silvan Kaymakamlıklarına da bu konuda her gün gönderilen erzakın takip edilmesi konusunda telgraf çekildiği, toplanan develer ile erzakın Şin'e kadar sevki mümkün olmayacağından Pasor'a sevk edildiği, Pasor'dan da katır ve merkepler ile Şin'e sevk edildiği bildirilmiştir¹³⁰⁹. Pasor'dan gelecek erzakı takip etmek ve Pasor'dan Şin'e erzakın sevkiyatını yapmak üzere bir personelin acele Pasor'a gönderilmesi, bu sevkiyattan gün gün 16'ncı Kolordu'nun bilgilendirilmesi istenmiştir. 7 Mayıs 1916 tarihine kadar Diyarbakır ve Lice'den Şin'e 8'inci Tümen adına 213.000 ton erzak sevkiyatı yapıldığı ve bu erzakın yolda olduğu bildirilmiş, gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir¹³¹⁰.

2'nci Ordu Komutanlığı'ndan 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Pasor'a ulaşan erzakın Şin'e sevk edilmesinde Diyarbakır Valiliğinin araçlarının yetmediğini, gerektiğinde 8'inci Tümen'in nakliye kollarının görevlendirilerek erzakların ambarlardan bir an önce alınması ve birliklere ulaştırılması emredilmiştir¹³¹¹. 8 Haziran 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanı, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Tümen'in nakliye araçlarıyla ikmal noktalarından erzak taşıdığını, bir mekkâreli cephanesini de yaralılarıyla sevk ettiğini, köy ahalisine de 60 hayvan ile yardım edildiğini bildirmiştir¹³¹².

¹³⁰⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 164, Fih. 4, 4-1.

¹³⁰⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 2-1.

¹³⁰⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 2-1a.

¹³⁰⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 2.

¹³¹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 2a.

¹³¹¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 5.

¹³¹² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 5-1.

8 Haziran 1916 tarihinde, 8'inci Tümen'in iâşe ihtiyacını karşılamak için bir miktar erzak da Kulp menzil ambarından sevk edilmeye çalışılmıştır. Sevk edilmekte olan erzaklar şunlardır: 106.589 kg un, 15.924 kg peksimet, 351 kg pirinç, 24.934 kg nohut, 352 kg tuz, 102 kg yağ, 7.131 kg arpa ve 27.374 kg buğdaydır. Bu sevkiyat Kulp'tan başlayıp Şin mevkiye kadar yapılmaya çalışılmıştır. Bu sevkiyatta kullanılan hayvanlar 615 merkep ve 78 öküz olup bunlar Genç-Bitlis arasında görevli nakliye hayvanları olduğundan çok yorgun düşmüştür. Bu hayvanlardan 150 merkep yorgun düşerek zayi olmuştur. 500 merkep ile 78 öküz tarafından nakliyat yapılmaya çalışılsa da çok yetersiz kaldığından diğer kazalardan da hayvan temin edilmeye çalışılmıştır. Sive rek'ten alınan 52 katırdan 7'si zayi olmuş ve 45 katırla 5.000 kg erzak taşınmıştır¹³¹³. Diyarbakır ile Silvan, Lice ve Hani'den gelen ester ve merkep kafileleri muayene edilerek sağlam olanlar erzak yüklenerek Şin'e gönderilmiştir. Bu kafilelerle de ortalama 10.000 kg erzak taşınmıştır¹³¹⁴.

Bu hayvanlar ile erzak sevkiyatında yetersiz kalınmıştır. Erzak kollarındaki develer de Pasor'a kadar erzak taşıyabilmiş, Şin mevkiye gidememiştir. Hazro nahiyesi ambarında 3.000 kg sadeyağ ve 800 koyun mevcut olup yağlarının en kısa zamanda yüzülerek sevk edilmesi gerektiği Menzil Müfettişliği'nden 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirilmiştir. Koyunların bulunduğu bölgede mera alanı olmadığından iâşe yetersizliğinden 7 adedinin telef olduğu tespit edilmiştir¹³¹⁵. 29 Haziran 1916 tarihinde 8'inci Tümen, kendi geri bölgesinde olan hayvanlar dâhil istirahat ettirilmeden çalıştıkları halde iâşe temininde sıkıntılar yaşandığını, Dicle ve Zeviyosar'dan erzak sevk edilerek birliklerine gönderilmesini 16'ncı Kolordu Komutanlığı'ndan talep etmiştir¹³¹⁶.

Vilayet görevlileri, Menzil Müfettişliği ve birlikler arasında zaman zaman sıkıntılar yaşanmıştır. Diyarbakır Valiliğince 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na, Diyarbakır'dan Garzan'a erzak taşıyan 200 vilayet hayvanının Garzan'da bazı birlikler tarafından alıkonulduğu bildirmiştir¹³¹⁷. Bu hayvanların 5 tanesinin de zayi ettirildiği, söz konusu hayvanların hangi birlik ve memur tarafından zayi ettirilmiş ise tespit edilerek zararın karşılanması talep edilmiştir. Bu durum 16'nci Kolordu Komutanlığı tarafından da 5'inci Tümen Komutanlığı'na iletilmiştir¹³¹⁸. 8'inci Tümen Komutanlığı, Kulp ambar memurunun 2'nci Ordu Menzil Müfettişliği'ne bağlı olduğunu iddia ederek her ak-

¹³¹³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 6.

¹³¹⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 6-1.

¹³¹⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 6-2.

¹³¹⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 8.

¹³¹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 8-1.

¹³¹⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 8-2.

şam bildirmesi gereken erzak miktarının Tümen'e bildirmediğini 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na rapor etmiştir¹³¹⁹. 5'inci Tümen Komutanı ise 46 tane merkep hayvan ile buğday sevkiyatı yaptıklarını, menzil ambar memurunun kendilerine kasıtlı davranarak merkepleri alıkoyduğunu ve iade etmediğini bildirmiştir¹³²⁰.

10 Temmuz 1916 tarihine gelindiğinde 8'inci Tümen'in erzak sevkiyatında durum şu şekildedir: Pasor ambarından Şin'e erzakını nakil etmek üzere Menzil Müfettişliği'nin tahsis ettiği vesait-i nakliye 42 beygir, 323 merkep, 17 öküzden ibarettir. Bu hayvanlar dinlenmeden ve yemsiz olarak istihdam edilmesi sebebiyle kuvvetten düşmüş ve günden güne miktarı da azalmıştır. Bu hayvanlar ile 4 günde 1 gün istirahat ederek ancak 17.000 kg erzak taşınabilmektedir. 8'inci Tümen'in 11.000 personel 2.400 hayvan mevcudu olduğundan her gün ihtiyaç duyduğu erzak miktarı 23.000 kg'dır. Bu durumda Tümen'in iaşesi ancak 1/6 oranında yapılabilir. Tümen'in bugüne kadar iaşesinin bu şekilde yapılabilmesi de Pasor'a erzak nakil eden hayvanların Şin'e kadar nakliyata devam etmesi sayesinde olmuştur ki bu husus da daha sonra yasaklanmıştır. Tümen hayvanlarından muharebe ağırlığında kullanılanlardan dâhi istifade ettiği hâlde bile ihtiyaç duyulan erzakın ancak çok az miktarı taşınabilmiştir. Bu hususları 2'nci Ordu Komutanlığı'na ileten Mustafa Kemal Paşa, Tümen'i bu müşkül vaziyetten kurtarmak için Tümen'e mensup olup, Menzil Müfettişliği emrinde istihdam edilmekte olan iki ağır erzak kolunun Lice-Pasor arasında araba işlememesinden dolayı buraya tahsis edilmesini teklif etmiştir. Söz konusu mevkiiler arasında işlemekte olan hayvanatın ve yine Tümen'e ait olan iki hafif erzak mekkâre kolunun Pasor-Şin hattına tahsis hususu Menzil Müfettişliği'ne daha önce teklif edildiğini belirtmiştir. Ancak Tümen'in muharebe ağırlık hayvanlarının bu hizmetten kurtulup daima erzak taşımak için kullanılacaksa 8'inci Tümen'in iaşesini sağlamak için acilen tedbir alınması gerektiğini özellikle vurgulamıştır¹³²¹.

2'nci Ordu Komutanı, Mustafa Kemal Paşa'nın tekliflerine karşılık 17 Temmuz 1916 tarihinde bir telgraf çekmiştir. Telgrafında 8'inci Tümen'in iaşesi hakkındaki müşkül durum ile alakalı olarak menzil emrinde kalmış olan ağır kol ivedi Kolordu'nun emrine sevk edileceğini, Menzile ve Pasor ile Şin arasında çalışmak üzere ayrıca 3 demirbaş kolunda Pasor Nokta Komutanlığı emrine verileceğini bildirmiştir¹³²². Demirbaş kolların büyük kısmı firar ettiğinden yakalanmaya çalışıldığını ve dün son kafilenin de yola çıktığını ifade

¹³¹⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 7.

¹³²⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 7.

¹³²¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 8.

¹³²² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 8-1.

etmiştir. Ağır kolun ise Diyarbakır'da hazır olmayıp Mardin'den geleceğinden, yarın onlarında hareket edeceğini, ayrıca ihtiyaten Pasor erzak nakliyatının daha iyi yapılması hususunun tüm birimlere bildirildiğini, vesait-i nakliyesinden firar eden askerlerin ise yakalanarak idam edileceğini belirtmiştir.¹³²³

19 Temmuz 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanı, bütün arabalı erzak kollarının Menzil Müfettişliği emrine verildiğini, Tümen'in hiç erzak kolu bulunmadığını, hiç olmazsa bulunan bir mekkâreli ağır erzak kolunun Tümen emrine verilmesini 16'ncı Kolordu Komutanlığından istemiştir.¹³²⁴ 16'nci Kolordu Komutanlığı, 8'inci Tümen'e bir ağır erzak kolunun Tümen emrine girmek üzere Mardin'den hareket ettiğini bildirmiştir.¹³²⁵ Mustafa Kemal Paşa iâşe müşküliyetini bilip, yakından takip etmiş ve bu hususu 10 gün önce 2'nci Ordu Komutanlığı'na teklif etmiştir.

2'nci Ordu'nun 16 Ağustos 1916 tarihli raporu, 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Bitlis ve Muş'u işgalden kurtarmasından sonraki dönemde yaşanan iâşe güçlüğü'nün durumunu ortaya koymaktadır.¹³²⁶

“Muş Ovasında geçen seneki mahsulden döküntü hububat ve yeni yetişen cüz'i mahsulden ve ottan başka bir şey yoktur. Düşman geri çekilirken bütün zahireyi, tarlaları, hatta ot yığınlarını bile yakmıştır. Bir tek nakil vasıtası bulmak kabil değildir. Bu sebeple ordunun mahallinde bulacağı iâşe maddeleriyle bir iki gün ileri atılabilemesindeki ümit boşa çıkmıştır. Geriden kâfi miktarda iâşe maddesi getirilemediğinden bütün arzuya rağmen bir zaman için daha ilerlemek mümkün olamayacaktır.”

11 Eylül 1916 tarihinde Çapakçur, Muş ve Bitlis cephesinde icra edilen harekâtlarda un ihtiyacının büyük bölümü karşılanmış, et konusunda ise sığır miktarı yetersizliğinden sıkıntı çekilmeye başlanmıştır. Havaaların iyice soğumaya başlaması ile 16'nci Kolordu Komutanlığı, 2'nci Ordu Komutanlığı'na kış mevsiminin yaklaşmasıyla şu an azda olsa yapılan erzak nakliyatını hiç yapılamayacağını, depolarda bir aylık dahi erzakın bulunmadığını, Lice-Derahin-Şin ve Pasor yolları yağmur yağdığında neredeyse harekete elverişsiz hâle geldiğinden Kolordu cephelerinde açlık yaşanabileceğini bildirmiştir. Yağmurlu havalarda ve kış mevsiminde sevkiyat sadece katırlar ile yapılabilirdiğinden vesait-i nakliye ihtiyacının iyice artacağını ve bir an önce erzak ve

¹³²³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 8-2.

¹³²⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 9.

¹³²⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 9-1.

¹³²⁶ Selışık, a.g.m., s.26.

yem sevkiyatlarının hızlandırılması gerektiğini belirtip depo mevcutlarının tamamlanmasını istemiştir¹³²⁷.

23 Ağustos 1916 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 2'nci Ordu bölgesinde yaşanan iâşe ve erzak nakliyatı sıkıntısının giderilmesi maksadıyla Halep Vilayetinden ve Zor Mutasarrıflığından 10.000 deve alınması için altın veya gümüş akçe gönderebileceğini, bu develerin alımının derhal yapılması ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir¹³²⁸. Zor ve Antep Mutasarrıflıklarına da telgraf göndererek 2'nci Ordu'nun erzak ihtiyacının temini ile vesait-i nakliyesinin yağmur ve kış mevsimi gelmeden süratle taşınmasını ve gerekli tedbirlerin alınmasını belirtilmiştir¹³²⁹. Zor Mutasarrıflığı, Liva'dan 10.000 devenin bulunmasının imkânının olmadığını, livadaki develerin çoğunun Aneze Aşireti'nde olduğunu, Sakardere Mahallesi ahalisinden de deve tedarik edilemediğini, ancak 100 devenin tedarikinin yapılabildiğini 26 Eylül 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Daha fazla miktarda deve tedarik etmenin uzun zaman alacağını, kısa zamanda deve tedarikinin tamamlanması isteniyorsa birkaç yüz kişilik Mavzer silahla donatılmış süvari bölüğünün livaya gönderilmesini teklif etmiştir¹³³⁰. 4 Ekim 1916 tarihinde ise develerin tedarik edilmemesinin asıl nedeninin, söz konusu Aşiret'in devlete hizmet etmek istememesi olduğu ve bu durumun devlete hizmet ettikleri sırada develerin iyi iâşe edilemediğinden telef olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir¹³³¹. 6.000 lira tutarında altın gönderildiği takdirde 400 deve tedarik edilebileceğini ve Resulayn-Diyarbakır arasında Tüccar Hasan El-Meşhur Efendi'ye 800 ton eşyayı develer ile sevk ettirebileceğini bildirmiştir¹³³². Halep Valisi Mustafa Bey ise deve bulmanın mümkün olmadığını, 230 merkep ve 75 katır tedarik edilerek Diyarbakır'a gönderildiğini belirtmiştir¹³³³.

3 Eylül 1916 tarihinde Talat Paşa, Diyarbakır Vilayetinden 2'nci Ordu birliklerinin erzak ihtiyacının temininin ve yağmur ve kış mevsimi gelmeden süratle karşılanmasını ve vesait-i nakliye ihtiyacının karşılanarak, en seri vasıta ile kendisine bilgi verilmesini istemiştir. Diyarbakır Vali Vekili Bedri Bey, tüm işlerinin neredeyse 2'nci Ordu birliklerinin iâşesini sağlamaya çalışmak olduğunu ifade etmiş, bir ay çöllerde dolaşarak tedarik ettiği develerin çoğunun din ve vatan sevgisi olmayan aşiretler tarafından kaçırıldığını belirtmiştir. Diyarbakır merkezinde bulunan hayvanların erzak nakliyatında yetersiz kaldığını ordu ilerledikçe daha fazla havyan ihtiyacı olacağını belirterek

¹³²⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 9.

¹³²⁸ BOA, DH.ŞFR., 68-94.

¹³²⁹ BOA, DH.ŞFR., 67-258.; TŞR. HL., 4-47.

¹³³⁰ BOA, DH.ŞFR., 533-38.

¹³³¹ BOA, DH.ŞFR., 534-3.

¹³³² BOA, DH.ŞFR., 534-40.

¹³³³ BOA, DH.ŞFR., 533-45.

kış mevsiminde mevcut develerinde kullanılamayacağını dikkate alarak çevre vilayet ve mutasarrıflıklardan Diyarbakır Vilayetine hayvan gönderilmesini talep etmiştir¹³³⁴.

16 Eylül 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı bizzat Talat Bey'e iletilmek üzere kişiye özel bir yazı göndermiştir. Yazısında, 2'nci Ordu'nun iaşesinin çok sıkıntıya girdiğini, Ayıntab, Maraş ve Zor gibi müstakil sancaklardan hiç istifade edilemediğini, erzak nakliyatına gönderilen efradın çoğunun firar ettiğini, vilayet memurlarının bu durumlarla yeterince ilgilenmediğini ifade etmiştir. Ulema vasıtasıyla tüm ahaliyi vatana hizmet için davet ettirse de sonuç alamadığını belirtmiştir. Bu olaylara bir çözüm bulmak ve bütün ahaliyi gayrete getirmek için kendisinin birkaç günlüğüne buraya teşrif etmesinin etkisinin büyük olacağını, gelmesi için dua edeceğini aktarmıştır¹³³⁵.

Harbiye Nezareti, Urfa, Maraş ve Ayıntab Mutasarrıflıklarına 16 Eylül 1916 tarihinde bir yazı göndermiştir. Ruslarla fedakârca mücadele eden 2'nci Ordu'nun elinden gelen bütün gayreti gösterdiğini, askerlerin istirahatlerini dahi mümkün olduğunca yapmadıklarını ve halkın da Ordu'nun yanında onlara destek olduğunun bilindiğini fakat Ordu'nun iaşesinin çok zor ve sıkıntılı bir döneme girdiğini bildirmiştir. Bölgede mahsulün en bol olması gereken şu mevsime rağmen mahallerin çoğunda hemen hemen aç kalma derecesine varıldığı anlaşılmakta olduğunu ve bu durumun devamının felaket olacağını aktarmıştır. Bu nedenle sancak dâhilinde bulunan her türlü araç ile mevcut iaşenin ve toplanılan mahsulün 2'nci Ordu'nun göstereceği ambara veya ordunun yakınına sevk edilmesini, açlık yüzünden oluşan herhangi bir hastalığa mahal bırakılmamasını ve her hafta Ordu'nun ambarına hangi mahsul gerekiyorsa temin edilerek bildirilmesini istemiştir¹³³⁶.

Kış mevsiminin gelmesi ve kar yağışlarının başlamasıyla cephelere az da olsa yapılan erzak naklinde aksaklıklar yaşanmıştır. Hayvan yetersizliği ve yolların kapanmasıyla ulaşım durma noktasına gelmiştir. Birlikler, ileri hatlarda az bir müfrez asker bırakarak geri hatlara ve kapalı konaklara geçmiştir. İaşe sıkıntısı iyice kendini göstermeye başlamıştır. Bitlis'te 5'inci Tümen'de görevli Hasan Cevdet Bey, 4 Kasım 1916 tarihinde günlüğüne "Bu gece yarım metre kadar kar yağdı hala devam ediyor." cümlesini not etmiştir¹³³⁷. Çapakçur bölgesinde Bünyan mevkindeki durum da farklı değildir. Safiyüddin Efendi, 5 Kasım 1916 tarihinde günlüğüne şu cümleleri yazmıştır: "(...) Yağ-

¹³³⁴ BOA, DH.İUM., 82-1.

¹³³⁵ BOA, DH.ŞFR., 532-33.

¹³³⁶ BOA, DH.ŞFR., 68-12.

¹³³⁷ Kıyamet Koptuğunda Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü, s.122.

mur devam ediyor tarlalar çamura gömülmüş hayvanlar yürüyemiyor (...) Erzak kolları Bünyan ormanları içerisine girip öküzlerin yürüyememeleri sebebiyle (...) ileri hatlarda bulunan asker ise açlıktan müteessir oluyorlardı.”¹³³⁸.

17'nci Alay'da askerlik hizmetini yerine getiren Hüseyin Atıf Bey, günlüğüne 16 Kasım 1916 tarihinde “Üç gündür gayet sert ve dondurucu (...) İaşe hususu daima yarım ekmek olarak temadi ediyor” cümlelerini, 25 Kasım 1916 tarihinde ise “ (...) Hava oldukça soğuk (...) iaşe ise dört yüz gram peksimet başka bir şey yok. 24 saatte bir karavana. Bunun da pişmesi için odun üç saatlik yoldan geliyor” cümlelerini not etmiştir¹³³⁹. Birlikler, bir taraftan kış tertiplenmesine geçmesiyle meşgul olurken diğer taraftan açlıkla mücadele etmeye başladığı görülmektedir.

Kasım ayı içerisinde 8'inci Tümen ve Muş Müfrezesi bölgelerinde ileride 24'üncü Alay birliklerini bırakmış, diğer birlikler daha gerilere çekilerek, kış tertiplenmesine geçmiştir. Rus birlikleri de ileri hatlarda müfreze birlikleri bırakarak kış tertiplenmesine geçmeye başlamıştır. 23'üncü Alay ise daha geriye 16'ncı Kolordu Karargâhı yanına Silvan bölgesine çekilmiştir. 8'inci Tümen Karargâhı ve 17'nci Alay ise Pasur bölgesine intikal etmiştir. Uzun süren muharebeler sonucunda birlikler çok yıpranmıştır. Yoğun kar yağışı bölgeye bir durgunluk getirmiş ve Türk-Rus ordularının karşılıklı olarak keşif ve pusu faaliyetleri zaman zaman bu durgunluğu bozmuştur¹³⁴⁰.

12 Kasım 1916 tarihinde Harbiye Nezareti, Antep, Urfa ve Siirt Mutasarrıflıklarına, 2'nci Ordu'nun iaşesinin çok kritik bir döneme girdiğini, acilen ordunun gösterdiği yerlere azami miktarda zahire yetiştirilmesine bir kat daha önem verilmesini bildirmiştir¹³⁴¹. Kış mevsiminin zorluklarının yanında ambarlardan cephedeki birliklere yapılan sevkiyat sırasında eşkiya ve Ermeni çeteleri tarafından konvoylara saldırılar artmaya başlamıştır. 14 Kasım 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasını birliklerine emretmiştir¹³⁴².

Aralık ayının başında askerin iaşesinin sağlanabilmesi için alınan tedbirler artırılmaya başlanmıştır. 2'nci Ordu Komutanı tarafından, Bitlis bölgesinde halkın elinde zahire ve vesait-i nakliye hayvanlarını dışarı vilayetlere mubayaa etmesi yasaklandığı Dâhiliye Nezareti'ne ve 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bildirilmiştir¹³⁴³. 13 Şubat 1916 tarihinde Osmanlı Meclis-i

¹³³⁸ Süvari Teğmen Safiüddin Efendi'nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Hatıratı, s.155.

¹³³⁹ Erginsoy, a.g.e., s.196-197.

¹³⁴⁰ Akşit, a.g.e., s.434.

¹³⁴¹ BOA, DH. ŞFR., 69-246.; 70-207.

¹³⁴² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 10.

¹³⁴³ BOA, DH. ŞFR., 540-32.

Umimi’de alınan karar ile Maraş livasından her türlü yiyecek maddeleri ile gıyceklerin dışarıya satılması yasaklanmış ve bunların 2’nci Ordu ihtiyacının karşılanması için kullanılmasına karar verilmiştir¹³⁴⁴. Bu karar Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerince Maraş livasına ayrı ayrı bildirilmiştir¹³⁴⁵.

29 Aralık 1916 tarihinde birliklerin durumu, İzzettin Bey’in günlüğüne not ettiği şu cümlelerden anlaşılmaktadır: “(...) İaşe meselesi pek nazik bir şekilde. Çare bulan yok. Efrat karlar içinde, iaşesiz vatani bekliyor. Fedakârlığın haddi azamisini gösteriyor Buna rağmen yarım istihkak bile yiyemiyor. “Askerlik büyüklüktür”. Zavallı hayvanat telef oluyor (...)”¹³⁴⁶.

Aralık ayı sonlarına doğru 2’nci Ordu Komutanlığı’na vekâlet eden Mustafa Kemal Paşa, birliklerin kış şartlarında zayıtın azaltılabilmesi, daha fazla yıpranmaması, maksadıyla 2’nci Ordu’ya Genç-Darahini-Hun-Gökdere Dağları-Çilligöl Dağı hattına geri çekilmesi emrini vermiştir. Bitlis ve Diyarbakır Valilerini de Elazığ’a çağırarak iaşe meselesini çözmek maksadıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir¹³⁴⁷.

Birliklerde aklıktan ve soğuktan kaynaklanan zayıtların artması haberleri üzerine 02 Ocak 1917 tarihinde 2’nci Ordu Komutanlığı’nca cepheledeki tüm askerlerin bir tahkikat heyeti kurularak kontrol edilmesi gerek aklıktan gerekse donarak ne kadar zayıtların meydana geldiğinin tespit edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması, 16’ncı Kolordu Komutanlığı’ndan istemiştir¹³⁴⁸. İaşe konusunda artık bazı bölgelerde cephele erzak ulaştırılamamaya başlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Ocak ayı başında 2’nci Ordu birliklerine envanterinde bulunan zayıf hayvanları kesip yemeleri için müsaade etmiştir¹³⁴⁹.

27 Ocak 1917 tarihinde Bitlis Vali Vekili Memduh Bey, askerlerin iaşesinde çok sıkıntı yaşandığını, geri bölgelerden cephele az da olsa yapılabilen erzak naklinin kışın tesiriyle yapılamadığını, yolların kapandığını ve nakliyatın devam etmesi için gerekli tedbirleri almaya çalışıldığını Dâhiliye Nezareti’ne bildirmiştir. Bu tedbirlerin devamı için eşek ve at tedarik edileceğini ifade etmiştir¹³⁵⁰.

Ocak ayının başlarında 8’inci Tümen cephesinde ise ilerideki müfrez birliklere erzak ulaştırılması zorlaşmıştır. Bazı yerlerde askerlerin eşek eti yediği

¹³⁴⁴ BOA, MV., 206-9.

¹³⁴⁵ BOA, BEO., 4455-334071.

¹³⁴⁶ Çalışlar, a.g.e., s.263.

¹³⁴⁷ Tezer, a.g.e., s.89.

¹³⁴⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 25-5.

¹³⁴⁹ Çalışlar, a.g.e., s.265.

¹³⁵⁰ BOA, DH. ŞFR., 544-41.

haberleri bile duyulmaya başlamıştır¹³⁵¹. Hüseyin Atıf Bey yaşanan bu sıkıntıyla ilgili 4 Ocak 1917 tarihinde günlüğüne:

“Üç gündür kar yağıyor (...) iâşe hususu asker başına 300 gram buğday. Her neferin elinde iki taş bunun ile un yapmaya çalışıyorlar (...),” 7 Ocak 1917 tarihinde ise “ (...) İâşe 300 gram buğday devam ediyor. Tabur mevcudu 320 kaldı. Hayvanatımız 104 idi. Bu iki ay zarfında öle öle 32 kaldı. Daha da eksilmekte berdevam” cümlelerini not etmiştir¹³⁵².

31 Ocak 1917 tarihinde Bitlis bölgesinde yollar kardan kapandığından hayvan arabaları yerine sadece hayvan ile erzak taşınmaya çalışılmıştır. Muş'un Kozma ve Kortik bölgelerinde kar üç m'yi bulmuştur¹³⁵³. 5'inci Tümen bölgesinde ise özellikle Duhan-Bitlis arasında nakliyat yapan hayvanlar gıdasızlıktan ve yorgunluktan iyice güçten düşmüştür. Artık Tümen'in iâşe edilemez bir hâl aldığı 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na 2'nci Ordu Komutanlığı'na bildirilmiştir. 5'inci Tümen'e nakliyat işlerinde yardım etmek üzere verileceği bildirilen 50 öküz arabasıyla Bitlis'e gönderilecek 100 arabanın hâlen gelmediği Menzil Müfettişliği'ne de tekrar yazılmıştır¹³⁵⁴. 50 öküz arabası geldiğinde dahi Bitlis ile Duhan arasında yüklerini boşaltma ve istirahat süreleri de dâhil olmak üzere 4 günde bir gün sevkiyat yapılmamaktadır. Bir arabanın 400 kg taşıyacağı hesabıyla günlük 5 ton nakliyat yapabileceğini, bu miktarın Tümen'in iâşe edilecek erzak miktarının yarısı kadar olduğu ve Tümen'in iâşesinin tam yapılabilmesi için en az 50 arabaya daha ihtiyacın bulunduğunu ifade edilmiştir¹³⁵⁵. Ancak 2 Şubat 1917 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığı, 5'inci Tümen için 50 öküz arabasından başka herhangi bir hayvan veya araba verilemeyeceğini bildirmiştir¹³⁵⁶.

2 Şubat 1917 tarihinde Menzil Müfettişliği, Kolordu'da istihdam edilmek üzere hayvanattan 50 arabalı kol seçildiğini, mevsim şartları gereğince Silvan'a kadar bile arabaların hareketinin yapılamadığını 16'nci Kolordu Komutanlığı'na aktarmıştır. Arabaların yüklü olarak sevk edildiğinde veya hayvanların çıplak olarak sevk edilse dahi fire verebileceğinden bir iki hafta kadar buzların çözülerek yolların nakliyata elverişli hâle gelmesi gerektiğini ifade etmiştir¹³⁵⁷. 21 Şubat 1916 tarihinde Hüseyin Atıf Bey'in günlüğüne not ettiği cümleler dikkat çekicidir:

¹³⁵¹ Akşit, a.g.e., s.436.

¹³⁵² Erginsoy, a.g.e., s.199.

¹³⁵³ Akşit, a.g.e., s.436.

¹³⁵⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 6.

¹³⁵⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 6a.

¹³⁵⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 6-4.

¹³⁵⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 6-2.

“(...) 5 gün kar altında aç kaldıktan sonra Laçikan’a avdet edebilen 6 neferlik posta orada bulunan telefoncu Mustafa’nın beslediği ke-di-yi tutup kesmişler. Telefoncunun gözü önünde kızartıp yemeye baş-lamışlar. (...) Kozma da ise soğuktan donmuş efrat cesetleri karlar üzerinde kaskatı halde yatıyor. Kimsenin kimseye acımaya mecali yok”¹³⁵⁸.

Bölgede iâşe sıkıntısı giderilememiş, bir türlü nakliye sorunu çözüle-miştir. Erzak nakliye eden kollar da yem ve erzak bulmakta sıkıntı yaşamış, açlıktan ve soğuktan ölümler artmaya başlamıştır. 25 Şubat 1917 tarihinde 16’ncı Kolordu Komutanlığı iâşenin sağlanabilmesi için yeterli miktarda hay-van tedarik edilene kadar erzak nakliyatının dışarıdan hizmet alımı şeklinde yapılmasını 5’inci Tümen’e emretmiştir¹³⁵⁹. Erzak taşıyacak hayvan ve ame-lelere, demirbaş hayvan ve asker ile kıyaslanarak verilen iâşe ve yem miktarı-nın karşılığının para olarak verilmesi, nakliye ücretlerinin de nakit olarak ve-rilmesi ve bir müddet ihtiyacın bu şekilde giderilmesi gerektiğini bildirmiş-tir¹³⁶⁰.

26 Şubat 1917 tarihinde Bitlis Valiliğince, 5’inci Tümen’e Siirt’ten 729 kg, Garzan’dan 498 kg buğday gelmiştir. Duhan ambarına ise Siirt’ten 657 kg buğday, 528 kg arpa ve 74 kg darı sevk edilebilmiştir¹³⁶¹. Ancak 5’inci Tü-men, Bitlis Vilayetine bu erzakla Tümen’in iâşesinin sağlanmasının mümkün olamayacağını, normalde vilayetin 2’nci Ordu’ya Garzan dâhil 5’inci Tümen için 12 ton erzak sevk edeceğini bildirmesine rağmen bu kadar az miktarda erzak sevk etmesinin Tümen’in iâşesini zor bir vaziyete soktuğunu bildirmiş-tir. Artık ne tedbir alınması gerekiyorsa alınmasını, ahaliden hayvan tedarik edilmesini ve dışarıdan nakliye hizmeti alınmasını istemiştir¹³⁶².

Bitlis Valiliğince bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Siirt karyesinde 940 demirbaş hayvandan 97’si 5’inci Tümen’e teslim edilmiş, 28 hayvan telef olmasından dolayı ayrılmış ve vilayet envanterinde mevcut 815 hayvan kal-mıştır. Bitlis Zerikan Aşireti’nden 104 hayvan tedarik edilerek hayvan mev-cudu 919 olmuştur. Ancak Diyarbakır’dan Siirt’e ve Garzan’a sevkîyatlarda vilayet hayvanlarına ilaveten Menzil Müfettişliği’nden 200 hayvan gönderil-mesi kararlaştırılmış ancak bu gerçekleştirilememiştir. Erzak sevkîyatının Avti’den Bitlis’e ve daha ileride bulunan Van Güney Müfrezesi için Avti’den Ant karyesine kadar ulaştırılması ve 200 hayvanın da gönderilmemesi, hay-vanların yeterince beslenememesinden kaynaklanmıştır. Tatvan’da bulunan

¹³⁵⁸ Erginsoy, a.g.e., s.204.

¹³⁵⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 9.

¹³⁶⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 9-1.

¹³⁶¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 10.

¹³⁶² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 10a.

hayvanların da sık sık telef olmaları dolayısıyla günlük sevkiyatta eksiklik olduğu anlaşılmıştır¹³⁶³.

Yaşanan bu durumlara rağmen Bitlis milli mücadelesi, istifadesi mümkün olan bütün hayvan vesait-i nakliyesini erzak sevkiyatına göndereceğini 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir. 5'inci Tümen'e 10 çeşit erzak verilmesi teminatıyla ilk önce 100 katır verileceğini, daha sonra 100 hayvanın Diyarbakır'daki ikna ettikleri aşiretlerle Avti'de bulunan 50 ton erzakın naklini sağlayacaklarını ve demirbaş olmayan hayvanların da sevk edileceğini aktarmıştır. Bu miktarın gönderilmesi Garzan, Bervan ve Mutki dâhilinde toplanılan ve muhtelif sebeplerle 8'i telef olan 55 katırdan 47'sinin de nakliyata iştirak ettirildiğini ifade etmiştir¹³⁶⁴.

Diyarbakır ve Bitlis bölgelerinde kış şartları ve gıda yoksunluğundan, iâşesizlikten çok zor durumda bulunan kasaba ve köy ahalisi ücret karşılığında nakliye hizmetlerinde kullanılmaya başlanmış, hayvanı olmayanlara 100'de 10 erzak verilmesi karşılığında kendi güç ve kuvvetlerine bırakılmış, hayvanı olanların da harçlık karşılığında nakliyata iştirakleri temin edilmiştir. Bitlis Vilayeti, çok az süre zarfında tedariki sağlanabilen hayvan ve insan desteğiyle Avti'den Siirt'e gelen erzak, demirbaş ve diğer kuvvetli hayvanlarla 5'inci Tümen'e ulaştırılmak üzere günlük 8-10 ton erzak Bitlis'e ve Ant bölgesine taşınacağını, günlük 3-4 ton erzakın da Midyat'dan Siirt'e sevk edileceğini 16'ncı Kolordu'ya bildirmiştir. Sevkiyat süresince civar kasaba ve köylerden her gün 5 ton erzak Garzan'a ulaşabilirse ve düzenli sevkiyat temin edilebilirse Tümen'in ihtiyaçlarının azalacağını ifade etmiştir¹³⁶⁵.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın ihtiyaç duyduğu 1'inci sınıf ikmal maddeleri yeterince karşılanamamıştır. Ordu iâşe bölgesinde 1'inci sınıf ikmal maddelerinin tedarik edilmesinde yaşanan sıkıntılar ve nakliye hizmetlerinin yetersizliği sebebiyle ihtiyacın bir kısmı karşılanabilmiştir. Arazinin dağlık oluşu, genellikle motorlu araçlar için yolların bulunmayışı ve yetersiz olmasının yanında nakliye araçlarının da noksanlığı yüzünden ikmal maddelerinin ileri birliklere kadar ulaştırılmasında çok sıkıntı yaşanmıştır¹³⁶⁶. Nakliye kollarının yetersizliği ile ikmal ve iâşe zorlukları yüzünden genellikle harekâtların taarruz safhaları istenildiği gibi devam ettirilememiştir¹³⁶⁷.

¹³⁶³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 10-1.

¹³⁶⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 10-1a.

¹³⁶⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 10-2.

¹³⁶⁶ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.322.

¹³⁶⁷ Selışık, a.g.m., s.19.

İaşe mıntkasında mahallinden tedarik edilmesi gereken malzemeler için belirlenen bölge, cephedeki birliklerin ihtiyacını karşılamak için yeterli olmamıştır. İaşe mıntkasında harbin başladığında bulunan gıda maddelerinin miktarı hakkında kesin bilgilere ulaşılamamıştır. Tedarik edilecek erzak hakkında bilgi, ancak tedarik aşamasında belli olmuştur. Birliklerin iaşe durumu hakkında sağlıklı fikir edinilememiş, iaşe konusu sorulduğunda alınan bilgiler her zaman farklı olmuştur¹³⁶⁸. Erzak miktarları sorulduğunda her zaman asgarî miktarlar bildirilmiş “aç kaldı feryadı” o kadar çok kullanıldığından gerçekten aç kalan birlik doğru tespit edilememiştir. Genellikle birçok zamanlar erlerin ekmek yerine buğdayı kavurarak yediği ve et ihtiyacının da erzak taşıyan hayvanları kesmek suretiyle karşıladığı görülmüştür¹³⁶⁹.

Harekât alanı derinliği arttıkça ikmal hatlarının mesafesi uzamış, ambarlardan uzaklaşmış ve askerin iaşesi gün geçtikçe kötüye gitmiştir. Birliklerin iaşe durumu geriden gelen erzakında azalması dolayısıyla zorlaşmıştır¹³⁷⁰. Kar çok yağdığında nakliye kolları birbirine rastladığı durumlarda dar yollardan aynı anda geçememiş, birbirlerini beklemek zorunda kalmış, bu durum da günlük nakliye kapasitesinin azalmasına neden olmuştur¹³⁷¹.

1916-1917 kış aylarında durum daha da kötüleşmiştir. Askerlere istihkakının yarısından daha azı verilebilmiştir. Tüm bu çabalara rağmen cephedeki askerlere çoğu zaman erzak yetiştirilememiş, açlık ve kıtlık sanki ikinci bir düşmanmış gibi savaş boyunca askerin peşinden gitmiştir. Bitlis yöresinde kışın zor şartlarında, kar yağdığı zaman ana yollarda bile arabalar yerine hayvanlar kullanılmıştır. Cepheye daha fazla erzak götürülebilmesi maksadıyla hayvanların sırtlarına ayrıca erzak yüklenip kızaklar insanlar tarafından çekilmiştir¹³⁷².

3.2.3.3. 2'nci Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması

Bu sınıf ikmal maddelerinden silah ve teçhizat ülke içinden karşılanmakla beraber bu maddelerin stokları uzun süren muharebeler yüzünden yetersiz hâle gelmiştir. Ülke içinden karşılanamayanlar öncelikle Almanya'dan ikmal edilmeye çalışılmıştır. Türk askerleri su geçirmez yeşil sırt çantası, askeri parka, kahverengi bel kemeri, iki mühimmat torbası veya palaska, su matarası

¹³⁶⁸ Guze, a.g.e., s.3-75.

¹³⁶⁹ İlter, a.g.e., s.58.

¹³⁷⁰ İlter, a.g.e., s.55.

¹³⁷¹ Guze, a.g.e., s.89.

¹³⁷² Ögün, a.g.e., s.204.

ve ortak çadırdan oluşan teçhizat istihkak olarak verilmiştir. Palaskaları üzerinde 120 mermi, buna ek olarak da çantalarında 30 mermi taşımıştır¹³⁷³. İlerleyen dönemlerde giyecek konularında sıkıntı yaşanmaya başlayınca erlere çoğunlukla ayakkabı yerine çarık, elbise yerine don ve gömlekler boyanmak suretiyle verilebilmiştir¹³⁷⁴. Hiç karşılanamayan zamanlarda halktan mübayaa edilmesi yoluna gidilmiştir. Örneğin 22 Eylül 1916 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Sivas, Trabzon, El Aziz, Diyarbakır Kastamonu ve Halep Valileri ile Kayseri, Maraş, Urfa, Zor, Samsun Mutasarrıflıklarına bir yazı göndermiştir. Yazısında 2'nci ve 3'üncü Ordu mıntıkasında bulunan her köyden, kasaba ve şehirlerden hane başına birer çorap, pamuklu eldivenin muayyen ve münasip fiyatlarla satın alınarak süratle birliklere gönderilmesini istemiştir¹³⁷⁵.

3.2.3.4. 2'nci Sınıf İkmal Maddeleri ve İkmal Faaliyetleri

3.2.3.4.1. Silah ve Teçhizat İkmal Faaliyetleri

Çeşitli silahlar yurt içindeki ve menzilde bulunan depolardan sağlanmıştır. Birliklerde çoğunlukla Alman menşeli Mauser, süngü ve kılıçlar kullanılmıştır. 2 Haziran 1916 tarihinde Kolordu envanterini 22.389 Mauser tüfek, 3.640 adet Martini Henry, Martini Peabody, Remington ve Winchester tüfeklerinden ibaret muhtelif piyade tüfeği oluşturmuştur¹³⁷⁶. Mühimmat ikmalindeki sıkıntının önüne geçilebilmesi için çok çeşitli kalibre ve markadan oluşan tüfekler aynı tip mermi atabilmesi için modifiye edilmiştir. Gerek Kolordu envanterinde bulunan gerekse muharebelerde Ruslar'dan ele geçirilen silahların birliklere dağıtılmasıyla çok sayıda farklı silah kullanılmıştır. El bombası olarak da Türk ve Alman yapımı farklı tiplerde el bombaları kullanılmıştır. Subaylar çoğunlukla Rovolver tabanca ve kılıç kullanmıştır.

Piyade tüfeklerinin süngüleri ise Mauser'lere uyarlanan Suhl ve Solingen marka Alman kasaturalarıdır¹³⁷⁷. Bunlardan eksik olanlar, çoğunlukla mahalli sanatkâr esnaflara yaptırılmış ve kısmen de Ruslar'dan ele geçirilenlerden faydalanılmıştır. Birlikler Kafkas Cephesi'ne ilk geldiklerinde kadro ihtiyaçları yeterli seviyede olsa da ilerleyen dönemlerde mevcut olan giyecek ve donatımları eskimiş ve kullanılmayacak hâle gelmiştir. Kayıssız ve süngüsüz tüfek sayıları da artmıştır. Bu gibi ikmal maddeleri Kolordu'da bulunmadığı takdirde veya yetersiz olduğunda, menzil depolarından ikmal edilmiştir. Depo

¹³⁷³ Tekir, a.g.t., s.80.

¹³⁷⁴ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.321.

¹³⁷⁵ BOA, DH.İ.UM.EK., 20-68.

¹³⁷⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3.

¹³⁷⁷ Tekir, a.g.t., s.81.

mevcutları yetersiz geldiğinde bu gibi ikmal malzemeleri, mahalli sanatkâr esnaflara yaptırılmıştır.

Kolordu bünyesinde alay seviyesinde kurulan ağır makineli tüfek bölüklerinde bulunan makineli tüfeklerin sayısı, zamanla taburlara da verilerek artırılmıştır. Makineli tüfek olarak Alman yapımı Maxim ve Fransız Hotchkiss makineli tüfekler ile savaş sırasında ele geçirilen Rus makineli tüfekleri kullanılmıştır. Birliklerde özellikle çabuk ateşli top miktarları yetersiz kalmış, dağ topu miktarı ise birkaç taneden ibaret olmuştur¹³⁷⁸. 2 Haziran 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın envanterindeki top miktarı, sadece 36 adettir¹³⁷⁹. Top miktarındaki eksiklik muharebelerde hissedilmiştir. 2'nci Ordu Komutanlığı ve 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nca birlikler arasında muharebe durumunun ve vazifenin gereğine göre topların yer değişimleri yapılarak eksiklikler karşılanmaya çalışılmıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Haziran ayı personel mevcudu 29.921, tüfek miktarı ise 26.725'tir. Kolordu sorumluluk alanı, cephe genişliği ve arazi durumu ile beraber değerlendirildiğinde ihtiyacı karşılayabildiği ifade edilebilse de makineli tüfek ve top miktarlarının yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Temmuz ayına baktığımızda ise personel mevcudu 300 kişi artarak 30.221 olmuş ancak tüfek miktarı Haziran ayına göre 696 adet azalmıştır. Top sayıları ise 36'dan 17'ye, makineli tüfek ise 16'dan 15'e düşmüştür. 16'ncı Kolordu, muharebelerin Temmuz ve Ağustos ayında şiddetlenmesi de göz önüne alındığında ihtiyacı karşılamada yetersiz kaldığı görülmektedir. Temmuz ve Kasım ayı personel miktarına göre silah durumunu karşılaştırdığımızda ise personel mevcudunun 3.951 kişi azaldığı, Temmuz ayında 26.029 olan tüfek mevcudunun Kasım ayında 21.545 olduğu görülmektedir. Muharebelerde ve kış şartlarında zayıflığın fazla olmasının silah durumuna da yansıdığı söylenebilir. Temmuz ayında 36 top sayısının 27'ye düşerek azaldığı, Ruslardan ele geçirilen 4 topun Kolordu mevcutlarına dâhil edildiği görülmektedir (Y.N).

¹³⁷⁸ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.322.

¹³⁷⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3.

Tablo: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 2 Haziran 1916'da Silah
Mevcudu¹³⁸⁰

Birlikler	Hafif Ateşli Silahlar			Top	
	Mauser	Muhtelif	Makineli	Seri ve Adi Sahra	Seri ve Adi Cebel
Kolordu Karargâhı	2	142			
Süvari Bölüğü	110	29			
Seyyar Hastane		8			
Ekmekçi Takımı		5			
Toplam	112	184			
5'inci Tümen	11.086	2.227	7	Seri 2	Seri 12
8'inci Tümen	8.016	1.791	8	Seri 16	Adi 2
Çapakçur Müfrezesi	1.482	1.827			Adi 4
Toplam	20.584	5.845	15	18	18
Genel Toplam	20.696	6.029	15	18	18

Tablo: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 9 Temmuz 1916'da Silah
Mevcudu¹³⁸¹

Birlikler	Hafif Silahlar			Top			
	Mauser	Muhtelif Tüfek	Muhtelif Makineli Tüfek	Grup		Şinayder	
				Sahra	Cebel	Sahra	Cebel
Kolordu Karargâhı		121					
Süvari Bölüğü		110					
Telgraf Takımı		8					
Seyyar Hastane		8					
Ekmekçi Takımı		5					
5'inci Ağır Erzak Kolu	10	5					
Toplam	10	257	0	0	0	0	0
5'inci Tümen	9.412	353	8	2	4		8
Van Güney Müfrezesi	680	118					
Mutki Müfreze Milisleri	1.509	650					
Toplam	11.601	1.121	8	2	4	0	8
8'inci Tümen	8.227	1.577	8	16	5		
Genç Müfrezesi	35	399					
Sason Müfrezesi	101	259					
Toplam	8.363	2.235	8	16	5	0	0
17. Alay	2.415	27					
1'inci Bitlis Amele Ta- buru	0	0	0	0	0	0	0
Genel Toplam	22.389	3.640	16	18	9	0	8

¹³⁸⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3.

¹³⁸¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-3.

Tablo: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 13 Kasım 1916'da Silah
Mevcudu¹³⁸²

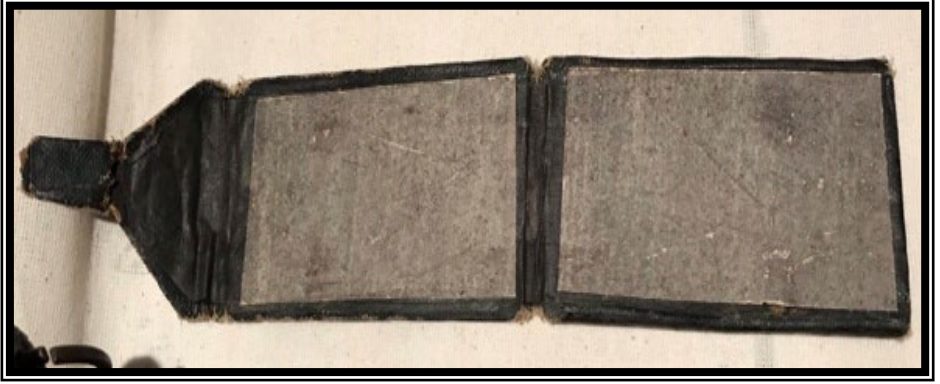
Birlikler	Mauser	Muhtelif Tüfek	Makineli Tüfek	Top					
				Grup		Şinayder		Obüs	
				Sahra	Cebel	Sahra	Cebel	Adi Cebel	Rus Sahra
Kolordu Karargâhı		118							
Süvari Bölüğü	109								
14'üncü Alay Cebel Bataryası					4				
Telgraf Takımı		8							
Telsiz Telgraf Müfrezesi	5	19							
Seyyar Hastane		11							
Ekmekçi Takımı		5							
3'üncü Beygir Deposu		33							
Silvan Noktası	3	2							
Ziyaret Noktası		6							
Pasor Noktası	1	25							
Toplam	118	227	0	0	4	0	0	0	0
5'inci Tümen Birlikleri	7.625	1.025	10	6			8	4	
Van Güney Müfrezesi	704	111							
Van Hareket Müfrezesi Aşiret-leri	809	893							
Mutki Milisleri	820	300							
5'inci Tümen Toplamı	9.958	2.329	10	6	0	0	8	4	0
8'inci Tümen Birlikleri	6.667	571	12						4
Sason Müfrezesi	147	100							
Genç Müfrezesi	166	262							
Muş Seyyar Jandarma Tabur-ları	236	8							
8'inci Tümen Toplamı	7.216	941	12	0	7	0	0	0	4
1'inci Bitlis Amele Taburu		46							
Kolordu Mıntıkasında Muhtelif Mevkilerde Ki Silah ve Cep-hane Miktarı	210	500							
Kolordu Toplam	17.502	4.043	22	6	11	0	8	4	4

3.2.3.4.2. El Bombası İkmal Faaliyetleri

17'nci Alay Komutanı Binbaşı Reşat Bey, 2 Mayıs 1916 tarihinde el bombalarının kullanımı için gerekli olan kibritliklerin mevcudunun taburlarda çok azaldığını, bazılarının da rutubet ve yağmur dolayısıyla kullanılamayacak durumda olduğunu belirterek en azından bölüklerde 10 adet bulundurulması için

¹³⁸² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-4.

toplam 130 kibritliğe ihtiyacı olduğunu 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir¹³⁸³. 16'nci Kolordu Komutanlığı da tüm birlikleri için 1.000 adet kibritlik ihtiyacı olduğunu 3'üncü Ordu Komutanlığı'na¹³⁸⁴ ve Harbiye Nezaretine¹³⁸⁵ iletilmiştir. 16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan 17'nci Alay Komutanlığı'na kibritliklerin 13 Mayıs 1916 tarihinde depolara geleceği, gelmesine müteakiben gönderileceği bildirilmiştir¹³⁸⁶.

Görsel: El Bombası Kibritliği¹³⁸⁷

¹³⁸³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2.

¹³⁸⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-1.

¹³⁸⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-2.

¹³⁸⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-3.

¹³⁸⁷ http://www.geliboluyuanlamak.com/1304_tufenkciyef-el-ve-lagim-humbaralari-bayram-akgun.html. (Foto kaynak: Stephen Chambers-@SteveJ Chambers), (Erişim Tarihi: 2.4.2022).

Görsel: El Bombası Kibritliğinin Üniforma Üzerinde Takıldığı Yer¹³⁸⁸

5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'ndan 25 Mayıs 1916 tarihinde Tümen birliklerinde var olan el bombalarının fitillerinin zamanla bozulmuş olması nedeniyle 600 adet fitil ile kapsülün Kolordu silah ambarından Tümen'e gönderilmesini talep etmiştir¹³⁸⁹. 16'ncı Kolordu Komutanlığı, el bombası fitil ve kapsülünün Kolordu silah ambarında bulunmadığını ve tüm birlikleri için 1.000 adet fitil ve kapsülün 2'nci Ordu Komutanlığı'ndan istendiğini 5'inci Tümen'e bildirmiştir¹³⁹⁰. Kıt'alarda biriken boş cephane sandıklarının acele olarak Diyarbakır'a veya Resulayn'a boş olarak dönen arabalar ile sevk edilmesini istemiştir¹³⁹¹. Ancak bu taleplere muharebelerin tüm şiddetiyle devam etmesine rağmen mayıs ayı içerisinde

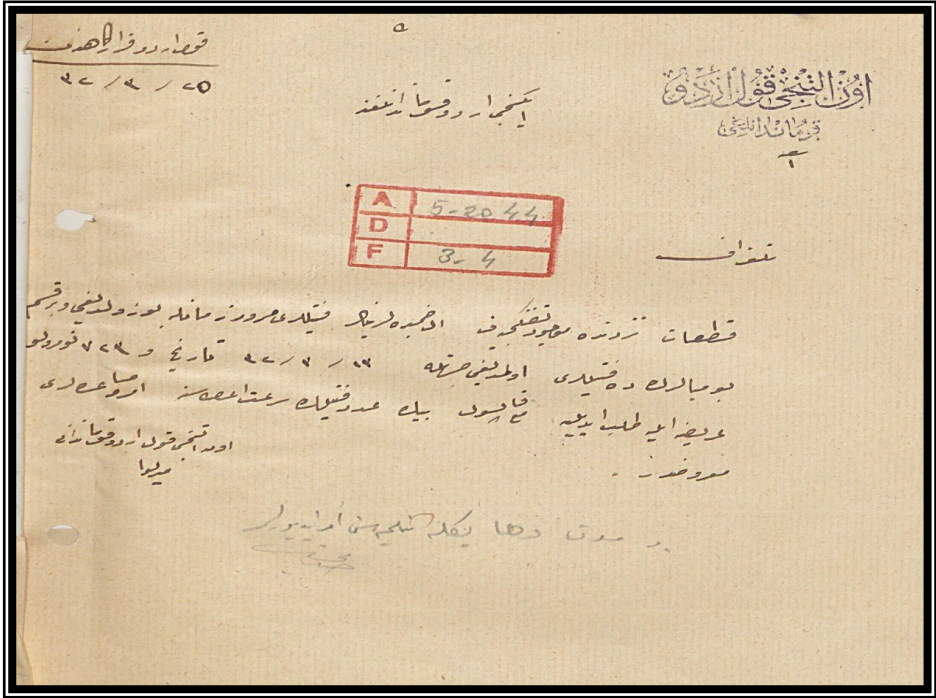
¹³⁸⁸ Harp Mecmuası, 1. Sene, 3. Sayı, Kânunusani 1331/Ocak 1916, s.132.

¹³⁸⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3.

¹³⁹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-1.

¹³⁹¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 3,3-1.

birliklere herhangi bir el bombası fitil ikmali yapılamamıştır¹³⁹². Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümen Komutanlığı'nın 5 Haziran 1916 tarihinde ihtiyacın devam ettiğini¹³⁹³, hâlihazırda 350 el bombasının da fitilleri olmadığından kullanılamadığını ve fitil ihtiyacının süratle karşılanmasını istediğini 2'nci Ordu'ya tekrar bildirmiştir¹³⁹⁴. 8'inci Tümen, ayrıca 2.000 adet el bombası ihtiyacının olduğunu ve acil karşılanmasını defaten talep etmiştir¹³⁹⁵. El bombası fitili ihtiyacı, 26 Haziran 1916 tarihinde karşılanabilmiş, 5 ve 8'inci Tümenlere 500'er adet gönderilmiştir¹³⁹⁶.

Görsel: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın El Bombası Fitili İhtiyaç Yazısı¹³⁹⁷

¹³⁹² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-2.

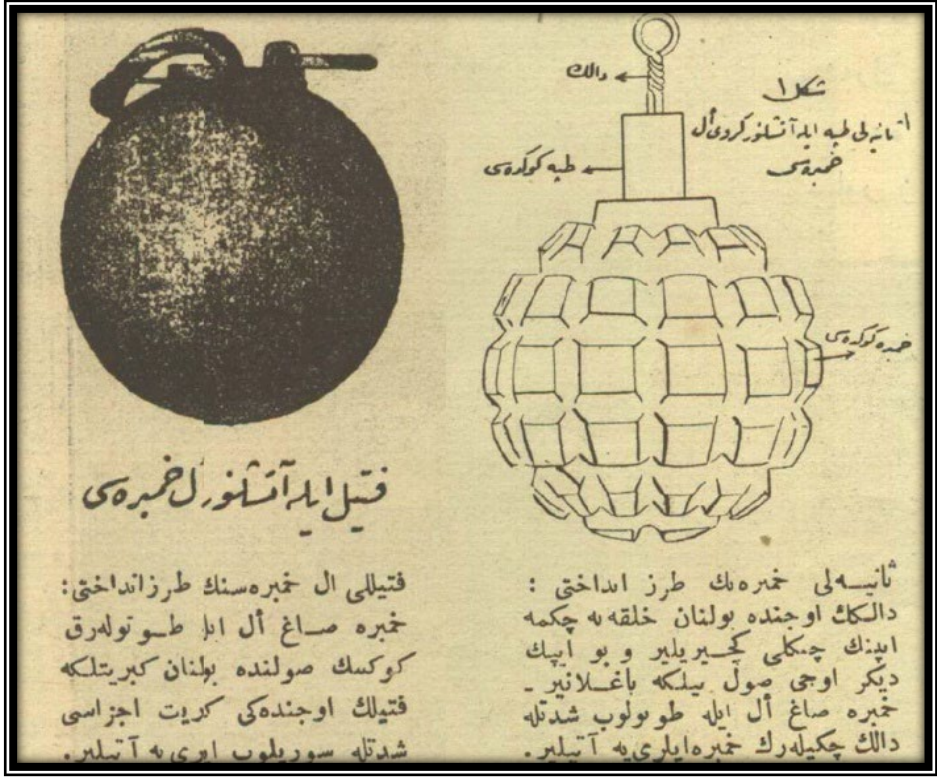
¹³⁹³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-3

¹³⁹⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-4, 5-3.

¹³⁹⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5, 5-1.

¹³⁹⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-4.

¹³⁹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-4.

Görsel: El Bombası ve Parçalarının Tanıtımı¹³⁹⁸

¹³⁹⁸ “Fıtil İle Ateşlenen El Hambresi” başlıklı haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 5. Sayı, Şubat 1331/ Şubat 1916. Haberde, “Fitilli el hambresinin tarz-ı endahtı (patlatma şekli): Hambre sağ el ile tutularak göğsün solunda bulunan kibritliğe fitilin ucundaki kibrit ezası şiddetle sürülüp ileriye atılır. Saniyeli hambrenin tarz-ı endahtı: Deliğin ucunda bulunan halkaya çekme ipinin çengeli geçirilir ve bu ipin diğer ucu sol bileğe bağlanır. Hambre sağ el ile tutulup şiddetle delik çekilerek hambre ileriye atılır. El hambreleri saniyeli tıpa, fitil ve kapsül ve müsademe tertibinden birisiyle ateşlendirilir. Müsademe tertibatı ile ateşlenen el hambrelerinde patlamadan evvel emniyet tertibi kaldırılarak nefer tarafından düşmanın siperine doğru atılır. Hambre yere sükût edince çekiç tabir edilen ufak bir iğne kapsül üzerine düşerek bunun yanmasıyla hambre içinde bulunan madde-i nariye ateş alır ve bomba da derhal patlayarak gövdesi içinde bulunan misketler etrafa saçılır ve hambrenin düştüğü mahal merkez olmak üzere 100 metre kadar bir daire içerisinde bulunan tesadüf ettiği eşhası (kişileri) muharebeden hariç kılar. Kapsül ve fitil ile ateşlenen el hambresi ise patlatılmazdan evvel nefer tarafından hemen fitilin ucu yakılarak düşmana müteveccihen atılır. Bu suretle hambre yere düşünceye kadar fitil yanarak kapsülün ateşler buda bilahare madde-i nariyeyi ateşleyerek hambre paralanır. Saniyeli tıpa ile mücehhez olan el hambreleri ise tertip olunduğu saniye miktarına nazaran endaht edildiği andan o kadar saniye sonra, paralandığından kaç saniye sonra patlaması matlup ise tıpa endahttan evvel o kadar saniye üzerine tertip ve tanzim edilerek bomba patlatılır. El hambrelerinin suret-

Başkomutanlık Vekâleti'nce birliklere devam eden muharebelerde el bombalarının kullanımlarında birliklerde bazı kazalar meydana geldiğini, bu kazaların tekrarlanmaması için el bombası kapsüllerinin gevşek bırakılmamasını, bozuk ve fitilin ateş almasına müteakiben el bombasının hemen ileriye fırlatılmasına dikkat edilmesi emredilmiştir¹³⁹⁹.

26 Haziran 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanlığı, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na 2.000 adet el bombasına acil ihtiyacının olduğunu iletmış, 16'nci Kolordu Komutanlığı da 2'nci Ordu Komutanlığı'na durumu bildirmiştir. 26 Temmuz 1916 tarihinde 8'inci Tümen, 16'nci Kolordu Komutanlığı'na depolarda bulunan el bombalarının fitil ve kapsüllerinin bozuk olduğunu ve bomba ihtiyacının daha önce bildirildiğini, bütün cephelerde Rus birliklerinin bomba ile taarruz ettiklerini, ihtiyatlarındaki bombaları dahi ileri hatlardaki birliklere verdiğini ve el bombası ihtiyacının acil karşılanması gerektiğini bildirmiştir¹⁴⁰⁰. 8'inci Tümen'in ısrarcı talepleri sonuç vermiş ve Tümen'e 2.607 adet el bombası 3 Eylül 1916 tarihinde teslim edilebilmiştir¹⁴⁰¹.

9 Temmuz 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı, envanterinde 4.291 adet el bombası tüfekçiği bulunurken, tahrip kısmı mevcudu 48'dir¹⁴⁰². Birliklerin ve Menzil Müfettişliği tesislerinde depolama şartlarının uygun olmayışı ile birlikler Çanakkale Cephesi'nden çok uzun bir intikalden sonra Kafkas Cephesi'nde görevlendirmeleri gibi yer değiştirmelerinden ötürü el bombalarını tahrip ve fitil kısımları ile kibritliklerin kullanılamaz hâle gelmesinde önemli artışlar olduğu söylenebilir (Y.N).

Malzeme sevkiyatlarında koordine kurulmasında ve rapor gönderilmesinde zaman zaman aksaklıklar yaşandığı harp raporlarından anlaşılmaktadır. Bu aksaklıklardan biri ekim ayı başlarında yaşanmıştır. 4 Ekim 1916 tarihinde Pasor Ambarı'ndan 40 sandık el bombası Silvanlı Hasan oğlu Yusuf Bey aracılığıyla 16'nci Kolordu Komutanlığı'na sevk edilmiştir¹⁴⁰³. Ancak, 30 Ekim 1916 tarihinde sevk edilen el bombalarının hâlen 16'nci Kolordu Komutanlığı'na ulaşmadığı bildirilmiş ve söz konusu el bombalarının nerede olduğu veya kime teslim edildiğinin bildirilmesi, Silvan Nokta Komutanlığı'ndan istenmiştir¹⁴⁰⁴.

i umumiye de sıkletleri 1 kiloyu tecavüz etmediğinden bunlar nefer tarafından 20-40 metreye kadar atılabilirler..." bilgilere yer verilmiştir.

¹³⁹⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 4.

¹⁴⁰⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-2.

¹⁴⁰¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-4.

¹⁴⁰² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-3.

¹⁴⁰³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-5.

¹⁴⁰⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-6.

7 Ekim 1916 tarihinde Diyarbakır'dan 1.200 adet bomba fitili ve 1.000 adet bomba kapsülü 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na sevk edilmiştir¹⁴⁰⁵. Menzil Müfettişliği depolarında çok fazla el bombası olduğunu ve kolordunun ne kadar ihtiyacı varsa Menzil Müfettişliği'ne bildirilmesini istenmiştir¹⁴⁰⁶. 16'ncı Kolordu Komutanlığı, 14 Ekim 1916 tarihinde Kolordu envanterinde 11.000 civarında el bombası bulunduğu ve bu miktarın ortalama tabur başına 500 adet olarak dağıtıldığını ve ihtiyacının olmadığını bildirmiştir¹⁴⁰⁷.

8 Ekim 1916 tarihinde, 5'inci Tümen envanterinde kullanılamayacak durumda olan 845 el bombası bulunmaktadır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nca bu el bombalarından kapsül ve fitil ikmal edildiği takdirde kullanılabilecek durumda olanların bildirilmesi istenmiştir¹⁴⁰⁸. 5'inci Tümen Komutanlığı, 10 Ekim 1916 tarihinde 845 kapsül ve fitil gönderildiği takdirde mevcut el bombalarının kullanılabileceğini bildirmiş¹⁴⁰⁹, 20 Ekim 1916 tarihinde ise 50 adet kibritlik isteğinde bulunmuştur¹⁴¹⁰. 21 Ekim 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı, Menzil Müfettişliği'nden tüm birlikleri için 1.000 adet bomba kibritliği talep etmiştir¹⁴¹¹. Ancak Menzil Müfettişliği, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na depolarında kibritlik bulunmadığını, ihtiyacın Harbiye Nezareti'ne bildirildiğini iletmıştır¹⁴¹². 16'ncı Kolordu Komutanlığı da bu durumu birliklerine bildirmiştir¹⁴¹³. 13 Kasım 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın envanterindeki el bombası miktarı 13.006 adet olmuştur¹⁴¹⁴.

2 Aralık 1916 tarihinde Menzil Müfettişliği ambarlarına ulaşan el bombası kibritliğinden 948 adet kibritlik, 16'ncı Kolordu Komutanlığı ihtiyacına istinaden Silvan ambarına teslim edilmiştir¹⁴¹⁵. 6 Aralık 1916 tarihinde bunlardan 200 tanesi, 8'inci Tümen Komutanlığı'na teslim edilmek üzere Pasor'a gönderilmiştir. 23'üncü Alay Komutanlığı için ayrıca 100 adet daha kibritlik gönderilmiştir¹⁴¹⁶. 8 Aralık 1916 tarihinde 23'üncü Alay Komutanı Binbaşı Ahmet Bey tarafından 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na 100 adet el bombası kibritliğinin teslim alındığı bildirilmiştir¹⁴¹⁷.

¹⁴⁰⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-3.

¹⁴⁰⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-7.

¹⁴⁰⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 5-8.

¹⁴⁰⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-5.

¹⁴⁰⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-6.

¹⁴¹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-8.

¹⁴¹¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-5.

¹⁴¹² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-6.

¹⁴¹³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-9.

¹⁴¹⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-9.

¹⁴¹⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-4.

¹⁴¹⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-9.

¹⁴¹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2-10.

5'inci Tümen Komutanlığı tarafından 15 Ekim 1916 tarihinde yeniden bomba fitili ihtiyacını bildirilmesi üzerine, 16'ncı Kolordu Komutanlığı Tümen Komutanlığı'nı ikaz etmiştir. 10 Ekim 1916 tarihinde 845 bomba fitilinin gönderildiğini, Tümen'in kapsül ve fitil ihtiyacı kalmaması gerekirken hâlen ihtiyaç bildirildiğini, ihtiyacın tespit edilmesinde, el bombası aksam ve parçalarının depolanmasında, kullanılmasında gereken hassasiyetin gösterilmediğini, bu parçaların çok uzak yerlerden ikmal edildiğinden zayi edilmesinden kaçınılması gerektiğini belirtmiştir. Bu hususların ilgili kişilere bildirilmesini bu sefere mahsus ambarda bulunan 155 kapsül ve 300 kibritliğin gönderileceğini aktarmıştır¹⁴¹⁸.

3.2.3.4.3. Hayvan ve Yük Arabaları İkmal Faaliyetleri

12 Mayıs 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı, 8'inci Tümen Komutanlığı'ndan cephan ve erzak kollarında bulunan arabaların, mekkârelerin ve her kolda ne cins ve ne miktarda araba ve hayvan bulunuyorsa, mevcut sayıların bildirilmesini istemiştir¹⁴¹⁹. 8'inci Tümen Komutanlığı, henüz tüm arabaların Diyarbakır'a dâhi gelemediğini, gelmesine müteakiben ayrıntılı cevap vereceğini aktarmıştır¹⁴²⁰. Ancak 8'inci Tümen'den cevap gelmeden 14 Mayıs 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu, 2'nci Ordu Komutanlığı'na 8'inci Tümen'in cephan kollarında 87 ve erzak kollarında 180 arabanın olduğu, Tümen'in bulunduğu bölgedeki yolların araba kullanılmasına uygun olmadığını, birliklere gerekli olan erzak ve cephanenin sevk edilebilmesi için kolların devamlı çalışması gerektiğini bildirmiştir. Bu arabaların menzil teşkilatına verilmesi yerine mekkâre alınarak Tümen'e gönderilmesini istemiştir¹⁴²¹.

8'inci Tümen, 19 Mayıs 1916 tarihinde araba ve hayvan durumunu ayrıntılı olarak 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir. Tümen'in emrine verilen cephan ve erzak kollarının hayvan miktarlarının yetersiz olduğunu, kuvvetli durumda bulunan hayvanlarının da çoğunun yaptıkları intikalde öldüğünü, Diyarbakır'da yapılan hayvanların muayenesinde de 10 hayvanın hasta olmasından dolayı öldürüldüğünü, 3 numaralı Piyade Cephan Kolu'nun eksik hayvan ihtiyacının diğer kollardan alınarak tamamlanmaya çalışıldığını ifade etmiştir. Kolordu'nun mevcut hayvanlarıyla da eldeki cephanenin birliklere taşınmasının mümkün olmadığını, Tümen'in 71 büyükbaş hayvan ihtiyacı bulursa da hiç olmaz ise 40 hayvanın Diyarbakır bölgesinden satın alınarak Tümen'e verilmesini istemiştir¹⁴²². 6 Haziran 1916 tarihinde hayvan ihtiyacının bir nebze karşılanması için Muş Ziraat Nezaretinde bulunan aygırlar

¹⁴¹⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 3-7.

¹⁴¹⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4.

¹⁴²⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4-1.

¹⁴²¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4-2.

¹⁴²² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 5.

vilayete devredilmiş, bir yıllık iâşe ve bakımları için bütçesinden karşılanması Diyarbakır Valiliğince uygun görülmüştür¹⁴²³.

8'inci Tümen Kollar Komutanı tarafından 8'inci Tümen'e nakliye kollarındaki hayvan miktarının 182 koşum, 62 binek olmak üzere toplam 244 olması gerekirken eldeki mevcut sağlam hayvan miktarının 173 olduğu, 71 hayvanın da artık güçten düştüğünden iş göremediği bildirilmiştir¹⁴²⁴.

Tablo: 8'inci Tümen Komutanlığı'nın 19 Mayıs 1916'da Nakliye Kolları ve Hayvan Mevcudu¹⁴²⁵

Birliği/Kolu	Öküz Arabası	Erzak Koşum	Mekkâre	Merkep	4 Binerikli Beygir Arabası
1'inci Cebel Sahra Bataryası		75			45
2'inci Cebel Sahra Bataryası		65			41
3'üncü Piyade Cephane Kolu			142	4	
Cephane Kolları Karargâhı		9			5
Erzak Kolları Karargâhı		2			1
8'inci Hafif Erzak Kolu		48		13 Katır	29
		Katır	Manda	Öküz	
1'inci Ağır Erzak Kolu	48	1	23	72	
5'inci Ağır Erzak Kolu	50	1		104	1

16'ncı Kolordu Komutanlığı, 8'inci Tümen'in Mayıs ayı sonunda Diyarbakır'a ulaşmış olan bulunan seyyar hastanesinin bir an önce Kulp bölgesine gelebilmesi için Diyarbakır Valiliğinin emrindeki hayvanlardan 70 mekkâre veya 35 devenin tahsis edilmesini Diyarbakır Valiliğinden istemiştir¹⁴²⁶. Diyarbakır Valiliği ise emrinde bulunan hayvanlar ile cephelere erzak nakli yapıldığını ve bu hayvanların idareye ait olduğunu belirtilerek, ihtiyacın Sive- rek'ten peyderpey gelecek katırlar ile karşılanabileceğini ve seyyar hastaneye gönderileceğini bildirilmiştir¹⁴²⁷.

16'nci Kolordu Komutanlığı, 5'inci Tümen Komutanlığı'ndan bugüne kadar emrine katılan nakliye kolları ve hayvan miktarlarını istemesi üzerine 5'inci Tümen Komutanlığı'nın 14 Mayıs 1916 tarihi itibariyle hayvan mevcudu ve milis birliklerinde mevcut durum şu şekilde olmuştur¹⁴²⁸:

¹⁴²³ BOA, DH.UMVM., 21-35.

¹⁴²⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 5-1.

¹⁴²⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 5a.

¹⁴²⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 9.

¹⁴²⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 9-1.

¹⁴²⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-1.

Tablo: 5'inci Tümen Komutanlığı Milis Birliklerinin Personel ve Hayvan Mevcudu¹⁴²⁹

Birlik	Bölük/Takım	Asker (Efrat)	Hayvan	Zabit
Van Güney Müfrezesi	4 Bölük	381	21	8
13'üncü Alay	3 Bölük	135	3	2
14'üncü Alay	2 Takım ve 1 Müstakil Takım	215	16	7
15'inci Alay	2 Takım ve 1 Müstakil Takım	229	19	11
Muş Aşiretleri ¹⁴³⁰	3 Tabur			
Sason Müfrezesi	1 Tabur ve 1 Müstakil Takım	382	4	18

16'ncı Kolordu Komutanlığı, Halep Menzil Müfettişliği'nden de 5'inci Tümen Komutanlığı'na hangi nakliye kollarının hangi isimlerle ve ne kadar hayvanla katıldığını bildirmesini istemiştir.¹⁴³¹ Halep Menzil Müfettişliği, 5'inci Tümen Komutanlığı adına gönderilen 7 nakliye kolunda bulunan hayvan miktarları ile beraber 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir.¹⁴³² Bunun üzerine 29 Mayıs 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı, 5'inci Tümen'e emrinde 10 nakliye kolunun olduğunu, 3 kolun nereden ve ne zaman Tümen'e katıldığının bildirilmesini emretmiştir.¹⁴³³ Ayrıca Tümen Karargâhı, Sıhhiye Bölüğü ve Seyyar Hastane'de bulunan fazla hayvanlardan 4'üncü Cebel Cephane Kolu'nun kadrosunun tamamlanmasını istemiştir. 1'inci, 2'nci ve 3'üncü Piyade Cephane Kolları'ndaki mekkâre hayvan mevcutlarının da yüzer hayvana tamamlanmasını, 1'inci, 2'nci, 4'üncü ve 5'inci Erzak Kolları'ndaki toplam 52 fazla mekkâre hayvanının da 3'üncü Hafif Erzak Kolu'na verilmesini ve hayvan sayısının 106 olmasını emretmiştir.¹⁴³⁴ 5'inci Tümen verdiği cevabı yazıda, 7 kolun Halep Menzil Müfettişliği'nden 3 kolun ise Tarsus'ta bulunan 23'üncü Tümen'den verildiğini¹⁴³⁵ ve bunların 4 cephane ve 30 tondan daha az kapasiteli 6 hafif erzak kolu olarak görevlerine devam ettiklerini 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir.¹⁴³⁶

¹⁴²⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4.

¹⁴³⁰ Belgede asker, hayvan veya subay miktarı konusunda bir sayı belirtilmemiştir.

¹⁴³¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-2.

¹⁴³² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-3.

¹⁴³³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-4.

¹⁴³⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 5-2.

¹⁴³⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-5.

¹⁴³⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2-5a.

Tablo: 5'inci Tümen Komutanlığı'nın 14 Mayıs 1916'da Hayvan
Mevcudu¹⁴³⁷

Birlikler	Kadrosu		Mevcudu		Fazlası		Eksik Mik-tarı	
	Bi- nek	Mekkâ re	Bi- nek	Mekkâ re	Bi- nek	Mekkâ re	Bi- nek	Mekkâ re
5'inci Tümen Ka-rargâhı	53	50	56	143	3	93		
13'üncü Alay	49	366	46	243			3	123
14'üncü Alay	62	462	56	306			6	156
15'inci Alay	57	411	38	271			19	140
Sihhiye Bölüğü	23	49	91	93		44	12	
Seyyar Hastane	12	58	4	109		51	8	
1'inci Piyade Cep-hane Kolu	20	180	4	71			16	109
2'inci Piyade Cep-hane Kolu	20	180	1	87			19	93
3'üncü Piyade Cephane Kolu	20	180	1	89			19	91
4'üncü Cebel Cep-hane Kolu	20	180	1	69			19	113
1'inci Erzak Kolu	17	144	1	147		3	16	
2'inci Erzak Kolu	17	144	1	149		5	16	
3'üncü Erzak Kolu	17	144	1	54			16	90
4'üncü Erzak Kolu	9	220	1	264		44	8	
5'inci Erzak Kolu	9	220	1	94			8	126
6'ncı Erzak Kolu	9	220	2	307			7	66
Toplam	414	3208	305	2496	3	240	192	1107

5'inci Tümen Komutanlığı'nın hayvan sayılarının ve emrindeki nakliye kollarının durumu aynı tarihlerde 8'inci Tümen Komutanlığı'na göre daha iyi seviyede olduğu görülmektedir. Bu durumun 5'inci Tümen'in Kafkas Cephesi'ne mart ayında 8'inci Tümen'den yaklaşık 2 ay önce gelmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'a gelir gelmez 5'inci Tümen'in lojistik ihtiyaçlarını karşılamak için girişimlerde bulunmasının neticesi olduğu söylenebilir (Y.N).

¹⁴³⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 5-3.

Tablo: 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 2 Haziran 1916'da Hayvan
Mevcudu¹⁴³⁸

Birlikler	Hayvanlar							
	Binek	Beygir	Top Ko- şum	Araba Ko- şum	Ka- tır	Öküz ve Manda	Deve	Mer- kep
Kolordu Ka- rargâhı	61	92		2	113			
Süvari Bölüğü	141	15			7			
Telgraf Takımı	6	34		2	9			
Seyyar Hastanesi	9	17			35			
Ekmekçi Takımı	1	19			34			
Toplam	218	177 ¹⁴³⁹		4	198			
5'inci Tümen	499	2770	286					299
8'inci Tümen	479	974	196	218	531	146		3
Çapakçur Müfre- zesi	199	48	17		70			
1'inci,2'nci ve 3'üncü Bitlis Amale Taburları	3						120	
Toplam	1180	3792	499	218	601	146	120	302
Genel Toplam	1398	3969¹⁴⁴⁰	499	222	799	146	120	302

Mayıs ve haziran ayı birliklerin hayvan sayıları karşılaştırıldığında hayvan sayılarında artış görülmektedir. Örneğin, 5'inci Tümen'in hayvan sayısı 2.801 iken Haziran ayında 3.304'e yükselmiştir. Ancak muharebelerin devam etmesi, ikmal faaliyetlerinde yoğunlukla hayvanlar kullanıldığından bu sayı ihtiyacı karşılayamamıştır. Bu durum nedeniyle mevcut hayvanlardan en iyi şekilde faydalanılması için 2'nci Ordu Komutanlığı, 15 Haziran 1916 tarihinde bir emir yayınlamıştır. Emirde:

- Birliklerde mevcut olan beygir arabalı kollar öküz ve manda ile değiştirilmesini ve hayvanların dinlendirilerek kullanılmasını,
- Fazla kalacak koşum takımlarının Menzil Müfettişliği'ne teslim edilmesini ve ihtiyaç duyulan semer miktarlarının da bildirilmesini,
- Kolordu'da fazla öküz arabalı kol olursa Menzil Müfettişliği emrine verilmesini,

¹⁴³⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3.

¹⁴³⁹ Toplam 177 olması gerekirken arşiv belgesinde 169 yazılmıştır. Sehven 169 yazıldığı değerlendirilmiştir.

¹⁴⁴⁰ Toplam 3.969 olması gerekirken arşiv belgesinde 3.961 yazılmıştır. Sehven 3961 yazıldığı değerlendirilmiştir.

- Bir ay içinde ne kadar öküz alındığı ve ne kadar kolun öküz arabalı teşkil edildiğinin Ordu Komutanlığı'na bildirilmesini istemiştir¹⁴⁴¹.

19 Haziran 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti, birliklerin hayvan ihtiyacının tedarikinde görevli memurların emrine verilen Diyarbakır, Mamuratülaziz, Bitlis vilayetleriyle Urfa sancağına, defalarca emir verilmesine rağmen memuriyete ait olan nakliye araçlarının burada ve bulunan hayvanların kötüye kullanımı ile aşiretlere ve orada yaşayan ahaliye de kötü davranılmasının asla kabul edilmediğini bildirmiştir. Bu konuda askerî personel ile meydana gelen haberleşmeye atfen müfettiş görevlendirildiğini, gerekli tedbirlerin alınacağı ve kötü muamele yapanların cezalandırılacağını belirtmiştir¹⁴⁴². Başkomutan Vekili Enver Paşa, 26 Haziran 1916 tarihinde tüm Kolordulara gönderdikleri telgrafta, hayvanların bakımlarının aksatanlara, hayvanlara olması gerekenden fazla yük yükleyip taşıtanlara ve hayvanlara kötü muamele yapanlara ağır cezalar verilmesini emretmiştir¹⁴⁴³. 8 Ağustos 1916 tarihinde ise tüm Kolordu Komutanlarından hayvanların bakımlarına özen gösterilmesini, özellikle kolordu Kollar Komutanlarının sevk ve idare ettikleri hayvanların devamlı teftiş edilmelerini ve bu hususta sıralı komutanlara denetleme yetkisi verilmesini istemiştir¹⁴⁴⁴.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Haziran ve Temmuz ayı hayvan sayıları karşılaştırıldığında, Haziran ayında 7.455 olan hayvan mevcudunun Temmuz ayında 7.815 olduğu görülmektedir. Toplam sayıda çok değişme olmasa da bir önceki aya göre deve sayısı 3/2 oranında azalmış, öküz mevcudu iki katına çıkmış, katır mevcudu yaklaşık üç katına çıkmış ancak beygir oranı 1/3 oranında azalmıştır.

Yaz aylarında muharebelerin yoğunluğu ve ikmal faaliyetlerinin artmasının da etkisiyle hem birliklerde hem de Menzil Müfettişliği'nde hayvan mevcudunun yetersizliğinden dolayı sıkıntı yaşanmıştır. 16 Temmuz tarihinde Silvan Nokta Komutanlığı'nda tek mekkâre hayvanın dahi kalmadığı, 16'ncı Kolordu'ya mensup zabitanların kıt'alarına gönderilemediği ve günlerce beklenildiği zamanlar olmuştur¹⁴⁴⁵. 1 Ağustos 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu'ya atanan Diyarbakır Nokta Komutanlığı'ndaki 10 subayın birliğine götürülmesi için 16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan hayvan istenmiştir¹⁴⁴⁶. 16'nci Kolordu

¹⁴⁴¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 6.

¹⁴⁴² BOA, DH.İ.UM.EK., 80-14.

¹⁴⁴³ BOA, DH.İ.UM., 43-23.

¹⁴⁴⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 12.

¹⁴⁴⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 14.

¹⁴⁴⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 15-1.

Komutanlığı ise hayvan sıkıntısının olduğunu, subayların Menzil Müfettişliği hayvanlarıyla gönderilmesini belirtmiştir¹⁴⁴⁷.

Tablo: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın 9 Temmuz 1916'da Hayvan ve Araba Mevcudu¹⁴⁴⁸

Birlikler	Hayvanlar							Arabalar			
	Binek	Mekkâre (Kiralık Yük Hayvanı)	Top Koşum	Araba Koşum	Katır	Öküz Ve Manda	Deve	Merkep	Çift Koşum	Tek Koşum	Manda Ve Öküz
Kolordu Karargâhı	63	81		4	105				2		
Süvari Bölüğü	141	15			7						
Telgraf Takımı	5	36		2					1		
Seyyar Hastane	10	19		6	34				2	2	
Ekmekçi Takımı	1	44									
5'inci Ağır Erzak Kolu	4			1		105				1	52
Toplam	224	195	0	13	146	105	0	0	5	3	52
5'inci Tümen	452	1295	152		1173			281			
Van Güney Müfrezesi	47	14			95						
Mutki Milisleri											
Toplam	499	1309	152	0	1268	0	0	281	0	0	0
8'inci Tümen	434	1153	240	318	616	143		3	170	8	20
Genç Müfrezesi	89	15									
Sason Müfrezesi	10	0			3						
Toplam	533	1168	240	318	619	143	0	3	170	8	20
12'nci Alay 1, 2'incive 3'üncü Tabur	45	82		68	72				34	2	
1'inci Bitlis Amele Taburu	1						37				
Genel Toplam	1302	2754	392	399	2105	248	37	284	209	13	72 ¹⁴⁴⁹

6 Ağustos 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, 2'nci Ordu Komutanlığı'ndan 8'inci Tümen'in devam eden muharebeler neticesinde Pasor menzil tesislerinden uzaklaşmakta olduğunu, bu tesislerin Şin mevkiine nakledilmesini ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmiştir¹⁴⁵⁰. 7 Ağustos 1916 tarihinde Menzil Müfettişliği'ne de bu talebi gerekçeleriyle bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümen'in ileri hareketinin kolaylaştırılması ve

¹⁴⁴⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 15.

¹⁴⁴⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 155, Fih. 3-3.

¹⁴⁴⁹ Belgede 82 yazmaktadır. Sehven yazıldığı değerlendirilmiştir.

¹⁴⁵⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 85, Fih. 3.

ikmalinin aksatılmaması için ilk aşama olarak Pasor menziline Şin'e naklinin gerektiğini, doğru nakliye hizmetleri gerçekleştirebilmek için hâlihazırda Pasor ile 8'inci Tümen arasında ulaştırma hizmeti yapan hayvanların zaten Şin'den daha ileri mevkilere gittiğini vurgulamıştır. 8'inci Tümen'in Şin'de bulunduğu sırada bile nakliye hizmetlerinin sağlanmasında sıkıntı çektiğini, özellikle iaşe hizmetlerinde aksaklık yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını hâlihazırda Pasor menziline faydalanan 948 hayvan olduğunu, bunların yük taşıma kapasitelerinin 43.520 kg olduğunu belirtmiştir. Bu hayvanlardan 412 mekkârenin 8'inci Tümen'in erzak ihtiyacının sağlanmasında kullanıldığına dikkat çekmiştir¹⁴⁵¹. 9 Ağustos 1916 tarihinde 8'inci Tümen Komutanı da 16'ncı Kolordu Komutanlığı'ndan Tümen'in ileri hareketi için erzak ve cephane kollarının süratle Tümen'e tahsisi edilmesini istemiştir¹⁴⁵². Mustafa Kemal Paşa'nın yazısı üzerine Menzil Müfettişliği, 2'nci Ordu Komutanlığı emriyle 8'inci Tümen'in erzak nakli için üç kolu Pasor ve Şin arasında nakliyat yapmak üzere görevlendirmiştir¹⁴⁵³.

Ağustos ayında 16'ncı Kolordu Komutanlığı çok yoğun muharebeler yapmış ve birlikleri bulundukları yerlerden daha ileri bölgelere yer değiştirmiştir. Kafkas Cephesi'nde yeniden kurulduğu günden itibaren ulaştırma hizmetlerine en fazla bu sırada ihtiyaç duyduğu, özellikle iaşe ve mühimmat sevkiyatlarında yaşanan aksaklıkların harekâtı olumsuz etkilediği ifade edilebilir (Y.N.).

9 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci Tümen'in mekkâre mevcudu 239, cephane kolu mevcudu 69 hayvandır. Cephede ise 9.000 tüfek, 8 makineli tüfek ve 12 adet cebel ve sahra topu bulunmaktadır. Cephedeki bu mevcut için mühimmat ihtiyacı tüfek başına 85 adet mühimmat ve cebel topu 315 adettir. Sahra topu başına ise 180 atım nakil edebilmek için cephane kolunda 111 hayvana, 55 askere ve cebel ile sahra topları için de 174 mekkâreli kola ihtiyaç bulunmaktadır. 8'inci Tümen'in ise cephane kolu 140 mekkâreden, cebel cephane kolu ise 40 çift arabadan oluşmaktadır. Cephede ise 6.000 tüfek, 12 makineli tüfek ve 13 cebel topu bulunmaktadır. Tüfek ve top başına olması gereken miktarları cepheye sevk edebilmek için 132 mekkâre ile piyade cephane koluna, 171 mekkâre ile de 2 cebel cephane koluna ihtiyacı bulunmaktadır. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın bu hayvan ve personel ihtiyaçları 9 Ağustos'dan 2'nci Ordu Komutanlığı'na bildirilmiştir¹⁴⁵⁴. Ancak 17 Ağustos tarihinde Menzil Müfettişliği, 16'nci Kolordu Komutanlığı'na ne menzilde ne de

¹⁴⁵¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 8-4.

¹⁴⁵² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 13.

¹⁴⁵³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 13-1.

¹⁴⁵⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 14.

vilayette hayvan olmadığını sadece çıplak hayvan verilebileceğini ifade etmiştir¹⁴⁵⁵.

17 Ağustos 1916 tarihinde, 16'ncı Kolordu Komutanlığı 2'nci Ordu Komutanlığı'na 8'inci Tümen'in Muş-Kızılağaç mevkinden Bayrokaltı mevkiye yer değiştirdiği, nakliye kollarının ise Tümen'i takip edemediğini bildirmiştir¹⁴⁵⁶. Ayrıca bu kolların Şin'de kaldığını, Tümen'in elinde ne cephane ne de erzak kolu bulunduğunu, acilen bir mekkâreli cephane kolu ile bir erzak kolunun tahsisi edilmesini istemiştir¹⁴⁵⁷.

20 Ağustos 1916 tarihinde muharebelerin seyri sırasında 7'nci Tümen de 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın emrine verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bizat cephede bulunduğundan hem muharebeleri sevk ve idare etmiş, hem de lojistik ihtiyaçların zamanında karşılanması için önceden tedbir almak için girişimlerde bulunmuştur. Örneğin 8'inci Tümen'in menzil tesislerinin Pasa'dan Şin'e alınması ve hayvan ihtiyacı talebi Mustafa Kemal Paşa tarafından 6 Ağustos 1916 tarihinde Ordu Komutanlığı'na bildirirken, 8'inci Tümen, 9 Ağustos 1916 tarihinde bu durumu 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir. Ancak Kolordu'nun ihtiyaçları zamanında giderilememiş, bu durum muharebelerin seyrini etkilemiştir.

22 Ağustos 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı, 7'nci Tümen'e tahsis edilmiş olan erzak ve cephane kollarının cins, miktar ve kabiliyetlerinin bildirilmesini daha önce bağlı bulunduğu 3'ncü Kolordu Komutanlığı'ndan istemiştir¹⁴⁵⁸. 3'üncü Kolordu Komutanlığı, 7'nci Tümen'e tahsis edilmiş, 6 kolu ayrıntılarıyla 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir¹⁴⁵⁹. Bu kollar şu şekildedir:

3'üncü kol	1 numaralı	Sahra Cephane Kolu	7.800 kg.
5'inci kol	2 numaralı	Sahra Cephane Kolu	13.200 kg.
5'inci kol	4 numaralı	Sahra Cephane Kolu	13.200 kg.
5'inci kol	5 numaralı	Hafif Erzak Kolu	17.100 kg.
16'nci kol	6 numaralı	Hafif Erzak Kolu	10.500 kg.
1'inci kol	7 numaralı	Ağır Erzak Kolu	13.600 kg.

¹⁴⁵⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 18.

¹⁴⁵⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 19.

¹⁴⁵⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 19-1.

¹⁴⁵⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 20.

¹⁴⁵⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 20-3.

16'ncı Kolordu Komutanlığı, 7'nci Tümen'e ait olan bu kolların Kolordu faaliyetlerini ve bulunacakları mevkillerini yeniden düzenlemiştir. 23 Ağustos 1916 tarihinde yaptığı bu düzenlemeyi Çapakçur mevkinde bulunan Kollar Komutanlığı ile 7 ve 8'inci Tümenlere bildirmiştir. Bu düzenleme ile:

- Binbaşı Şevki Beyin emir komutasında Çapakçur'da bulunan 1, 2 ve 4 numaralı Sahra Cephane Kolları ile 5, 6 numaralı Hafif ve 7 numaralı Ağır Erzak Kolları Bünyan'a taşınmış ve Kolordu Kollar Komutanlığı Bünyan'da tesis edilmiştir.
- 1 numaralı Sahra Cephane Kolu seri sahra cephanesini, 2 numaralı Sahra Cephane Kolu'nun yarısı diğer piyade cephanesini taşıyarak Eşek Meydanı'na intikal ettirilmiş ve bu mevkide daima yüklü vaziyette bulunacak şekilde tedbir alınmıştır. 8'inci Tümen'e mühimmat ihtiyacını bu kollardan temin etmesi bildirilmiştir.
- 4 numaralı Sahra Cephane Kolu, hafif silah mühimmatını ve 2 numaralı Sahra Cephane Kolu'nun yarısı diğer seri cebel cephanesi üzerinde taşıyarak yukarı Perhankök'e intikal etmiş ve Çapakçur'da daima yüklü vaziyette bulunacak şekilde tedbir alınmıştır. 7'nci Tümen'e de mühimmat ihtiyacını bu kollardan ikmal etmesi bildirilmiştir.
- 5 numaralı Hafif Erzak Kolu, 8'inci Tümen namına Bünyan ile Eşek Meydanı arasında, 6 numaralı Hafif ile 7 numaralı Ağır Erzak Kolları da Bünyan ile yukarı Perhankök arasında erzak nakliyatı yapmak üzere görevlendirilmiştir¹⁴⁶⁰.
- Çapakçur'dan Bünyan'a Menzil Müfettişliği'nce gönderilecek erzak ve cephane nakliyesi için, Kollar Komutanı'nın daima Menzil Müfettişliği ile irtibatla bulunmasını ve nerelerde ne cins ve ne miktar cephane varsa süratle miktarı ile beraber Kolordu Komutanlığı'na bildirilmesi istenmiştir.
- 8'inci Tümen'in 3'üncü Mekkâreli Hafif Silah Mühimmat Kolu ile Diyarbakır Nakliye Taburu'nun 3 demirbaş kolu geldiği zaman Kollar Komutanı Şevki Bey'in emir ve komutasına dâhil olacağı bildirilmiştir. 3'üncü Mekkâreli Hafif Silah Mühimmat Kolu 8'inci Tümen namına Eşek Meydanı'na hafif silah mühimmatı ve 2 numaralı Sahra Cephane Kolu da 7'nci Tümen namına yukarı Perhankök'e seri cebel cephanesi nakil etmek üzere görevlendirilmiştir.
- Diyarbakır Nakliye Taburu'nun demirbaş kolları 8'inci Tümen'e ve 5 numaralı Hafif Erzak Kolu da 7'nci Tümen'e erzak nakliyatı yapmak için tahsis edilmiştir.

¹⁴⁶⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 20-1.

- Kollar Komutanı'nın 2 ve 3 numaralı maddelerde zikir edilen kolların Bünyan'a ulaştığı zamanı ve taşıdıkları mühimmat miktarı ile Eşek Meydanı'na ve Yukarı Perhankök'e ulaştıklarını bildirmesi, Kolordu Komutanlığı'ndan emredilmiştir.

Tablo: 13 Kasım 1916'da 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Hayvan ve Araba Mevcudu¹⁴⁶¹

Birlikler	Hayvanlar								Arabalar		
	Binek	Mekkâre	Top Koşum	Araba Koşum	Katır	Öküz ve Manda	Deve	Merkep	Çift Koşum	Tek Koşum	Manda ve Öküz
Kolordu Karargâhı	54	38			110						
Süvari Bölüğü	131	15			7						
Cebel Taburları	25	69	58								
14'üncü Alay Cebel Bataryası	20	93	56						2		
Telgraf Takımı	5	22		2	8				1		
Telsiz Telgraf Müfrezesi	9	3		1		22				1	3
Seyyar Hastane	4	19		2	33					2	
Ekmekçi Takımı	1	41		2						2	
3'üncü Beygir Deposu	6	1		4		10		2	7	2	
Kolordu Nakliye Kıtası	12			7		18			3		9
Silvan Noktası	3	1			2				1		
Ziyaret Noktası		3									
Pasor Noktası	3	4									
Toplam	273	309	114	18	160	50	0	2	14	7	12
5'inci Tümen Birlikleri	632	940	224		1324	23	15	172			
Van Güney Müfrezesi	45	26			92		19	21			
Van Hareket Müfrezesi Aşiretleri	97										

¹⁴⁶¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-3.

Mutki Milisleri											
5'inci Tümen Toplamı	774	966	224	0	1416	23	34	193	0	0	0
8'inci Tümen Birlikleri	333	779	46	119	735	129	39	113	99	4	82
Sason Müfrezesi	8				9						
Genç Müfrezesi	146	8			4						
Muş Seyyar Jandarma Tb.ları	4	3			6			4			
8'inci Tümen Toplamı	491	790	46	119	754	129	39	117	99	4	82
1'inci Bitlis Amele Taburu	3				1		3				
Kolordu Toplamı	1541	2065	384	137	2331	202	76	312	113	11	94

8'inci Tümen'i takip edemeyen ve geride kalan 1'inci Arabalı Cebel Cep-hane Kolu'yla Silvan'daki 5'inci Ağır Erzak Kolu Bünyan'a geldiğinde, Kollar Komutanı'nın emrinde olacak şekilde planlama yapılmıştır. Kollar Komutanı, söz konusu kolları Diyarbakır-Çapakçur istikameti üzerinden Bünyan'a süratle intikal ettirecek ve Bünyan'a ulaştığında Kolordu Komutanlığı'na bildirecektir¹⁴⁶².

Yapılan bu düzenlemeler, devam muharebeler ve kış mevsiminin de gelmesi nedeniyle ihtiyacı karşılamaya yetmemiştir. Hayvan sayıları gün geçtikçe azalmış askerin yanında bölge halkı da çok sıkıntı çekmeye başlamıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Temmuz ve Kasım ayı hayvan sayıları karşılaştırıldığında Temmuz ayında 7.815 olan hayvan mevcudunun Kasım ayında azalarak 7.266 olduğu görülmektedir. Kış aylarının gelmesi, Ağustos ayındaki muharebelerin yoğunluğu hayvan sayılarında azalmaya neden olmuştur. Neredeyse tüm hayvan cinslerinde azalma olsa da mekkâre 1/4 oranında, araba koşum hayvanı ise 1/3 oranında azalmıştır.

3.2.3.5 3'üncü Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması

Üçüncü sınıf ikmal maddelerini oluşturan ve merkezî olarak İstanbul'dan gönderilen benzin, gaz gibi ikmal maddelerinin tedarik edilmesi ve birliklere ulaştırılması bir problem teşkil ederken, birliklerin envanterinde motorlu araç sayısı çok az olduğundan akaryakıt ihtiyacı karşılanabilmiştir. Ancak odun ve kömür gibi yakacak maddeler mahalinden karşılanabilmiştir. Odun ve kömür

¹⁴⁶² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 20-2.

ihtiyacı, ormanlık olan yerlerde kolay karşılanabilmiş, ancak kıraç olan bölgelerde sıkıntı çekilmiş, civar köylerden tedarik edilebilmiştir¹⁴⁶³.

3.2.3.6. 4'üncü Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması

Birliklerin dördüncü sınıf ikmal maddeleri, mevcut depo miktarlarıyla karşılanmaya çalışılırken bazı maddeler mahallindeki sanatkâr esnaflara da yaptırılmıştır. Ordu bölgesinde birliklerin işgal ettikleri mevzilerin tahkim ve engel malzemeleri genel olarak birlikler tarafından yapılmakla beraber istihkâm birlikleri ile de koordineli hareket edilmiştir. Özellikle bölgedeki mevcut yolların onarımı gerektiğinde ve bazı yerlerde mevcut olan patikaların yol hâline getirilmesi, bölge halkının da desteğiyle menzil emrindeki amele taburları ve inşaat birlikleri tarafından yapılmıştır. Durumu elverişli olan birliklerden yeteri kadar eleman, bu gibi işlerde geçici olarak kullanılmıştır. Özel ikmal malzemelerinin karşılanması özel bir göreve yönelik olmakla beraber ihtiyaçlar nispetinde karşılanmıştır. Ancak kış aylarında ihtiyaç duyulan kayak ve hedik gibi gereçlerin karşılanmasında sıkıntı yaşanmıştır.

Menzil Müfettişliği tesislerinde hayvan arabalarının bakım ve onarımı için yeterli malzeme ikmalî yapılamamış, tesis çevresindeki yerlerden demir, çivi, tahta ve diğer ihtiyaç duyulan hammaddeler tedarik edilmeye çalışılarak menzilden geçen ve onarım ihtiyacı olan yük arabaların onarımları yapılmıştır. Bu şekilde Diyarbakır Menzil Müfettişliği'nde 120 arabanın onarımı yapılmıştır¹⁴⁶⁴.

3.2.3.7. 5'inci Sınıf İkmal Maddelerinin Karşılanması

Birliklerin mühimmat ihtiyacı sıralı komutanlıklar vasıtasıyla Menzil Müfettişliği'ne bildirilerek karşılanmaya çalışılmıştır. İhtiyaç duyulan miktar tümen mühimmat depolarından, karşılanamadığı takdirde kolordu veya komşu birliklerin açtığı en yakın depolardan sağlanmıştır. Birliklerin mühimmat ihtiyacı birinci sınıf ikmal maddesinde olduğu gibi ikmal noktası dağıtım usulüyle yapılmıştır. Her birlik kendi cephane araçlarıyla cephanelerini ihtiyaca göre üst birlik mühimmat dağıtım noktasından almıştır. Ancak çok kritik hâllerde ihtiyaç duyulan mühimmat ise daha üst komutanlıklar tarafından en ileri birliklere kadar götürülmek suretiyle karşılanmıştır¹⁴⁶⁵. Birliklere mühimmat takviyesinin 1916 Eylül ayından itibaren kısmen yapılabildiği görülmektedir. Yapılan taarruzların istenildiği gibi ilerleyememesinde mühimmat

¹⁴⁶³ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.323.

¹⁴⁶⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 21.

¹⁴⁶⁵ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s. 324.

ikmali etkili olmuştur¹⁴⁶⁶. Muharebelerde meydana gelen mühimmat sarfiyatının kayıt altına alınmasına da özellikle dikkat edilmiştir¹⁴⁶⁷.

3.2.3.8. 5'inci Sınıf İkmal Maddeleri ve İkmal Faaliyetleri

24 Haziran 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Topçu Komutanı Kaymakam Senai Bey'in raporuna göre, 8'inci Tümen yeterli miktarda hafif silah mühimmatına sahiptir. Ancak bu cephaneyi istenilen zamanda ve yerde kullanabilmek için 220 mekkâreye ihtiyaç duyulmaktadır. 5'inci Tümen ise 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Garzan'da bulunan mühimmat miktarına ilaveten 316 sandık daha küçük çaplı Mauser tüfeği mühimmatına ihtiyaç olduğunu, mevcut cephanenin ve ihtiyaç olarak bildirilen mühimmatın kullanılabilmesi için 130 mekkâreye ihtiyaç olduğunu bildirmiştir¹⁴⁶⁸.

Tablo:16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 9 Temmuz 1916'da Mühimmat Mevcudu¹⁴⁶⁹

Birlikler	Mauser Cephanesi		Muhtelif Cephane		Top Cephanesi			
	Sandık	Adet	Sandık	Adet	Grup Sahra	Grup Cebel	Şenayder	Şenayder Cebel
16'nci Kolordu Karargâhı	13							
Süvari Bölüğü	11	100						
Telgraf Takımı								
Seyyar Hastane				400				
Ekmekçi Takımı				225				
5'inci Ağır Erzak Kolu		800		200				
Toplam	24	900	0	825	0	0	0	0
5'inci Tümen	1.558	240	209	6.947	901	1.223		3.231
Van Güney Müfrezesi	156	600	4	50				
Mutki Müfreze Milisleri	26	700	18					
Toplam	1.740	1.540	231	6.997	901	1.223	0	3.231
8'inci Tümen	1.542			7.104	6.462			2.211

¹⁴⁶⁶ Selışık, a.g.m., s. 27.

¹⁴⁶⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-6, 2-7.

¹⁴⁶⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 6-2.

¹⁴⁶⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls 4456, Dos. 115, Fih. 3-3.

Genç Müfrezesi	20	244	44	400				
Sason Müfrezesi	50		108	988				
Toplam	1612	244	152	8492	6462	0	0	2.211
12. Alay 1. 2. ve 3. Tabur	438	438						
1'inci Bitlis Amele Taburu								
Genel Toplam	3.814	3.122	383	16.314	7.363	1.223	0	5.442

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Temmuz ayı silah durumu ile mühimmat durumunu kıyasladığımızda genel olarak mühimmat durumunun yetersiz olduğu görülmektedir. Özellikle 5'inci Tümen bölgesindeki mühimmat eksikliği hayli fazladır. Örneğin, 9.412 adet Mauser tüfeği için 1.740 sandık ve 1.540 adet mühimmatı varken, 8'inci Tümen'de 8.363 Mauser tüfeği için 1.612 sandık ve 244 adettir. 5'inci Tümen'in mühimmat eksikliğinin muharebelerini hayli etkilediği Tümen Komutanı Albay Refet Bey'in Temmuz ve Ağustos ayındaki muharebeler esnasında Kolordu'ya gönderdiği birkaç harp raporunda görülmektedir¹⁴⁷⁰. Top mühimmatında ise, 5'inci Tümen'in 16 topuna karşılık 5.345 adet top mühimmatı varken, 8'inci Tümen'in 21 topuna karşılık 8.683 adet top mühimmatı bulunmaktadır. Muharebelerin ilerleyen dönemlerinde mühimmat ihtiyacının karşılama oranı biraz daha artmıştır.

16'ncı Kolordu Karargâhı'nın 11 Temmuz 1916 tarihli raporuna göre, 8'inci Tümen'in hafif silah mühimmatı yeterli durumdadır. Topçu mühimmatı ise 1.200 atım sahra ve 83 atım adi cebel mermisi eksiktir. Tümen'e yeni gelen seri cebel bataryasının mühimmat mevcudu belli olmadığından ihtiyaç tespiti henüz yapılamamıştır. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nca 8'inci Tümen'in topçu mühimmatı eksikliğinin ikmaliyle beraber muharebe esnasında meydana gelecek sarfiyatın zamanında yapılarak ikmalini temin edebilmek maksadıyla ihtiyaç duyulan topçu mühimmatının Pasor'da bulundurulması hususu 2'nci Ordu Komutanlığı'na arz edilmiştir. 2'nci Ordu Komutanlığı ise, 8'inci Tümen adına topçu mühimmatı verilemediği takdirde önceden bildirilen talep üzerine 5'inci Tümen ihtiyacına karşı menzil cephane ambarından tertip edilen 1.000 atım sahra ve 846 atım seri cebel mermisinin kısmen veya tamamının 8'inci Tümen'e verilebileceğini bildirmiştir¹⁴⁷¹. Bu ihtiyacın 5'inci Tümen'den 8'inci Tümen'e kaydırabileceği yönünde karar verilmesinde, 5'inci Tümen cephesinde muharebeler durgun seyrederken, 8'inci Tümen cephesindeki muharebelerin şiddetli devam etmesi etkili olmuştur.

¹⁴⁷⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-28, Fih. 1-7; Dos. H-29, Fih. 1-4, 1-4a.

¹⁴⁷¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 6-2.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'na Pasor'da tüfek başına 86 mermi hesabıyla 8.000 tüfek için ayrıca 576 sandıktan ibaret bir ihtiyat mühimmatı bulundurulacağı, bu mühimmatın 296 sandığının hali hazırda Pasor'da olduğu, Diyarbakır'dan 180 ve Silvan'dan 100 sandık mühimmat daha sevk edildiği bilgisi 8'inci Tümen Komutanlığı'na ulaştırılmıştır¹⁴⁷².

2-3 Ağustos 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı iki Tümeniyle topyekûn taarruza geçmiştir. Muharebeler devam ederken mühimmat ihtiyacı en önemli konulardan biri olmuştur. 5'inci Tümen için 150 sandık topçu mühimmatı 5 Ağustos 1916 tarihinde Pasor'dan Silvan'a, 240 sandık hafif silah mühimmatı ise Silvan'dan Ziyaret mevkiye sevk edilmiştir¹⁴⁷³. Kolordu Komutanlığı, 150 sandık topçu mühimmatının Silvan'a ulaştığında süratle Ziyaret mevkiye mühimmatı getiren aynı demirbaş hayvanlarla sevk edilmesini Silvan Nokta Komutanlığı'na bildirmiştir¹⁴⁷⁴. Ancak hayvanların yorgun olması, 100 sandık hafif silah mühimmatını taşıyan develerin beklenenden daha yavaş hareket etmesi mühimmatın birliklere ulaştırılmasında gecikmelere neden olmuştur¹⁴⁷⁵.

8 Ağustos 1916 tarihinde Ziyaret mevkiye ulaşan 180 sandık hafif silah mühimmatı 5'inci Tümen'e gönderilmiştir. 9 Ağustos 1916 tarihinde 226 sandık hafif silah mühimmatı daha sevk edilmiş, bunların 10 Ağustos 1916 tarihinde Ziyaret'te olacağı 5'inci Tümen'e bildirilmiştir. Topçu mühimmatında ise gecikmeler yaşanmıştır. Devam eden taarruzlarda mühimmat ihtiyacının had safhaya gelmesi taarruzların istenilen şekilde ilerlememesine neden olmuştur. 6 Ağustos 1916 tarihinde 250 sandık topçu mühimmatı Mardin'den Ziyaret'e sevk edilmiştir¹⁴⁷⁶. 5'inci Tümen için 1.000 sandık daha mühimmat ihtiyacı 16'nci Kolordu Komutanlığı'na 2'nci Ordu'ya yazılmıştır.

Silvan Nokta Komutanlığı'na Silvan'dan sevk edilen mühimmatı taşıyan hayvanların Ziyaret mevkinde mühimmatı bırakıp buradan Bitlis'e kadar gönderildiklerini, kafilé dinlenmediği için mühimmat sevkiyatlarının yavaşladığını ve Ziyaret ile Bitlis arasındaki mühimmat naklinin 5'inci Tümen hayvanlarıyla yapılmasını, Pasor Nokta Komutanlığı'ndan istenmiş ve 16'nci Kolordu Komutanlığı'na da bu durum bildirilmiştir. 16'nci Kolordu Komutanlığı ise söz konusu durumu 5'inci Tümen'e bildirmiş ve hızlı şekilde hayvanların iade edilmesini istemiştir¹⁴⁷⁷.

¹⁴⁷² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 6, 2-8.

¹⁴⁷³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-4.

¹⁴⁷⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-3, 2-5.

¹⁴⁷⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-9.

¹⁴⁷⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2-10.

¹⁴⁷⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 17.

6 Ağustos 1916 tarihinde 16'nci Kolordu Komutanlığı, 8'inci Tümen'in taarruzlarının başarıyla devam ettiğini ve acilen 300 sandık hafif silah mühimmatına ihtiyaç duyulduğunu ve bunların süratle birliklere ulaştırılmasını Hazro Nokta Komutanlığı'ndan istemiştir¹⁴⁷⁸. 17 Ağustos 1916 tarihinde istenen cephanenin 200 sandığının Tümen'e ulaştığı, 100 sandık mühimmatın ise yolda olduğu 8'inci Tümen Komutanı tarafından 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bildirilmiştir¹⁴⁷⁹. 8'inci Tümen Komutanı, mühimmat sevkini daha hızlı yapılabilmesi için mühimmat taşıyan bu arabalı kolların ağır erzak taşıyan arabalar gibi parça parça gelmesini 16'nci Kolordu'ya teklif etmiş¹⁴⁸⁰ ve 16'nci Kolordu Komutanlığı da bu teklifi uygun görmüştür¹⁴⁸¹.

16'nci Kolordu Komutanlığı'nca, 20 Ağustos 1916 tarihinde Kollar Komutanlığı'ndan 7'nci Tümen'in cephane kollarında bulunan mühimmatın 7'nci ve 8'inci Tümenlerin ihtiyacını karşılamak üzere Çapakçur'da hazır bulundurulması istenmiştir. Ancak Kollar Komutanı Şevki Bey, 24 Ağustos 1916 tarihli raporuyla kollarda mühimmat bulunmadığını, Çapakçur'da bulunan mühimmat ambarında 500 atım seri sahra şarapneli ile bir miktar hafif silah mühimmatı mevcut ise de bu mühimmatın 3'üncü Kolordu'ya ait olduğunu 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bildirmiştir¹⁴⁸².

Şevki Bey, Çapakçur ambarından alınan 700 atım seri cebel mühimmat sayıldığında ise 138 adet eksik çıktığını belirtmiş ve kayıtların düzeltilmesini ifade etmiştir¹⁴⁸³. 16'nci Kolordu Komutanlığı, cephane kollarında 7'nci Tümen'e ait mühimmat olmadığını, Çapakçur'da 500 atım seri sahra ve hafif silah mühimmatı olsa da bunların 3'üncü Kolordu'ya ait olduğundan alınmadığını 2'nci Ordu Komutanlığı'na iletmış ve Tümenlerin mühimmat ihtiyacının nasıl karşılanacağını bildirilmesini istemiştir¹⁴⁸⁴. Ayrıca mühimmat ile ilgili sevkiyat problemlerinin çözülebilmesi için de Şevki Bey'e Kolordu Karargâhı'na gelmesini emretmiştir.¹⁴⁸⁵

2'nci Ordu Komutanlığı mühimmat ihtiyacındaki sıkıntıları gidermek maksadıyla Bünyan mevkiine bir mühimmat ambarı kurmuş, 28 Ağustos 1916 tarihinde 76 sandık seri cebel topçu şarapneliyle ile 30 sandık seri cebel mühimmatını da 7'nci Tümen'e teslim etmiştir¹⁴⁸⁶. Aynı tarihte Bünyan'dan 8'inci Tümen'in bulunduğu Perhankök mevkiine de 54 sandık seri cebel topçu

¹⁴⁷⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 8.

¹⁴⁷⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 8-1.

¹⁴⁸⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 85, Fih. 17.

¹⁴⁸¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 85, Fih. 17-1.

¹⁴⁸² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 10-2.

¹⁴⁸³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 10-4.

¹⁴⁸⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 10.

¹⁴⁸⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 10-1.

¹⁴⁸⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12.

mühimmatı sevk edilmiş¹⁴⁸⁷ ve bunlar Tümen'e teslim edilmiştir¹⁴⁸⁸. 16'ncı Kolordu Karargâhı'ndan Mülazım Arif Bey'de irtibat subayı olarak Bünyan'a görevlendirilmiştir¹⁴⁸⁹.

4 Eylül 1916 tarihinde 8'inci Tümen'in ihtiyacı için 44 sandık adi cebel top mühimmatı, 19 sandık barut ve 1 sandık fünyenin Eşek Meydanı'na ulaştığı 16'ncı Kolordu Komutanlığı'ndan bildirilmiştir. 7'nci Tümen adına gelen 18 sandık top mühimmatının ve Kolordu Karargâhı'nda bulunan 20 sandık seri cebel top mühimmatının 7'nci Tümen Komutanlığı'nca süratle alınması istenmiştir¹⁴⁹⁰.

5 Eylül 1916 tarihinde 8'inci Tümen adına Eşek Meydanı'na 24 sandık barut ve henüz aldırılmayan mühimmatın derhal aldırılması 8'inci Tümen'e tekrar bildirilince¹⁴⁹¹, 8'inci Tümen, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na söz konusu mühimmatı teslim aldığını ve topçu birliklerine dağıttığını bildirmiştir¹⁴⁹². 15 Eylül 1916 tarihinde, 16'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından 7'nci Tümen'e 40 sandık seri sahra top mühimmatının Eşek Meydanı'na geldiği bildirilmiş ve süratle alınması istenmiştir¹⁴⁹³.

Menzil Müfettişliği tarafından işletilen mühimmat ambarlarında da zaman zaman mühimmatın muhafaza edilmesinde ve sevk edilmesinde aksaklıklar yaşanmış ve bazı kazalar meydana gelmiştir. Germanşah mevkinde bulunan mühimmat deposu yanmış ve tüm mühimmat zayi olmuştur. Bu konuda 2'nci Ordu Komutanlığı, tüm birliklerine mühimmatların depolanması ve sevk edilmesinde gerekli hassasiyetin gösterilmesini, mühimmatın üst üste yığılmayarak olabilecek kazalara karşı farklı yerlerde depolanmasını ve en üst seviyede emniyet tedbirlerinin alınmasını istemiştir¹⁴⁹⁴.

3 Ekim 1916 tarihinde Silvan Nokta Komutanı, 16'ncı Kolordu'dan Silvan'da bulunan deposunda mühimmat depolanmasında ve birliklere sevk edilmesinde yeterli özenin gösterilmediğini, ambar memuru tarafından nezaret edilmediğini, emniyetine ilişkin bir asker dahi bulunmadığını ve ileride yaşanabilecek üzücü olayların önüne geçmek için bir topçu subayının görevlendirilmesini istemiştir¹⁴⁹⁵.

¹⁴⁸⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-1.

¹⁴⁸⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-2.

¹⁴⁸⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 14-3.

¹⁴⁹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-5.

¹⁴⁹¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-6.

¹⁴⁹² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-7.

¹⁴⁹³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 12-8.

¹⁴⁹⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 9.

¹⁴⁹⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-1.

5 Ekim 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu Komutanlığı Silvan Nokta Komutanlığı'na, Silvan mühimmat ambarının kurulduğu günden beri Menzil Müfettişliği tarafından işletildiğini, bu ambarın doğrudan Nokta Komutanlığı'nın emrinde olduğunu, bu ambarın muhafazasının ve alınacak tedbirlerinde bu hususa göre alınmasını, bir memur görevlendirilmesi gerekiyorsa Menzil Müfettişliği'nce görevlendirilmesini bildirmiştir¹⁴⁹⁶.

16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 23 Eylül 1916 tarihinde istediği 1.500 top fünyesine istinaden Menzil Müfettişliği, 7 Ekim 1916 tarihinde Diyarbakır'dan 1.200 adet fünye göndermiştir¹⁴⁹⁷. Ayrıca 1 sandık cebel toplarına tıpa anahtarı, 72 sandık 7,25'lik cebel mühimmatı sevk etmiştir¹⁴⁹⁸. 11 Ekim 1916 tarihinde ise 30 sandık hafif silah mühimmatı Silvan'a gönderilmiştir¹⁴⁹⁹.

28 Ekim 1916 tarihinde Diyarbakır'dan 22 sandık büyük çaplı Mauser, 22 sandık Martin, 11 sandık Şinayder mühimmatı ve 700 adet muadil Martin silah iğnesi, 26,5 kg gliserin Ziyaret mevkiye ulaştırılmak üzere Silvan'a sevk edilmiştir¹⁵⁰⁰. 16'nci Kolordu Komutanlığı 10 kg gliserinin Ziyaret'e gönderilmeyerek Silvan'da bırakılmasını talep etmiştir¹⁵⁰¹. Silvan'da 4 adet boş çinko varili, 13 adet adi cebel mühimmatı, 112 atım mantılı silah mühimmatı¹⁵⁰² ve 16 adet seri top mermisinin kullanım yeri olmadığından Diyarbakır'dan gelecek cephaneye kolu ile geri gönderileceğini bildirmiştir¹⁵⁰³. 7 Kasım 1916 tarihinde mantılı ve top mühimmatı Diyarbakır'a sevk edilmiştir¹⁵⁰⁴.

28 Ekim 1916 tarihinde, 2'nci Ordu Komutanlığı tarafından Bolt veya bolina barut fabrikasından mubayaa edilen fişeklerde pas ve kovanlarda çatlak tespit edildiğinden sözleşme maddelerine göre tazminat miktarının tespiti için birliklerde ve ambarlarda bulunan söz konusu fabrikaya ait açılmamış sandık miktarlarının bildirilmesini 16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan istemiştir¹⁵⁰⁵. Kolordu Komutanlığı bu durumu tüm birliklerine ve Silvan, Pasor ve Ziyaret Nokta Komutanlıklarına bildirmiştir¹⁵⁰⁶.

¹⁴⁹⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-2.

¹⁴⁹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15.

¹⁴⁹⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-3.

¹⁴⁹⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-4.

¹⁵⁰⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-7.

¹⁵⁰¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-9.

¹⁵⁰² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-8.

¹⁵⁰³ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-11.

¹⁵⁰⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-14.

¹⁵⁰⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 18-1.

¹⁵⁰⁶ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 18.

Nokta Komutanlıklarından ambarlarında bolina veya bolt fabrikasına ait mühimmat olmadığı gelen cevaplardan anlaşılmıştır¹⁵⁰⁷. 4 Kasım 1916 tarihinde Pasor ambarında mevcut bulunan 150 sandık hafif silah mühimmatın 8'inci Tümen'e sevk edilmiş¹⁵⁰⁸, kalan 500 sandık mühimmattan 400 sandığın 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na sevk edilip edilmeyeceğinin Nakliye Kollar Komutanı tarafından sorulması üzerine Kolordu Komutanlığı, 400 sandık mühimmatın süratle Silvan'a gönderilmesini istemiştir¹⁵⁰⁹.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Temmuz ve Kasım ayları mühimmat durumunu incelediğimizde genel olarak tüm cins silahlarda mühimmat miktarının arttığı görülmektedir. Bu durum mühimmatın sevkiyatının artması ve cep- helerde durgun bir döneme girildiğinden kaynaklandığı ifade edilebilir. 5 ve 8'inci Tümenlerin temmuz ayındaki mühimmat miktarlarındaki oranla silah miktarları arasındaki oransızlığın kasım ayında daha dengeli olduğu söylene- bilir. Kolordu birliklerinde genel olarak cebel top mühimmatında bir artış göz- lenmektedir. Temmuz ayındaki silah miktarı kasım ayında azalmış ancak mü- himmat miktarının artmış ve mühimmat seviyesi daha yeterli hâle gelmiştir.

Tablo: 13 Kasım 1916'da 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Mühimmat Mevcudu¹⁵¹⁰

Birlikler	Mauser		Muhtelif Tü- fek		Top Cephanesi					
	Sandık	Adet	Sandık	Adet	Sahra Cepha- nesi	Cebel Cepha- nesi	7,25 Lik Cebel Cephanesi	Şenayder Ce- bel	Adi Cebel	Rus Sahra
Kolordu Karargâhı	12	180								
Süvari Bölüğü	10	520								
14. A. Cebel Bat.						1.008				
Telsiz Telgraf Müfrezesi		500		380						
Seyyar Hastane		150		400						
Ekmekçi Takımı				225						
3'üncü Beygir Deposu				930						
Silvan Noktası		100		200						
Ziyaret Noktası				550						

¹⁵⁰⁷ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 18-2, 18-3.

¹⁵⁰⁸ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-12.

¹⁵⁰⁹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 15-13.

¹⁵¹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-4.

Pasor Noktası		540	1	721						
Toplam	22	1.990	1	3.406	0	1.008	0	0	0	0
5'inci Tümen Birlikleri	1.881	170	107	950	2.926			4.729	1.551	
Van Güney Müfrezesi	169	167	46							
Van Hareket Müfrezesi Aşıretleri	53	400	79							
Mutki Milisleri	68		30							
5'inci Tümen Toplamı	2.171	737	262	950	2.926	0	0	4729	1.551	0
8'inci Tümen Birlikleri	1.593	129	17	9		2.669				825
Sason Müfrezesi	34	600	33	300						
Genç Müfrezesi	28	355								
Muş Jandarma Taburları	40			80						
8'inci Tümen Toplamı	1.695	1.084	50	389	0	2.669	0	0	0	825
1'inci Bitlis Amele Taburu			6	211						
Muhtelif Mevki Silah ve Cep-hane Miktarı	500		11			1.912	2.700			
Kolordu Toplamı	4.388	3.811	330	4.956	2.926	5.589	2.700	4.729	1.551	825

3.2.4. Sağlık ve Veteriner Hizmetleri

Kolordu seviyesinde sağlık teşkili bir kolordu baştabibi, iki yardımcısı ve bir baş eczacı ile bir yardımcısı olarak şekilde planlanmıştır. Tümen karargâhlarında ise bir başhekim yarbay ve bir yardımcısı tabip yüzbaşı, alay ve taburlarda ise tabur tabiplerinin Binbaşı rütbesinde olması esas alınmıştır¹⁵¹¹. 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Baştabibi olarak Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale Cephesi'nde de yanında olan Hüseyin Bey görev yapmıştır. Kolordu Komutanlığı'nda bir seyyar hastane, tümenler için ayrıca birer seyyar hastane ile birer sıhhiye bölüğü teşkil edilmiştir¹⁵¹². Kolordu Seyyar Hastanesi, 17 Nisan 1916 tarihinde Silvan'da kurulmuştur¹⁵¹³. Tümenlerin seyyar hastaneleri ise Kafkas Cephesi'ne intikallerinden sonra geri bölgelerine kurulmuştur.

Harekât alanında tedavi ve tahliye hizmetleri bölük seviyesinden ordu seviyesine kadar hiyerarşik bir yapıda düzenlenmiş ve her düzeyde sağlık hizmeti verecek şekilde oluşturulmuştur. Örneğin, bölük seviyesinde 4 tezkere ve 8 tezkereciden ibaret sıhhiye ekiplerince oluşturulan “yaralı yuvaları”, tabur

¹⁵¹¹ İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.144.

¹⁵¹² İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.145.

¹⁵¹³ Keskin vd., a.g.e., s.48.

seviyesinde “kıt’a sargı yerleri”, alay seviyesinde yarası hafif olanların toplandığı “yaralı toplanma yeri”, ağır durumda olanlara ise “araba durak yerleri” isimli alanlarda sağlık hizmeti verilmiştir. Durumu daha ileri tetkik ve tedavi gerektiren hastalar ise buradan tümen sıhhiye bölüklerinin büyük sargı yerine sevk edilmiştir. Tümen sıhhiye bölükleri ise gelen hastaların tedavi ve basit tıbbi müdahale ile gerçekleştirilebilecek ameliyatlarını yapacak şekilde teşkil edilmiştir. Burada da tedavisi mümkün olmayan hasta ve yaralıları daha gerilerdeki seyyar ve menzil hastanelerine tahliye edilmiştir¹⁵¹⁴.

Birliklerde muharebe esnasındaki sağlık hizmetleri genel olarak şu şekilde yürütülmüştür: Cephede yaralanan erler “yaralı yuvası” ismi verilen uygun bölgelerde toplanmıştır. Yaralı erleri birliklerdeki teskereci erler alarak tabur veya alay bölgesindeki kıt’a sargı yerlerine taşımıştır. Sargı yerinde ilk tedavileri yapılan yaralı ve hasta erler tümenlerin açtığı büyük sargı yerlerine götürülmüştür. Çoğunlukla araba ve uygun yol bulunmadığından yaralı ve hastalar iki mekkâre hayvanının arasına konan sedye ile taşınmıştır. Burada sınıflara ayrılan hasta ve yaralı erler durumlarına göre seyyar hastanelere veya memleket içi hastanelerine sevk edilmiştir. Kışın yolların kapanması ve ulaşım imkânının bulunmadığı durumlarda hasta ve yaralı erler ilkel bir şekilde tedavi edilmek durumunda kalmıştır. Dolayısıyla bu durum zayıyatı artırmış ve birliklerin muharip kuvvetinin azalmasına sebep olmuştur. Aşılar zamanında uygulanamamıştır. 16’ncı Kolordu bünyesinde birlikler ilk konuşlandığı bölgelerden çok uzak yerlere görevlendirilmediğinden, seyyar hastaneler yer değiştirememiştir. Bu açıdan hasta ve yaralı tahliyesi yaz aylarında uygun şekillerde yapılsa da kış aylarında çok zorluk yaşanmıştır. Kışın aylarında yaşanan tahliye zorluğu yüzünden ise ölüm vakaları artmıştır. Tedavi imkânların çok sınırlı hâle geldiği durumlar yaşanmış, hasta bakım hizmetlerinin eksikliği, erlerin beslenme yetersizliği ve özellikle temizlik malzemesinin yetersizliği yüzünden Tifo, Tifüs ve Kolera gibi bulaşıcı hastalıklar yüzünden birliklerde çok kayıp yaşanmıştır. İleri hatlardan at, katır veya kağınlara yüklenen hasta ve yaralılarından pek çoğu yolda hayatını kaybetmiştir¹⁵¹⁵.

Menzil sahasındaki veterinerlik hizmetleri Menzil Serbaytarlık Şubesi tarafından yürütülmüştür. Söz konusu şubenin başında serbaytar görev yapmış ve ordu bünyesindeki hayvanların veterinerlik hizmetlerini, hayvanların sağlığına ilişkin teçhizat ve malzemenin temin faaliyetlerini yürütmüştür. Menzile ait hayvan hastaneleri, hayvan depoları, araba ve ecza depoları gibi birim-

¹⁵¹⁴ Karagöz, a.g.t., s.279.; Muharrem Uçar, **Birinci Dünya Savaşındaki Türk Ordusundaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi**, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s.112.

¹⁵¹⁵ Çakmak, a.g.e., s.318.; **Kafkas Cephesi 2’nci Ordu Harekâtı**, s.326.

ler doğrudan serbaytarlık şubesine bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Hayvanların tedavi hizmetleri ile ilgili malzeme eksikliği ve veteriner eksikliği tüm muharebeler boyunca hissedilmiştir¹⁵¹⁶.

Hayvanların bakımı ve veteriner hizmetlerinde yetişmiş olarak hizmet eden veteriner mevcudu ihtiyacın çok azını karşılayabilmiştir. Hayvanların teçhizatı çoğunlukla eksik olmuş, özellikle yem torbaları neredeyse hiç ikmal edilememiştir. Bu nedenle hayvan yemleri toprak üzerine serilerek yedirilmiştir. Bu durum hayvanların yemle beraber toprakta yemesine yol açmış, çeşitli hastalıklar ortaya çıkmış, alınan bütün tedbirlere rağmen hayvan ölümlerinin önüne geçilememiştir. Hayvanların otlatılmasına önem verilmekle beraber bu iş daha ziyade geri bölgedeki birliklerin hayvanlarına uygulanabilmiş, muharip birliklerde yapılamamıştır. Bundan dolayı hayvanlar zayıf düşmüştür. Hayvan bakımı işleri istenilen düzeyde yapılamamıştır. Veteriner tahliye işleri ise yaz aylarında yapılabildiyse de kış aylarında büyük aksaklıklar yaşanmıştır. Hayvan zayıfatı özellikle kış aylarında ikmalin hemen hemen yapılamaması ve hayvanların yeterince beslenememesi yüzünden olmuştur¹⁵¹⁷.

3.2.5. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Personel Mevcudu ve Personel Bütünleme Hizmetleri

3.2.5.1. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Personel Mevcudu

16'nci Kolordu Komutanlığı'nın 22 Mart 1916 tarihinde Kafkas Cephesi'nde ilk kuruluşunda personel mevcudu 13.741'dir¹⁵¹⁸. Nisan ve mayıs aylarında kolordunun birlikleri parça parça Kafkas Cephesi'ne geldiğinden ve bölgede gönüllü milis kuvvet oluşturma çalışmaları devam ettiğinden personel mevcudu gün gün değişiklik göstermiştir. 8'inci Tümen'in Kafkas Cephesi'ne intikalini tamamlaması, Mustafa Kemal Paşa'nın gönüllü müfreze oluşturma çabaları ve personel bütünlemesinin yapılmasıyla 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın mevcudu haziran ayında mart ayı mevcudunun yaklaşık iki katına çıkmıştır. Birlikler intikallerini tamamlayıp görev yerlerine yerleştğinde kadro mevcutlarının yeterli olduğu ifade edilebilir. Ancak muharebelerin başlamasıyla verilen kayıpların üzerine kış aylarındaki hastalıklar ve personel bütünlemesinin yavaşlaması birliklerin mevcutlarında azalmalara sebebiyet vermiştir¹⁵¹⁹.

¹⁵¹⁶ Karagöz, a.g.t., s.318. Birinci Dünya Savaşı döneminde Baytar Mektebi 1915-1916 yılında mezun vermemiştir. Erol Kabil, **Twitter**, <https://twitter.com/erolkbl/status/1549745104084140032?t=WwZsF9KBczricHEMcUX5g&s=08>, (Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2022).

¹⁵¹⁷ Çakmak, a.g.e., s. 313.; **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.327.

¹⁵¹⁸ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.47.

¹⁵¹⁹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.329.

Tablo: 2 Haziran 1916'da 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Personel Mevcudu¹⁵²⁰

Kıt'alar	Üstsubay, Subay ve Tüm Görevli Memurlar	Asker
Kolordu Karargâhı	47	295
Süvari Bölüğü	2	147
Telgraf Takımı	1	78
Kolordu Seyyar Hastanesi	5	97
Ekmekçi Takımı	1	195
Toplam	56	812
5'inci Tümen	247	12.127
8'inci Tümen	242	11.110
Çapakçur Müfrezesi	36	2.794
1'inci, 2'nci ve 3'üncü Bitlis'te Bulunan Amale Taburları	16	2.481
Toplam	541	28.512
Kolordu Mevcudu	597	29.324

Tablo: 9 Temmuz 1916'da 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Personel Mevcudu¹⁵²¹

Kıt'alar	Üstsubay ve Zabitan Mevcudu	Heyet-i Sıhhiye, Bata-riye ve Bircümle Me-muriye	Asker
16'nci Kolordu Ka-rargâhı	36	16	295
Süvari Bölüğü	2		153
Telgraf Takımı	1		78
Seyyar Hastane		4	68
Ekmekçi Takımı	1		105
5'inci Ağır Erzak Kolu	1		104
Toplam	41	20	803
5'inci Tümen	187	47	11.109
Van Güney Müfrezesi	34	2	1.075
Mutki Müfreze Milisleri	9		2.209
Toplam	230	49	14.393

¹⁵²⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3.

¹⁵²¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-3. Belgede 16'nci Kolordu karargâh personeli toplam mevcudu 833 olarak yazılmıştır. Ancak 803 personeldir. Sehven yazıldığı değerlendirilmiştir. Bu hataya bağlı olarak da genel toplam olarak da 29.966 yazılmıştır.

8'inci Tümen	202	65	10.93 6
Genç Müfrezesi	30		533
Sason Müfrezesi	5		379
Toplam	237	65	11.84 8
17. Alay	28	9	2.261
1'inci Bitlis Amele Taburu	5	1	231
Kolordu Mevcudu	541	144	29.53 6

16'nci Kolordu Komutanlığı'nın haziran ve temmuz ayı mevcutları incelendiğinde personel bütünlemelerin yapıldığı ve Tümenlerin mevcutlarında artış olduğu görülmektedir. Kolordu bünyesinde sıhhiye personelinin de attığı görülmektedir. Gönüllü milis birliklerinde Tümenlerin emir komutasına verilerek Tümen mevcutların içerisine dâhil edilmiştir. Kolordu'nun haziran ayında emrinde bulunan üç amele taburu temmuz ayında bire düşürülmüştür.

Tablo: 13 Kasım 1916'da 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Personel Mevcudu¹⁵²²

Kıt'alar	Erkan, Ümera, Zabit	Heyet-i Sıhhiye, Bata-riye ve Bılcümle Memuriye	Asker
Kolordu Karargâhı	36	17	295
Süvari Bölüğü	3	0	141
Müstakil Cebel Taburları	8	2	215
Cebel Bataryası	4	0	209
Telgraf Takımı	1	0	57
Telsiz Telgraf Müfrezesi	2	0	40
Seyyar Hastane	2	5	98
Ekmekçi Takımı	1		101
3'üncü Beygir Deposu	2		59
Nakliye Kıtası	1		39
Silvan Noktası	6	3	105
Ziyaret Noktası	5	1	59
Pasor Noktası	5	4	43
Toplam	76	32	1.461
5'inci Tümen Kıtaları	181	65	9.653
Van Güney Müfrezesi	30	1	1.050

¹⁵²² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3-4.

Van Hareket Müfrezesi Aşiretleri	22		2.093
Mutki Milisleri	4		1.500
5'inci Tümen Toplam	237	66	14.296
8'inci Tümen Kıtaları	142	56	8.290
Sason Müfrezesi	3		278
Genç Müfrezesi	31		552
Muş Seyyar Jandarma Taburları	5	1	248
8'inci Tümen Toplam	181	57	9.368
1'inci Bitlis Amele Taburu	3	3	490
Kolordu Mevcudu	497	158	25.615

13 Kasım 1916 tarihinde 16'ncı Kolordu'nun personel mevcuduna, topçu taburları, nokta komutanlıkları, Van Hareket Müfrezesi Aşiretleri'nin de dâhil edildiği görülmektedir. Buna rağmen önceki aylara göre özellikle 8'inci Tümen mevcutları başta olmak üzere Kolordu mevcudunda azalış dikkat çekmektedir. Temmuz-ağustos aylarında yaşanan muharebelerin bunda etkisinin olduğu söylenebilir (Y.N).

5'inci ve 8'inci Tümen birliklerinin mevcutlarındaki azalma dikkat çekmektedir. Ağustos ve eylül ayı muharebelerinde birliklerin zayıfatı çok olmuş, personel bütünlemesi yapılmasında yetersiz kalınmıştır. Mutki milislerin de 1/3 oranında mevcudu azalmıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nda 1916-1917 kış aylarında muharebeler durmuş olsa da Tümenlerin mevcutları yaklaşık yarı yarıya azalmıştır. Personel bütünlemesi de yapılamamıştır. Yetersiz beslenme, hastalıklar ve barınma koşullarındaki uygun olmayan şartlardan dolayı 16'ncı Kolordu'nun 13 Kasım 1916 tarihindeki 25.615 olan personel mevcudu ilerleyen dönemde daha da azalmıştır. 19 Şubat 1917 tarihinde 16'ncı Kolordu'nun iaşe mevcudu ise Kolordu Seyyar Hastanesi'nde yatan hastalar, yol bakım onarımlarında çalışan işçiler, Rus esirleri ve otomobil ulaştırma kollarında çalışan personelde dâhil edildiğinde 20.700 olarak tespit edilmiştir¹⁵²³.

¹⁵²³ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.252.

Tablo: 19 Şubat 1917 tarihinde 5 ve 8'inci Tümen Komutanlığı'nın Personel Mevcudu¹⁵²⁴

S.No	Birlik	Muharip Mevcut	Muharip Olmayan Mevcut	Genel Mevcut
1	5'inci Tümen	3.564	660	4.224
2	8'inci Tümen	3.574	873	4.447
	Toplam	7.138	1.533	8.671

2 Haziran 1916 tarihindeki 5'inci Tümen'in mevcudu 12.127, 8'inci Tümen'in 11.110 iken, 19 Şubat 1917 tarihinde 5'inci Tümen 4.224'e, 8'inci Tümen ise 4.447 kişiye düşmüştür. 16'nci Kolordu'nun yaklaşık mevcudu ¾ oranında azalmıştır.

3.2.5.2. Personel Bütünleme Hizmetleri

Birinci Dünya Savaşı döneminde Türk ordusunun askerlik sisteminin en temel kurumsal birimi bugünkü askerlik şubelerinin karşılığı sayılabilecek “Ahz-ı Asker Şubeleri” olmuştur. Bu birimler, bulundukları yerel bölgelerde asker alma faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Bu şubelerin gerek kurumsal gerekse yetkileri 12 Mayıs 1914 tarihli askerlik kanunuyla birlikte revize edilerek güçlendirilmiştir. Savaş devam ederken de bu birimler mevcut ve değişen koşullara uyum sağlamak için sürekli kendini şekillendirmiştir¹⁵²⁵.

Asker alma işlemlerinde tüm ülkeyi tek bir insan gücü havuzu olarak kabul eden sistem, 1913 tarihli Teşkilat-ı Umumiye-i Askeriye Nizamnamesi ile birlikte yeniden yapılandırılmış ve ülke belli sayıda askeralma bölgelerine ayrılmıştır. Bu bölgeler kolordu bazında belirlenmiş ve kolorduların kendi bölgesinden asker alması hedeflenmiştir¹⁵²⁶. Kolordu “ahz-ı asker dairesi”, her kolordunun kuruluşunda tümen sayısınca “ahz-ı asker kalemlerine” ayrılmıştır. Her bir ahz-ı asker kalemi de kendi içinde “ahz-ı asker şubelerine” bölünmüştür. Bu şubeler yerel düzeyde asker alma işini en pratik şekilde ve en işlevsel olarak icra edecek olan şubeler olarak düşünülmüştür. Genel olarak her bir kazada asker alma şubesi tesis edilmiştir. Yalnız nüfusunun yoğunluğuna göre, bir tümene tahsis olunan asker alma şubelerinin bir merkezden idaresi

¹⁵²⁴ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.251.

¹⁵²⁵ Beşikçi, a.g.e., s.128.

¹⁵²⁶ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III Cilt 6'ncı Kısım (1908-1920), s.120.

mümkün olmayan yerlerde, o tümene bağlı olmak üzere birden fazla asker alma kalemleri bulundurulmuştur¹⁵²⁷.

16'ncı Kolordu Komutanlığı, Kafkas Cephesi'ne intikalinden itibaren Çanakkale Cephesi'nden yorgun ve tam mevcutla gelmeyen birliklerin ihtiyacının karşılanması Mustafa Kemal Paşa'nın birinci öncelik verdiği işlerden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, hem Ahz-ı Askeralma Dairesi ile görüşmüş, hem de bölgenin ileri gelenleriyle askerlik çağı gelenlerin orduya katılması konusunda görüşmeler yapmıştır¹⁵²⁸. Muharebelerin başlamasıyla personel bütünlemesi düzenli ve yeterli olarak yapılamamıştır. Bu duruma çözüm bulmak amacıyla Başkomutanklık Vekâleti'nce yapılan düzenlemeyle öncelikle her piyade alayının 4'üncü taburlarındaki erleri subayları ve astsubaylarını alayların diğer taburlarına verilmesi suretiyle mevcutların artırılması sağlanmaya çalışılmıştır. Muharebeler, kış aylarının gelmesiyle iâşede yaşanan yetersizlik ve hastalıkların artması zaiyatların daha fazla artmasına sebep olmuştur. Yapılan personel bütünlemesi ise ihtiyacı karşılayamamıştır¹⁵²⁹.

5 Haziran 1916 tarihinde 24'üncü Ahz-ı Asker Reisi, Diyarbakır'dan 5'inci Tümen'e tertip edilen 310 askerin söz konusu şubeden alınması çok zaman alacağından, mezkûr 310 askerin şubelere paylaştırıldığı takdirde derhal sevk edilebileceğini 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirmiş ve bunun uygulanmasını teklif etmiştir¹⁵³⁰. Bu teklifin Kolordu Komutanlığı tarafından uygun görülmesiyle Diyarbakır, Siverek ve Silvan şubelerinden 205 asker sevk edilmiştir. 5'inci Tümen'in Nisan ayındaki muharebelerdeki zaiyatlarını karşılamak amacıyla 916 askerin sevk edildiğini, eksik kalan 50 askerin de Yanya ve Maden şubelerinden süratle sevk edileceği 24'üncü Ahz-ı Asker Reisi, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'na bildirilmiştir¹⁵³¹.

3.3. Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis Bölgesinde Birlikleri Denetlemesi

Mustafa Kemal Paşa, kış mevsiminin gelmesi ve iki tarafında durgunluk dönemine girmesinden de istifade etmek istemiştir. Van bölgesinde yeni teşkil edilen "Van Hareket Müfrezesi Komutanlığı"nın yapacağı harekâtı yakından izlemek, 5'inci Tümen Komutanlığı'na yeni atanan Albay Ali Fuat Bey'in görev devir teslimini yapmak ve Bitlis bölgesini denetlemek amacıyla 7 Kasım 1916 tarihinde Bitlis'e doğru yola çıkmıştır. 7 Kasım-25 Aralık 1916 tarihleri

¹⁵²⁷ Beşikçi, a.g.e., s.130.

¹⁵²⁸ Çalışlar, a.g.e., s.197.

¹⁵²⁹ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.329.

¹⁵³⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3-14.

¹⁵³¹ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 3-18.

arasında gerçekleştirdiği bu ziyaret ve denetlemelerini hatıratına gün gün kaydetmiştir¹⁵³².

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki Albay Ali Fuat Bey, İzzettin Bey, Neşet Bey ve Topçu Alay Komutanı Senai Bey 7 Kasım 1916 tarihinde Silvan'dan Bitlis'e doğru saat 6.00 sıralarında yola çıkmıştır. Hatıra defterine bu güzergâhtan ilk defa geçtiğini not düşen Mustafa Kemal Paşa, yol üzerinde açlıktan ve soğuktan ölen muhacirlerin ve hayvanların olduğunu belirtmiştir. Gece Silvan-Ziyaret arasında tek bir haneden ibaret olan bir köyde konaklayan Mustafa Kemal Paşa, öksürükten uyuyamamıştır¹⁵³³.

8 Kasım 1916 sabahı saat 6.00 sıralarında yola devam eden Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler, öğleden sonra saat 3.00 sıralarında Ziyaret köyüne ulaşmış ve 23'üncü Alay Komutanı Fuat Bey tarafından karşılanmışlardır. İntikal hâlinde iken yolda 23'üncü Alay'ın bir taburunu denetlemiş ve Ziyaret Nokta Komutanı'nı işini düzgün yapmadığı için uyarmıştır. Kolordu Karargâhı'ndan teşkil ettiği bir heyeti bölgedeki hastane ve ambarları denetlemek üzere görevlendirmiştir. Akşam 6.00'dan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın çadırında Fuat Bey ut çalmış, bu ut dinletisini hem İzzettin Bey hem de Mustafa Kemal Paşa hatıratına not etmiştir¹⁵³⁴.

9 Kasım 1916 tarihinde sabah Ziyaret köyünden hareket etmiş, akşama doğru yaklaşık 7 saatlik bir yürüyüşten sonra Duhan'a varmış ve bu gece orada konaklamıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu intikalde pek çok muhacir gördüğünü, aç ve sefil vaziyette olduklarını hatıratına not etmiştir. Destumi'ye ulaştıklarında ise burada bulunan sıhhiye istasyonunu yaveri Şükrü Tezer'e denetlettirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, yanında bulunan heyet ile askeri eğitim ve öğretim konularında yapılan sohbette küçük zabitlerin yetiştirilmesinde arazi üzerinde atlı intikal ve harp oyunlarının gerekliliğinden bahsetmiştir¹⁵³⁵.

Geceleyin öksürük yüzünden iyi uyuyamayan Mustafa Kemal Paşa ve heyeti 10 Kasım 1916 tarihinde sabah saat 07.00 civarında Duhan'dan hareket etmiş ve öğlen 12.30 civarlarında Bitlis'e ulaşmıştır. 5'inci Tümen Komutanı Albay Refet Bey ve maiyeti de Mustafa Kemal Paşa'yı karşılamıştır. Mustafa Kemal Paşa, intikal boyunca iki yerde daha insan kemikleri ve hayvan ölüleri gördüğünü hatıratına not etmiştir¹⁵³⁶. Hatıratında o gece Mustafa Kemal

¹⁵³² Tezer, **a.g.e.**, s.62.

¹⁵³³ Tezer, **a.g.e.**, s.65.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.251.

¹⁵³⁴ Tezer, **a.g.e.**, s.66.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.251.

¹⁵³⁵ Tezer, **a.g.e.**, s.66.; Çalışlar, **a.g.e.**, s.251.

¹⁵³⁶ Tezer, **a.g.e.**, s.67.

Paşa'nın Refet Bey'in evinde kaldığı ancak yine öksürükten muzdarip olduğu bilgisi yer almaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, 11 Kasım 1916 tarihinde 5'inci Tümen Komutanlığı'nı devredecek Refet Bey ile devralacak Ali Fuat Bey ve yanlarındaki heyetler ile 15'inci Alay cephesini denetlemiştir. Bu denetlemede Mustafa Kemal Paşa, 15'nci Alay'ın araziye hatalı yerleştiklerini, tespit ettiği birliklerin yerlerini değiştirerek hataların nasıl düzeltilebileceğini, yerinde uygulamalı olarak göstermiştir. Askerlerin ve hayvanların barakalarının ise çok iyi seviyede yapıldığını tespit etmiştir. Denetlemelerden sonra Bitlis'e geri dönmüştür¹⁵³⁷.

12 Kasım 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ve heyeti, 14'üncü Alay'ı denetlemiş ve Alay'ı iyi seviyede bulmuştur. Albay Refet Bey, rahatsızlığından dolayı izin isteyerek bu denetlemeye katılmamıştır. Mustafa Kemal Paşa hatıratına bu denetlemeye dair Albay Refet Bey ile alakalı şu olumsuz ifadeleri yazmıştır: "(...) Refet Paşa buraya olan mesafeyi dört saat söylemişti. Hiç gelmemiş, bilmiyor". İzzettin Çalışlar ise Bitlis ile 14'üncü Alay Karargâhı arasındaki mesafenin iki saat olduğunu günlüğünde belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, o gece 14'üncü Alay Komutanı Yarbay Ali Bey'in barakasında kalmıştır¹⁵³⁸.

13 Kasım 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ve heyeti, sabah saat 08.00 civarında 14'üncü Alay Karargâhı'ndan yola çıkarak Alay cephesinin sol kanadındaki birliklerin bulunduğu Keltepe mevkiye gitmiştir. Etrafı karlı olan bu tepede Mustafa Kemal Paşa, Bölük ve Tabur Komutanlarına düşmanın gelebileceği birkaç istikameti göstererek onlara bir iki basit durum vererek tatbikat yaptırmıştır. Bu denetlemeyle alakalı olarak Kılıç Ali, o dönemde 14'üncü Alay Komutanı olan Yarbay Ali Çetinkaya'dan¹⁵³⁹ dinlediği bir hatırayı şu şekilde aktarmıştır¹⁵⁴⁰:

"Birinci Dünya Harbi çıktı. Ben Bitlis cephesinde müfreze kumandanlığına tayin edilmişim. Günün birinde Mustafa Kemal Bey, Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa olarak Bitlis'e gelip onun emrine

¹⁵³⁷ Tezer, a.g.e., s.67.; Çalışlar, a.g.e., s.252.

¹⁵³⁸ Tezer, a.g.e., s.68.; Çalışlar, a.g.e., s.253.

¹⁵³⁹ Albay Ali Çetinkaya (1877-1949)'nın 14'üncü Alay Komutanı olarak görev yaptığı Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II'de belirtilmemiştir. 13 Kasım 1916'da 35'inci Alay Komutanı olarak belirtilmiştir. Bu durumun sehven yazıldığı değerlendirilmektedir. Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II**, s.596.

¹⁵⁴⁰ Kılıç Ali, **Atatürk'ün Hususiyetleri**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1998, s. 45-46.

*girince bende şafak attı. Artık Derne'de yaptıklarımın aksülamelle-
rini bekliyordum. Bazı askeri hatalar oluyordu. Hatta bir gün Mus-
tafa Kemal Paşa müfrezemi teftiş için bulunduğu mevkiye geldi.
Bana bir manevra yaptırdı. Heyecanlandığım için verdiği meseleyi o
kadar da muvaffakiyetli yapamamıştım. "İşte şimdi taşı gediğine ko-
yacak, beni hırpalayacak" diye düşünüyordum. Zabitanı toplayıp kri-
tiğe başladığı zaman muhakkak kıyametin kopacağını zannediyor-
dum. Meğer ne kadar yanlış düşünmüşüm, ne kadar yanlış görmü-
şüm. O bilakis zabitanı muvacehesinde (açısından) yaptığım harekâtı
takdir ve beni tebrik etti."*

Mustafa Kemal Paşa, denetlemeyi tamamlamasının ardından Bitlis'e doğru yola çıkmış ve yolda 300 kadar gönüllü milise rastlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, gönüllü milislerin aç olduğunu öğrenince onları Bitlis'e yemek yemeleri için göndermiş ve Tümen Komutanı'na da bu hususta talimat vermiştir. Öksürüğü hâlen devam eden Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım gecesi ve 14 Kasım'da tüm gün Bitlis'te istirahat etmiştir¹⁵⁴¹. 15 Kasım 1916 tarihinde İzzettin Bey'i ve 5'inci Tümen Komutanı Ali Fuat Bey'i 13'üncü Alay Komutanlığı'nı denetlemek maksadıyla göndermiştir¹⁵⁴².

16 Kasım 1916 tarihinde sağlık durumu biraz daha iyi olan Mustafa Kemal Paşa, öğleden önce Ali Fuat Bey ile birliklerin durumu hakkında görüşmüş, ardından Bitlis'teki hastaneleri denetlemiş ve oldukça temiz bulmuştur. Hastane olarak kullanılan ilave binaları gezerken Ermeniler tarafından katledildikleri anlaşılan 10-15 kadar kadının kesilmiş başlarını görmüştür. Hastaneleri denetledikten sonra Şerefiye isimli camiye gezmiş ve caminin içerisinde hayvan leşleri olduğunu ve caminin harap olduğunu hatıratında belirtmiştir¹⁵⁴³.

¹⁵⁴¹ Tezer, a.g.e., s.70. İzzettin Bey günlüğünde Mustafa Kemal Paşa'nın bronşit olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Çalışlar, a.g.e., s.253.

¹⁵⁴² Tezer, a.g.e., s.70.; Çalışlar, a.g.e., s.254.

¹⁵⁴³ Tezer, a.g.e., s.71.; Çalışlar, a.g.e., s.254.; Evsile, a.g.t., s.56.

Görsel: Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te Hastaneleri Denetlerken¹⁵⁴⁴

Bitlis'te araştırmalarımız sırasında Mehmet Törehan Serdar ile yapılan mülakatta, Şerefiye Cami'nin hemen arkasında bulunan ve şu anda Kalkanlar'ın evi olarak bilinen tarihi evde Mustafa Kemal Paşa'nın 3 saatlik bir mola verdiğini ifade etmiştir. Mehmet Törehan Bey, bu olayı o dönemde yaşamış ve bu olaya şahit olan Bitlisli yaşlılardan öğrendiği kadarıyla Mustafa Kemal Paşa'nın rahatsızlığından ve yorgunluktan dolayı bu evde mola vererek yorgunluğunu giderdiğini belirtmiştir¹⁵⁴⁵. Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa'nın değişik zamanlarda ve şehrin muhtelif yerinde verdiği kısa molalarda oturup istirahat ettiği de halk arasında konuşulmaktadır¹⁵⁴⁶.

¹⁵⁴⁴ Tezer, a.g.e., s.63. Resimdeki numaralar 1. Atatürk, 2. İzzettin Çalışlar, 3. Cevdet Abbas Gürer, 4. Şükrü Tezer, 5. Emir Subayı Hayati. Resmin çekildiği yer, günümüzde Bitlis Şehir Stadyumu'nun bulunduğu bölgedir.

¹⁵⁴⁵ Mehmet Törehan Serdar ile yapılan 12 Ağustos 2021 tarihli mülakat.

¹⁵⁴⁶ Mehmet Törehan Serdar, **Bitlis (1915-1916) Tehcir-Göç-İşgal ve Kurtuluş**, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları No:16, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2007, s.272.

Görsel: Kalkanlar'ın Evi

Mustafa Kemal Paşa, 17 Kasım 1916 tarihinde bu gezi esnasında birliklerinde yaptığı denetlemelerde tespit ettiği hususları, bir emir hâline getirerek tüm birliklerine emir göndermiştir. 18 Kasım 1916 tarihinde El Şeyhuttani El Halidi Muhammed El Nakşibendi Küfrevi'nin Kızılmescit mahallindeki türbeyi ziyaret etmiştir. Hatıratında türbeyi iyi gördüğünü, küçük bir türbe olduğunu, Sultan Abdülhamit döneminde yapıldığını, şeyhin kabrinin üzerindeki örtüsünün sırma işlemeli olduğunu belirtmiştir¹⁵⁴⁷.

¹⁵⁴⁷ Tezer, **a.g.e.**, s.72. Çalışlar, **a.g.e.**, s.254.

Görsel: Muhammed Küfrevi'nin Türbesi¹⁵⁴⁸

Öğleden sonra Mutki Gönüllü Milis Alay Komutanı Hacı Musa Bey ve Mutki Kaymakamı Nuh Bey beraber Mustafa Kemal Paşa'yı ziyarete gelmişlerdir. Görüşmenin ardından onları talimatlandırarak Garzan'a gönderen Mustafa Kemal Paşa, hatıratına Hacı Musa Bey ile alakalı "Sultan Hamit devrinde Şam'da jandarma binbaşısı imiş. Bu harpte hizmeti sebkat etmiştir. Aşiret ailelerinin Garzan'a yerleştirilmelerini rica etti." notunu düşmüştür. 19 Kasım 1916 tarihinde sağlık durumu düzelen Mustafa Kemal Paşa'yı, Hacı Musa Bey Garzan'a gitmeden veda için ziyaretine gelmiştir. Ona 50 lira veren Mustafa Kemal Paşa, aynı zamanda Ekim ayından geçerli olmak üzere de maaş bağlanmasını emretmiştir¹⁵⁴⁹.

20 Kasım 1916 tarihinde Van Hareket Müfrezesi, Van'ı ele geçirmek maksadıyla Hizan ve Kotum'dan Gevaş istikametinde intikale başlamıştır.

¹⁵⁴⁸ https://mekan360.com/sanaltur_kufrevi-turbesi-bitlis_3252.html. (Erişim tarihi: 23.06.2022).

¹⁵⁴⁹ Mustafa Kemal Paşa, Bitlis'te kaldığı bu dönemde Alphonse Daudet'in "Sapho-Moeurs Parisiennes" romanı okuduğunu hatıratına not düşmüştür. Tezer, **a.g.e.**, s.72.

Mustafa Kemal Paşa, 5'inci Tümen'in cephe ve tertip düzenini yeniden yapıtarak gerekli tedbirleri almış ve ertesi gün Bitlis'ten ayrılabilcekmış gibi hazırlanmaya başlamıştır. Bitlis Valisi'ne Van Hareket Müfrezesi'nin Vali'nin emir komutasında olduğunu ve onlara yardım etmesi konusunda bir yazı göndermiştir¹⁵⁵⁰.

Mustafa Kemal Paşa, 21 Kasım 1916 tarihinde sabah 07:00 civarında Bitlis'ten ayrılarak Duhan istikametinde yola çıkmıştır. Bitlis ziyaretindeki izlenimlerini, "(...) Yaverin odasında, Bitlis bana Pompei harabelerini hatırlattı ve Ninova harabeleri münasebetiyle tarihten bashedolundu." cümleleriyle aktarmıştır¹⁵⁵¹. Ayrıca bölgedeki gözlemlerinden, Bitlis'e Ermeniler ve Ruslar tarafından çok zarar verildiği, şehrin bir harabe görünümünde olduğu, işgalden ve mezalimden bölgedeki binlerce Müslüman halkın göç etmeye çalıştığı, yollarda çoğunun aç, perişan vaziyette, hatta bunlardan yollarda hayatını kaybedenlerin olduğu anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, Duhan istikametinde ast-üst ilişkilerini yeniden düzenleme hususunda neler yapılabileceğine dair giderken yolda aklından geçenleri hatıratına şu ifadelerle not etmiştir:

*"Yalnız baş ile selam vermek. Kumandanlar kıtaatın ahval-i dâhiliye ve ruhiyesine bizzat be bilfiil içlerine girmek suretiyle vakıf olmalı, daha emniyetle emir verir. Mafevkler madunlariyle musahabet etmeli, onları serbest idare-i kelama alıştırmalı. Madunun tarz-ı muhakeme ve suret-i beyanını bilmek faydalı ve lazım. Bazı nokta-ı askeriye (Terbiye-i Ruhiye ve Usul-i Muaşeret-i Askeriye) hakkında bir eser yazayım. Bunun için Fransızca bildiğim bir eser var. Onu da evvela okuyayım ve bu zemine ait esaslı sualleri umum zabitanaya vazife olarak vereyim. Mühim noktalar hakkında bazı büyük kumandanların mütalaasını talep edeyim"*¹⁵⁵².

Mustafa Kemal Paşa'nın hasta vaziyette ve at sırtında dahi askerin eğitim seviyesini daha ileriye götürmek için çaba sarf ettiği görülmektedir. Her zaman askerleriyle iç içe olan ve onların düşüncelerine önem verip fikirlerini dinleyen Mustafa Kemal Paşa, bu yönetim şeklinin faydasını gördüğünden bu kültürü tüm orduya yerleştirmek istemektedir (Y.N).

Öğleden sonra saat 14:00 sıralarında Duhan'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa ve heyeti, önceden Tümen Karargâhı'nın bulunduğu mevkiye gelerek çadırını kurmuş ve burada konaklamıştır. İzzettin Bey günlüğünde, Mustafa Kemal

¹⁵⁵⁰ Tezer, a.g.e., s.73.

¹⁵⁵¹ Tezer, a.g.e., s.75.

¹⁵⁵² Tezer, a.g.e., s.75.

Paşa ile akşam 9.00'a kadar toplumsal konularda sohbet ettikleri, kadının toplumsal hayattaki rolünün büyük olduğunu, kadınların ilim irfan sahibi olması gerektiği ve bu şekilde daha iyi bir anne olabileceği konularında fikir alışverişinde bulundukları bilgisine yer kılmıştır¹⁵⁵³. Mustafa Kemal Paşa ise İzzet-tin Bey ile yaptığı sohbeti şu cümlelerle not etmiştir¹⁵⁵⁴:

"(...) Erkânı Harp Reisiyle tesettürün lağvı ve hayat-ı içtimaiyemizin ıslahı hakkında sohbet; 1) Muktedir ve hayata vakıf valide yetiştirmek, 2) Kadınlara serbestisini vermek, 3) Kadınlarla müşareket-i umumiye, erkeklerin ahlakıyatı, efkârı, hissiyatı üzerinde müessirdir. Celb-i muhabbet-i müteakabile temeyül-i fitrisi."

Mustafa Kemal Paşa daha Kolordu Komutanı iken, kadınlara seçme seçilme hakkı verilmesinin, yapacağı ilke ve inkılâplar onun düşüncelerinde ve planlarında olduğu söylenebilir (Y.N).

22 Kasım 1916 tarihinde Duhan'dan hareket edip Ziyaret köyüne ulaşan Mustafa Kemal Paşa ve heyeti Koh köyüne geçmiş ve Alay Karargâhı'nda konaklamıştır. 23, 24 ve 25 Kasım 1916 tarihlerinde 23'üncü Alay'ın tüm taburlarını teftiş etmiş, askerlerin baraka ve koğuşlarını kontrol etmiş, onlara harp oyunu oynatmış ve manevralar yaptırmıştır. 26 Kasım 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunan heyet Silvan'a dönmek üzere Garzan istikametinde yola çıkmış, Mustafa Kemal Paşa ise Bitlis Valisi Memduh Bey'in daveti üzerine Siirt'e gitmeye karar vermiştir. 27 Kasım 1916 tarihinde Siirt'e doğru yola çıkan Mustafa Kemal Paşa'yı Kezer Çayı yamacında Bitlis Valisi Memduh Bey ve heyeti karşılamıştır¹⁵⁵⁵.

¹⁵⁵³ Çalışlar, a.g.e., s.256.

¹⁵⁵⁴ Tezer, a.g.e., s.76.

¹⁵⁵⁵ Tezer, a.g.e., s.78.

Görsel: 27 Kasım 1916 tarihinde Kezer Çayı Mevkinde Mustafa Kemal Paşa'nın Karşılanması¹⁵⁵⁶

27-28 Kasım 1916 tarihlerinde Siirt'i gezen ve bazı ziyaretlerde bulunan Mustafa Kemal Paşa, 29 Kasım 1916 tarihinde Garzan'a doğru yola çıkmıştır. 30 Kasım 1916 tarihinde Silvan'daki Kolordu Karargâhı'na ulaşmıştır. Silvan'da bir süre kalan Mustafa Kemal Paşa, birçok kitap okumuş ve okuduğu kitaplara dair hatıratında bazı bilgilere yer vermiştir. 1 Aralık 1916 tarihinde Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin "Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?" eserini okumaya başlamıştır. Bitlis gezisinde öksüz İhsan ve Ömer isminde iki çocuğu yanına alan ve onlarla ilgilenen Mustafa Kemal Paşa, onlara "Yaşamak Kavgası" isimli şiiri ezberletmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, 3 Aralık 1916 tarihinde "Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?" kitabını okumayı bitirmiştir. Kitabı yorumlarken İbn-i Sina, İmam Gazali, İbn-i Rüşd gibi âlimlerin beyanları ile karşılaştırmalar yapmıştır. Ayrıca bu dönemde bir yandan da Çanakkale Cephesi'nde büyük zafer kazandığı Arıburnu Muharebeleri raporlarını yazmaya başlamıştır. 4-6 Aralık 1916 tarihlerinde Arıburnu raporlarını not ettirmeye devam ederken, Mebadi-i Fel-sefe isimli bir kitabı da okumaya başlamıştır.¹⁵⁵⁷

¹⁵⁵⁶ Tezer, a.g.e., s.67. Resimde sol başta Cevat Abbas Gürer, Bitlis Valisi'nin solunda Şükrü Tezer, onun solunda Fuat Bulca bulunmaktadır.

¹⁵⁵⁷ Tezer, a.g.e., s.81-83.

10 Aralık 1916 tarihinde Namık Kemal'in "Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye"sini, ardından yine Namık Kemal'in "Tarih-i Osmanî" isimli eserini okumaya başlamıştır. Mehmet Emin Yurdakul'un Türkçe şiirleriyle Tevfik Fikret'in "Rûbab-ı Şikeste"sinde aynı zeminde olan parçalarını okuyarak bunlar arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Bunları çok güzel bulduğunu ancak Farsça ve Arapça kelimelerin çok fazla olduğunu ifade etmiştir¹⁵⁵⁸. Yine Silvan'da bulunduğu günlerden birinde Kuran-ı Kerim'in Türkçesini okuyan Mustafa Kemal Paşa, şehrin müftüsünü huzuruna davet etmiş ve bazı kelimelerin anlamlarını sormuş ve onunla istişarelerde bulunmuştur¹⁵⁵⁹.

Mustafa Kemal Paşa, 12 Aralık 1916 tarihinde 2'nci Ordu'ya vekâlet edeceği telgrafını alması üzerine, 13 Aralık 1916 tarihinde 2'nci Ordu Karargâhı'na gitmek üzere Diyarbakır'a yola çıkmıştır¹⁵⁶⁰.

3.4. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın Lağv Edilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın 16'nci Kolordu Komutanlığı'ndan Ayrılışı

Kafkas Cephesi'ndeki Türk ve Rus birlikleri eylül 1916 ayı itibarıyla karşılıklı olarak duraklama dönemine girmiştir. 1916-1917 kış ayları şiddetli geçtiğinden iâşe ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması çok önem arz etmiş ve birliklerin önceliği bu konular olmuştur. Birliklerin eksik olan kadrolarında er ikmali yeterince yapılamamış, mevcut insan ve hayvanların sağlığının korunması yönünde gerekli tedbirler alınmaya çalışılsa da başarılı olunamamıştır. Zayıf ve firarların artması birliklerin moral ve motivasyonunu olumsuz yönde etkilemiştir. 1916 yılının sonunda diğer cephelerde hareketliliğin artması, Irak ve Filistin Cephelerinde de İngilizlerin birliklerini takviye etmelerinden dolayı cepheler arası birlik kaydırmaları ve birliklerin küçültülmesi gibi konular düşünülmeye başlamıştır. Bu konuda da en başta iâşe ve barınma konularında sıkıntı çekilen ve durgunluk dönemine giren Kafkas Cephesi ön plana çıkmaya başlamıştır.

2'nci Ordu Komutanlığı, 22 Eylül 1916 tarihinde harekâtın geldiği son durumu değerlendirerek, birliklerdeki asker mevcutların azalmasının da etkisiyle, birlikleri arasında yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesi yönünde Başkomutanlık Vekâleti'ne bir teklifte bulunmuştur. Teklifinde, Bitlis ve Muş cephelerinde dört alaylı bağımsız bir tümen, Murat Nehri ile Dersim arasındaki bölgede ikişer tümenli üç kolordu ile ayrıca ordu ihtiyatı olmak üzere bir Tümen'in bulunmasının yeterli olacağını bildirmiştir. 2'nci Ordu, iki tümen ile bir kolordu karargâhının lağvedilmesinin ve eksik kadroların acilen tamamlanmasının yapılmasının elzem olduğu belirterek sorumluluk bölgesini başka

¹⁵⁵⁸ Tezer, **a.g.e.**, s.86.

¹⁵⁵⁹ Evsile, **a.g.t.**, s.64.

¹⁵⁶⁰ Tezer, **a.g.e.**, s.87. Çalışlar, **a.g.e.**, s.259.

bir şekilde savunamayacağını ifade etmiştir. Ekim ayının başında 2'nci Ordu'nun teklifini değerlendiren Başkomutanlık Vekâleti, 2'nci Ordu Komutanlığı'nın 60.000 kişilik personelden oluşan ikişer tümenli üç kolordu olarak teşkilatlanmasına karar vermiştir. Bu tümenlerden birisinin Muş ve Bitlis cephesinde, dört Tümen'in ise ordunun diğer cephelerinde, bir Tümen'in de ihtiyatta bulundurulmak suretiyle teşkilatlandırılmasını 2'nci Ordu Komutanlığı'na bildirmiştir¹⁵⁶¹.

2'nci Ordu'nun yeniden teşkilatlanma faaliyetleri devam ederken Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa 18 Aralık 1916 tarihinde uzun süreli bir izinle İstanbul'a gidince, yerine Mustafa Kemal Paşa görevlendirilmiştir. 16'ncı Kolordu Komutanı olarak da 3'üncü Kolordu Komutanı olarak görev yapan Ali Rıza Paşa¹⁵⁶² görevlendirilmiştir. 2'nci Ordu Komutanlığı'ndan yayınlanan emirde Ali Rıza Paşa'nın 3'üncü Kolordu ile ilgili faaliyetleri tamamladıktan sonra, emir subaylarıyla birlikte Silvan'a gitmesini ve 16'nci Kolordu'nun geçici olarak emir ve komutasını devralması belirtilmiştir. 3'üncü Kolordu Komutanlığı da 2'nci Kolordu'ya bağlanmıştır. Aralık ayının sonunda 2'nci Ordu birliklerinde başka bir değişiklik olmamıştır. 3 Mart 1917¹⁵⁶³ tarihinde Ordu Komutanı Ferik Ahmet İzzet Paşa, İstanbul'dan gelerek göreve başlamıştır¹⁵⁶⁴.

Çanakkale Muharebeleri sonrası Edirne'deki 16'nci Kolordu Komutanlığı'na atanan Kurmay Albay Mustafa Kemal Bey, 1916 yılı Mart ayı sonunda Kolordu'su ile birlikte Diyarbakır'a geldiğinde Rus ordusu Muş-Bitlis hattına kadar ilerlemiş, Diyarbakır mihveri açılmıştı. Bölgeye giderken yolda terfi ettiğini öğrenen Mustafa Kemal Paşa'ya 16'nci Kolordu ve bölgedeki zayıf kuvvetlerle Rusları bu hatta durdurma görevi verilmişti. Mustafa Kemal Paşa, önce bölge halkının güvenini kazandı, onların desteğini aldı. Yerel kuvvetleri

¹⁵⁶¹ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.230-232.

¹⁵⁶² Tuğgeneral Ali Rıza Sedes (1307-P.6): 1868'de İstanbul'da doğdu. Süleyman Paşa'nın öğrencisidir. 19 Haziran 1888'de girdiği Harp Okulu'ndan 1891 yılında teğmen olarak, Harp Akademisi'nden de 20 Mart 1894'te kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu. 1912-1913 Balkan Savaşları ve 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır. 1913'te Genelkurmay 4'üncü Şube Müdürü, 1914'te 8'inci Tümen Komutanı, 1915'te 15'inci Kolordu Komutanı, aynı yıl 3'üncü Kolordu Komutanı, 1917'de 4'üncü Kolordu Komutanı, 1917'de 15'inci Kolordu Komutanı, Daha sonra 7'nci Ordu Komutanı Vekili, 1918'de 15'inci Kolordu Komutanı, 1919'da 7'nci Kolordu Komutanı olarak görev yapmış ve 31 Mayıs 1921'de emekli olmuştur. 1927 yılında vefat etmiştir. Merdivenköy Mezarlığına defnedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I**, s.145.

¹⁵⁶³ 1 Mart 1917 Miladî Takvim yürürlüğe girdiğinden Rumî takvimdeki 16 Şubat tarihi 1 Mart olarak kabul edilmiştir. Böylece Rumî-miladî takvimler arasındaki 13 günlük fark kaldırılmıştır. Bundan sonraki tarihler bu düzenlemeye göre verilmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki resmi yazışmalarda, 1916 yılı Şubat ayının 16'ncı günü, 1917 yılı Mart ayının birinci günü olarak esas alınmıştır.

¹⁵⁶⁴ **Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı**, s.230-232.

toparlayıp düzene soktu. Yaklaşık 100 km genişliğindeki cephede üstün Rus kuvvetlerini durdurdu, sonra taarruza geçti. Arazinin dağlık yapısını iyi kullandı. Rus kuvvetlerini belirli istikametlere kanallandı. Çok sert geçen 1917 kışı başında Ruslar bütün cephe boyunca yaklaşık 100 bin zayıat verirken Mustafa Kemal Paşa, birliklerini uygun alanlara çekmek suretiyle soğuğa karşı korudu. Sonuçta Muş, Bitlis ve Tatvan'ı işgalden kurtardı. Rus kuvvetlerinin Diyarbakır istikametinden ilerlemesine mani oldu.

Buradaki muharebeler, Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekçi ve sabırlı kişiliğinin ön plana çıktığı, mevcut kuvvetlerin yanı sıra bölge halkının desteğini alarak yerel kuvvetlerden azamî istifade ettiği, özel harekât nevilerini başarıyla uyguladığı bir örnek oldu¹⁵⁶⁵.

1917 yılının başında, Kafkas Cephesi'ndeki birliklerin yeniden teşkilatlanması ile ilgili çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. 2 Ocak 1917 tarihinde 2'nci Ordu Komutanlığı, 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın birliklerin hangi bölgelerde ne kadar kuvvetle bulunduğunu, cephe silah ve bütün mevcutlarının bilgilerini istemiştir¹⁵⁶⁶. 10 Ocak 1917 tarihinde 8'inci Tümen'e bağlı Genç Müfrezesi 2'nci Kolordu'nun ermine verilmiştir¹⁵⁶⁷. 23'üncü Alay ise Ocak ayında 5'inci Tümen'in emrine girerek Bitlis'in güneyine intikale başlamıştır¹⁵⁶⁸.

¹⁵⁶⁵ Levent Ünal, "Atatürk'ün Asker Kişiliği ve Komutanlık Yeteneği", **100.Yılında Cumhuriyet- Cumhuriyet Erdemdir**, (Haz. F. Rezzan Ünalp), Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara, 2023, s.163-164.

¹⁵⁶⁶ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 25-5.

¹⁵⁶⁷ **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 25-2, 4.

¹⁵⁶⁸ Akşit, **a.g.e.**, s. 436.

Görsel: 1917 Haziran Ayı Mustafa Kemal Paşa ve Beraberlerindeki Heyet¹⁵⁶⁹

Başkomutanlık Vekâleti'nce 7 Mart 1917 tarihinde 2'nci ve 3'üncü Ordu Komutanlıklarının birleştirerek Kafkas Orduları Grubu Komutanlığı'nın kurulduğu ve komutanlığına da 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın atandığı tüm birliklere bildirilmiştir. Bu teşkilat değişikliği ile 16'ncı Kolordu Komutanlığı 5 Mart 1917 tarihinde lağvedilmiştir¹⁵⁷⁰. 5'inci Tümen bağımsız olarak 2'nci Ordu'ya bağlanmış, 8'inci Tümen ise 2'nci Kolordu Komutanlığı emrine verilmiştir. 2'nci Ordu Komutanlığı'na ise Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir. 16'nci Kolordu Karargâhı personeli de 2'nci Ordu Komutanlığı Karargâhı'na görevlendirmiştir¹⁵⁷¹. 16'nci Kolordu Komutanlığı'na bağlı nakliye kolları yeniden numaralandırılmış ve teşkilat değişiklikleri yapılmıştır¹⁵⁷². 16'nci Kolordu emrindeki bütün geri hizmet birimleri, ekmekçi takımı, seyyar

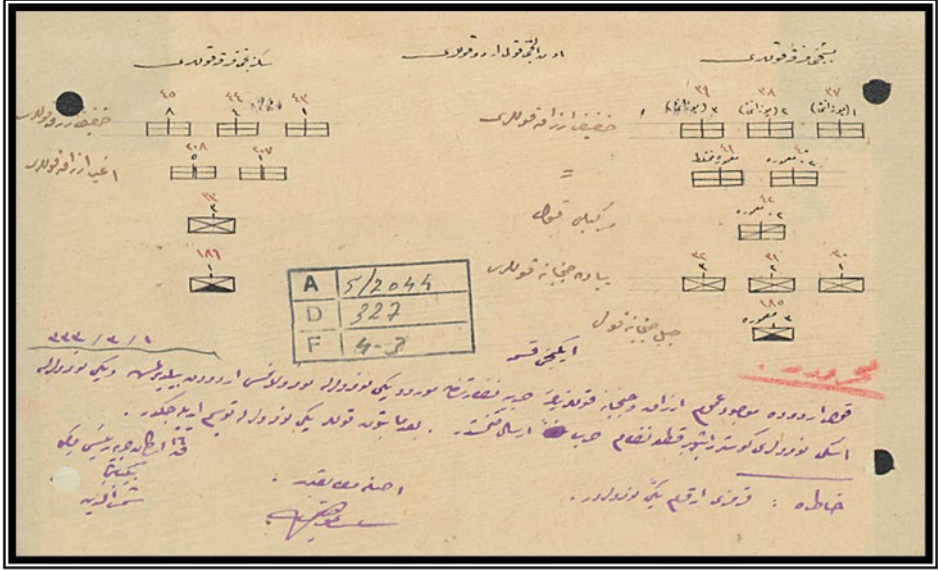
¹⁵⁶⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın sağ tarafında Ali Rıza Sades Paşa, diğer tarafında İzzettin Çalışlar vardır. Elinde kâğıt olan Şükrü Tezer, arka taraftaki çocuk ise Abdurrahim Tuncak'tır. İzzettin Çalışlar belgeliğinden aktaran Fatih Cengiz-Sultan Turalı, Twitter, https://twitter.com/Sultan-Tural628/status/1449373917446033412?t=3cVbOha7xNZPq_waDCvUtQ&s=03, Erişim tarihi: 28.05.2022.

¹⁵⁷⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-8.

¹⁵⁷¹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, 4. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.198.

¹⁵⁷² ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4-3.

hastane, Silvan Askeri Hastanesi ve sıhhiye malzemeleri deposu, akaryakıt deposu 2'nci Ordu Menzil Müfettişliği emrine verilmiştir¹⁵⁷³.

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı Teşkilatında Bulunan Erzak ve Cephane Kollarının Yeni Numaraları¹⁵⁷⁴

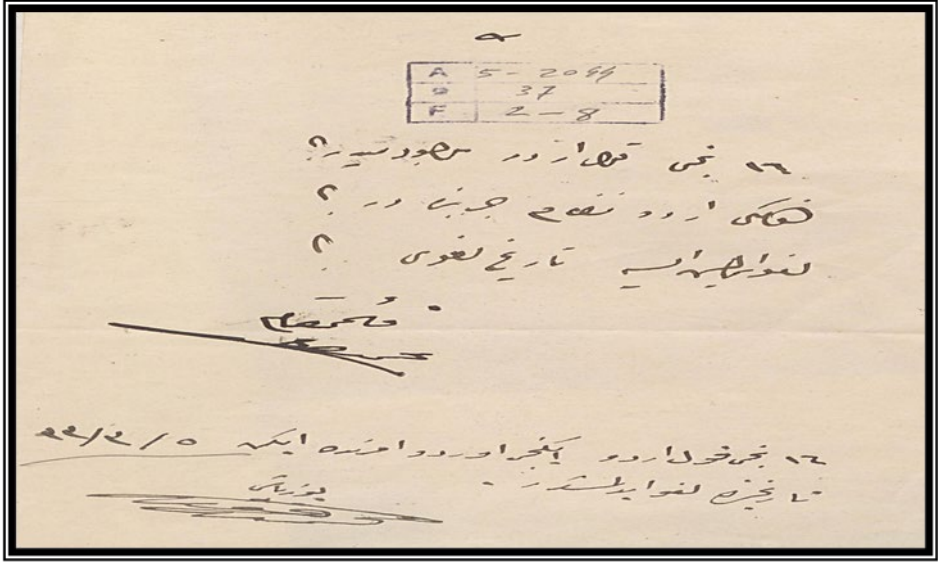
¹⁵⁷³ Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı, s.236.; Tezer, a.g.e., s.86.

¹⁵⁷⁴ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 4-3.

MUSTAFA KEMAL PAŞA VE 16'NCİ KOLORDU KOMUTANLIĞI 381
(1915-1917)

ONALTINCI KOLORDU KOLLARI (BDH-4449-85-4-3) (1 Mayıs 1332 [1 Mayıs 1917])									
SEKİZİNCİ FIRKA KOLLARI					BEŞİNCİ FIRKA KOLLARI				
45 44 43					39 38 37				
5 4 1					3 POZANTI 2 POZANTI 1 POZANTI				
HAFİF ERZAK KOLLARI					HAFİF ERZAK KOLLARI				
206 207					41 40				
5 1					MAMURE-İ MUHTELİP 2 MAMURE				
AĞIR ERZAK KOLLARI					=				
33 3					42				
156 1					2 MAMURE				
MERKEPLİ KOL					32 31 30				
PIYADE CEPHANE KOLLARI					3 2 1				
CEBEL CEPHANE KOLU					155 3 MAMURE				
MUHARREMİDİR (GİZLİDİR)									
İkinci Kısım;									
Kolordu da mevcut umumî erzak ve cephane kolları ile harbiye nezaretinin mevut (gönderdiği) yeni numaralılar ile numaralanmış ve ordudan bildirilmiş. Yeni numaralar ile eski numaraları gösterir. İşbu kâta nizamı harp irsal kâlmıştır (göndermiştir.) Badema (bundan sonra) bütün kollar yeni numaralar ile tasvîm edilecektir.									
Hatıra: Kırmızı erkam (rakamlar) yeni numaralardır.									
16. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi Vekili Binbaşî Şemseddin									

16'nci Kolordu Komutanlığı Teşkilatında bulunana Erzak ve Cephane Kollarının Yeni Numaralarının Belge Transkripsiyonu

Görsel: 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Lağv Edildiğini Gösteren Belge¹⁵⁷⁵

16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Lağv Edildiğini Gösteren Belgenin Transkripsiyonu

16. Kolordu mevcut mu?

Hangi ordu nizam-ı harbindedir?

Lağv edilmiş ise tarih-i lağvı?

Kaymakam

On Altıncı Kolordu İkinci Ordu Emrinde iken 5 Mayıs 1333 (5 Mart 1917) tarihinde lağv edilmiştir.

Yüzbaşı

¹⁵⁷⁵ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 2-8.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'na girilirken seferberliğin ilanıyla Osmanlı ordusu yeniden teşkilatlanmış ve birçok birlik kurulmuş veya teşkilatı değişmiştir. Bu birlikler içinde en önemlilerinden biri Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün 19 Ağustos 1915-18 Aralık 1916 tarihleri arasında komutanı olduğu 16'ncı Kolordu Komutanlığı'dır. Bu çalışma yapılırken Kolordu faaliyetleri ile beraber Mustafa Kemal Paşa'nın Kolordu Komutanlığına dair bugüne kadar gün yüzüne çıkmayan birtakım faaliyetler açığa çıkarılmıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı, Çanakkale Cephesi'nde kara savaşlarının başlamasının bir sonucu olarak kurulmuştur. Yaygın bilinenin aksine iki tümenli olarak değil, aslında üç tümenli olarak teşkilatlandırılmıştır. Şöyle ki, bu tarihte 16'ncı Kolordu Komutanlığı 5, 8 ve 16'nci Tümenler'den teşkil edilmiş ancak 8'inci Tümen Sina Cephesi'nden Çanakkale Cephesi'ne intikalini tamamlayamadığından bu kuruluş fiilen gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle Kolordu'nun ilk kuruluşu 5 ve 16'nci Tümenlerden kurularak Çanakkale Cephesi'nde görev almaya başlamıştır.

Kuruluşundan itibaren Çanakkale Cephesi'nde birkaç kez teşkilatlanması değişen 16'nci Kolordu Komutanlığı, Mustafa Kemal Paşa'nın emir komutasında 43 gün süreyle Edirne'de görev almıştır. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa, birliklerini eğitmiş ve onları görev alacakları bir sonraki görev için hazırlamıştır. Bu esnada Mustafa Kemal Paşa'nın birlikleri denetleyerek yazdığı emirler, yaptığı günlük ve haftalık eğitim programlarının da gün yüzüne çıkarılması, bu çalışmaya ayrı bir önem katmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Edirne'de 16'nci Kolordu'nun muharebe gücünü artırmaya çalıştığı bu dönemde, Kafkas Cephesi'nin zor bir duruma düşmesiyle karargâhıyla beraber Kafkas Cephesi'ne görevlendirilmiştir. Yapılan intikaller çok zor şartlar altında gerçekleştirilmiştir. Birlikler İstanbul'dan Resulayn'a kadar toplam 1.530 km tren, yaklaşık 191 km kara yürüyüşü ile intikal etmişler, Resulayn'da tren yolculuğunun sona ermesinden itibaren görev yerlerine yürüyerek ulaşmışlardır. 5'inci Tümen, Resulayn'dan itibaren yaklaşık 273 km yürüyüşle Bitlis'e, 8'inci Tümen ise görev yeri olan Muş'un Şin mevkiine yaklaşık 290 km yürüyüşle gidebilmiştir. Birliklerin 26-29 Ocak 1916 tarihinde İstanbul'dan başlayan intikali 50-53 sürmüştür.

Mustafa Kemal Paşa zorlu bir intikalden sonra farklı bir coğrafyada Kolordusu'nu yeniden teşkilatlandırmıştır. Görev aldığı harekât alanının doğal yapısı da arazi yönünden zor bir karakter taşımaktadır. Doğu-Batı doğrultusunda uzanan sıra dağlar belirli bölgelerdeki gedik ve geçitlerden geçiş olanlığı verdiği için, harekât bu sıra dağlar arasındaki vadilere bağlı kalmıştır.

Bu durum, birbirinden ayrı kollarla ve belirli sayıdaki kuvvetlerle harekâtın yapılmasını zorunlu kılmıştır. Mevsim yönünden bölgede kış çok uzun sürmüş, her zamankinden fazla kar yağmış ve soğuklar -40 dereceye ve hatta daha altına düşmüştür. Harekât yapacak kıt'aların giyim, kuşam ve donatılarının kış koşullarını karşılayacak şekilde önceden hazırlanmamış olması, birliklerin zayıflığını artırmıştır.

Harekât alanında bulunan yollar çoğunlukla patikalardan ibarettir. Bazı yerlerde şose karakterini sağlayan ve her zaman onarıma ihtiyaç duyan bir veya iki yol mevcuttur. Bölgede bir yerden bir yere birlik kaydırmak çok güç şartlarda sağlanmıştır. Bazı bölgelerde 900-1000 m'ye kadar derinlikte uçurumlar ve keskin dik yarlar vardır. Bu yollardan başta Bitlis'ten Diyarbakır'a ve Bitlis'ten Muş ve Kulp üzerinden Diyarbakır istikametine giden araba yolları varsa da bunların genellikle bakım ve onarım ihtiyacı bulunmaktadır.

Bölgede ziraî durum sadece vadilere bağlı kalmış ve iklim gereği belirli ürünler az miktarda yetiştirilebilmiştir. Bu ürünler bölge halkının gereksinimlerini bile karşılamaya yeterli olmamıştır. Uzun bir süre harekât yapacak kıt'aların yiyecek ve yakacak ihtiyaçları, daha önceden tedarik edilerek uygun yerlerde depo edilememiştir. Bölgede modern ve ileri bir endüstriyel gelişme olmadığı gibi halkın çoğu köylerde ikamet etmekteydi. Sınırlı sayıda bulunan el sanatları da Ermeni ve Rum azınlık halkın elinde bulunmaktaydı. Ordunun ihtiyacı olan silâh, cephane ve donatım gereçleri ile giyim, kuşam ve diğer bütün gereksinim maddeleri ikmalinin ülkenin batısından ve özellikle İstanbul'dan yapılması zorunluluk hâline gelmiştir. Bu duruma ulaştırma araçları ile yolların yetersizliği de eklenince bu ikmalin yapılması da uzun zaman almıştır. Ayrıca ağır kış koşullarında nakliye hizmetlerini aksatmadan görev yapabilecek ulaştırma birlikleri ve araçları da yeteri kadar önceden hazırlanamamıştır. Böylece, harekât alanında lojistik faaliyetler yönünden tam bir hazırlık yapılamadan 16'ncı Kolordu Komutanlığı muharebeleri başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'a ulaştığı ve fiilen 16'ncı Kolordu'nun emir komutasını aldığı 27 Mart 1916 tarihinden önce harekât bölgesindeki birliklerin zor durumda olduğu söylenebilir. 5'inci Tümen'in ileri hareketi, arazinin karla kaplı olması nedeniyle aksamış, birliklerinin yürüyüşü yavaşlamış ve Ruslara karşı yapacağı taarruz plânlandığı şekilde yürütülememiştir. Tümen'in sağ kanadı Güzeldere batısına, Bitlis'in 16 km kadar güneyinde, sol kanadı Şeyhcuma-Kambos Dağı hattına kadar ilerleyebilmiştir. Rus birlikleri ise Bitlis Boğazı'nda Koltik-Nabat Dağ-Kerp hattında tahkimat yaparak mevzilerini oluşturmuştur. Bölgedeki Rus birlikleri kuvvet ve sayıca Türk birliklerinden üstün durumdaydı. Bu sıralarda 5'inci Tümen'in Telgraf Takımı'nın bölgeye gelememesi haberleşmede sıkıntı yaşanmasına, İstihkâm

Bölüğü'nün de Tümen'e katılmaması yol, köprü onarımları ve zorlu arazi şartlarında ihtiyaçların giderilmesinde gecikmelere neden olmuştur. Ermeni isyanlarının ve dağlarda olan Kürt ve Ermeni çetelerinin yaptığı faaliyetler halkı çok zor duruma sokmuş, hava şartlarının kötüleşmesiyle yollardaki insan ve hayvan cesetlerinden dolayı kolera, tifüs gibi salgın hastalıkları görülmeye başlamış, vilayet merkezlerinde bile gıda maddeleri yeterince bulunamamıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı, Kafkas Cephesi'ne intikalini tamamlayıp cephenin güney bölgesinde yeniden teşkilatlandığı sırada henüz lojistik faaliyetleri icra edecek askerî organizasyonlar yapıp menzil hattı kurulamamıştı. 5'inci Tümen'in erzak kolları dağlık arazide yetersiz olduğundan, erzakı ahalden teşkil edilen hamal bölükleri ile taşınmıştır. Yol ve şebeke ağı da ileri hatlardaki birliklere erzak götürülmesinde yetersiz kalmış ve birlikler çoğunlukla mevzilerine yolsuz veya ince patika yollardan gitmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda amale taburları da bu esnada oluşturulmamıştır. 16'ncı Kolordu bölgesinde nizami askeri birliklerden daha çok gönüllü aşiret ve müfrezeler, gedik, geçit, boğazlarda savunma düzeninde görev yapmaktaydılar. İçlerinde çok dirayetli savunma yapan müfrezeler olsa da çoğunlukla Rus birlikleri ve Ermeni çetelerle temas başlayınca köylerine veya geri bölgelere kaçtıkları gözlemlenmiştir. 16'nci Kolordu Komutanı ve Karargâhı, Kafkas Cephesi'nde emir komutayı bu şartlar altında almıştır.

16'nci Kolordu Komutanlığı'nın bölgeye görevlendirilmesinin gerekçelerinden biri olan Bitlis'in işgal edilmesinin asıl sebebi, bugüne kadarki yapılan birçok çalışmada birliklerin geceleyin tedbir almadan istirahatete geçmeleri ve Ruslar tarafında yapılan baskına uykuda yakalanmaları olarak gösterilmektedir. Ancak, bu çalışmada yaygın bilinenin aksine Bitlis'in işgal edilmesinin farklı sebepleri bulunmaktadır. Birinci olarak, Van Cenup Müfrezeler Komutanı Kaymakam Ali Bey'in Yakup Cemil Bey'e ileri hatlara iki bölük kuvvetinde ileri karakol çıkarılması yönünde emir vermesine rağmen tek bölük çıkartarak ileri hatların zayıf tutulması ve gerekli tedbirleri almamasıdır. Ayrıca Yakup Cemil Bey'in emir komutasındaki subaylarında, daha önce askerliğini yapmış onbaşı çavuşlar ve Balkan Savaşı sonrasında askerlikten atılan ve iade-i rütbe verilmesi düşünülen subaylardan oluşması ve liyakat sahibi olmamaları emir komuta zafiyeti oluşturmuştur. Nizami olmayan gönüllü milislerin eğitim seviyelerinin zayıf olması ve geceleyin gerekli emniyet tedbirlerinin alınmadan istirahatete geçmesi olmaları da Bitlis'in işgalini kolaylaştırmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi'nde Kolordu Komutanlığı döneminde bölge halkıyla yakın temaslar kurarak milis güçlerin oluşturulmasına katkı sağlaması, halkla bütünleşmesi, onun Doğu bölgesi halkını daha yakından tanımasını sağlamıştır. Görev yaptığı yerlerde bölge halkının da sıkıntıları

ile ilgilenmiş, kültürel ve sosyal faaliyetlerde bulunmuş, önemli tarihsel yerleri ziyaret etmiştir. Emrinde bulunan gönüllü milis kuvvetlerle, her türlü arazi koşullarında ve kış şartlarında yaptığı muharebeler, onların en zor zamanlardaki davranışlarını da gözlemleyebilmesini kolaylaştırmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu dönemde bölgede yaşanan her türlü açlık, salgın hastalık, Ermeni çeteleri tarafından Müslümanların öldürülmesi, köylerin yakılması gibi birtakım olayları yaşayarak zor günler geçirmiştir. Kolordu Komutanlığı döneminde bölge halkıyla bütünleşmesi ve onların desteğini alması, Kuva-yı Millîye Döneminde yürütülecek olan topyekûn halk hareketini sağlayacak tecrübeyi Mustafa Kemal Paşa'ya kazandırmıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı, Kafkas Cephesi'ndeki muharebelerini zor karakterli bir arazide, çoğunlukla şiddetli ve soğuk iklim şartlarında yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Kafkas Cephesi'ne geldiği günden beri asker, silah, mühimmat yönünden eksiklikleri bulunan birliklerinin devamlı moral ve motivasyonunu artırmaya yönelik çalışmalar yapmış, eksiklerini tamamlamak için gerekli tedbirleri almıştır. Bitlis ve Muş'un Ruslardan geri alınacağı hususundaki ümidini hiçbir zaman kaybetmemiş, birliklerini taarruz harekâtı ve cesaret konusunda güçlendirerek harekete geçirmiş, her zaman muharebelerin içinde yer almış ve birliklerini bizzat cephede sevk ve idare etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, 2 Ağustos 1916 tarihinde 5'inci ve 8'inci Tümen Komutanlıklarına bütün hazırlıklarını tamamlanması için emir vermiş ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra Kolordu bütünlüğü içinde birliklerini aynı anda taarruza geçirmiştir. 5'inci Tümen, cephesi boyunca taarruz ederek Rusları bölgesinden çıkarmıştır. 8'inci Tümen ise Kop Tepesi ve Tarkoş Geddiği-Şin Boğazı bölgesinden taarruza geçmiş ve Rus ordusunu bölgesinden çıkarmış, 8 Ağustos 1916 günü Muş işgalden kurtarılmıştır. Tüm imkânsızlıklara ve zor şartlara rağmen 16'ncı Kolordu Komutanlığı'nın Bitlis ve Muş'u Rusların işgalinden kurtarması, Erzurum'un işgalinden beridir muharebelerin devam ettiği tüm cephelere de moral kaynağı olmuştur. O, birliklerini tüm cephelerde aynı anda taarruza geçirerek Türk ordusunu parça parça yok etmeyi planlayan Rus ordusunu bozguna uğratmıştır. Mustafa Kemal Paşa, cepheye gelişinden itibaren 5 ay içinde Muş ve Bitlis'i Ruslardan geri alınmasını sağlarken, bölge halkını da yaşanan işkence ve katliamdan kurtarmıştır. Ayrıca bölgeyi terk eden halk da kazanılan bu zaferle geri dönmeye başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu muharebelerde taarruza ve inisiyatifte öncelik verdiği, harp prensiplerini titizlikle uyguladığı ve bu konuda örnek teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Bitlis ve Muş'un Ruslardan geri alınmasının iç ve dış basında çok olumlu yansımaları olmuş, Türk ordusunun moral ve motivasyonunu artırmıştır. Bu zaferde 8'inci Tümen'in başarısı çok büyük olmuştur. Muş'un geri alındığının

haberini alan Ruslar, Bitlis bölgesinden geri çekilmelerini hızlandırmıştır. Bu başarıya Temmuz ayında yaptığı Kulp Muharebeleri esnasında 8'inci Tümen'i büyük bir hezimetten kurtaran, Kulp Geçidi'nin içeriden savunulması kararını üst komutanlıklarının çekincelerine rağmen alan ve aynı kararlılıkla uygulayan Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir katkısı olmuştur. Rusların İskenderun ve Diyarbakır üzerinden Akdeniz'e ulaşması ve Irak Cephesi'ndeki müttefikleri İngilizlerle buluşması da engellenmiştir. Çanakkale Muharebeleri'nde, İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'nı geçerek Ruslarla birleşmesini engelleyen Mustafa Kemal Paşa, şimdi de Kafkas Cephesi'nde müttefiklerin buluşmasını kazandıkları zaferle yine önlemiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi'ndeki muharebelerde emri altında ve cephede omuz omuza beraber görev yapan İsmet İnönü, İzzettin Çalışlar, Ali Galip Türker, Ali Çetinkaya, Ali Fuat Cebesoy, Reşat Çiğiltepe, Fuat Bulca, Nuri Conker gibi silah arkadaşları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş mücadelesinde yine Mustafa Kemal Paşa'nın emir komutasında toplanarak İstiklal Harbi'nin komuta kademesinin büyük bir bölümünü oluşturmuştur. Kafkas Cephesi'nde zor şartlar altında uyguladıkları taarruz, savunma ve geri çekilme harekâtlarındaki tecrübelerini bu büyük mücadeleye yansıtmışlardır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı 679 gün süreyle kahramanca görevini yerine getirmesinin ardından lağvedilmiştir. Mustafa Kemal Paşa da 2'nci Ordu Komutanı olarak atanmıştır. Bu süre zarfında Çanakkale ve Kafkas Cephelerinde stratejik noktalarda çok önemli harekâtlar icra ederek düşman kuvvetlerini hezimete uğratmış, sorumluluğuna verilen hiçbir bölgede düşmanın zafer kazanmasına izin vermemiştir. Komuta kadrolarında Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının kazanılmasında büyük rol oynayan subaylar görev yapmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Kolordu Komutanlığı dönemi onu İstiklal Harbi'ne hazırlamış, operatif seviyeden stratejik seviyeye mükemmel bir askeri lider olarak tecrübelenmesini sağlamıştır. Ayrıca Trablusgarp Harbi ve Çanakkale Muharebeleri'nde edindiği tecrübeleri de Kafkas Cephesi'ne yansıttığını gösteren birçok örneklere rastlamak mümkündür. Yazdığı emirler ve birlikleri denetlediği esnada tespit ettiği hususlar günümüz harp doktrininde hâlen güncelliğini korumaktadır. 16'nci Kolordu Komutanı iken kaleme aldığı yazılar ve emirler ona göre her askerin taktik düzeyde nasıl bir savaşçı olması gerektiğini ortaya koymuştur. Çanakkale Muharebeleri'nden kısa bir süre sonra kaleme almış olduğu yazıları, taktik seviyede uygulanacak eğitim konuları ve hâl tarzları ile ilgili zengin bilgiler ihtiva ettiğinden genç rütbedeki lider askerî personelin başucu kitapları olmalıdır.

EKLER

EK-1: Fotoğraflar

Resim 1: Çanakkale Cephesi'nde Ele Geçirilen Silah ve Mühimmatın Kayıt İşlemleri¹⁵⁷⁶

¹⁵⁷⁶ “Düşman Siperlerinden Toplanıp Bir Yere Depo Ettığımız Mühimmat Ve Cephanelerin Askerlerimize Suret-İ Tevzii Ve Kayıt Muamelesi” başlıklı haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 7. Sayı, Mart 1332/Mart 1916, s.109.

Resim 2: Çanakkale Cephesi'nde Ele Geçirilen Toplar¹⁵⁷⁷

¹⁵⁷⁷ “Çanakkale’de Düşmandan İğtinam Ettiklerimizden, Düşmandan Sağlam Olarak Zapt Ettğimiz Seri Ateşli Toplardan Bir Kısım” başlıklı haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 7. Sayı, Mart 1332/Mart 1916, s.109.

Resim 3: Çanakkale Cephesi'nde Ele Geçirilen Silah ve Mitralyözlerden Bir Yığın¹⁵⁷⁸

¹⁵⁷⁸ “Çanakkale Cephe-i Harbinde Düşmandan Zapt Ettığımız Mitralyözler İle Eslihdan İkinci Bir Yığın” başlıklı haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 4. Sayı, Kânunusani 1331/Ocak 1916, s.5.

Resim 4: Makineli Tüfek Bölüğü Askerleri¹⁵⁷⁹

¹⁵⁷⁹ “Makineli Tüfek Bölüğü Askerleri” başlıklı haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 14. Sayı, Teşrinisani 1332/Kasım 1916, s.219.

Resim 5: Makineli Tüfek Bölüklerinden Birinin İntikal Yürüyüşü¹⁵⁸⁰

¹⁵⁸⁰ “Makineli Tüfek Bölüklerinden Birinin İntikal Yürüyüşü” başlıklı haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 14. Sayı, Teşrinisani 1332/Kasım 1916, s.219.

Resim 6: 1916 Yılı Toros Dağlarında Yapılan Bir Askeri Sevkiyat¹⁵⁸¹

¹⁵⁸¹ Truppen, a.g.e., s.34.

Resim 7: Zorlu Arazide Yürüyüş Yapan Bir Birlik¹⁵⁸²

¹⁵⁸² “Yalçın Kayalık, Vadilerde Yürüyüş” başlıklı bir fotoğraf, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 15. Sayı, Kânunuevvel 1332/Aralık 1916, s.220.

Resim 8: Bir Keşif Kolu¹⁵⁸³

¹⁵⁸³ “Bir Keşif Kolumuz Düşman Süvari Keşif Kolunu Toplu Ve Muvaffak Ateşleriyle Kaçırırken” başlıklı bir fotoğraf, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 9. Sayı, Mayıs 1332/Mayıs 1916, s.20.

Resim 9: Bir Zabit Keşif Kolu¹⁵⁸⁴

¹⁵⁸⁴ “Zabit Keşif Kollarımızdan Biri, Vazifeye Hareketten Evvel” başlığı ile yayınlanan bir haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 10. Sayı, Haziran 1332/Haziran 1916, s.210.

Resim 10: Rus Esirlerden Bir Grup¹⁵⁸⁵

¹⁵⁸⁵ “Rus Kazak Üserasından Bir Grup” başlığı ile yayınlanan bir haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 8. Sayı, Nisan 1332/Nisan 1916, s.128.

Resim 11: Kafkas Cephesi'nde Ele Geçirilen Rus Mitralyözler¹⁵⁸⁶

¹⁵⁸⁶ Kafkas Cephesi'nde Ele Geçirilen Rus Mitralyözlerinden Birkaçı" başlığı ile yayınlanan bir haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 2. Sayı, Kânunuevvel 1331/Aralık 1915, s.25.

Resim 12: Rus Mitralyözlerden Biri Düşmana Karşı Ateşte Başlıklı
Haber¹⁵⁸⁷

¹⁵⁸⁷ “Zapt Ettiğimiz Rus Mitralyözlerden Biri Düşmana Ateşte” başlıklı bir fotoğraf, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 6. Sayı, Şubat 1331/Şubat 1916, s.87.

Resim 13: Bir Rus Tayyaresine Topçu Atışı Yapılması¹⁵⁸⁸

¹⁵⁸⁸ “Yine Bu Cephede (Kafkas Cephesi) Muharebe Esnasında Görülen Düşman Tayyaresine Bir Bataryamızın Ateş Tevcihi” başlıklı haber, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 13’üncü Sayı, Teşrinievvel 1332/Ekim 1916, s.199.

Resim 14: Gizlenmiş Bir Top ile Atış Yapılması¹⁵⁸⁹

¹⁵⁸⁹ “Kafkas Cephesi’nde Çardak Altında Gizli Bir Topumuz, Düşmana 2.000 M Mesafeden Atış Esnasında” başlıklı fotoğraf, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 13. Sayı, Teşrinievvel 1332/Ekim 1916, s.199.

Resim 15: Kafkas Cephesi'nde Deve ile Erzak Nakliyatı¹⁵⁹⁰

¹⁵⁹⁰ “Kafkas Cephesinde: Deve Sirtında Erzak Nakliyatı Numunelerimden” başlıklı fotoğraf, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 9. Sayı, Mayıs 1332/Mayıs 1916, s.124.

Resim 16: Bir Nakliye Kolu¹⁵⁹¹

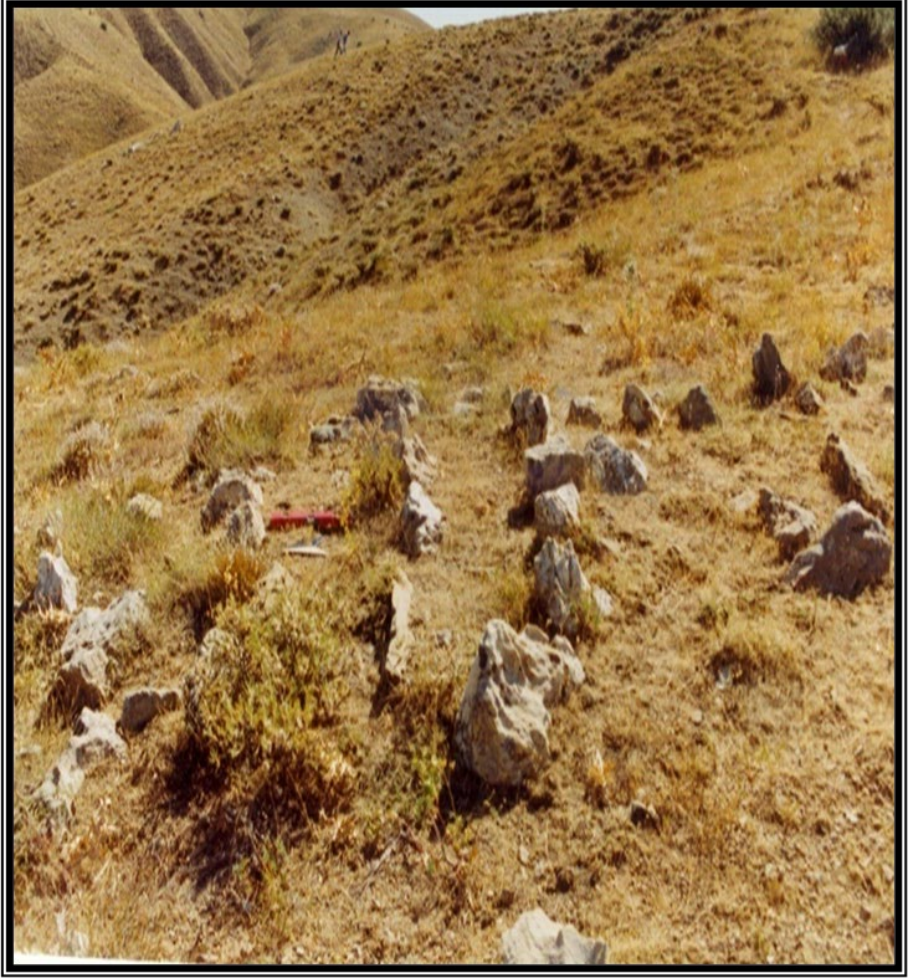
¹⁵⁹¹ “Kahraman Ordumuza Ait İzlenimlerden-Bir Nakliye Kolu” başlıklı haber, **Servet-i Fünun Gazetesi**, No. 1324, 16.08.1332/26.10.1916, s.1.

**EK-2: 30 Ağustos 1916 tarihinde Kafkas Cephesi'nde şehit düşen
2'nci Kolordu Komutanı Mirliva Faik Paşa¹⁵⁹²**

¹⁵⁹² “Kahramanlıkla Dolu Mazisi Kafkasya Cephesi'nde İlk Ateş Hattında Gösterdiği Fedakârlıkla Tetviç ve Tahtim Eden Kolordu Komutanı Faik Paşa” isimli fotoğraf, **Harp Mecmuası**, 1. Sene, 12. Sayı, Ağustos 1332Ağustos 1916, s.183.

EK-3: Cankurtaran Tepe 13'üncü Alay'a ait olması muhtemel Şehit Mezarları¹⁵⁹³

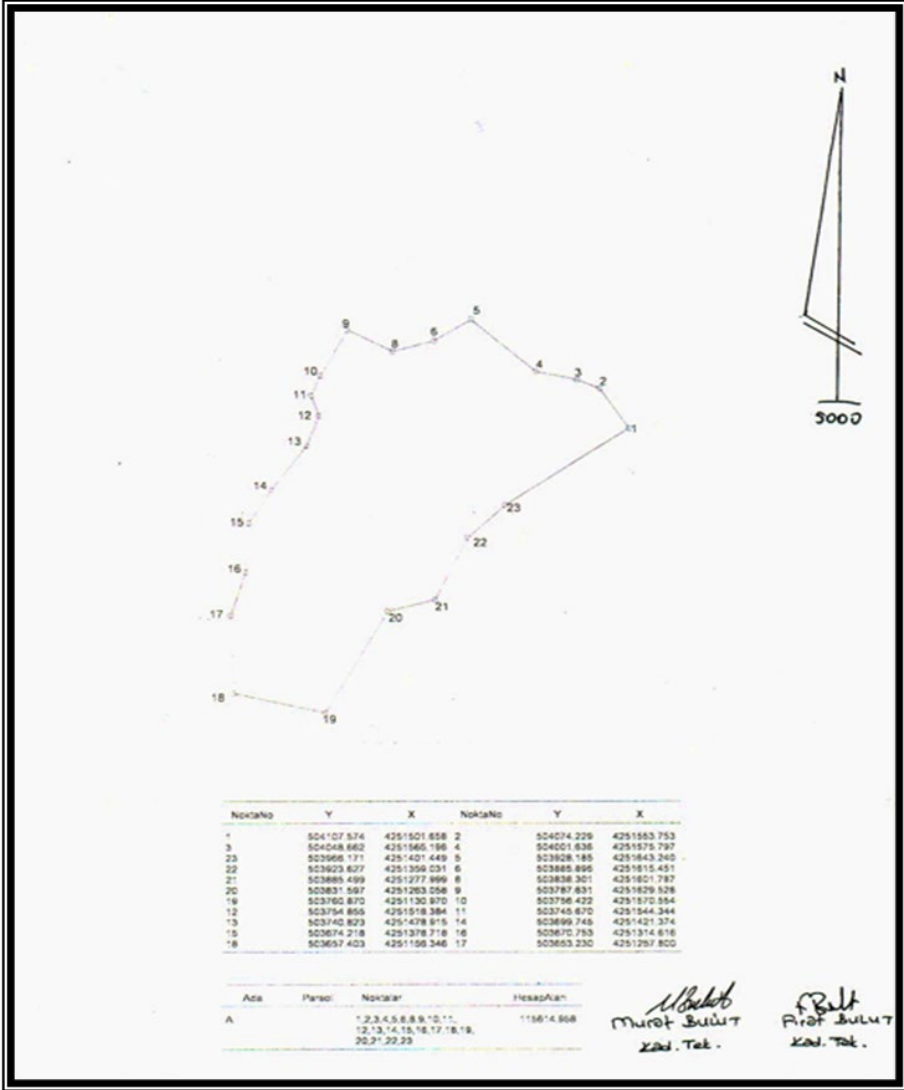
¹⁵⁹³ 20.12.2021 tarihinde Mehmet Törehan Serdar'ın arşivinden alınmıştır.

EK-4: 2002 yılında bölge yapılan kazıda meydana çıkarılan bir ceset¹⁵⁹⁴

¹⁵⁹⁴ 20.12.2021 tarihinde Mehmet Törehan Serdar'ın arşivinden alınmıştır.

EK-5: Cankurtaran Tepe mevki Muhtemel Şehitlik Sınırları¹⁵⁹⁵

¹⁵⁹⁵ 20.12.2021 tarihinde Mehmet Törehan Serdar'ın arşivinden alınmıştır.

EK-6: Kafkas Cephesi'ndeki Muharebelerde 13'üncü Alay Şehit Listesi¹⁵⁹⁶

S. NU	ADI	BABA ADI	DOĞUM TARİHİ	İLİ / MEMLEKETİ	RÜTBESİ	ŞEHADET YERİ	ŞEHADET TARİHİ
1	ABDULHALİM	MOLLA ÖMER	1881	ANKARA	ER	MUHAREBEDE	20/04/1916
2	ABDULKADİR	BURAK	1895	GAZİANTEP	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ CI- VARINDA	13/04/1916
3	ABDULKADİR	TAHİR	1889	İSTANBUL	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
4	ABDULLAH	HACI HÜSEYİN	1876	ELAZIĞ	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
5	ABDULLAH	HÜSEYİN	1886	KONYA	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ CI- VARINDA	11/04/1916
6	ABDURRAHMAN	HASAN	1895	ISPARTA	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
7	AHMET	HASAN	1895	ADANA	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
8	AHMET	HÜSEYİN	1892	AFYON- KARAHİSAR	ER	OBUSKO TE- PESİNDE (?)	29/03/1916
9	AHMET	ALİ	1890	ANKARA			1916
10	AHMET	HÜSEYİN	1895	ANTALYA	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
11	AHMET	MEHMET	1872	BALIKESİR	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ CI- VARINDA	13/04/1916
12	AHMET	SALİH	1895	BALIKESİR	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
13	AHMET	HALİL	1892	BURSA	ER	DELİKLİTAŞ	12/04/1916
14	AHMET	EMİN	1893	DENİZLİ	ER	BİTLİS MUHA- REBESİNDE	10/04/1916
15	AHMET	HASAN	1894	EDİRNE	ER	DELİKLİTAŞ MUHAREBE- SİNDE	12/04/1916

¹⁵⁹⁶ Milli Savunma Bakanlığı Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün 20.01.2022 tarihli ve E-36511188-595.04-927511 sayılı yazısı.

16	AHMET	İBRAHİM	1895	KAYSERİ	ER	BİTLİS MUHAREBESİNDE	08/04/1916
17	AKİF	HÜSEYİN	1895	KIRKLARELİ	ER	BİTLİSİN KAMBUS DAĞINDA	16/04/1916
18	ALİ	MUSTAFA	1889	DENİZLİ	ER	BİTLİS	10/04/1916
19	ALİ	YUSUF	1891	ESKİŞEHİR	ONBAŞI	OBUSKO TEPE-SİNDE (?)	29/03/1916
20	ALİ	MEHMET ALİ	1892	KASTAMONU	ER	DELİKLİTAŞ	12/04/1916
21	ALİ RIZA	EYÜP	1895	İSTANBUL	ZABİT NAMZEDİ	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	16/04/1916
22	BEKİR	HALİL	1894	ADANA	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	16/04/1916
23	BEKİR	ARİF	1874	BİLECİK	ER	BİTLİS CİVARINDA	03/08/1916
24	BEKTAŞ	MEHMET	1894	KIRŞEHİR	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	12/04/1916
25	BEYAZIT	İSMAİL	1886	ELAZIĞ	ER	DELİKLİTAŞ MUHAREBESİNDE	16/04/1916
26	CEMAL	MESTAN	1885	İSTANBUL	ER	DELİKLİTAŞ	10/04/1916
27	EŞREF EFENDİ	ALİ	1896	BOSNA	ZABİT VEKİLİ	DESTÜK TEPE-Sİ	12/04/1916
28	FAHRİ	MEHMET	1895	BALIKESİR	ER	BİTLİS CİVARINDA	03/08/1916
29	HABİL	AHMET	1895	BURSA	ER	BİTLİS CİVARINDA	03/08/1916
30	HAKKI	ALİ	1894	İZMİR	ER	BARANE SIRT-LARINDA	09/04/1916
31	HAKKI	NECİP	1888	KASTAMONU	ER	BARANE SIRT-LARINDA	13/04/1916
32	HALİL	MEHMET	1894	ANKARA	ER	BİTLİS CİVARINDA	12/04/1916
33	HALİL	İBRAHİM	1876	BALIKESİR	ER	BİTLİS CİVARINDA	03/08/1916
34	HALİL	İSMAİL	1893	BALIKESİR	ER	BİTLİSİN DELİKLİTAŞ CİVARINDA	13/04/1916
35	HALİL	ALİ	1891	BOLU	ER	BİTLİS CİVARINDA	03/08/1916
36	HALİL	İBRAHİM	1875	BURSA	ER	BİTLİS CİVARINDA	12/04/1916

MUSTAFA KEMAL PAŞA VE 16'NCİ KOLORDU KOMUTANLIĞI 411
(1915-1917)

37	HALİL	AHMET	1885	ÇANKIRI	ER	BİTLİS'İN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	13/04/1916
38	HALİL	HÜSE- YİN	1895	DENİZLİ	ER	NEBAT DAĞI TAARRU- ZUNDA	06/04/1916
39	HALİL	AHMET	1882	İSTAN- BUL	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
40	HALİL	MUS- TAFİ	1878	KONYA	ER	MUHARE- BEDE	29/04/1916
41	HAMİT	ALİ	1889	İSTAN- BUL	ER	DELİKLİTAŞ	10/04/1916
42	HASAN	ALİ	1882	AFYON- KARAHİ- SAR	ER	DELİKLİTAŞ	12/04/1916
43	HASAN	ALİ	1893	BURSA	ER	DELİKLİTAŞ	12/04/1916
44	HASAN	ELHAS	1874	BURSA	ER	DELİKLİTAŞ	12/04/1916
45	HASAN	MUS- TAFİ	1886	ELAZIĞ	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
46	HASAN	OSMAN	1892	ESKİŞE- HİR	ER	DELİKLİTAŞ	12/04/1916
47	HASAN	MEH- MET	1882	HALEP	ER	DELİKLİTAŞ	12/04/1916
48	HASAN	MUS- TAFİ		KIRKLA- RELİ	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
49	HASAN	HASAN	1894	KIRŞEHİR	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	09/04/1916
50	HÜSEYİN	MEH- MET	1882	ELAZIĞ	ER	DELİKLİTAŞ	09/04/1916
51	HÜSEYİN	HASAN	1883	İSTAN- BUL	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
52	İLYAS	VEYSEL	1884	İSTAN- BUL	ER	DELİKLİTAŞ	10/04/1916
53	İSMAİL	SALİH	1895	BALIKES- İR	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
54	İSMAİL	ÖMER	1892	KASTA- MONU	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
55	İSMAİL	MEH- MET	1891	KONYA	ER	EBU SAKI TE- PESİNDE	29/03/1916
56	KADİR	HÜSE- YİN	1885	KONYA	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	13/04/1916
57	MEHMET	OSMAN	1893	BURSA	ER	DELİKLİTAŞ CİVARINDA	12/04/1916
58	MEHMET	YUSUF	1876	BURSA	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	12/05/1916
59	MEHMET	AHMET	1893	ÇANKIRI	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	13/04/1916

60	MEHMET	RIZA	1885	İSTAN- BUL	ER	DELİKLİTAŞ CİVARINDA	10/04/1916
61	MEHMET	ABDUL- LAH	1888	KIRŞEHİR	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	13/04/1916
62	MEHMET	OSMAN	1894	KIRŞEHİR	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	11/04/1916
63	MEHMET ALİ	MEH- MET	1895	GAZİAN- TEP	ER	DELİKLİTAŞ CİVARINDA	10/04/1916
64	MEHMET ŞEVKİ	İBRA- HİM	1879	BAYBURT	ER	DELİKLİTAŞ CİVARINDA	11/04/1916
65	MUHARREM	OSMAN	1895	ADANA	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	13/04/1916
66	MUSTAFA	MEH- MET	1895	ADANA	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	11/04/1916
67	MUSTAFA	ÖMER	1895	ADANA	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	13/04/1916
68	MUSTAFA	KALEM- DAR	1894	ANKARA	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
69	MUSTAFA	HASAN HÜSE- YİN	1889	AYDIN	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
70	MUSTAFA	KADİR	1891	BİLECİK	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	13/04/1916
71	MUSTAFA	HACI SA- LİH	1895	BURDUR	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
72	MUSTAFA	HÜSE- YİN	1877	KAYSERİ	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	16/04/1916
73	NAZMİ	İSA	1891	İSTAN- BUL	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
74	OSMAN	HASAN	1895	ADANA	ER	DELİKLİTAŞ	13/04/1916
75	OSMAN	MEH- MET ALİ	1876	BOLU	ER	DELİKLİTAŞ	10/04/1916
76	OSMAN	SÜLEY- MAN	1895	DENİZLİ	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
77	OSMAN	MAK- SUDLU	1895	KAHRA- MANMA- RAŞ	ER	DELİKLİTAŞ	13/04/1916
78	OSMAN	İBRA- HİM	1891	KIRKLA- RELİ	ER	DELİKLİTAŞ	11/04/1916
79	OSMAN	KADİR	1892	KONYA	ER	MEYDAN TE- PESİ	10/04/1916
80	RAMAZAN	MEH- MET	1883	BURDUR	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
81	RAMAZAN	SÜLEY- MAN	1895	ISPARTA	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916

MUSTAFA KEMAL PAŞA VE 16'NCİ KOLORDU KOMUTANLIĞI 413
(1915-1917)

82	RASİM	MEH-MET ALİ	1891	BALİKE-SİR	ER	NEBATIN Şİ-MAL SIRTLA-RINDA	09/04/1916
83	RIZA	MUS-TAFA	1894	ANKARA	ER	DELİKLİTAŞ	11/04/1916
84	SADIK	BEKTAŞ	1878	EDİRNE	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	03/08/1916
85	SALİH	İBRA-HİM	1890	HALEP	ER	MEYDAN TEPE HAR-BİNDE	11/04/1916
86	SÜLEYMAN	MEH-MET	1877	BALİKE-SİR	ER	BİTLİSİN KAMBUS DA-ĞINDA	16/04/1916
87	SÜLEYMAN	ALİ	1882	BURSA	ER	BİTLİSİN DE-LİKLİTAŞ Cİ-VARINDA	10/04/1916
88	VEYSEL	ABDUL-KADİR	1877	KUDÜS	ER	DELİKLİTAŞ	10/04/1916
89	YAHYA	ALİ	1888	KAYSERİ	ER	16.KOLORDU 5.FIRKA 11.SEYYAR HASTANESİ	03/09/1916
90	YUSUF	İBRA-HİM	1895	BALİKE-SİR	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	03/08/1916
91	YUSUF	KARA DEDE	1885	HATAY	ER	DELİKLİTAŞ	11/04/1916
92	YUSUF	MEH-MET	1876	KONYA	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	03/09/1916
93	ABDULKA-DİR	KUDDUS	1879	SİİRT	ER	BİTLİSİN DE-LİKLİTAŞ Cİ-VARINDA	13/04/1916
94	AHMET	KÜRT ALİ	1887	MUĞLA	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	03/08/1916
95	AHMET	İBRA-HİM	1895	UŞAK	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	03/08/1916
96	AHMET	DURSUN	1895	MERSİN	ER	BİTLİSİN DE-LİKLİTAŞ Cİ-VARINDA	13/04/1916
97	AHMET	ALİ	1885	SAKARYA (ADAPA-ZARI)	ER	BİTLİSİN DE-LİKLİTAŞ Cİ-VARINDA	13/04/1916
98	AHMET	İBRA-HİM	1894	KÜ-TAHYA	ER	HIRKAKÖY SIRTLARINDA	10/04/1916
99	AHMET	ALİ	1885	SAKARYA (ADAPA-ZARI)	ER	MEYDAN MU-HAREBESİ	03/04/1916
100	AHMET	ATİK DURAK (?)	1895	MERSİN	ER	MEYDAN-I HARPDE	13/04/1916
101	DURSUN	HASAN	1886	ORDU	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	12/04/1916

102	DURŞUN	AHMET	1886	MA-LATYA	ER	DELİKLİTAŞ	10/04/1916
103	EMİR ALİ	ŞERİF ALİ	1895	SAKARYA (ADAPA-ZARI)	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	16/04/1916
104	EYÜP	AHMET	1884	MANİSA	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	26/04/1916
105	EYÜP	ABBAS	1886	ŞANLI-URFA	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	03/08/1916
106	HACI KADİR	MAH-MUT	1895	ŞANLI-URFA	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	03/08/1916
107	HALİL	HÜSE-YİN	1894	MANİSA	ER	BİTLİSİN DE-LİKLİTAŞ Cİ-VARINDA	11/04/1916
108	HASAN	SÜLEY-MAN	1881	MANİSA	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	10/04/1916
109	HASAN	HACI ALİ	1891	NİĞDE	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	03/08/1916
110	HÜSEYİN	MUS-TAFA	1881	MANİSA	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	12/04/1916
111	HÜSEYİN	ALİ	1895	MERSİN	ER	BİTLİSİN DE-LİKLİTAŞ Cİ-VARINDA	13/04/1916
112	İSMAİL	HASAN	1887	SAKARYA (ADAPA-ZARI)	ER	BİTLİSİN DE-LİKLİTAŞ Cİ-VARINDA	11/04/1916
113	İSMAİL	AHMET	1887	ZONGUL-DAK	ER	DELİKLİTAŞ MUHAREBE-SİNDE	11/04/1916
114	İSMAİL	ABDUR-RAH-MAN	1887	MANİSA	ER	MEYDAN HARBİ	12/04/1916
115	İSMAİL	İSMAİL	1883	MANİSA	ER	MEYDAN HARBİ	10/04/1916
116	KADER	HALİL	1887	KÜ-TAHYA	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	13/04/1916
117	MEHMET	MEH-MET	1895	MUĞLA	ER	BİTLİS CİVA-RINDA	03/08/1916
118	MEHMET	ALİ	1895	SAKARYA (ADAPA-ZARI)	ER	BİTLİSİN DE-LİKLİTAŞ Cİ-VARINDA	13/04/1916
119	MEHMET	MEH-MET	1895	ŞANLI-URFA	ER	BİTLİSİN DE-LİKLİTAŞ Cİ-VARINDA	13/04/1916
120	MEHMET	MÜSLİM	1895	ŞANLI-URFA	ER	BİTLİSİN DE-LİKLİTAŞ Cİ-VARINDA	11/04/1916
121	MEHMET	HÜSE-YİN	1887	TEKİR-DAĞ	ER	MUHARE-BEDE	06/04/1916

MUSTAFA KEMAL PAŞA VE 16'NCİ KOLORDU KOMUTANLIĞI 415
(1915-1917)

122	MEHMET NURİ	YUSUF	1895	ŞANLI-URFA	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	13/04/1916
123	MEVLÜT	MEH- MET	1892	NEVŞE- HİR	ER	DELİKLİTAŞ CİVARINDA	11/05/1916
124	MUHSİN	KASIM	1881	SİVAS	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	03/08/1916
125	MURTEZA	MEH- MET ALİ	1881	SİVAS	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	11/04/1916
126	MUSTAFA	HÜSE- YİN	1887	MANİSA	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	12/04/1916
127	MUSTAFA	AHMET	1895	MERSİN	ER	BİTLİS CİVA- RINDA	16/04/1916
128	MUSTAFA	EYÜP	1892	KÜ- TAHYA	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	13/04/1916
129	OSMAN	AHMET	1895	ŞANLI- URFA	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	13/04/1916
130	RECEP	MEH- MET	1895	TEKİR- DAĞ	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	13/04/1916
131	YAKUP	İSMAİL	1894	NİĞDE	ER	BİTLİSİN DE- LİKLİTAŞ Cİ- VARINDA	11/04/1916
132	HASAN	ALİ	1885	ANTALYA	ER	BİTLİS KER- KÜK KÖ- YÜNDE	27/08/1916
133	MEHMET EFENDİ	ABDUR- RAHİM	1896	BALIKE- SİR	ZABİT NAM- ZEDİ	BİTLİS ŞİMA- LİNDE KER- KÜK (MER- KÜK) DA- ĞINDA	27/08/1916
134	RECEP	HASAN	1892	KASTA- MONU	ER	BİTLİS KER- KÜK (MER- KÜK) KÖ- YÜNDE	27/08/1916
135	SAİT	MUS- TAFİ	1881	BURSA	ER	BİTLİS KER- KÜK (MER- KÜK) KÖ- YÜNDE	27/08/1916
136	TAHİR	AHMET	1896	BİLECİK	ER	BİTLİS KER- KÜK (MER- KÜK) KÖ- YÜNDE	27/08/1916
137	ABDURRAH- MAN EFENDİ	ALİ	1876	MANAS- TIR	KOLA- ĞASI	BİTLİS ŞİMA- LİNDE KER- KÜK (MER- KÜK) DA- ĞINDA	27/08/1916

138	AKİF	HÜSE- YİN	1895	KIRKLA- RELİ	ER	BİTLİSİN KAMBUS DA- ĞINDA	16/04/1916
139	ALİ	İSMAİL	1877	BALIKESİR	ER	BİTLİSİN KAMBUS DA- ĞINDA	16/04/1915
140	MEHMET	MEH- MET	1894	KAYSERİ	ER	KAMBUS DA- ĞINDA	13/07/1916
141	SÜLEYMAN	MEH- MET	1877	BALIKESİR	ER	BİTLİSİN KAMBUS DA- ĞINDA	16/04/1916

EK-7: Mustafa Kemal Paşa'nın Küfrevîzâde Şeyh Abdülbâkî Efendi'ye Gönderdiği Mektuplar¹⁵⁹⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği mektuplardan 13 Ağustos 1919 tarihli mektup:

"Bitlis, Küfrevîzâde Şeyh Abdülbâkî Efendi Hazretlerine, Faziletli Efendim, Zât-ı fazılânelerinin Bitlis'te olduğunuzu tahmin ediyordum. Bu defa aldığım bilgi üzerine, bu husus belgelendi. Yüce hilâfet ve saltanat makamının, vatan ve milletimizin içinde bulunduğu zor vaziyet malumu arifâneleridir. Senâverleri milletimizin bugün ki felâketin içinden çıkacağı güne kadar milletle beraber ve milletin içinde çalışmaya varlığını hasretmekten başka hamiyet şiarı olamayacağı kanaatiyle derhal askerlikten istifa ettim. Çünkü resmî makam ve sıfatım buna mani oluyordu. Bugün için yegâne kurtuluş çaresi milletin birliğini bütün cihana göstermek ve haklarımızı ve mukaddesâtımızı milletin göstereceği kudret ile kurtarmaktır. Erzurum Kongresi'nce kararlaştırılan esasları takdim ediyorum. O havalice gereği yapılarak düşmanlarımızın her türlü zararlı telkinlerine set çekmeleri, herkesçe bilinen hamiyet ve vatanperverliklerinden beklenir. Hürmet ve muhabbet arz eylerim Efendim Hazretleri."

Sabık 3'üncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal.

Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Ağustos 1920'de gönderdiği mektup ise şu şekildedir:

"Bitlis'de Küfrevîzâde Şeyh Abdülbâkî Efendi Hazretlerine, Efendim, bu mektubumu bu kere Van Vilâyet-i âliyyesine tayin edilen atûfetlü Kadri Beyefendi'ye tevdian gönderiyorum. Mîr-i mumâileyh ahvâl-i hâzıra-i umûmiye hakkında zât-ı âlîleri gibi vatanperver dindaşlarımızın vatanî ve fedakârâne olan muâvenet ve hizmetleriyle vatanımızın ve Makam-ı Hilâfetimizin tahlisine ma'tuf mesâi-i meşruamızda er-geç nâil-i muvaffakiyat olacağımız hakkındaki kat'i kanaatım lâyetezelzeldir. An-karîb ümmet-i İslâmiyenin Avrupalı müstevililerden tahlisi hususundaki muvaffakiyat haberlerini zât-ı âlînize inşallah tebliğ ederim. Ahvâl-i mahalliye hakkında beni sık sık tenvir ve öteden beri devam edegelen hidemât-ı vataniyede ve bilhassa

¹⁵⁹⁷ **Nutuk Söylev Vesikalar/Belgeler**, Cilt III, Belge 52, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 1276.

ahâlimizin irşâdı hususunda kemâl-i azm-ü sebat ile devam buyurmanızı rica eder gözlerinizden öperim efendim.”

Büyük Millet Meclis Reisi M. Kemal.

EK-8: Mustafa Kemal Paşa'nın Ziyaeddin Efendi'ye Mektubu¹⁵⁹⁸

“Norşinli Meşâyih-i Izamdan Şeyh Ziyaeddin Efendi Hazretlerine, Faziletlü Efendim:

Zât-ı fâzılânelerinizin Harb-i Umumî'nin imtidâdınca Osmanlı ordusuna ifa eylemiş olduğunuz hidemât-ı bergüzidelerine ve makam-ı muallâ-yı hilâfet ve saltanata göstermiş olduğunuz revâbıt-ı kalbiyelerine yakından muttali bulunuyorum. Bu sebeple zât-ı âlinize kalben pek büyük hürmetim vardır. Bugün makam-ı hilâfetin, saltanat-ı Osmaniye'nin ve vatan-ı mukaddesimizin düşmanlarımız tarafından nasıl rencide edilmekte ve vilâyât-ı şarkiyemizin Ermenilere hediye edilmesinde ısrar olunmakta olduğu malûm-ı ârifâneleridir. Millete istinâd etmeyen İstanbul'daki hükümet-i merkeziye bütün bu düşman taaddileri karşısında âciz ve nâcîz kalarak hukuk-ı millet ve memleketi müdafaa edememekte olduğu tahakkuk etmiştir. Bu sebeple milletimizin mevcudiyetini ve vahdetini bütün cihana göstermek ve hukukumuzun indî ve şahsî kararlarla imhâsına müsaade edemeyeceğimizi anlatmak maksadıyla senâverleri resmî makam ve sıfatımdan tecerrüd ederek milletin içinde ve milletle beraber çalışmaktan başka çare göremedim ve derhal askerlikten istifa ettim. Vakayi-i elîme tesiriyle her tarafta teşekkül eden millî ve vatanî cemiyetlerin murahaslarından mürekkeb olmak üzere Erzurum 'da in'ikad eden bir kongre ile “Şarkî Anadolu Müdafaa- i Hukuk Cemiyeti” teşekkül etti ve vahdet-i milliyemizi dahil ve harice karşı temsil eylemek üzere bir Heyet-i Temsiliye kabul edildi. Bu hususa dair bir beyanname ve nizamnamelerden zât-ı ulyânıza takdim ediyorum. Zât-ı fâzılâneleri cemiyetimizin en muhterem azasından bulunduğunuz cihetle istihsal-i maksad-ı mukaddes için cümlece müsellemler olan himmet ve gayretlerinin teşkilâtımızın o havalice tesrî'-i husûlüne ve muzır düşman telkinâtının izâlesine masrûf olacağına mutmainim. Birkaç güne kadar Garbî Anadolu ve Rumeli 'nin bi'l-cümle vilâyâtından gelmekte olan murahaslarla da umumî bir kongre Sivas'ta akdolunacaktır. Cenâb-ı Hakk'ın avn ü inâyeti ve Peygamber-i zî-şânımızın feyz ü şefaati ile umum milletimizin bir noktada müttehid olduğunu ve hukukunu muhafaza ve müdafaaya kadir bulunduğunu cihana göstereceğiz. Karîben Meclis-i Meb'ûsan'ımızı açtırmak ve millete müstenid kuvvetli bir hükümeti mevki-i iktidara geçirerek selâmet-i vatani

¹⁵⁹⁸ Nutuk Söylev Vesikalar/Belgeler, a.g.e., s. 1283.

temîn eylemek müyesser olacaktır. Muhabbet ve hürmetlerimin kabulünü ricâ ve o havalideki bi'l-cümle vatandaşlarıma selâmlar ithaf eylerim efendim hazretleri.”

Sâbık Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal.”

EK-9: Gönüllü Milis Abdülbari Ceylan'ın Fotoğrafl¹⁵⁹⁹

EK-10 Yarbay Osman Bey'in 7'nci Tümen Komutanı Olarak Görevlendirildiğine Dair Belge¹⁶⁰⁰

کوندرن :	نجی راپور	محل :	تاریخ	دقیقه : ساعت
	کوندیشدر	A 5/2044 D 12. A F 20-2	۵/۲۱	۹
	واصل اولشدر			

غایب میل
مرتبه بندی

آدرس

اراضی قولارد و حواشی

~~قوله قولارد و حواشی~~

هنگامه بکه بر فرد قوتلانی در عهده ایتمک اوردن الیه
یولک اید و الی یولک سرشته ارد در ایستگاه انزلیه حرکتلانی
وکیلر که بنی فرقه قطعات حقده معلوق الحسین لایق تبیلینی انجمن
ارد و حواشی انقده امری بیلیم اولدنیقده قرارگاه عالیلهنده بولنانه
موبایل تبلیغ کیفیت اید حرکتلانی استقامت بولیمک معروضه

اراضی قولارد و حواشی

میلوا

حرفه قوتلانی

¹⁶⁰⁰ ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 20-2.

KAYNAKLAR

BOA, BEO, 4370-327705; 4406-330440; 4455-334071.

BOA, DH. EUM. SSM, 3-52; 53-72; 53-98.

BOA, DH. İ. UM., 4-29; 43-23; 82-1.

BOA, DH. İ. UM. EK., 18-113; 20-68; 80-14.

BOA, DH. ŞFR., 53-344; 64-153; 66-232; 67-35; 67-258; 68-12; 68-94; 69-246509-81; 70-207; 80-188; 510-9; 510-26; 510-60; 510-103; 511-47; 511-126; 511-127; 511-512; 512-109; 515-23; 515-27; 520-19; 520-81; 520-94; 529-72; 529-86; 531-21; 532-33; 533-38; 533-45; 534-3; 534-40; 538-25; 540-32; 544-41.

BOA, DH. UMVM., 21-35; 21-40.

BOA, HR.SYS., 1212-15.

BOA, HRT, 0875; 1718; 2379.

BOA, İ. DUİT, D. No:61, G. No:33; 109-37; 109-78; 109-93.

BOA, İ. HB., 171-43.

BOA, İ. UM. EK., 102-63.

BOA, MV., 206-9.

BOA, TŞR. HL., 2-127; 4-20; 4-47.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4431, Dos. 5, Fih. 4; 4-1; 5-1; 55; 9-1; 46-3; 46-16.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos.19, Fih. 2; 2-1; 2-2; 2-3; 2-4; 2-5; 2-6; 2-7; 2-8; 4; 5; 5-1; 5-2; 5-3; 5-4; 7-2; 7-5; 7-6; 7-7; 7-8; 7-9; 7-11; 7-12; 7-14; 7-15; 8; 8-1; 8-2; 8-3; 8-4; 10; 10-1; 10-2.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 25, Fih. 1; 1-2; 1-3; 1-4; 1-5; 1-6; 1-7; 1-8; 1-9; 1-10; 1-11; 1-13; 1-14; 1-15; 1-16; 1-17; 1-18; 1-20; 1-21; 1-22; 1-23; 1-24; 1-25; 1-26; 1-27; 1-28; 1-29; 1-30; 1-31; 1-33; 1-34; 1-35; 1-36; 1-37; 1-43; 1-44.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4434, Dos. 29, Fih. 7-3.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4438, Dos. 38, Fih. 1; 1-1; 1-2; 1-3; 1-5; 1-6; 1-7; 1-8; 1-9; 1-10; 4; 4-2; 4-7; 4-8; 4-9; 4-10; 4-11; 4-12; 10; 10-3; 14.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 47, Fih. 1-8a; 8.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 58, Fih. 1-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4440, Dos. 60, Fih. 1-35; 1-35a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 58, Fih. 2; 2-1; 3-2; 3-5; 3-6; 6; 6-2.; 6-2a; 8-7; 8-7a; 9-4; 10-6; 10-6a; 11-2; 11-6; 11-6a; 14-5; 14-5a; 14-6; 14-6a; 20-5; 24-4; 25-7; 25-7a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4442, Dos. 60, Fih. 99; 109; 109-1; 111; 111-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4443, Dos. 60, Fih. 1-1; 1-2; 1-3; 1-4; 1-5; 1-6; 1-7; 1-8; 1-9; 1-10; 1-11; 1-12; 1-14; 1-16; 1-18; 1-18a; 1-20; 1-21; 1-21a; 1-22-1; 42; 42-1; 42-2; 54; 56; 57; 60; 61.; 91; 94.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4445, Dos. 67, Fih. 4-17; 4-18; 4-19; 4-20; 18; 18-1; 18-2; 18-2a; 18-3.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. 75, Fih. 2; 2-1; 2-2; 2-3; 2-5; 2-6; 2-9; 2-10; 3; 3-1; 3-2; 3-3; 3-4; 3-5; 3-6; 3-7; 3-8; 3-9; 4; 5; 5-1; 5-2; 5-3; 5-4; 5-5; 5-6; 5-7; 5-8.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-25, Fih. 1-21.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-26, Fih. 1-14.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4446, Dos. H-27, Fih. 1-22; 1-23; 1-23a; 1-32; 1-33; 1-34; 1-35; 1-5; 1-6; 1-7; 1-24; 1-49; 1-4; 1-4a; 1-7.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4448, Dos. 82, Fih. 1; 2-1; 3-2; 4-8; 5; 7.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 85, Fih. 2; 2-1; 2-2; 2-3; 2-4; 2-5; 2-5a; 3; 3-1; 3-3; 3-4; 3-14; 3-18; 4; 4-1; 4-2; 4-3; 5; 5a; 5-1; 5-2; 5-3; 6; 6-2; 7; 8; 8-1; 8-2; 8-4; 9; 9-1; 12; 13; 13-1; 14; 18; 19; 19-1; 20; 20-1; 20-3; 21.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 86, Fih. 1; 1-1; 1-13; 1-14; 1-15; 1-16; 1-17; 2-1; 2-2; 2-2a; 2-3; 2-5; 2-6; 2-8; 2-9.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4449, Dos. 166, Fih. 6; 6-1; 6-2; 7; 8.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 92, Fih. 1; 1-1; 1-2; 6; 6-1; 6-2; 6-3; 6-4 ;6-4a; 6-5; 6-6; 12; 18; 20; 20-1; 20-2; 20-3; 20-4; 20-5; 23-1; 23-2; 23-3; 24-1; 29; 29-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4450, Dos. 115, Fih. 12.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 85, Fih. 17; 17-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4452, Dos. 97, Fih. 2; 2-1; 2-3; 2-4; 2-5; 2-6; 2-7; 2-8; 2-9; 2-10; 3; 3-1; 6; 6-2; 8; 8-1; 9; 10; 10-1; 10-2; 10-4; 12; 12-1; 12-2; 12-5; 12-6; 12-7; 12-8; 14-3; 15; 15-1; 15-2; 15-3; 15-4; 15-7; 15-8; 15-9; 15-11; 15-12; 15-13;15-14; 18; 18-1; 18-2; 18-3.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 86, Fih. 2-2a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4456, Dos. 115, Fih. 3; 3-3; 3-4; 6; 8-6; 8-6a; 9; 14; 14-1; 14-2; 14-4; 14-5; 16-1; 17; 17a; 18; 25-2; 25-4; 25-5; 27; 27a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4461, Dos. 131 A, Fih. 6; 6a; 6-2; 6-4; 9; 9-1; 10; 10a; 10-1; 10-1a; 10-2.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 85, Fih. 3.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4465, Dos. 147, Fih. 1; 3-1; 3-2; 4; 5; 8; 8-1; 8-2; 9; 9-1; 14; 15; 15-1; 15-2; 17.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-1, Fih. 1-19.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-12, Fih. 1; 1-18a; 1-19; 1-24; 1-26a; 1-27; 1-27a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-13, Fih. 1-6a; 1-7.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-14, Fih. 1-10; 1-11; 1-12; -21.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-15, Fih. 1-14.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-16, Fih.1-3a; 1-4; 1-4a; 1-5; 1-5a; 1-6; 1-6a;1-7; 7a; 1-8.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-18, Fih. 1-4a; 1-6; 1-6a; 1-10a; 1-11; 1-25; 6-6a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-19, Fih. 1-5; 1-8; 1-8a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4466, Dos. H-29, Fih. 1-8a.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 164, Fih. 4; 4-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4469, Dos. 166, Fih. 1; 1-1; 1-2; 2; 2a; 2-1; 2-1a; 5; 5-1; 9; 10.

ATASE Arşivi, BDH Kls. 4805, Dos. H-12, Fih. 1-12a; 1-23a.

Ahmet İzzet Paşa, Feryadım: **İstiklal Harbinin Gerçekleri 1. Cilt**, (Yay. Haz.: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar), 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Akan, Bilal, **Birinci Dünya Savaşında Çapakçur Cephesi 1915-1916**, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2019.

Akbay, Cemal, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1'nci Cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991.

Akçakayalı, Cihat, **Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1980.

Akçora, Ergün Öz, "Bitlis'te Rus Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kurtuluşu", **Askeri Tarih Bülteni**, ATASE Yayınları, Sayı 24, Şubat 1988, s.89-104.

Akçora, Ergün Öz-Kaya, Mehmet, "Bingöl ve Bitlis'in Birinci Dünya Harbi'ndeki Yeri ve Önemi", **Bingöl Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, Temmuz 2015, s.9-28.

Aksun, Ziya Nur, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, (Yay. Haz.: Erol Kılınç), İstanbul, 2005.

Akşit, Cihangir, **Çiğiltepe Miralay Reşat Bey (1879-1922) ve Vatan Savunmasında 27 Yıl**, Doğan Kitap, 2009.

Allen, W.E.D. ve Muratoff, Paul, **1821-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

Altan, Bilal, "Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler", **Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2020, Cilt: 2, Sayı: 2, s.59-80.

Altay, Fahrettin, **10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922**, (Yay. Haz.: Oğuzhan Dalkıran), Yeniden Grup Matbaacılık, Ankara, 2008.

Altıntaş, Ahmet, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 1, Cilt 7, 2005, s.77-99.

Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.

Arvas, Tarık Ziya, “Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayeti’nin İdari Taksimatı”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 30, 2016, s.401-417.

Askeri Coğrafya (Kara, Deniz ve Hava Akademileri için), Seri No:3, Harp Akademisi Komutanlığı Yayınları, Harp Akademisi Basımevi, İstanbul, 1992.

Askeri Ta’minat ve Yem Kanun-ı Muvakkatı, 1330.

Askeri Yönüyle Atatürk, ATASE Yayınları, GATA Basımevi, Ankara, 1981.

Aspinall, Oglander, **Büyük Harb’in Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı**, (Çev. M. Hulusi), Cilt II, Askeri Matbaa, İstanbul, 1940.

Aşuroğlu, Halil Nedim, **Mütareke Günlerinde İstanbul Polis Müdürünün Hattıratı**, (Haz. Ali Birinci, Yücel Yiğit), Polis Akademisi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016.

Atatürk 3’üncü Ordu Bölgesinde, 3’üncü Ordu Komutanlığı 100’üncü Yıl Yayını, Erzincan, 1981.

Atatürk ile Arşiv Belgeleri (1911-1921 yılları arasına ait 106 Belge), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1982.

Atatürk’ün Bütün Eserleri (1903-1915), Cilt I, Kaynak Yayınları, 1998.

Atatürk’ün Özel Arşivinden Seçmeler IV, Ankara, 1996.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938), I. Cilt, (Der.: Nimet Unan), Maarif Matbaası, İstanbul, 1945.

Atatürkçülük, Atatürk’ün Görüş ve Direktifleri (Genelkurmay Başkanlığıınca Hazırlanmıştır.), 1’inci Kitap, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

- Ateş, Oral, “Osmanlı Asker Organizasyonlarında Asker İaşesi”, **KAREFAD, Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 8, Sayı 2, Ekim 2020, s.286-316.
- Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1**, Ercan Kitapevi, İzmir, 2000.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal Atatürk Birinci Cilt 1881-1919**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.
- Aydın, İsmail Şefik, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bitmeyen Oyun**, Kamer Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ayışığı, Metin, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Babüroğlu, Naim, “İtilaf Devletlerinin Çanakkale Cephesi’ni Tahliyeleri”, **Karatay Sosyal Araştırma Dergisi**, Sayı 2, Nisan 2019, s.92-118.
- Bağman, Latif-Onur, Oral, **Atatürk’ün Yaşamında Edirne**, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, İstanbul, 1982.
- Balkan, Recep, **Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Sağ Kanat Harekâtı, Murat-Van Gölü Havzasında Türk-Rus Süvarilerinin Operatif Hedefleri (Ekim 1914-2 Eylül 1915)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- Baş, Mehmet Fatih, “Savaş Oyunlarının Tarihi ve Kullanımı Üzerine bir Değerlendirme”, **Türk Savaş Çalışmaları Dergisi** 1, No. 2, 2020, s.118-149.
- Bay, Austin, **Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu Dahi Generalden Liderlik Üzerine Dersler**, (Çev.: Fethi Aytuna), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2013.
- Bayav, Abdülbari, **Hatırat Defteri**.
- Baycan, Nusret, **Atatürk ve Askerlik Sanatı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985.
- Baykoç, Hulusi, **Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas ve Irak Cephesi’nde 5’inci Seferi Kuvvetler (52’inci Tümen)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- Baytar, İrfan, vd., “Muş İlinde Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri”, **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, 2021, s.302-320.

- Bayur, Yusuf Hikmet, **Atatürk Hayatı ve Eserleri Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III Kısım: I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Begül, Ayşe, "Mustafa Kemal Paşa Silvan'da İken", **Kara Amid Dergisi**, Sayı 15, s.49.
- Belen, Fahri, **Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1916 yılı Hareketleri**, III. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.
- Belen, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri**, IV. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.
- Belen, Fahri, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, II. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.
- Beşikçi, Mehmet, "Balkan Harbi Yenilgisi Sonrası Osmanlı Ordusunda Yeniden Yapılanma Hamleleri", HAK. lığı, **Balkan Harbi Panel Bildirileri**, İstanbul, 2016.
- Beşikçi, Mehmet, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Beysanoğlu, Şevket, "Atatürk'e İlişkin Belgeler-Bilgiler", Atatürk Yılında Diyarbakır, **Kara Amid Dergisi**, Sayı 15, Diyarbakır, 1982, s.59-65.
- Beysanoğlu, Şevket, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 5, Mart 1986, Ankara, s.487-504.
- Beysanoğlu, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoynlular'dan Cumhuriyete Kadar**, 2. Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1990.
- Bilgin, İsmail, "Maydos Mıntıka Komutanı: Kurmay Yarbay Mustafa Kemal ve Cephe'deki Görev Süresi, Cephe'den Ayrılışı", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi**, Yıl 13, Bahar 2015, s.65-88.
- Bozok, Salih, **Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor**, (Yay.Haz.: Can Dünder), 6. Baskı, Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul, 2005.
- Büyüktolu, Recep-Ateş, Oral, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın 16'ncı Kolordu Komutanlığı ve Muharebelerinin Harp Pren-

sipleri Bakımından Değerlendirilmesi”, **Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, CTAD**, Sayı 33, Bahar 2021, s.409-440.

Cebesoy, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1981.

Cumhuriyet’in 50.Yılında Bitlis 1973 İl Yıllığı, Bitlis Valiliği, Ankara, 1973.

Cumhuriyet’in 50.Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı, İş Matbaacılık, Ankara, 1973.

Çakmak, Fevzi, **Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.

Çalışlar, İpek, **Mustafa Kemal Atatürk Mücadelesi ve Özel Hayatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

Çalışlar, İzzettin, **On Yıllık Savaş Günlüğü**, (Yay.Haz.: İzzettin Çalışlar, İsmet Görgülü), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Çapak, Halis, “Birinci Dünya Savaşı’nda: Çapakçur-Oğnut Savaşları”, **Bingöl Araştırma Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Eylül 2014, s.43-50.

Çaykırın, Güzin, **Erzurum, Bitlis, Van Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim dalı, Ankara, 2020.

Çeliker, Fahri, “Bitlis’in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa”, **Atatürk Araştırma Dergisi**, Cilt 3, Sayı 8, 1987, s.379-392.

Çevik, Mehmet, Celoğlu-Yavuz Selim, “Çanakkale Cephesinde Türk Ordusunun İaşe ve İkmal Faaliyetleri”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi**, Yıl 13, Sayı 18, Bahar 2015, s.299-347.

Demirel, Muammer, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 1996.

Dokakin, Zade Feridun, **III. Sınıf Büyükharp Türk Cephesi**, Yıldız Harp Akademileri Matbaası, 1930.

Durgun, Bülent, “Sefer planlarında ve Balkan Harbinde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 29, İzmir, 2014, s.57-99.

- Erendil, Muzaffer, “Birinci Dünya Savaşı’nda Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler, Bitlis’in Kurtuluşu ve Atatürk”, **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl 17, Sayı 32, ATASE Yayınları, Şubat 1992, s.100-108.
- Erendil, Muzaffer, **Tarihte Strateji (Askeri Stratejiden Milli Stratejiye)**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998.
- Erginsoy, Güliz Beşe, **Dedem Hüseyin Atıf Beşe Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı ve Bir Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşının Yaşam Öyküsü**, Varlık Yayınları, İstanbul, 2004.
- Erickson, Edward J., **Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu**, (Çev.: Mehmet Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Erikan, Celal, **Komutan Atatürk Cilt I-II**, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ertan, Temuçin Faik, **Başlangıçtan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, 6. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2018.
- Esat Paşa’nın Çanakkale Anıları**, Baha Matbaası, İstanbul, 1975.
- Esenkaya, Ahmet “Çanakkale Cephesinde Karargâhlar”, **ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2016, s.47-80.
- Evsile, Mehmet “Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Prof.Dr. Süleyman Arslan Özel Sayısı**, Cilt XII, Sayı 36, Kasım 1996, s.911-926.
- Evsile, Mehmet, “Birinci Dünya Harbi’nde Atatürk’ün 16’ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915- 5 Mart 1917)”, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı 36, Yıl 19, Şubat 1994, ATASE Yayınları, s.30-42.
- Evsile, Mehmet, **Birinci Dünya Harbi Sırasında Atatürk’ün Diyarbakır’daki Faaliyetleri (16’nci Kolordu ve II. Ordu Komutanlıkları)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1988.
- Flemming, Barbara, **Essay On Turkish Literature and History**, Chapter 29, Brill, 2018, pp. 448.
- Gawrych, George, “Mustafa Kemal Atatürk: From Tactial to Strategic Thought”, **1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı**

Anlamak Sempozyumu Bildiri Kitabı, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II Cilt 2'nci Kısım, Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918**, ATASE Yayınları Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı Cilt II**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt I**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'inci 2'nci ve 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914- 6 Ocak 1916)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi II. Kitap Amfibi Harekât**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII Cilt, Deniz Harekâtı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1976.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt I**, (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt II**, (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt III**, (Haz.: Hülya Toker-Nurcan Aslan), ATASE Yayınları Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009.

Genelkurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, X. Cilt**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

- Genelkurmay Başkanlığı, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Haziran 1997, Sayı 104, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.
- Genelkurmay Başkanlığı, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ocak 2017, Sayı 139, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017.
- Genelkurmay Başkanlığı, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Temmuz 2017, Sayı 140, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017.
- Gökdemir, Tamer, **Türk Kara Ordusu Lojistik Tarihi**, Orient Yayınları, Ankara, 2016.
- Görgülü, İsmet, “Atatürk’ün Biyografisine Yeni Sayfalar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 8, Sayı 23, 1992, s.241-258.
- Görgülü, İsmet, “Çanakkale Zaferi ve Atatürk”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt 4, Sayı 16, 1995, s.491-500.
- Görgülü, İsmet, **Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1983.
- Görgülü, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- Güneş Gönül, “Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 85, Ankara, Mart 2013, s.101-130.
- Gürer, Cevat Abbas, **Atatürk’ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl, (Der.: Turgut Gürer)**, 4.Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.
- Hakan, Sinan, **Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.
- Hasan Cevdet Bey, **Kıyamet Koptuğunda: Hasan Cevdet Bey’in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü**, (Haz. Mutlu Karakaya), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.
- Hayri Bey, **Çanakkale Cephesi Anafartalar Grubu Muharebatı**, İstanbul Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, (1335) 1919.
- Howard, Michael, **Yüzüncü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı**, Dost Yayınevi, Ankara, 2014.

- İğdemir, Uluğ, “Atatürk’ün Anafartalar Grubu Komutanlığından İstifasına Dair Bazı Belgeler”, **Belleten**, TTK, Cilt: XXXII, Sayı:128, Ankara, 1968, s.473-483.
- İğdemir, Uluğ, **Atatürk’ün Yaşamı 1881-1918 1. Cilt**, 2.Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- İlhan, Suat, **Atatürk ve Askerlik Düşünce ve Uygulamaları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.
- İlter, Aziz Samih, **Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi Hatıraları**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2007.
- İnan, Afet, **Mustafa Kemal Atatürk’ün Karlsbad Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- İnönü, İsmet, **İsmet İnönü Hatıralar**, (Yay. Haz.: Sabahattin Selek), 2. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1992.
- İyigünler, Uğur, **Alman Basınında Osmanlı İmparatorluğu (1912-1918)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012.
- Jackh, Ernest, **Yükselen Hilal (Dünkü, Bugünkü ve Yarınki Türkiye)**, (Çev.: Perihan Kuturman), 1946.
- Kallek, Cengiz, “Kile”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 25. Cilt, Ankara, 2022, s.567-570.
- Kanal, Hümmet, “Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu’ya Etkileri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı: 54, Ankara, 2014, s.87-114
- Kannengiesser, Hans, **Çanakkale’de Türklerle Beraber Bir Alman Albayın Gözünden Çanakkale**, (Çev. Mehmet Serez), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kannengiesser, Hans, **Çanakkale Cehenneminde 500 Alman**, (Çev.: Ege Çınar Arcan), Doğu Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Karabekir, Kâzım, **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Karagöz, Mevlüt, “Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, Sayı 35, 2019, s.27-56.

- Karagöz, Mevlüt, **I. Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri: IV. Ordu Örneği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- Karakaya, Mutlu, **Çanakkale Savaşı'nda 14. Alay**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı tarihi, IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, TTK Yayını, Ankara, 2011.
- Karamanlı Rum Ortodoks Bir Askerin Seferberlik Hatıraları Çanakkale ve Doğu Cepheleleri 1915-1919**, (Yay. Haz.: Evangelia Achladi), (Çev.: Thanasis Nikoladis), 2. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2020.
- Kardaş, Abdülaziz, "Atatürk'ün Yerel Otoritelerle İlişkilerine Bir Örnek: Bitlisli Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, vol.10, no.9, 2015, pp.247-262.
- Kardaş, Abdülaziz, "Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri", **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 10/5, Spring 2015, pp. 229-244.
- Kardaş, Abdülaziz, "XX. Yüzyılın Başında Bitlis'te Bir Aşiret Reisi: Hacı Musa Bey", **Türk&İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 19, Aralık 2018, s.45-58.
- Kardaş, Abdülaziz, **Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda Bitlis ve Çevresinde İz Bırakanlar**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.
- Kaşıyugun, Ali, **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları ve I. Dünya Savaşına Girişi (1911-1914)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, 2014.
- Kemal, Mustafa, **Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe**, (Yay. Haz.: Suat Akgül, Hülya Toker, Sema Demirtaş), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.
- Kemal, Mustafa, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

- Kemal, Mustafa, **Ta'lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.
- Kemal, Mustafa, **Ta'lim ve Terbiyye Hakkında Emir ve Program**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2016.
- Kemal, Mustafa, **Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına Dair Öğütleri**, 3. Baskı, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.
- Kervan, Aslıhan, I. Anafartalar Muharebesi 9 Ağustos 1915, **Çelik Kale Çanakkale**, (Ed.: Şaduman Halıcı-Bariş Borlat), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2022.
- Keskin, Alev- İlhan, Fatma- Demireğen Özlem, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.
- Kılıç, Ali, **Atatürk'ün Hususiyetleri**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1998.
- Kinross Lord, **Atatürk-Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Akdeniz Yayıncılık, 13. Basım, İstanbul, 2002.
- Koca, Hüseyin, "Birinci Dünya Harbinde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa", **Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Sayı 11, 1997, s.343-357.
- Kocatürk, Utkan, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, 2. Basım, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007.
- Kodaman, Bayram, "Hamidiye Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", **İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 32, Mart 1979, s.427-480.
- Körpe, Özgür, **Türk Stratejik Kültüründe Süreklilik ve İnce Ayar: Erken Cumhuriyet Dönemi Üzerinde Bir Modelleme**, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.
- Körpe, Özgür-Kırık, Hikmet, "Bir Pragmatik Eylem Düşüncesi Olarak Taarruz Ruhu ve Atatürk'ün Taarruzi Söylemi", **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, Sayı: 28, 2018, s.229-273.
- Kraftfahr, Deutsche -Truppen, **Sonderkommando 500 in der Turkei**, Bilder vom Taurusu, Amanus, 1916.

- Kreiser, Klaus, **Atatürk Bir Biyografi**, (Çev.: Dilek Zaptıoğlu), 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar**, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020
- Kurtcephe, İsrail, "Trablusgarb'ın İtalyanlarca İşgali Mustafa Kemal ve Arkadaşlarının Direnişe Katılmaları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Atatürk Yolu, Cilt 2, Sayı 6, Kasım 1990, s.361-376.
- Kutay, Cemal, **Trablusgarb'de Bir Avuç Kahraman**, (Neşreden: Mustafa Unan), Tarih Yayınları Müessesesi, İstanbul, 1963.
- Larcher, M, **Büyük Harpte Türk Harbi Cilt 2, Eski Türk cephelerindeki Harekât ve Muharebat**, (Tahşiye Ed.: Mehmed Nihat), (Yay.Haz.: Erol Kılınç), İstanbul Matbaa-i Askeriye, 1928.
- Mango, Andrew, **Atatürk**, (Çev.: Füsün Doruker), 1.Baskı, Medya Ofset, İstanbul, 2000.
- Maslofski, **Umumî Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi**, (Çev.: Kaymakam Nazmi), Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1935.
- Mayewski, **Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği**, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, (Tercüme: Azmi Süslü), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, No:6, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986.
- Milli Savunma Bakanlığı, **Bir Kahramanlık Abidesi 57. Piyade Alay Şehitler Alayı**, Ankara, 2003.
- Mutlu, Cengiz, **Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları (1914-1918)**, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Nalbantoğlu, İlhami, **Kasım Küfrevî'nin Ardından**, Ahlât Kültür Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
- Nutuk Söylev Vesikalar/Belgeler**, Cilt III, Belge 52, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Oğuz, Yılmaz, **Küreselleşen Dünyada Harp Stratejisi**, Form Ofset, Ankara, 2008.
- Ortaylı, İlber, **Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1905-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Nu:14, 1995.
- Öğün, Tuncay, **Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Destegi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Ölmez, Âdem, “Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2014, s.1-22.
- Özata, Metin, “Atatürk'ün Cephedeki Doktoru Hüseyin Hüsnü”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Sayı 396, Nisan 2008, s.18-27.
- Özdağ, Suat, **Milli Mücadele Döneminde Bitlis**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Elazığ, 2021.
- Özkaya, Yücel- Saray, Mehmet- Balcıoğlu, Mustafa ve Eraslan, Cezmi, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı**, (Haz.: Hüseyin Tosun), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003.
- Sanders, Liman von, **Türkiye'de Beş Yıl**, (Çev.: Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2019.
- Saral, Muhterem- Orhon Alpaslan- Erkal Şükrü, **Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915)**, V. Cilt, **Kitap I, ATASE Yayınları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012.
- Sarısu, Ali, “Mustafa Kemal Paşa Kulp'ta”, **Kara Amid Dergisi**, Sayı 15, s.52.
- Sarısu, Ali, “Silvan ve Hazro'da Derlenmiş Anılar, Belgeler”, **Kara Amid Dergisi**, Sayı 15, s.55.
- Satan, Ali, **Osmanlı Tarihi (1876-1918)**, (Ed.:Zekeriya Kurşun), Anadolu Üniversitesi Yayını, 1. Baskı, Eskişehir, 2013.
- Seçer, Turhan, **Anılarla Çanakkale Cephesi ve Neticesi**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008.
- SELİŞİK, Salahattin, “Büyük Harpte Kafkas Harekât Mıntıkasında 2. Ordunun 1916 Yaz ve Sonbahar Muharebeleri”, **133 Sayılı Askeri Mecmua**, Sayı 62, 1944.

- Selvi, Haluk-Cırık Bülent, “Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, 2014, s.205-231.
- Serdar, Mehmet Törehan, **Bitlis (1915-1916) Tehcir-Göç-İşgal ve Kurtuluş**, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları No:16, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2007.
- Serdar, Mehmet Törehan, **Bitlis Tarihinde Ermeniler Cilt 1**, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2018.
- Serdar, Mehmet Törehan, **Bitlis Tarihinde Ermeniler Cilt 2**, Uğurel Matbaası, Bitlis, 2018.
- Serdar, Mehmet Törehan, **İstiklale Açılan İlk Kapı Bitlis (İşgali ve Kurtuluşu)**, 2. Baskı, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis, 2019.
- Serdar, Mehmet Törehan, **Rüyalar Şehri Bitlis**, Bitlis Valiliği, Hamle Yayınları, İstanbul, 2000.
- Sezen, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, (Yay.Haz.: Murat Şener, Salih Dutoğlu), Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayın No:26, Ankara, 2017.
- Stoddard, Philip Hendrick, **Teşkilat-ı Mahsusa**, (Çev.: Tansel Demirel), Arba Araştırma Basım Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Sunata, İsmail Hakkı, **Gelibolu’dan Kafkaslara 1.Dünya Savaşı Anılarım**, (Yay. Haz.: Kansı Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, Sena Ofset, İstanbul, 2018.
- Süvari Teğmen Safiyyüddin Efendi’nin Çanakkale ve Kafkas Cephesi Harp Hatıratı**, (Yay. Haz.: Eren Ergül), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Şayin, Cevat, **Askeri Tarih Araştırmasında Yeni Bir Yaklaşım 3T (Teşkilat, Teçhizat, Tefekkürat)**, (Der.: Cevat Şayin-Gültekin Yıldız), Osmanlı Askeri Tarihi Araştırmak; Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.
- Tekeli, Sadık, “Astsubay Okulları Tarihçesi”, **Askeri Tarih Bülteni**, ATASE Yayınları, Şubat 1992, Sayı 32, s.136-140.
- Tekir, Süleyman, **Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi’nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)**, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars, 2015.

- Tekşüt, İrfan-Ökse, Necati, **Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916)**, V. Cilt, III. Kitap, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012.
- Tetik, Fatih-Soyluer, Serdal, **Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii, Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, (Ed.:Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- Tezer, Şükrü, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2008.
- Toker, Hülya- Demirtaş, Y. Serdar, “Harp Ceridelerine Göre Çanakkale Muharebelerinde 3'üncü Kolordunun Kuruluş, Konuş ve Muharebelerdeki Rolü”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı 30, Ocak 2018, Ankara, s.47-60.
- Toker, Hülya, **Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri (Belge ve Fotoğraflarla)**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014.
- Torun, Sadık Fatih, “Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimati”, **Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 14, Aralık 2017, s.85-110.
- Tunca, Ayhan, **1905'ten 1930'a “O yıllar...Olaylar “Ve Edirne'den Gazi Mustafa Kemal Atatürk Geçti**, Edirne Belediye Başkanlığı Yayınları No 19, Edirne Belediye Başkanlığı Yayınları, Edirne, 2013.
- Tunca, Ayhan, **1909, 1913, 1916, 1930 Notları ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk Edirne'de**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2005.
- Turan, Kemal, “95.Yıldönümünde Çanakkale Zaferi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı 73, 2009, s.63-82.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Osmanlı Cep Atlası**, Dersaadet, 1323.
- Uçar, Muharrem, **Birinci Dünya Savaşındaki Türk Ordusundaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi**, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih 1789-2014**, Der Yayınları, 10. Basım, İstanbul, 2015.

- Uludağ, Mekki, **I. Dünya Savaşı'nda Silvan**, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2011.
- Uyar, Mesut-Erickson, Edward J, **Osmanlı Askeri Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2020.
- Ünal, Levent, "Atatürk'ün Asker Kişiliği ve Komutanlık Yeteneği", **100.Yılında Cumhuriyet - Cumhuriyet Erdemdir**, (Haz.: F. Rezzan Ünalp), Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara, 2023.
- Ünalp, F. Rezzan, Çanakkale Zaferine Giden Yolda Askeri Havacılık: Pilotlar, Rasıtlar, Tayyareler ve Harekat, **Çelik Kale Çanakkale**, (Ed.: Şaduman Halıcı-Barış Borlat), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2022.
- Üzen, İsmet, **Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916)**, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007.
- Vandemir, Baki, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi, 1.Cilt**, Askeri Matbaa, İstanbul, 1933.
- Volkan, Vamık D.-Itzkowitz, Norman, **Ölümsüz Atatürk Yaşamı ve İç Dünyası**, 5. Basım, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Yalçın, Hatice, **Harp Ceridesi (Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2008.
- Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, (Çev.: Yarbay Hakkı Akoğuz),(Yay.Haz.: Alev Keskin), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007.
- Yarbay Selahattin, **Kafkas Cephesi'nde 10'ncu Kolordu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2006.
- Yavuz, Ünsal, "Askeri Strateji Açısından Türkiye'deki Demiryolları (1856-1923)", **Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II**, Genelkurmay Basımevi, ATASE Yayınları, 1983, Ankara, s.179-187.

- Yıldırım, İbrahim , “Çanakkale Muharebelerinde Zayıf ve Zehirli-Boğucu Gaz Kullanılması”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 26, Sayı 1, Elazığ, 2016, s.261-275.
- Yıldırım, Mehmet, “I. Dünya Savaşı’nda Pülümür’ün İşgali ve Dersim (1915-1918)”, **Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 9 Sayı: 2, 2020, s.117-149.
- Yıldız, Gültekin, **Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, Gültekin Yıldız (Ed.), S. İçinde (35-78), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, ATASE Yayınları, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2002.
- Zülfikar, Hamza, “Atatrük ve Gambos Dağı”, **Türk Dili Atatürk ve Gençlik Dergisi**, Sayı 407, Yıl 35, Ankara, Kasım 1985, s.314-316.
- Zülfikar, Hamza, **Bitlis-Muş Yörelerinde Halk Kültürü: Atatürk ve Ku-vayı Milliye Hareketleri**, Feryal Matbaacılık, Ankara, 1992.
- Edirne Posta Gazetesi
- İkdam Gazetesi
- Servet-i Fünun Gazetesi
- Tanin Gazetesi
- Tasvir-i Efkâr Gazetesi
- Tercüman-ı Hakikat Gazetesi
- Askeri Mecmua
- Harp Mecmuası
- Akgün, Bayram, “Çanakkale Müstahkem Mevki’ye Bağlı Top Mermisi Çeşitleri”, http://www.geliboluyuanlamak.com/748_canakkale-mustahkem-mevkiye-bagli-top-mermisi-cesitleri-bayram-akgun.html, (Erişim Tarihi: 21.08.2021)
- Bingöl İl Kültür Turizm Müdürlüğü, <https://bingol.ktb.gov.tr/TR-171158/solhan-ilcesi.html>, (Erişim Tarihi: 6.11.2021).

- https://mekan360.com/sanaltur_kufrevi-turbesi-bitlis_3252.html. (Erişim tarihi: 23.06.2022).
- http://www.geliboluyuanlamak.com/1304_tufenkciyef-el-ve-lagim-humbaralari-bayram-akgun.html. (Foto kaynak: Stephen Chambers-@SteveJ Chambers); (Erişim Tarihi: 2.4.2022)
- İřlam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dicle>, (Erişim Tarihi: 6.11.2021).
- İřlam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/firat>, (Erişim Tarihi: 6.11.2021).
- Milli Savunma Bakanlığı, <https://ata.msb.gov.tr/genel/icerik/nisan-ve-madal-yalari>. (Erişim Tarihi: 23.04.2022)
- Muş Valiliği, <http://www.mus.gov.tr/cografi-yapi-mus.>, (Erişim Tarihi: 6.11.2021).
- Kabil, Erol, Twitter, <https://twitter.com/erolkbl/status/1549745104084140032?t=WwZsF9KBczricHEMcUX5g&s=08>, (Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2022).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TU-TANAK/TBMM/d22/c158/tbmm22158111ss1323.pdf>, TSK Beslenme Kanunu Tasarısı ile Milli Savunma Komisyon Raporu, 19.12.2006, Yasama Yılı:5, S.Sayısı 1323, (Erişim Tarihi: 01.08.2024)
- Türk Dil Kurumu (TDK), <http://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 25.10.2021).
- Van İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, <https://van.ktb.gov.tr/TR-88276/van-golu.html>. (Erişim tarihi: 6.11.2021).

DİZİN

- 1'inci Kuvve-i Seferiye, 142, 144
- 11'inci Tümen, 19, 21, 25, 45, 46, 48, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 63, 65, 66, 67, 86, 87, 247
- 12'nci Tümen, 13, 25, 46, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 66, 67, 73, 97, 98
- 13'üncü Alay, XI, 149, 176, 194, 195, 196, 197, 200, 202, 209, 211, 213, 221, 223, 224, 225, 228, 242, 253, 269, 270, 272, 273, 276, 283, 369, 406, 409
- 14'üncü Alay, 109, 170, 194, 195, 197, 212, 213, 225, 229, 230, 231, 242, 245, 276, 307, 332, 349, 368
- 16'ncı Kolordu, IX, X, XI, XIII, 9, 10, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 36, 39, 40, 42, 45, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 73, 78, 90, 95, 96, 97, 101, 107, 109, 110, 113, 116, 120, 121, 122, 123, 125, 128, 131, 132, 134, 135, 137, 138, 156, 157, 158, 163, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 179, 180, 182, 185, 188, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 200, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 259, 260, 264, 265, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 276, 277, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 303, 304, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 316, 317, 318, 320, 323, 324, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 376, 377, 378, 379, 383, 384, 385, 386, 387
- 17'nci Alay, 101, 107, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 120, 199, 200, 202, 208, 214, 215, 216, 220, 232, 233, 234, 236, 242, 244, 250, 256, 260, 264, 267, 270, 276, 284, 297, 306, 323, 332
- 2'nci Kolordu, 17, 18, 19, 21, 96, 123, 291, 297, 377, 378, 379, 405
- 2'nci Ordu, VII, IX, X, 24, 95, 96, 97, 99, 101, 108, 110, 114, 115, 116, 123, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 137, 147, 149, 150, 155, 164, 167, 172, 173, 174, 175, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 203, 205, 208, 212, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251,

- 252, 253, 254, 255, 256, 257,
259, 260, 262, 264, 266, 267,
268, 270, 272, 273, 274, 275,
276, 277, 278, 280, 281, 282,
283, 284, 285, 286, 288, 289,
290, 291, 292, 293, 295, 297,
298, 299, 300, 301, 303, 305,
306, 307, 308, 309, 310, 311,
313, 316, 317, 318, 319, 320,
321, 322, 323, 324, 325, 327,
329, 330, 334, 337, 339, 343,
345, 346, 347, 351, 353, 354,
355, 356, 360, 361, 364, 365,
366, 376, 377, 378, 379, 380,
387
- 23'üncü Alay, 116, 215, 236, 242,
244, 247, 256, 257, 259, 260,
265, 267, 270, 273, 275, 276,
283, 293, 298, 304, 323, 338,
367, 374, 378
- 3'üncü Ordu, IX, X, XIII, 7, 8, 95,
96, 97, 110, 113, 115, 116,
122, 123, 124, 125, 127, 129,
130, 133, 134, 135, 137, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144,
145, 146, 147, 148, 149, 150,
151, 152, 153, 154, 155, 156,
157, 158, 159, 161, 163, 166,
167, 168, 173, 174, 175, 185,
194, 196, 200, 203, 204, 205,
209, 210, 213, 214, 215, 216,
221, 222, 223, 224, 225, 229,
230, 231, 232, 233, 234, 250,
251, 253, 254, 255, 264, 265,
282, 309, 329, 333, 379, 417
- 5'inci Kuvve-i Seferiye, 142, 144
- 5'inci Ordu, 9, 14, 15, 16, 17, 28,
35, 38, 42, 46, 47, 48, 53, 55,
56, 59, 66, 68, 72, 78, 90
- 5'inci Tümen, X, 9, 18, 19, 25, 96,
101, 107, 108, 119, 120, 121,
131, 132, 158, 162, 167, 168,
170, 171, 172, 175, 179, 186,
187, 191, 192, 193, 194, 195,
196, 197, 198, 199, 200, 201,
205, 206, 207, 208, 209, 210,
212, 213, 214, 215, 220, 221,
222, 223, 224, 225, 229, 230,
231, 232, 236, 237, 240, 241,
242, 243, 244, 245, 247, 249,
251, 252, 264, 269, 270, 271,
272, 273, 274, 275, 276, 277,
280, 281, 282, 283, 284, 289,
290, 291, 292, 297, 298, 304,
305, 306, 311, 318, 322, 325,
326, 327, 332, 334, 338, 339,
340, 341, 342, 343, 346, 349,
350, 352, 353, 354, 359, 365,
366, 367, 368, 369, 373, 378,
379, 383, 384, 385, 386
- 7'nci Tümen, 143, 212, 247, 253,
267, 280, 284, 285, 286, 288,
290, 291, 293, 294, 295, 299,
300, 347, 348, 355, 356, 422
- 8'inci Tümen, 13, 14, 101, 110,
113, 115, 119, 120, 126, 175,
193, 213, 215, 217, 232, 236,
237, 240, 241, 242, 243, 244,
247, 248, 250, 251, 252, 253,
254, 255, 256, 257, 258, 259,
260, 262, 264, 265, 266, 267,
269, 270, 273, 274, 275, 276,
277, 279, 280, 281, 282, 283,
284, 285, 286, 288, 289, 290,
291, 293, 295, 297, 298, 300,
301, 306, 307, 317, 318, 319,
320, 323, 324, 332, 335, 337,
338, 339, 340, 342, 345, 346,
347, 348, 350, 352, 353, 354,

- 355, 356, 358, 359, 361, 364,
365, 377, 378, 379, 383, 386
- Ahmet İzzet Paşa, 96, 192, 216,
217, 218, 262, 268, 278, 282,
286, 298, 377, 379
- Akbaş, 14, 54
- Albay Halil Bey, 285
- Albay Nuri Bey, 215, 270
- Albay Refet Bey, 131, 133, 162,
163, 165, 167, 169, 170, 171,
173, 175, 196, 208, 212, 221,
224, 230, 244, 269, 273, 274,
334, 353, 367, 368
- Almanya, 1, 2, 3, 4, 5, 20, 28, 46,
67, 100, 328
- Aluş, 57, 58, 59
- Amanos, 99, 100, 133
- Anafartalar, XIII, 13, 16, 17, 18,
19, 20, 21, 25, 26, 28, 30, 35,
36, 37, 38, 39, 40, 41, 63, 64,
234
- Arıburnu, XIII, 15, 16, 17, 20, 26,
31, 32, 33, 34, 63, 375
- Aşiret, X, 141, 143, 180, 181, 182,
184, 185, 186, 188, 190, 196,
242, 245, 291, 299, 300, 305,
385
- Avti, 311, 312, 326, 327
- Azap, 7, 138, 140, 147, 150
- Bakırköy, 52, 53
- Başkomutanlık Vekâleti, 8, 13, 15,
38, 42, 62, 90, 96, 97, 110,
122, 141, 145, 146, 149, 150,
151, 153, 154, 155, 156, 166,
181, 182, 215, 260, 295, 299,
300, 307, 337, 376, 379
- Binbaşı Galip Bey, 217
- Binbaşı Reşat Bey, 217, 233, 332
- Bingöl, IX, 96, 123, 124, 125, 126,
127, 128, 130, 134, 156, 157,
173, 181, 183, 189, 232, 240,
245, 247, 253, 310
- Bitlis, IX
- Bitlis Boğazı, 125, 152, 157, 162,
167, 168, 187, 193, 197, 201,
206, 207, 208, 216, 230, 231,
232, 235, 236, 384
- Boğlan, 125, 127, 131, 153, 157,
166, 168, 173, 193, 240, 249,
280, 281, 282, 284, 293
- Bolayır, 31, 51, 54
- Cebri Keşif, 38
- Cırcıp, 102
- Çamalan**, 111, 112
- Çanakkale, IX, X, XI, 4, 6, 7, 8, 9,
10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20,
25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33,
34, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 47,
48, 51, 57, 59, 61, 64, 66, 67,
71, 72, 79, 82, 83, 86, 87, 94,
95, 101, 110, 199, 212, 216,
219, 225, 229, 230, 231, 232,
234, 235, 245, 322, 323, 337,
359, 366, 375, 377, 383, 387,
389, 390, 391
- Çapakçur, IX
- Drojin, 147, 274, 282, 284, 294
- Duhan, 109, 132, 143, 157, 158,
161, 162, 170, 194, 195, 197,

- 198, 208, 209, 212, 213, 214,
236, 242, 325, 326, 367, 373,
374
- Edirne, X, XIII, 20, 25, 42, 46, 47,
48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56,
57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 66, 67, 68, 79, 81, 83, 90,
94, 95, 97, 116, 212, 218, 235,
377, 383
- El bombası, 329, 335
- Enver Paşa, 3, 7, 8, 16, 18, 28, 29,
30, 32, 33, 34, 35, 37, 40, 41,
87, 89, 95, 97, 138, 139, 140,
142, 144, 145, 214, 234, 278,
344
- Ermeni, 8, 129, 135, 136, 137, 140,
141, 143, 145, 147, 153, 155,
156, 158, 170, 187, 188, 190,
193, 197, 202, 216, 220, 229,
233, 237, 238, 252, 255, 266,
273, 274, 282, 323, 384, 385,
386
- Esat Paşa, 20, 28, 29, 31, 33, 34,
41, 234
- Eskişehir, 97, 101, 120, 121, 139,
263
- Fahrettin Altay, 16, 32, 34
- Fevzi Bey, 13, 15, 16
- Garzan, 119, 128, 131, 134, 156,
187, 318, 326, 327, 352, 372,
374, 375
- Gelibolu, XIII, 9, 14, 18, 27, 32,
38, 39, 42, 47, 48, 51, 52, 53,
54, 55, 56, 58, 95
- Genç, 125, 128, 134, 152, 173,
174, 176, 180, 182, 185, 194,
203, 236, 237, 247, 285, 288,
289, 298, 318, 324, 331, 332,
345, 350, 353, 359, 363, 364,
378
- Göynük, 123, 126, 127, 128, 193,
203, 290, 291
- Güzeldere, 127, 128, 132, 156,
160, 161, 170, 193, 194, 197,
201, 212, 216, 229, 230, 241,
245, 265, 269, 276, 281, 282,
289, 384
- Hakkı Sunata, XIII, 27, 51, 59, 60,
63, 67, 68, 97, 185
- Hans Kannengiesser, 20, 21, 56
- Harp oyunu, 81
- Haydarpaşa, 99, 101, 108, 109,
118, 120
- Hazro, 114, 182, 183, 184, 200,
202, 216, 241, 287, 317, 318,
355
- Henry, 329
- Hizan, 128, 134, 145, 172, 173,
180, 196, 197, 200, 201, 216,
236, 247, 251, 265, 372
- Hüseyin Atıf Bey, 120, 323, 325
- Irak, 96, 97, 101, 110, 128, 131,
141, 142, 144, 146, 147, 185,
278, 376, 387
- İnisiyatif, 32, 72, 82, 83
- İstanbul, XIII, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8,
9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18,
20, 24, 27, 28, 34, 35, 37, 38,
39, 41, 56, 57, 61, 62, 63, 64,
66, 83, 89, 90, 94, 95, 96, 97,
98, 99, 101, 108, 109, 113,
115, 118, 120, 121, 124, 131,
133, 137, 139, 140, 142, 144,

- 145, 166, 171, 175, 180, 182,
187, 188, 190, 212, 224, 235,
257, 261, 262, 263, 285, 290,
291, 309, 313, 350, 368, 377,
383, 384, 419
- İstihkâm, 24, 25, 45, 46, 76, 85,
147, 175, 197, 242, 291, 351
- İzzettin, XIII, 13, 16, 28, 34, 35,
36, 39, 62, 63, 82, 98, 182,
199, 208, 217, 218, 225, 231,
324, 367, 368, 369, 370, 373,
379, 387
- Kafkas Cephesi, IX, X, XII, XIII,
6, 7, 8, 57, 95, 96, 97, 99, 101,
102, 104, 108, 110, 114, 115,
116, 120, 121, 123, 124, 125,
126, 127, 128, 129, 130, 131,
133, 134, 135, 136, 137, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144,
145, 146, 147, 148, 149, 150,
151, 152, 153, 154, 155, 156,
157, 158, 163, 164, 166, 167,
168, 172, 173, 174, 175, 179,
180, 181, 183, 187, 190, 194,
195, 196, 197, 200, 203, 205,
215, 216, 218, 220, 221, 222,
223, 224, 229, 230, 232, 233,
236, 237, 238, 239, 241, 243,
244, 245, 246, 247, 248, 252,
253, 256, 257, 259, 260, 262,
263, 264, 266, 267, 268, 270,
272, 273, 274, 276, 277, 281,
282, 283, 284, 288, 289, 290,
291, 292, 293, 295, 297, 298,
299, 300, 301, 302, 303, 305,
306, 307, 308, 309, 311, 313,
316, 323, 327, 329, 330, 337,
342, 346, 351, 359, 360, 361,
364, 365, 366, 376, 377, 378,
380, 383, 385, 386, 387, 399,
401, 402, 403, 405, 409
- Karaağaç, 55, 62, 97
- Karapınar, 58
- Katma, 101, 105, 107, 108, 109,
118
- Kavaklıhan, 111, 113
- Kaymakam Ali Rıza Bey, 224
- Kelek, 103
- Kerp, 132, 169, 196, 198, 201,
221, 227, 384
- Keşan, 18, 47, 51, 54, 55, 57, 58,
96, 109
- Kıgı, 147, 232
- Kıt'a, 86, 88
- kibritlik, 338
- Kibritlik, 333, 338
- Kozma, 110, 126, 157, 166, 168,
173, 183, 193, 200, 202, 214,
220, 221, 232, 233, 234, 235,
236, 240, 242, 243, 247, 250,
251, 254, 255, 256, 257, 270,
273, 274, 275, 284, 289, 306,
307, 325, 326
- Köprüköy, 7, 138, 151
- Kulp, 114, 119, 125, 128, 131,
134, 166, 179, 183, 191, 200,
202, 207, 213, 214, 215, 216,
217, 220, 232, 233, 234, 235,
236, 237, 241, 244, 247, 255,
256, 257, 258, 259, 260, 262,
264, 267, 268, 270, 276, 318,
340, 384, 387
- Kurmay Albay Mustafa Kemal,**
16, 17, 28, 29, 30, 32, 33, 34,
35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 61,
62, 63, 64, 65, 66, 67, 72, 75,

- 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 89,
90, 94, 95, 97, 98, 120, 121,
122, 167, 171, 172, 174, 179,
181, 182, 191, 234
- Kürtmusa, 101, 105, 107, 108,
111, 118
- Liman von Sanders, 9, 15, 20, 28,
29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37,
38, 39, 41, 42, 66
- Malazgirt, 126, 127, 134, 141, 143,
180, 203
- Mamure, 101, 105, 107, 108, 111,
118, 121, 149
- Mardin, 102, 108, 109, 120, 121,
122, 130, 134, 137, 149, 153,
157, 170, 171, 172, 191, 192,
199, 309, 310, 312, 319, 320,
354
- Martini, 90, 329
- Masalla, 128, 194, 232, 237, 245,
246, 250, 251, 267, 285, 286,
291, 292, 293, 295, 298, 299
- Mauser, 90, 329, 331, 332, 352,
353, 357, 358
- Menzil Müfettişliği, 47, 52, 53, 55,
57, 58, 60, 101, 121, 171, 308,
309, 311, 312, 313, 318, 319,
320, 325, 326, 337, 338, 341,
343, 345, 346, 348, 351, 356,
357, 380
- Menzil Teşkilatı, 46, 192
- Merkük, 201, 210, 221, 222, 242
- Murat Nehri, 124, 125, 126, 127,
128, 147, 148, 150, 151, 156,
157, 193, 203, 236, 249, 254,
255, 275, 277, 282, 285, 288,
298, 376
- Murat Vadisi, 127, 166, 168, 247,
270
- Muş, IX
- Mutki, 132, 134, 158, 160, 161,
162, 170, 175, 180, 185, 187,
195, 196, 197, 198, 200, 201,
202, 216, 220, 227, 229, 236,
237, 242, 244, 247, 249, 251,
252, 282, 327, 331, 332, 345,
350, 352, 359, 362, 364, 372
- Nazarbekof, 255, 284
- Nokta Komutanlığı, 54, 55, 57,
319, 337, 344, 354, 355, 357
- Oğnut, 123, 156, 157, 166, 168,
173, 174, 176, 193, 194, 197,
203, 204, 236, 237, 240, 246,
253, 260, 267, 268, 269, 283,
284, 285, 288, 291, 293, 301
- Pasur, 114, 217, 284, 306, 310, 323
- Paşayığıt, 52
- Pozantı, 14, 99, 101, 105, 107,
108, 110, 111, 118, 120, 121,
171
- Rahova, 126, 150, 152, 153, 156,
157, 158, 159, 160, 176, 189,
247, 280, 281, 282, 284
- Remington, 329
- Resülayn, 96, 97, 99, 101, 102,
108, 109, 111, 113, 116, 118,
119, 120, 121, 122, 149, 154,
162, 167, 171, 191, 198, 199,
309, 310, 321, 334, 383
- Reşadiye, 4, 129, 143, 147

Rusya, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 136,
143, 244, 301, 306

Sadık Bey, 182, 184, 217, 218

Sarıkamış, IX, 7, 8, 139, 140, 245,
314

Sason, 119, 125, 128, 130, 131,
134, 176, 180, 193, 197, 198,
202, 236, 237, 242, 247, 251,
272, 283, 331, 332, 341, 345,
350, 353, 359, 363, 364

Sıhhiye, 24, 25, 45, 46, 47, 76,
175, 242, 310, 341, 359, 363,
367, 380

Siirt, 109, 131, 132, 134, 151, 156,
172, 176, 213, 214, 215, 236,
242, 245, 269, 278, 283, 310,
323, 326, 327, 374, 375

Silvan, 114, 115, 116, 119, 120,
125, 131, 134, 167, 173, 174,
176, 180, 182, 183, 184, 190,
192, 213, 215, 217, 218, 247,
251, 253, 254, 264, 284, 286,
298, 300, 304, 310, 311, 312,
316, 317, 318, 323, 325, 332,
337, 338, 344, 349, 350, 354,
356, 357, 358, 359, 363, 366,
367, 374, 375, 376, 377, 380

Sofya, 61, 62

Sürüm, 132, 169, 201, 210, 221,
222, 229, 251

Süvari, 9, 19, 57, 66, 81, 101, 116,
138, 141, 144, 145, 147, 150,
151, 155, 156, 157, 159, 160,
176, 180, 204, 205, 206, 207,
208, 232, 233, 238, 255, 259,
267, 284, 291, 293, 323, 331,
332, 343, 345, 349, 352, 358,
362, 363

Şin Yaylası, 126, 183, 216

Tatvan, 119, 125, 127, 128, 129,
131, 148, 153, 157, 160, 198,
277, 282, 289, 292, 304, 326,
378

Topçu, 10, 24, 25, 68, 69, 70, 72,
74, 76, 139, 159, 161, 171,
173, 175, 193, 209, 210, 211,
212, 213, 220, 229, 230, 232,
240, 242, 243, 249, 250, 251,
255, 260, 272, 273, 276, 278,
284, 285, 290, 292, 294, 298,
299, 300, 301, 303, 353, 354,
355, 356, 364

Toros, 99, 100, 101, 157, 394

Tunca Köprüsü, 63

Turşunköy, 18, 20, 25, 26, 51, 59

Uzunköprü, 47, 51, 53, 54, 55, 56,
57, 58, 59, 60, 108

Van, 67, 96, 123, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131, 134,
135, 136, 140, 141, 142, 143,
144, 145, 146, 147, 148, 149,
150, 151, 152, 153, 155, 156,
157, 158, 159, 160, 161, 162,
163, 166, 167, 172, 173, 176,
179, 180, 189, 201, 236, 237,
240, 242, 244, 247, 251, 252,
269, 276, 278, 281, 282, 299,
303, 304, 305, 306, 309, 326,
331, 332, 341, 345, 349, 352,
359, 362, 363, 364, 366, 372,
385, 417

Van Gölü, 96, 123, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 143, 144,
145, 146, 147, 148, 149, 150,
151, 152, 153, 156, 157, 158,

- 159, 166, 176, 201, 236, 278,
305, 309
- Van Gölü Cenup Müfrezesi, 143,
144, 146, 148, 150, 152, 153
- Varto, 126, 131, 134, 147, 157,
214, 220, 232, 233, 246, 304
- Winchester, 90, 329
- Yakup Cemil, 145, 146, 159, 162,
163, 385
- Yarbay Ali Bey, 146, 152, 157,
176, 368
- Yarbay Osman Bey, 148, 173, 286,
422
- Ziyaret, 109, 119, 131, 132, 153,
155, 161, 166, 169, 170, 172,
193, 208, 214, 217, 242, 249,
250, 255, 282, 299, 310, 332,
349, 354, 357, 358, 363, 367,
374

Oral Ateş

1980 yılında Ankara’da doğdu. İlköğretim ve lise öğrenimini Ankara’da tamamladıktan sonra 1998 yılında Kara Kuvvetleri Komutanlığı İstihkâm Okulu ve Eğitim Merkez Komutanlığından astsubay olarak mezun oldu. Kara Kuvvetleri Komutanlığının çeşitli birliklerinde astsubay olarak görev yapmasının ardından 2005 yılında girdiği sınav ve aldığı kursları başarı ile tamamlayarak 2006 yılında teğmen olarak görevine devam etti. 2004 ve 2022 yıllarında NATO bünyesinde Bosna Hersek ve Kosova’da farklı görevlerde bulundu. 2005-2007 yılları arasında Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Uluslararası İlişkiler Ana Bilim dalında Yüksek Lisans, 2018-2023 yılları arasında Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim dalında doktora derecesini aldı. Askerî Tarih ve Cumhuriyet Tarihi alanlarında çalışmalar yaptı. Hâlen Millî Savunma Üniversitesi Balıkesir Kara Astsubay Meslek Yüksekokulunda görevine devam etmektedir.

Bu eserde, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün komutanlığını üstlendiği 16'ncı Kolordu Komutanlığı incelenmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın Kolordu Komutanlığına dair bugüne kadar yeterince araştırılmamış bazı faaliyetleri ortaya konmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Edirne'de görevli olduğu sırada Kafkas Cephesi'nin kritik bir duruma gelmesi üzerine karargâhıyla beraber Kafkas Cephesi'ne görevlendirilmiştir. Kafkas Cephesi'nde bulunduğu sürede bölge halkıyla yakın ilişkiler kurmuş; milis güçlerin oluşturulmasına katkı sağlamış ve halkla bütünleşmiştir. Bu tecrübeler, onun Doğu bölgesi halkını daha yakından tanımasını sağlamıştır. Halkla kurduğu güçlü bağlar ve kazandığı toplumsal destek, ileride Kuva-yı Millîye döneminde yürütülecek olan topyekûn halk hareketine zemin hazırlamış; Mustafa Kemal Paşa'ya bu alanda önemli deneyimler kazandırmıştır. Kolordu Komutanlığı dönemi, onun İstiklal Harbi'ne hem askerî hem de stratejik açıdan hazırlanmasında önemli bir aşama olmuştur. Bu süreçte operatif seviyeden stratejik seviyeye geçerek, nitelikli bir askerî lider olarak tecrübe kazanmıştır. 16. Kolordu Komutanı iken kaleme aldığı yazı ve emirlerde, her askerin taktik düzeyde nasıl bir savaşçı olması gerektiğine dair görüşlerini açıkça ortaya koymuştur.

e-mağaza

Genel Ağ Sayfası: www.atam.gov.tr
e-mağaza: emagaza-atam.ayk.gov.tr

E-YAYIN